

8/891. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENNEGYEDIK KÖTET

(620., 621., 622. SZÁM)

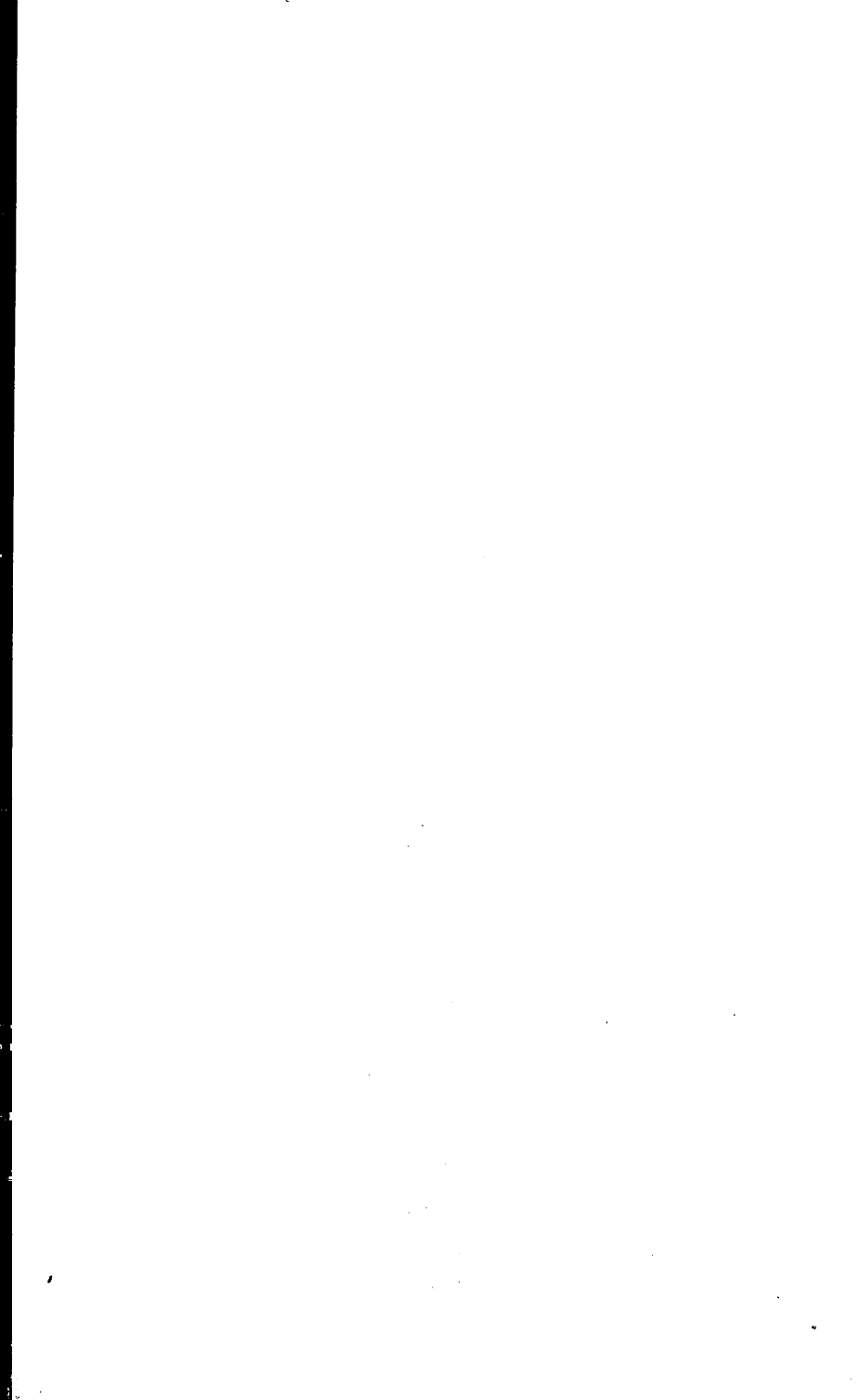
214-215

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1929

TARTALOM.

DCXX. SZÁM.

	Lap
JÓKAI. — Síremlékének felavatásán. — Berzeviczy Alberttől	1
ÚJ TÖRVÉNY A PORNOGRÁFIA BÜNTETÉSÉRŐL. — Finkey Ferencről	4
A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA. (I.) — Báró Brandenstein Bélától	28
POGGIO- ÉS ARLOTTO-ELEMEK A MAGYAR ANEKDOTA-IRO-	
DALOMBAN. — György Lajostól	56
TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA. (II.) — Marót Károlytól	91
A SZÁMŰZÖTT. — Elbeszélés. — Karalyenko után, oroszról — Berényi	
Lászlótól	119
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Regény-részlet.</i> — <i>Novemberi dal.</i> — Szabolcska	
Mihálytól	138
SZEMLE: 1. <i>Gróf Andrassy Gyula.</i> — Berzeviczy Alberttől.	
2. <i>Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörggyön (1875).</i> — Kristóf	
Györgytől	140
IRODALOM: 1. <i>Egy amerikai folyóirat Gróf Andrassy Gyula történeti</i>	
<i>munkájáról.</i> — d.-től.	
2. <i>Az új olasz irodalom és az európai egyetemesség.</i> — (Italo	
Siciliano: <i>Il Teatro di Pirandello orvero i Fasti dell' Arti-</i>	
<i>ficio.</i> — Massimo Bontempelli: <i>Il figlio di due madri.</i>) — Kál-	
lay Miklóstól.	
3. <i>A magyar esztétika története.</i> — (Mitrovics Gyula: <i>A magyar</i>	
<i>esztétikai irodalom története.</i>) — s.-től	150

DCXXI. SZÁM.

MISZTIKUS ELEMEK ARANY JÁNOS KÖLTÉSZETÉBEN. — Trencsényi	
Károlytól	161
LESSING. — Lukács Györgytől	181
BÁRÓ PASTOR LAJOS EMLÉKEZETE. — Áldásy Antaltól	186
A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA. (II.) — Báró Brandenstein Bélától	206
BIRTOKOS VÁROSAINK ÉS KÖZSÉGEINK GAZDASÁGI POLITI-	
KÁJA. — Gesztelyi Nagy Lászlótól	249
PÁRBESZÉD. — Elbeszélés. — Pilnyák Borisz után, oroszról — Bonkáló	
Sándortól	275
KÖLTEMÉNYEK: — <i>A samáriai asszony.</i> — Szász Károlytól. —	
<i>A csárda.</i> — Lenau után, németből — Havas Istvántól	281

	Lap
TÖRÖK NÉPBALLADA BUDA ELESTÉRŐL. — Kúnos Ignáctól	288
SZEMLE. — <i>Shakespeare-fordításainkról.</i> — Berzeviczy Alberttől	296
IRODALOM: 1. <i>Európai külpolitika.</i> — (Gratz Gusztáv: <i>Európai külpolitika.</i>) — Bajza Józseftől.	
2. <i>Regény Körösi Csoma Sándorról.</i> — (Szántó György: <i>A bölcső.</i>) — Kristóf Györgytől.	
3. <i>Egy «új magyar regény».</i> — (Molnár Ákos: <i>Végre egy jó házasság.</i>) — —s.-től.	
4. <i>Egy orosz bölceleti folyóirat.</i> — (« <i>Der russische Gedanke.</i> ») — Laziczius Gyulától.	
5. <i>I. Ferenc József levelei.</i> — (<i>Ferenc József sajátkezű bizalmas levelezése és titkos rendelkezései.</i>) — Török Páltól.	
6. <i>Eugénia császárné.</i> — (Paléologue, Maurice: <i>Eugénia császárné vallomásai.</i>) — —k —l.-től	299

DCXXII. SZÁM.

SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A VILÁG-BAN. — Hlatky	
Endrétől	321
SZERB KÖLTŐK MAGYARUL. — Bajza Józseftől	340
CHARAKTEROLÓGIA. — Waldapfel Jánostól	373
A HABSBURGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE. (I.) — Török Páltól	413
HOMEROS ILIASÁNAK HUSZONKETTEDIK ÉNEKE. — Csengery	
Jánostól	436
CSATHÓ KÁLMÁN. — Kéky Lajostól	452
SZEMLE: — 1. <i>Hugo von Hofmannsthal.</i> — Kállay Miklóstól.	
2. <i>Knut Hamsun.</i> — K. M.-től	470
IRODALOM. — <i>P. Gulácsy Irén elbeszélései.</i> — (P. Gulácsy Irén: <i>Ragyogó Kovács István.</i>) — v. g.-től	478

JÓKAI.

— Síremlékének felavatásán. —

(1929 június 2.)

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

A Gondviselés elég hosszú élettel ajándékozott meg, hogy átélve, szemlélve a Jókai tüneményes költői pályáját, annak delelőpontjától a sírig, még megérjem egy negyedszázadon át késett sírontúli megdicsőülésének e napját. Midőn e pálya szemléletének emlékeit idézem föl, nem magamról beszélek; beszélek arról a nemzedékről, amellyel felnőttem, amely a Jókai dicsőségének és elhunytának tanuja volt s amelynek egyik utolsó hírmondója gyanánt koszorúzom meg ma e sírt.

Annak a nemzedéknek gyermekképzületét a Jókai elbeszélései gyújtották lánggra; annak az *Új földesúr*, *A magyar nábob*, *Kárpáthy Zoltán* voltak regényideáljai, az a Jókai képzületének fáradhatatlan szárnyain járta be a kerek világot, a multat, jelent s az elképzelt jövőt. S mikor a politika, mely korán ragadta magához Jókait, élemedettebb korában tépdelni kezdte költői babérjait, mi állottuk őt körül nem csökkenő csodálattal és szeretettel, sokan mint képviselőtársai, atyai barátságának birtokosai. Ott álltunk, lelkesedve nemcsak azon, amit tolla írt, azon is, amit szózatossájkáról hallottunk: azt a remek szónoklatát, amellyel barátja, Petőfi szobrát felavatta, azt az emlékezetes pohárköszöntőjét, melyet a színpadtól megváló neje búcsúlakomájára mondott, amikor kettejüket a sivatagban állva maradt, néha megszólaló Memnon-szobrokhoz hasonlította. És hallottuk azt a csodás varázsú emlékbeszédet, amelyet az Akadémiában a boldogtalan Rudolf trónörökös felett tartott: fantazmagória volt az, maga is ilyennek érezte, de a legnagyobb költészet, amelynek dicsfényével árasztotta el a legsötétebb

tragikumot. Így emelt ő költészetének büvökörébe mindent, amihez nyúlt.

És a sors úgy akarta, hogy amikor e fényes pálya véget ért, amikor egy nemzet leste dobogó szívvel a költő ajkáról ellebbenő utolsó sóhajt, én mint akkori közoktatásügyi miniszter voltam hivatva őt mint a nemzet halottját kísélni ki ebbe a sírba s indítani meg a kegyelet művét emlékének megörökítésére. S aki a Jókai géniusza iránti hódolatban mindig magam mögött véltem érezni a nemzetet, akkor a halhatatlanság küszöbét átlépő költő iránti tartozásunk lerovásában először éreztem elhagyatva magamat. Más esetekben a sajtó egyetlen szózata elég volt előteremteni az anyagi eszközöket síremlék és szobor számára. Jókainak várnia kellett! Egy hosszú gyűjtési akciónak, melyet nagy politikai változások s egy rettenetes nemzeti katasztrófa szakítottak meg ismételve, lett eredménye végül a nyolc év előtt leleplezett szobor, melynek költségét legnagyobb részt a magyar tanulmányosság filléreiből szedtük össze. Az adakozók úgy kívánták, hogy előbb álljon a szobor, csak azután keríthették sorát a síremléknek. Egy e tekintetben nálam szerencsésebb utódomnak volt fenntartva az érdem, hogy amire társadalmunk gyengének bizonyult, annak a tartozásnak a lerovását mint a nemzet mandatáriusa teljesítse.

Most itt állunk a kész síremlék előtt, melynek gyűrűalakja példázni látszik az örökkévalóságot: a Jókai halhatatlanságát, míg köveinek az idővel dacolni hivatott szilárd-sága az ő költői alkotásának maradandóságát hirdeti. Én hiszek az ő halhatatlanságában, hiszek az ő alkotása maradandóságában! Mint ahogy sírját a forduló évszak mindig új tavasz pompájával fogja környezni, úgy fog alkotásainak szeretete minden nemzedékkel megújulni. Mert Jókai az ifjúság költője volt, a magyar ifjúságé, s az a nemzedék, amely megszűnnék lelkesedni azért, amit ő írt, vagy nem volna fiatal, vagy nem volna magyar!

Másnak képzelte Jókai imádott hazája sorsát, melynek jövő nagyságát annyiszor lefestette előttünk! Hiszen ő mondta, hogy a magyar nemzet dicsősége fölötti büszke örömeiben a Petőfi ércszobra izzóvá lesz és világot fog az

éjszakában. Mi nem hiszünk a sors mostohaságának állandóságában, mi a költő ihletes jövendölésének beteljesedésében bízunk. És ha lesz — aminthogy bizonyára lesz — számunkra feltámadás, annak a feltámadásnak a hallelújája be fog hatolni e sírnak mélyébe és föl fogja deríteni a költő síri álmát!

BERZEYICZY ALBERT.

ÚJ TÖRVÉNY A PORNOGRÁFIA BÜNTETÉSÉRŐL.

I. F. é. március 14-én, szép csendben, szinte észrevétlenül egy új törvény jelent meg az Országos Törvénytárban, mely — sokunk előtt váratlanul, de annál nagyobb örömmünkre — a hazai büntetőjogászvilágnak és az irodalmi köröknek régi óhaját váltotta valóra, t. i. hatályon kívül helyezte a Büntető-törvénykönyvnek a szemérem elleni vétéségről szóló 248. §-át s e helyett a szeméremsértő iratok, rajzok stb., a röviden ú. n. pornográfia büntetőjogi üldözésére teljesen új szakaszt iktat törvénybe. Ez az új törvény-szakasz jelentékenyen kibővíti és szélesíti e bűncselekmény tényálladékát, az eddiginél szigorúbb büntetési tételt állít fel és kiveszi e tényálladékot a sajtójogi fokozatos felelősség kedvezménye alól.

E mindössze három szakaszból álló kis törvény létrejövetelének hosszú előzménye van. A társadalomnak a bűnelkövetés és a büntettek elleni védelme, ami az emberi igazság eszméje mellett a büntetőjogi szabályoknak ősidőktől fogva állandóan a gyakorlati vezérelvét alkotta és alkotja, az utolsó ötven esztendő alatt, különösen az olasz büntetőjogászok, majd a Liszt, Prins és Van Hamel által alapított Nemzetközi Büntetőügyi Egyesület (Union International de droit pénal) élénk izgatása folytán valódi uralkodó eszméje lett korunknak. A háború előtti évtizedekben, mialatt a külpolitika nagy titokban a világháború előkészítésének boszorkányhálóját szövögette, mi jámbor ideológusok különféle nemzetközi kongresszusokon igyekeztünk — egyebek közt — a bűnözés elleni védekezés részleteit kiépíteni s e célból nemzetközi egyezményeket, egyöntetű törvényjavaslatokat kidolgozni. Így jöttek létre egymás után a gyermek-

védelmi, a leánykereskedés megakadályozására irányuló, az alkoholizmus elleni, a prostitúció és a pornográfia elnyomásával foglalkozó nemzetközi kongresszusok és különféle nemzetközi bűnügyi egyesületek, s ezek munkájának eredménye lett a háború előtti években a számos nemzetközi egyezmény ezeknek a minden kultúrállamot egyaránt fenyegető bűn-elkövetési tényezők veszedelmeinek elhárítására.

Ennek a hatalmas kriminálpolitikai mozgalomnak egyik részlete a pornográfia elleni nemzetközi védekezés is, amit szintén nemzetközi kongresszusokon vitattak meg a büntetőjogi kérdések iránt érdeklődő szakemberek. A pornográfia elleni kongresszusokon vetődött fel a gondolat, hogy ennek a mind erkölcsi szempontból, mind különösen a serdülő ifjúság erkölcsi oltalma és egészséges irányú nevelése szempontjából, tehát az emberi kultúra fejlődésére oly romboló hatású szeméremsertő, fajtalan (obscén) sajtótermékek terjesztésének sikeresebb meggátlása végett a kultúrállamok kössenek nemzetközi egyezményt. Ez az egyezmény létre is jött már 1910-ben, Párizsban; ezt az egyezményt Magyarország is — akkor még Ausztriával közös képviselő által — aláírta. Ezt az egyezményt, szintén még a háború előtt, törvénybe is cikkelyeztük (1912 : L. tc.).

A bűnözés elleni társadalmi védekezésnek ezt az áldásos munkáját a világháború szintén félbeszakította. Szerencsére, ez a tér volt az, ahol a nemzetközi érintkezést a volt ellenséges államokkal leghamarabb újból felvehettük. Az 1910-i nemzetközi egyezmény értelmében szervezett központi hatóság tervezetet dolgozott ki a szeméremsertő közlemények forgalmának s a velök való üzérkedésnek hatásosabb elnyomása céljára, s ezt a tervezetet megküldötte az egyezményt aláíró és ahhoz később csatlakozó államoknak, s ezen tervezetre tett észrevételek felülvizsgálatára és az egyezmény végleges szövegének kidolgozására és aláírására 1923 aug. 31-re Genfben hívta össze újból a kultúrállamok képviselőit. Így jött létre az új, illetőleg végleges «Nemzetközi Egyezmény a szeméremsertő közlemények forgalmának és a velük való üzérkedésnek elnyomása végett», amely egyezményt Magyarország szintén, most már önálló képviselője

(Baranyai Zoltán) által, aláírta. Ennek az így általunk is elfogadott egyezménynek a ratifikálása még 1927-ben megtörtént s megerősítő okiratunk a folyó évi febr. 12-én tettett le az Egyezmény VIII. cikkelye értelmében a Nemzetek Szövetségének főtítkárához. Ennek az Egyezménynek a törvénybe cikkelyezése az 1929. évi VII. tc., melynek miniszteri javaslatát a képviselőház még 1928 márc. 8-án elfogadta. A törvény első szakasza tartalmazza a Magyarország által is elfogadott nemzetközi egyezményt, a második szakasz pedig a Btk. 248. §-ának hatályon kívül helyezésével a szemérem elleni vétségnek egészen új tényálladékát állapítja meg, amely most már, azaz 1929 márc. 29 óta, amikor a törvény az általános szabályok értelmében hatályba lépett, mint új jogszabály alkalmazandó a bíróságok által.

II. Miért volt szükség a Btk. 248. §-ának eltörlésére? Ez a kérdés nyomul legelőször is elénk. Az új nemzetközi egyezmény tette ezt elkerülhetlenné, vagy e nélkül is szükség volt reá?

A felelet röviden megadható, de indokolása annál bővebb kifejtést igényel. Nem a nemzetközi egyezmény, hanem a Btk. 248. §-ának, a szemérem elleni vétségről szóló eddigi törvényes rendelkezésnek fogyatékoságai tették elkerülhetlenné az új tényálladék felállítását, vagyis a szeméremsértő sajtótermékek büntetőjogi kezelésének teljes és gyökeres revízióját. Az egyezményben ugyan kötelezettséget vállaltunk az iránt, hogy az egyezmény végrehajtására, amennyiben erre eddigi jogszabályaink nem lennének elegendők, törvényhozási úton megteesszük a szükséges lépéseket. Jogszabályaink voltak eddigelé is a pornográf sajtótermékek ellenében, s ha azok kifogástalanok lettek volna, ez esetben a nemzetközi egyezmény becikkelyezése nem vonta volna maga után új büntetőtörvény alkotását. Sajnos, a Btk. említett 248. §-a, mely a pornográfia tényálladékát és büntetési tételeit eddigelé tartalmazta, mind pongyola szövegezése miatt, ami a bírói gyakorlat ötvenévi ingadozását hozta magával, mind enyhe büntetési tételei miatt állandó kifogások és ostromok tárgya volt mind az elméleti, mind a gyakorlati szakemberek részéről. Legközelebb, a f. é. februárban tar-

tott sajtóankéten is többen élénken sürgették, — az ankét összes résztvevőinek helyeslése mellett — hogy az ily ocsmány sajtótermékeket ki kell rekeszteni a sajtóbüntetőjog, illetőleg a privilégizált fokozatos felelősségi rendszer köréből.

Különösen kívánatosná és égetővé tette nálunk a Btk. 248. §-ának gyökeres revízióját, helyesen a pornográfia büntetőjogi üldözésének egészen új alapokra fektetését az a körülmény, hogy Btk-ünknek ötvenévi élete alatt kézzelfoghatóan bebizonyosodott, hogy ez a szakasz nem eléggé hatályos a szemérem elleni vétségek mindjobban szaporodó lavinájának megakasztására vagy csak korlátozására is. A lefolyt ötven év alatt egynéhány szenzációs bűnügyben sikerült ugyan marasztaló ítéletet kieszközölnünk s a szennyiratok — legtöbbször külföldi erotikus tartalmú regények — fordítóit vagy obscén fényképek árusítóit csekély büntetéssel sújtani és a pornográf könyv vagy kép esetleg még felkutatható példányait elkobozni, ezzel azonban egyáltalán nem tudtunk oly visszatartó hatást gyakorolni, hogy újabb és újabb és rendszerint még fajtalanabb tartalmú ily nyomtatványok ne bukkantak volna fel. Sőt ezek lassú, de állandó szaporodását állapíthatjuk meg. S megállapíthatjuk azt is, hogy ezek az ocsmányságok rendszerint egyenesen üzérkedésből, könnyű és biztos pénzszerzési vágyból jönnek létre.

Csak a napokban került a kir. Kúria döntése alá egy ily tipikus pornográfikus bűnügy, melyben a vádlott őszinte szemérmetlenséggel vallotta be, hogy megrendült vagyoni viszonyainak rendezése céljából adta fejét a pornográfikus képek, rajzok, albumok, regényképek gyártására, s ezekkel sikerült is rövid három hónap alatt kifizetnie összes adósságait és ezenfelül 24,000 pengőnyi vagyonkát gyűjtenie. Talán ebben az egy esetben olvastam még, hogy az elsőfokú bíróság, helyes erkölcsi érzékkel és gyakorlatias életbölcse-séggel, a törvény által a halmazat esetére megengedett legmagasabb büntetést (másfél évi fogházat) szabta ki erre a vádlottra, aki mellett semmi enyhítő körülményt nem talált, csak a súlyosítóknak egész sorát, — sajnos, a felsőbb bíróságok ezúttal is a kegyelmesebb felfogást emelték érvényre. (B I. 5091/1928. sz. kúriai ítélet.)

A pornográfia ezen növekvő irányzatának az okait bűnügyi etiológiailag könnyű megállapítani. A háború alatt és után európaszerte bekövetkezett általános dekadencia ezen a téren is alaposan érezte hatását. A teméntelen egyéni tragédia, a békebeli eszmények, jogos törekvések porbaomlása ezeket, sőt nagyítás nélkül mondhatjuk, százezreket juttatott a lelki meghasonlás, a testi és anyagi tönkretetés örvényébe. Ennek a szörnyű kataklizmának az eredménye az a lelki eldurvulás, amely a kriminalitásnak egészen új vagy új kiadású alakjait hozta felszínre. Ennek az újfajta kriminalitásnak, a háborús idők által felszínre dobott piszkos tajtéknek egyik részlete a naturalista regények túlhajtott kiadása, a trágárságokban tetszelgő, a valláserkölcsei életfelfogást kigúnyoló és a legmeztelenebb erotikára pályázó irodalmi és művészeti munkák sorozata, melyek soha nem képzelt triviális alakban valósítják meg a Btk. 248. §-ának a tényálladékát.

Btk-ünk, a megalkotásakor, a mult század hetvenes éveiben uralkodó liberális és individualisztikus világnézetnek megfelelően, a szemérem elleni bünteteket a régibb, túlságosan szigorú felfogás visszahatásaul, céltudatosan szűkebb körre kívánta szorítani. Ennek a liberális álláspontnak felelt meg a pornográfikus iratoknak vagy sajtótermékeknek enyhe büntetése a 248. §-ban (a kiállító, az áruló és a terjesztő legfeljebb három hónapig, a szerző, készítő, nyomtató legfeljebb hat hónapig terjedhető fogházzal és 100, illetőleg 500 forintig terjedhető pénzbüntetéssel). Ez az enyhe felfogás nyilván abból a gondolatból indult ki, hogy a szeméremsértő irat, nyomtatvány vagy kép szigorú üldözése a művészi alkotás és a sajtószabadság nagy elvének ártalmára szolgálhatna. Hiszen a szépirodalom, a festészet, a szobrászat költői és művészi alkotásait nem szabad az aszketizmus vagy a puritánizmus, a hétköznapi vagy kisvárosi szemérmeskedés szempontjából nézni. Nem sajnálkozunk-e a közép- és újkori vallásos szellem ama túlhajtásain, mikor az Olaszországban kiásott antik Vénusz-szobrokat összetörték, vagy a Michel Angelo *Utolsó ítéletének* meztelen alakjaira pápai parancs folytán ruhát kellett festeni?

Ez ellen a túlhajtott szemérmeskedés ellen kétségtelenül jogosult volt a visszahatás, s a művészi alkotás szabad szárnyalása és a sajtószabadság érdekében a régi drákói szigorú büntetőjogi tételek mellőzése. Viszont a liberális felfogás a másik túlzásba hajlott azzal, hogy a valóban szemérmet sértő, fajtalan erotikát is a sajtó és a művészi alkotás szabadságának védőpaizsa alá foglalta. Bármennyire igaz, hogy a művészet és a pornográfia is úszó határokkal vannak elválasztva egymástól, de a büntetőjogi tudományok mai fejlettsége s a büntetőbírói gyakorlatnak magas színvonala mellett semmi aggály sem merülhet fel a tekintetben, hogy a büntetőbíróság a valóban irodalmi színvonalon álló sajtóterméket, a valódi művészi alkotást ma már meg tudja különböztetni és meg is különbözteti a fattyúhajtásoktól, a toll vagy az ecset és a véső hatalmával elkövetett visszaélésektől, s így semmi alapja sincs annak, hogy a szellemi képességet, a művészi tehetséget aljas nyereségvágyból kihasználó üzéreket a büntetőjog kesztyűs kézzel kezelje. Egy szépirodalmi munkáról, mondjuk egy regényről, mely fajtalanságot tartalmazó kitételei miatt ma a büntetőbíróságok elé kerül, a mai magas képzettségű és független bíróság teljes biztossággal és közmegnyugvásra fogja megállapítani, hogy komoly és tisztességes irodalmi munkáról van-e szó, mely talán éles kritikával nyúl a házasság társadalompolitikai kérdéseire, de alapjában és egészében távol áll a pornográfiától, vagy pedig ellenkezőleg éppen a fajtalan nemi érzelmek felizgatására irányzott céltartal megírt munkával állunk szemben, mely minden tisztességes érzékű ember útálatát, erkölcsi felháborodását idézi elő. Az Arczűbasev *Szanin*jának magyar fordítóját, Szabó Endrét, a magyar írói körök és a művelt olvasó közönség közmegnyugvására, egyértelemmel felmentették bíróságaink mind az istenkáromlás, mind a szemérmes elleni vétség vádjától, ellenben ugyancsak az írói körök és a jóízű olvasó közönség helyeslése mellett marasztaltak el már három ízben egy közismert ultramodern magyar író pornográf regényei miatt; valamint megnyugvással fogadták a Victor Marguerite francia író egyik regényének (*Le compagnon*) magyar fordítása miatt az ezt megrendelő kiadó elítéltetését a 248. §. alapján.

Éppoly biztosan és közmegnyugvásra meg tudják különböztetni a mai független bíróságaink a képírás terén is a művészi alkotást és a nemi ösztön felizgatására irányzott obscén képeket. A Zichy Mihály merész alkotásait, bármily közel járnak némely rajzai, képei az erotikához, mint igazi művészi célzattal készült művészi alkotásokat eszébe sem jut az ügyészségnek inkriminálni, s nem akadna magyar bíróság, mely azokat elítélné, ellenben semmi okunk, hogy a titokban terjesztett ocsmány erotikus rajzokat, képeket, ha még oly ügyes, talán egyenesen művészi tehetségű rajzoló vagy festő művei is, kieresszük a büntetőjogi felelősség alól.

A helyes kiegyenlítő megoldás tehát a mai büntetőjogi elmélet szerint abban áll, hogy a Btk-nek, általános feladatához képest, fel kell ölelnie a közszemérem és a közerkölcsök védelmét, mint társadalmi közérdeket, s ennek egyik jelentős kérdése a pornográfikus iratok és sajtótermékek vagy más tárgyak terjesztése által elkövetett közszeméremsértés tényálladékanak a szabatos meghatározása és megfelelő szigorú büntetés alá helyezése. Követeli ezt különösen a serdülő fiatalságnak a nemi kicsapongásoktól és aberrációktól való lehető megóvása. A Btk. ezzel nem a sajtószabadságot, nem a művészi alkotás szabadságát akarja béklyók közé szorítani, hanem a tudatosan és célzatosan — akár perverzitásból, akár haszonlesés céljából — elkövetett közerkölcsrontást, mint a társadalom magasabb érdeke ellen elkövetett bűncselekményt kívánja eltiltani s e tilalom áthágóit megfenyíteni. Ez a fenyítés pedig kívánatos, hogy hatásos, tehát érzékeny legyen. Ha a törvény túlságosan alacsony büntetési tételt ír elő, ezzel arra készíti a büntetőbíróságokat, hogy a vádlott mellett rendszerint megállapítható egy-két enyhítő körülmény folytán egészen minimális, az elítéltek által fel sem vett büntetést szabjanak ki. Különösen kívánatos a magas pénzbüntetés előírása és kiszabása is mellékbüntetésül, mint az elkövetés ható okára tapintó s a tettesek által legérzékenyebben vett megtorlási és megelőzési eszköz.

A másik elméleti s egyben gyakorlatias követelmény pedig az, hogy az ily közszemérmert sértő pornográfikus sajtótermékek létrehozói ne részesüljenek a sajtóvétségekre

nézve fennálló privilégiumokban, így sem a fokozatos és kizárólagos felelősségrevonás, sem az esküdtbíróági eljárás kedvezményében, hanem az ily tényálladékok közönséges bűncselekményeknek tekintessenek, melyek elkövetése esetén az összes részesek büntetés alá veendők és a bűnvádi eljárás elsősorban a kir. törvényszékek hatáskörébe utalandó. Az egészen bizonyos, hogy a közszemérmert sértő vagy éppen fajtalanságot tartalmazó sajtótermékek, illetőleg azok szerzői, készítői és terjesztői nem érdemlik meg az igazi sajtóvétségek tekintetében a legtöbb kultúrállamban fennálló kedvezményezett sajtófelelősségi rendszert.

A pornográfikus nyomtatvány semmiféle összefüggésben sincs a sajtószabadsággal, hiszen ezeknél éppen kézzelfogható, hogy azok készítése frivol visszaélés a sajtószabadsággal. Ez a legnemesebb rendeltetésű szellemi fegyvernek a legnemtelenebb célra való felhasználása. A komoly és tisztességes irodalom nem vállalhat közösséget a szennyirodalommal s éppen a legerősebben elítéli és üldözi az ily szentségtörő sarlatánokat vagy aljas üzérkedőket. Találón mondta Kenedy Géza, a magyar sajtójog régi kiváló munkása, a *Szanin*-perben tartott védőbeszédében az esküdteknek, hogy: «Önöknek fogalmuk sincs arról a mélységes megvetésről, amelyet az igazi író és művész érez, amikor észreveszi, hogy piszkoskezü betolakodók fajtalansággá torzítják a mi legkényesebb, tehát legnemesebb művészi titkainkat.» Nincs valóban semmi elfogadható alapja annak, hogy a pornográfikus sajtótermékért is csak egy valaki legyen büntethető s a többiek, talán éppen a bűnösebbek vagy a legbűnösebbek, a fokozatos felelősségi rendszer kényelmes szabályai alapján megmenekedjenek a jól megérdemelt szigorú büntetéstől. Épp oly indokolatlan az is, hogy az ily közveszélyes erkölcsrombolás vádlottjai felett ne a szakképzett hivatásos bíróságok ítélkezzenek, hanem módot adjunk arra, hogy a nem hivatásos és nem felelős esküdtbírák esetleg könnyelműen vagy túlzott liberálisumból felmentsék a legdrasztikusabb pornográfia vádlottait.

Ezeket a büntetőjogi követelményeket legbátrabban a francia törvényhozás valósította meg az elmúlt félszázad

folyamán. Így már az 1871. és az 1875-i törvények kiveszik a szeméremsértő sajtótermékekkel elkövetett vétségeket az esküdtbíróóságok hatásköréből s a törvényszékek elé utasítják azokat. Az 1881-i új sajtótörvény ugyan egyelőre helyreállítja az esküdtbíróóságok hatáskörét, de már egy év múlva újból a törvényszékek elé utasítják őket s ma is odatartoznak. A pornográfikus irodalom rohamos felburjánzása készítette a francia törvényhozást arra is, hogy az e fajta cselekmények büntetési tételeit fokozatosan szigorítsa. Már az 1881-i sajtótörvény egy hónaptól két évig terjedhető fogházzal és nagyösszegű pénzbüntetéssel sújtja az ily nyomtatványok közzétételét, árulását, osztogatását vagy kiállítását, de az ennek ellenére mind jobban elszaporodott pornográfikus termékek visszaszorítására az 1898-i külön törvény újból még szigorúbb rendelkezéseket kénytelen felállítani s elsősorban a terjesztőkre ír elő egy hónaptól két évig terjedhető fogházat és 100 franctól 5000 francig terjedhető pénzbüntetést, mely tételek, ha a cselekmény kiskorúakkal szemben követtetett el, megkétszerezhetőek, — ez a törvény ezenkívül kibővíti a terjesztés fogalmát s az erkölcstelen dalok éneklését, az erkölcstelen hirdetéseket vagy nyilvános levelezést is kifejezetten ezen szigorú büntetési tételek alá vonja (Tarnai János : *Sajtójogi dolgozatok*. 1913. 166 l.).

Ugyanilyen szigorral kezelik a pornográfiát az utolsó évtizedek alatt létrejött európai Btk-ek és javaslatok is. Így az 1909-i, valamint a legújabb 1925-i német birodalmi Btk. javaslat is két évig terjedhető fogházat és 2000 márka pénzbüntetést állapít meg, külön bekezdésben emlékezve meg a 16 évesnél fiatalabbaknak történt ajánlgatásról. Az 1912-i osztrák büntetőtörvénykönyv-javaslat, az 1925-i új török Btk. egy évig terjedhető fogházat és magas pénzbüntetést írnak elő.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a magyar törvényhozás ebben a kérdésben alaposan elmaradt. Az ötven évvel ezelőtt, a maihoz képest egészen más viszonyok, a csak szórványosan elkövetett s egyszerű esetek számára alkotott törvényszakas volt a legutóbbi napokig érvényben. Sem a meglehetősen szűkre szabott tényálladékokat nem bővítettük,

sem az enyhe büntetési tételeket nem emeltük fel. Mindössze az 1914-es sajtótörvény tett annyit, hogy a sajtó útján elkövetett szeméremsértéseket kivette az esküdtbíróóságok hatásköréből és azokat a kir. törvényszékek elé utasította. Az utóbbi időkben, különösen a háború után bekövetkezett rohamos felszaporodása a pornográfikus eseteknek magában véve elég ok volt a Btk. 248. §-ának gyökeres revíziójára.

De elkerülhetlenné tette a reformot a bírói gyakorlat körében a törvény alkalmazása során előállt rengeteg vita és ingadozás is, ami a jogszolgáltatás egységét és határozottságát folyton zavarta és veszélyeztette. Ezek közül a kontroverziák közül, melyek átmenetileg, a régi törvény uralma alatt elkövetett, de már az új törvény hatálya alatt elbírálandó esetekre nézve még időszerűek, csak a legjelentősebbekre kívánok rámutatni.

A legnagyobb jelentőségű vitás kérdés volt a Btk. 248. §-ának alkalmazása tekintetében az a hatásköri kérdés, hogy e szakasz második bekezdésének az esete, amikor t. i. a pornográf sajtótermék szerzője, készítője vagy nyomtatója ellen emeltetett vád, vajjon sajtóvétségnek tekintendő-e, vagyis ily esetben a sajtójogi fokozatos felelősség, avagy a köztörvényi büntetőjogi felelősség érvényesül-e? A kir. Kúriának eleinte az volt a felfogása, hogy a szemérem elleni vétség, sajtó útján elkövetve, nem tartozik a sajtótörvény értelmében megtorlandó cselekmények közé (1890. évi 10,045. sz. Büntetőjog Tára XXI. köt. 228. és 1892. évi 10,146. sz. ítéletek. Bjt. XXV. köt. 371), ami azt jelenti, hogy az ily sajtótermékek szerzőire, készítőire nem a fokozatos, hanem a köztörvényi felelősség elve az irányadó. Ennek a felfogásnak a kiindulási pontja az a helyes megállapítás, hogy a 248. §-ban a törvényhozás elsősorban a pornográf iratok, képek és nyomtatványok terjesztését kívánta a büntetés által megakadályozni, mert az obscén tárgyakkal nyíltan vagy titokban való terjesztése útján történik a közérköles méltelyezése, rombolása. A törvény ezért első bekezdésül tisztán a fajtalan tárgyak terjesztését állapítja meg büntetendő tényálladék gyanánt, ami nem mindig sajtó útján követtetik el. Csak a második bekezdésben írja elő, hogy a pornográf

nyomatványok vagy képek «szerzője, készítője és nyomtatója», ha a terjesztés vagy kiállítás az ő tudtukkal történt, szintén büntetendők, még pedig az egyszerű terjesztőnél szigorúbban. Ebből a kiindulási pontból pedig jogosan vonhatta le a bírói gyakorlat azt a következtetést, hogy a törvény nem is kívánta sajtóvétségnek tekinteni a pornográfiát. Hanem az ily, fajtalanságot tartalmazó sajtótermékek terjesztése által elkövetett közerköles-rombolást, mint a tisztességes társadalom magasabb érdekei ellen elkövetett mérsényletet akarta eltüntetni, s a terjesztőket és az erről tudomással bíró szerzőket, készítőket és nyomtatókat együttesen a köztörvényi felelősség alá rendelte.

Támogatja ezt a felfogást az a körülmény is, hogy a második bekezdésben a törvény — eltérőleg a sajtótörvény felelősségi sorozatától — a szerző után nem a felelős szerkesztőt, a kiadót és a nyomdatulajdonost helyezi büntetés alá, hanem csak a készítőket és a nyomtatókat, tehát világosan eltér a sajtójogi fokozatos felelősség szabályától és a köztörvényi felelősségre valló nomenclaturát alkalmaz. A törvény pongyola szövegezése különben itt is szembeszökő, mert nem említi meg a felbujtókat és a bűnsegédeket, tehát ezek büntethetőségére nézve is kételyt hagyott fenn.

Ettől az első felfogásától azonban a kir. Kúria még az új sajtótörvény megalkotása előtt eltért, és arra való tekintettel, hogy a nyomtatvány útján elkövetett bűncselekmények az 1880 : XXXVII. tc. értelmében esküdtbíróóságok elé tartoznak, a 248. §. második bekezdésébe ütköző szemérem elleni vétséget is a sajtótörvény rendelkezései alá vonta (így az 1895. évi 11,872. sz. ítélet). Ellenben a 248. §. első bekezdése alá eső egyszerű terjesztést továbbra is a köztörvényi felelősség szerint büntette. Ez a felfogás hamarosan állandósult, úgy hogy Zsitvay Leónak 1900-ban és Kenedy Gézának 1903-ban megjelent sajtójogi kézikönyvei már mint communis opiniót állapítják meg, hogy a 248. §. második bekezdése alá eső cselekmény sajtóvétségnek tekintendő.

Szentesítette és véglegesítette ezt a felfogást az 1914-i sajtótörvény, mely az említett hatásköri reformról szóló 47. §-t egyenesen úgy szövegezi, hogy «a sajtó útján a köz-

szemérem ellen elkövetett és a 248. §. szerint büntetendő vétség a kir. törvényszék hatáskörébe tartozik». De jogosan lehetett ezt a következtetést levonni az új sajtótörvény 32. §-ából is, mely a sajtóvétség általános fogalmi meghatározását adta s melynek szövegéből (sajtóvétség az a cselekmény, melynek tényálladékát a sajtótermék tartalma foglalja magában) egyenesen azt kellett megállapítani, hogy a fajtalanságot tartalmazó irat, sajtótermék szerzője, készítője sajtóvétséget követett el, mert itt is az egész kriminális tényálladék benne van magában a sajtótermék tartalmában. A sajtótörvény 32. §-ának ez a félre nem magyarázható szövege vezette a kir. Kúriát is arra, hogy legújabban elvi jelentőségű határozatként iktatta a Büntetőjogi Határozatok Tárába, mely szerint a Btk. 248. §-ának második bekezdésében foglalt esetre a sajtójogi felelősség szabályai alkalmazandók. (B. I. 8974/1926. sz. ítélet.) A Kúria okfejtése helyesen mutat rá, hogy az a körülmény, hogy a sajtótörvény 47. §-a értelmében a szemérem elleni vétség ezen súlyosabb esete nem az esküdtbíróság, hanem a kir. törvényszék hatáskörébe utaltatott, nem változtatta meg ezen cselekmény sajtójogi jellegét.

A joggyakorlat tehát ötven év alatt éppen az ellenkező felfogásnál kötött ki, mint amelyet az első évtizedekben elfoglalt. S habár az újabb, illetőleg a végleges álláspont kétségtelenül törvényre, az újabb keletű sajtótörvényre támaszkodik, nem alaptalanul lehetne vitatni magának a Btk. eddig érvényben volt 248. §-ának a szövege alapján az ellenkezőt, vagyis a gyakorlat eredeti felfogásának a helyességét is. Hiszen ezen az alapon, t. i. a Btk. eredeti gondolatának a megvalósítása és a pornográfia minél sikeresebb üldözésének érdekében sürgettük de lege ferenda a 248. §. olyatén revízióját, hogy ez a cselekmény minden esetben a köztörvényi felelősség szabályai alá helyeztessék.

A másik nagyjelentőségű vitás kérdés volt a legutóbbi ideig az, hogy ha a pornográfikus sajtóterméket többen állították elő, például az egyik vádlott tervet adott, a másik megrajzolta vagy cinkográfiát készített hozzá, a harmadik kinyomtatta, vajjon a vádlottársak közül a sajtójogi fokozatos felelősség elve szerint csak egy valaki, tehát, ha előállít-

ható, a szerző vagy a kiadó vonható-e felelősségre, avagy tekintettel arra, hogy a 248. §. a szerző mellett említi a készítőket és a nyomtatókat, nem lehet-e mindeniket büntetni? A kérdés megoldása az előbbi vitás kérdésben való állásfogalaláson fordul meg. Addig, amíg a bírói gyakorlat nem tekintette sajtóvétségnek a 248. §. második bekezdését, önként értendő volt a társtettesek együttes felelősségrevonása. Mióta azonban ez az eset sajtóvétségnek tekintetik, a bíróságok mellőzik az együttes felelősség megállapítását, miután ez ellenkeznék a sajtótörvénnyel. Ezzel a sajtótörvény alapján álló felfogással szemben azonban szintén joggal lenne vitatható, hogy a Btk. 248. §-a nem a szerzőt, kiadót és a nyomdatulajdonost említvén meg, nem lett volna törvénysértő az új sajtótörvény életbelépte után is a szerzőt, a készítőt és a nyomtatót, mint «szerzőtársakat» együtt megbüntetni, mert a készítő és a nyomtató, mint e tényálladék létrehozásában nélkülözhetetlen tényezők, bátran szerzőtársaknak tekinthetők. De lege ferenda pedig a legteljesebb joggal sürgethetük mindezen személyek, valamint a Btk. által nem is említett felelős szerkesztő, a kiadó és a nyomdatulajdonos köztörvényi felelősségrevonását a részesség általános szabályai szerint, mert valóban semmi értelme nem volt annak, hogy ha ily ocsmány, fajtalan költeményt, regényt, képet, albumot többen együtt eszeltek ki és közösen valósítottak meg. hogy az ily alkalmi bünszövetség tagjai közül csak egyvalakit ítéljünk el, holott tisztában voltunk azzal, hogy a többiek is épp olyan bűnösök a pornográfia létrehozásában.

Végül ugyanilyen eltérő elbírálásban részesült a legutóbbi időkgig az a kérdés, hogy ha a pornográf sajtótermék szerzője vagy kiadója egyúttal személyesen maga is terjesztette (árulta) a sajtóterméket, ez esetben a szerzői minőség abszorbeálja-e a terjesztést vagy nem, tehát a 248. §-nak csak a második bekezdése vagy az első és a második bekezdés esetének a halmazata állapítandó-e meg? A legújabb időkgig erre nézve az a felfogás volt uralkodó, hogy csak a második bekezdés alkalmazandó, mert a szerzői vagy kiadói minőség magában foglalja a terjesztést. (Grill-féle Döntvénytár, VIII. 361. l.) Ez a felfogás megfelel a szigorú sajtójogi álláspontnak, mert

a fokozatos felelősség kizárja a két minőségben való feleletrevonást (kivéve, ha a felelős szerkesztő bizonyos cikkért mint szerző, másik cikkért mint szerkesztő vonatott felelősségre), amint ezt a már említett elvi jelentőségű határozat (B. I. 8974/1926.) is helyesen megemlíti, más vonatkozásban. Legújabban azonban az a felfogás érvényesült, hogy miután a 248. §. első bekezdése tényálladékát a köztörvényi felelősség alá eső, ú. n. közönséges terjesztés teszi, ami egészen különálló eset a sajtóvétségnek tekintendő második bekezdése eseteivel szemben, a két bekezdés két tényálladéka anyagi halmazatban is állhat, vagyis ha a szerző vagy a szerkesztő egyúttal maga árusította is a pornográf könyvet vagy képet, ezen esetben a 248. §. első és második bekezdésében, mint két vétség halmazatában marasztalandó. (Így ítélt legutóbb a Kúria az 1929 febr. 5. B. I. 5091/1928. sz.) Ezt a döntést az anyagi igazság szempontjából csak helyeselni lehet, de kérdés, hogy a Btk. eredeti gondolatának, amint fentebb kifejtettem, megfelel-e. Hiszen ha a törvény a szerzőt vagy készítőt csak a terjesztés értelmi vagy fizikai bűnsegéde gyanánt kívánta büntetni s rájuk egy magasabb büntetési tételt alkotott, akkor tulajdonképpen túlhajtott okoskodás a kézrekerült szerző vagy kiadó kétszeres büntetése.

Ezeknél a hatásköri és jogtechnikai vitáknál és ingadozásoknál még nagyobb jelentőségű volt azonban az a hosszú vajudás, amin a joggyakorlat ötven év alatt a pornográfia lényegét tevő azon anyagjogi kérdésben ment keresztül, hogy mit jelent a «fajtalan tartalom». Kétségtelen, hogy a Btk. 248. §-a egyenesen azért használta a fajtalan tartalmú kifejezést a «szemérmert sértő» helyett, hogy szűkítse a pornográfia fogalmát. A törvény miniszteri javaslata ugyanis a szemérmert sértő iratokat stb. kifejezést tartalmazta s a képviselőház igazságügyi bizottsága ajánlotta e helyett a «fajtalan tartalmú» szavakat, egyszerűen azzal az indokolással, hogy «ez a kifejezés sokkal határozottabb». Kétségtelen azonban, hogy a fajtalan kifejezés, ha valóban határozottabb is, de egyszersmind sokkal szűkebbkörű fogalom a szemérmert sértőnél, s a döntő indok e módosítás indítványozására bizonyára az volt, hogy a tényálladék csak a legvilágosabban a

nemi érzékiséget izgató tartalmú iratokra, képekre stb. legyen korlátozva.

A bírói gyakorlatban a fajtalan kifejezés értelme felett természetesen nagy vitatkozások és kontroverziák voltak a 248. §. ötvenévi élete alatt. Eleinte a törvény kiindulási pontjának megfelelő, túlzottan liberális felfogás érvényesült, mely szerint csak a nemi közösüléssel vagy nemi perverzítással foglalkozó, ezekre csábító, izgató tartalmú sajtótermék vonható a 248. §. alá. (Így: «a vádlott az érzékiség. a buja képzetek és kéjvágy felkeltésére alkalmas tartalmú könyveket, tehát fajtalanságot tartalmazó nyomtatványokat terjesztett». Bünt. Döntvénytár III. köt. 142.) Később azonban tért hódított a közerkölcsi szempontból csak helyeseltető tágabbkörű, vagyis erkölcsi tekintetben rigorózusabb felfogás, mely szerint valamely irat «nemcsak akkor tekinthető fajtalannak, ha a nemi érzékek felkeltésére, ébresztésére alkalmas, hanem akkor is, ha a nemi érzékiségnek feltűnő előtérbe állításával az általános erkölcsi és szeméremérzetet durván érinti». (Bünt. Döntvénytár III. köt. 168. l.)

Legutóbb elvi jelentőségű határozattá emeltetett az a kijelentés, hogy fajtalan tartalmú az olyan újságcikk, mely tárgyánál, előadói modoránál és a nemi érzékiségre irányuló célzatosságánál fogva a jó erkölcsöt és szemérmert a közfelfogás szerint sérti. (1917 június 25-i kúriai ítélet, B. H. T. VI. köt. 610. sz.)

Vagyis a bírói gyakorlat lassanként arra a meggyőződésre jutott, hogy a törvény szaván túlmenőleg annak alap gondolatát, a 248. §. által védeni kívánt jogi értéket, a közerkölcsiséget és a közszemérmert kell előtérbe állítani a felmerülő esetek elbírálásánál, ami ugyan kiterjesztő magyarázatnak tűnhetik fel, de tekintve, hogy a fajtalanság fogalmát a törvény nem határozta meg, a bíróságnak nemcsak joga, hanem kötelessége a fogalmat úgy értelmezni, hogy a törvény célja megvalósítható legyen. Így nagyon helyesen marasztalta el mindhárom bíróság a *Fekete mise* cikk szerzőjét, mert a cikknek a tartalma a nemi érzékiségnek olyan izléstelen előtérbetolását foglalja magában, amely a szeméremérzetet s a közerkölcsiséget durván sérti s minden józan gondolkodású

olvasóban csak undort kelthet. Ez pedig tekintet nélkül arra, hogy a cikkben foglaltak alkalmasak-e a nemi vágy és gerjedelmek felkeltésére vagy sem, a fajtalanság fogalmát kimeríti. (Bjt. 78. köt. 133.) Ugyancsak helyesen emeli ki a kir. Kúria, hogy «valamely írói műnek bármily erkölcsös végső iránya, tendenciája (a vád tárgyául szolgáló regény az egyke ellen irányult) sem menti a műben előforduló olyan leírásokat, amelyek a szemérmet és a közerkölcsiséget sértik vagy alkalmasak a kéjvágy felidezésére, mert a műnek gyakran rejtett tendenciáját rendszerint csak az olvasók érettebb, komolyabb része ismeri fel s e tendencia hatása ritkább és lassúbb, ellenben a mű fajtalan részei, a maguk leplezetlensége folytán, az éretlenebb, fiatalokú olvasókban — minden egyéb tendencia ellenére — nyomban felidézik a kéjvágyat, a nemi gerjedelmeket, amelyeknek felélesztése nem feladata az irodalomnak». (Bjt. 79. köt. 172.)

Végül ugyanez a bölcs, higgadt okfejtés olvasható a Victor Marguerite-féle *Az élettárs* c. fordított regény kiadójának ügyében hozott kir. ítélőtáblai ítélet indokolásából. Ebben az ügyben az elsőfokú bíróság a kiadót a házasság elleni izgatás vétségében is marasztalta, mert «a regény egész célzata, az alakok megfestése arra irányul, hogy a házasságon kívüli, szabadszerelmi élet dicsőítésével ellenséges indulatot váltson ki, gyűlöletet keltsen a házasság jogintézménye ellen» — a kir. ítélőtábla azonban ez alól a vád alól felmentette a vádlottat, mert nem találta megállapíthatónak azt, hogy a regény tartalma alkalmas lenne az olvasót a házasság intézménye elleni gyűlöletre hangolni, «a könyv alapján véve irányregény, mely a házasság problémáját is diszkusszió tárgyává teszi, nyilván azzal a céllal, hogy . . . a nő gazdasági és jogi egyenjogúsításának útját egyengesse». (Sajnos, ebbe a kérdésbe a legfőbb bírói fórumnak, a kir. Kúriának nem volt alkalma beleszólni s a két alsó fórum közötti vitát autentikusan eldönteni, mert a vád ezen része az 1927-i amnesztia-rendelet alá esett.) Ellenben mind a három fórum megállapította a szemérmet elleni vétséget, mert a regénynek bármilyen, végeredményében esetleg erkölcsös célzata sem teszi menthetővé az abban előforduló olyan leírásokat és részlete-

ket, melyek a nemi ösztön felkeltésére alkalmasak és amelyek az érzékiségnek feltűnő előtérbe állításával az általános erkölcsi és szeméremérzetet durván sértik. Nem változtatna ezen az sem, ha a sajtótermék valóban alyan művészi alkotás volna, mint amilyennek azt a semmisségi panasszal élők feltüntetni igyekeznek, sőt «éppen az írásművészet eszközeivel való visszaélés az, ami a cselekményt erkölcsileg veszélyesebbé és hatásában ártóbbá teszi». (Bjt. LXXX. köt. 112.)

Ebből a néhány idézetből megállapítható, hogy bíróságaink legújabbban mintha eltávolodtak volna a fajtalanságnak a nemi ösztön felizgatására korlátozott szűkkörű fogalmától és azzal vagylagosan a közerkölcsiség és a szeméremérzet durva megsértését is elegendőnek tekintik a 248. §. tényálladékának a megállapítására. Ezt az eltolódást nem lehet kifogásolni, mert ez a törvény alap gondolatával nemcsak összefér, hanem annak helyes erkölcsi érzékkel való érvényesítése. Mindenesetre újjmutatás volt azonban a bíróságoknak ez a kiterjesztő magyarázata arra, hogy a törvény alapos revízióra szorul. Szintén csak dicsérettel kell kiemelnünk, hogy bíróságaink rendszerint méltányolják a tényálladék megállapítása esetén is a vád tárgyává tett írói munka költői, művészi értékét és a szerző képességeit. Így az egyke ellen írt novella. szerzőjénél rendkívüli enyhítő körülményül számították be, hogy «a vádlott büntetlen előéletű, romlatlan lelkületű fiatalember, aki ezt a novelláját nyilván az újabb realiztikus irodalmi irányok befolyása alatt írta meg, kinek ezen első megtévelyedése annak tulajdonítható, hogy nem bír kellő élettapasztalattal és kritikával». Egy másik regény szerzőjénél szintén enyhítő körülményül állapította meg a bíróság, hogy a regénynek büntetőjogi megtorlás alá eső fogyatkozásai ellenére is van irodalmi értéke.

Ime, ezek tették szükségessé a Btk. 248. §-ának a hatályon kívül helyezését. S ezek magyarázzák meg azt, hogy az eltörlés és a pornográfia büntetőjogi kezeléséről alkotott új törvény meghozatala minden feltűnés és a jogászvilág hozzászólása nélkül ment végbe. Az 1923-i genfi nemzetközi egyezmény becikkelyezését felhasználta az igazságügyi kormány az idejét múlt 248. §. hatályon kívül helyezésére. Ennyi

volt mindössze az erre vonatkozó miniszteri indokolás. A képviselőházban az előadó egyszerűen azzal ajánlotta az új szakaszt, hogy «a nemzetközi egyezmény értelmében a javaslat a 248. §-ban foglalt tényálladékot lényegesen kiterjeszti, ezzel a 248. §-nak úgy tényálladáki, mint büntetési része teljesen feleslegessé vált». Egyetlen felszólalás és az igazságügyminiszter rövid megjegyzése után a javaslatot elfogadták. Ezzel az oly sok vitára szolgált s annyiszor kifogásolt 248. §-t elföldelték.

III. Mik az új törvény reformjai, ezt a fentebbiek után most már röviden áttekinthetjük. Az 1929. évi VII. tc. 2. §-a a pornográfia anyagi jogi szabályai tekintetében igazi tabularasát csinált az eddigi jogból, egyszerűen hatályon kívül helyezte a Btk. 248. §-át s teljesen újonnan szabályozza a pornográfia büntetőjogi üldözésének anyagi jogi vonatkozásait. De eljárási tekintetben is gyökeres újítást végzett az eddigi bűnvádi perjogi szabályokkal szemben, midőn az új tényálladékot világosan és határozottan kiemeli a sajtójog köréből, vagyis annak minden esetét közönséges bűncselekménynek tekinti, melynek elbírálása mindig a kir. törvényszékek hatáskörébe tartozik s ezek nem a sajtóperre vonatkozó fejezet, hanem a rendes bűnvádi perrendtartási szabályok szerint intézik el az ilyen ügyeket. Ezzel véget vet az eddigi elméleti és gyakorlati vitatkozásoknak és ingadozásoknak, amelyeket fentebb vázoltam. Vegyük különben sorra az egyes újításokat.

1. Az első szembeszökő újítás, hogy az új törvény a pornográfia tényálladáki tárgyául nem a fajtalanságot tartalmazó iratot vagy más tárgyat állapítja meg, hanem a szeméremsértő iratot vagy más tárgyat. Elesik tehát ezentúl a fajtalanság fogalmának a vitatása, e helyett a Btk. eredeti gondolatának és a tényálladék eddigi nevével (szemérem elleni vétség) is elismert jogi tárgyának megfelelően azt kell mindig kutatni és megállapítani, vajjon a vád tárgyává tett irat, rajz, kép stb. szeméremsértőnek tekinthető-e. Kétségtelenül ez a kifejezés elasztikusabb és tágabbkörű a fajtalanságnál. Az új kifejezés, mint tényálladáki ismérv, azonban nem új fogalom a magyar büntetőjogban, hiszen a Btk. 249. §-a eddig is külön vétség gyanánt ismerte a «szemérem-

sértő cselekmény» által való közbotrány okozást. Ezt az ismert fogalmat teszi az új törvény most a pornográfia új tényálladékanak is döntő ismérvévé.

Miben áll a szeméremsértés, ennek a körülírása általánosságban épp oly nehéz, mint a fajtalanságé volt, sőt ennél is nehezebb. Annyi bizonyos, hogy ami fajtalan, az mindig szeméremsértő, tehát amit eddigelé a bíróságok idesoroztak, azt jövőre is az új tényálladékba ütközőnek kell tekinteniök. De ennél többet is. Szeméremsértő minden olyan irat, rajz, kép, jelkép stb., amely a nemi életre való vonatkozásban a társadalom általános erkölcsi felfogását, a tisztességes embereknek a nemi érintkezésről írásban vagy képen kifejezhetőnek vélt meggyőződését vagy a nemi kérdések tárgyalásának tisztességes hangját sérti. A megbotránkoztatás, a közbotrány okozás ugyan az új tényálladék megállapításának sem kelléke, de tájékoztatásul, általános zsinórmértékül mégis azt lehet talán felállítani, hogy ami a nemi kérdések írói vagy művészeti tárgyalásánál, illetőleg ábrázolásánál a tisztességes gondolkozású és jóízlésű emberek közfelfogását felháborítja, ami közerkölcsi szempontból káros hatásúnak tekintendő, az nevezhető szeméremsértőnek.

Az új törvény nem tette külön minősített esetté a fiatalokkal szemben történt elkövetést. Valószínűleg azért, mert a szeméremsértés megállapításánál éppen azt lehet kiindulási pontnak venni, hogy ami az ifjúság helyes irányú erkölcsi fejlődését veszélyezteti, amit ifjak és nők előtt tisztességes, jó erkölcsű ember nem tart felolvashatónak vagy megmutathatónak, ez az alsó határvonal, amin túl a pornográfia kezdődik. Nem szükséges tehát okvetlenül durva, trágár kifejezés, drasztikus, ocsmány rajz vagy kép az új tényálladék megállapításához, a fősúly azon nyugszik, hogy a művelt ember jóízlését, a tisztességes társadalom erkölcsi érzését felháborító s ezzel a szeméremérzést sértő legyen a vádbeli irat, rajz vagy más tárgy. A bírói gyakorlat feladata lesz ennek a tényálladéki kelléknek a közelebbi, gyakorlati kiformálása. Mindenesetre óvakodni kell majd itt is a túlhajtástól. Lehet valamely leírás durva, ízléstelen, sikamlós, pikáns vagy naturalisztikus, ez még nem feltétlenül szemé-

remsértő, viszont a legragyogóbb stílusban megírt s irodalmi színvonalon álló munka vagy művésziesen kidolgozott rajz vagy festmény is lehet szeméremsertő, ha kétségtelenül fajtalanságra, nemi perverzításra csábít.

Az új törvény kibővíti a tényálladékokat annyiban is, hogy a pornográfia elkövetési tárgyait — a francia újabb törvények mintájára — részletesen, habár csak példászerűleg felsorolja. Szeméremsertő lehet : irat, rajz, metszet, festmény, kép, falragasz, jelkép, fénykép, mozgófénykép-film, vagy más ily tárgy. A törvény ezzel azonban csak a sajtótermék eddigi fogalmát részletezi. Az utolsó kitétel módot ad a bíróságoknak, hogy a törvény által nem említett, esetleg későbbi találmány útján létrehozandó tárgyat is, ha abban szeméremsertés foglaltatik, a tényálladékba bevonhassanak. E részben tehát az új törvény elejét veszi a vitatkozásoknak. Azonban egy hiánya mindjárt megállapítható a törvénytörvénynek. Nem öleli fel a pornográfikus elmeművek nyilvános előadását, éneklését vagy ily tárgyú mutatványokat ; valószínűleg azért, mert ez a Btk. 249. §-ába ütköző vétségnek, a szeméremsertő cselekménnyel való közbotrányokozásnak vagy — magánosokkal szemben elkövetve — esetleg a becsület-sértésnek a tényálladékát töltheti be.

Az elkövetési módokat a törvény három pontba foglalja össze : 1. a tényálladék első esete gyanánt állapítja meg a felsorolt pornográfikus tárgyaknak kereskedés, szétszétadás vagy közszemlére tétel céljából való előállítását, készletben tartását, behozatalát, átvitelét és kivitelét ; a 2. pont az ily tárgyakkal — habár nem nyilvánosan — való kereskedést, üzérkedést vagy ily tárgyaknak bármily más módon forgalombahozatalát, közszemlére tételét vagy üzletszerű kikölcsönzését ; a 3. pontban pedig az ily tárgyak forgalmának előmozdítása vagy megkönnyítése céljából történt hirdetés vagy más közlemény közzétételét.

A részletesen és szabatosan megállapított három elkövetési módból következik, hogy a pornográfikus tárgy miatt most már egyaránt és egyenlően büntetendőek : a) a szerző, a szerkesztő, a kiadó, a nyomdász és a nyomdatulajdonos ; mindezek azonban csak akkor, ha az 1. pontban említett cél-

ből állították elő a pornográf tárgyat; *b)* az ily tárgyak forgalombahozatalában bármely módon résztvevők, ugyan-ezen célból készenlétben tartók, vagyis a pornográfikus tárgyak tulajdonosai vagy bírlalói, *c)* az ily tárgyak forgalomba hozatalában bármily módon résztvevők, így azok, akik azt külföldről hozzák, átviszik vagy belföldről külföldre viszik, vagy akik az ily tárgyakkal kereskednek, üzérkednek, azokat bármely módon forgalomba hozzák, közszemlére teszik vagy üzletszerűen kikölcsönzik; *d)* akik a szeméremsértő tárgy forgalmának előmozdítása vagy megkönnyítése céljából hirdetést tesznek közzé, vagy bármely módon közlik, hogy ki foglalkozik ily cselekmények elkövetésével vagy hogy hol és kitől lehet ily tárgyat megszerezni.

Az új törvény tehát csakugyan gyökeresen szakít az eddigi sajtójogi felfogással és teljes nyíltsággal a köztörvényi büntetőjogi felelősség álláspontjára helyezkedik s a francia jog aprólékoskodó módszerével a legrészletesebben megállapítja, hogy a szeméremsértő tárgy létrehozásában vagy forgalomba hozatalában bármily módon résztvevők kivétel nélkül felelősségre vonhatók és pedig nem fokozat vagy sorozat szerint, hanem valamennyien együttesen, mint az elkövetett vétségben résztvevők. Ebből a kiindulási pontból a törvény nem is említi meg a szerzőket, kiadókat, nyomdatulajdonosokat stb., mert ezek is mind mint előállítók vagy készenlétben tartók stb. vonandók felelősségre. Ezentúl csupán az a kérdés, hogy a pornográf tárgy létrehozói, bírlalói, terjesztői közül kit lehet felbujtó, kit tettes vagy társtettes és kit csak bűnsegéd gyanánt minősíteni. A törvény ugyan azt sem mondja, hogy a Btk. részességi szabályai alkalmazandók, de ez felesleges is lett volna, mert a 2. §-ban foglalt vétség közönséges bűncselekmény, melyre nézve tehát a Btk. általános szabályai minden tekintetben érvényesek. Lehet e szerint, hogy a pornografikus irat, rajz, kép, regény, színdarab stb. vádja esetén az egyik vádlottat mint felbujtót marasztaljuk, mert megállapítottuk, hogy ő csak az eszmét, a tervet, a vázlatot adta és annak megvalósítására másokat rábírt. Akik már a terv megvalósításában tevékenyen résztvettek, pl. megírták a cikket vagy könyvet, megrajzolták a

képet, kinyomtatták, forgalomba helyezték, ezek mint társtettesek, illetőleg a törvényben említett valamelyik tevékenységi mozzanat önálló tettesei lesznek minősítendőök. Végül, akik csak mellékes szerepet játszottak, de előmozdították vagy könnyítették a szeméremsértő tárgy létrejövetelét, pl. a másoló, a kopogtató, a szedő, a revizor vagy aki a rajzot, képet kijavítja, tökéletesíti stb., ezek csak mint bűnsegédek fognak feleletre vonatni, de csak akkor, ha szándékosan, azaz tudva és akarva mozdították elő a pornográf tárgy előállítását.

A fokozatos felelősség szabályai feletti vitatkozások, a felelősség áthárítása, a kibujkálási taktikázások ezentúl feleslegesek és tárgyitalanok lesznek a szemérem elleni vétség miatt indított bűnvádi eljárásban. Ez a másik legnagyobb jelentősége és vívmánya az új törvénynek, amit mint régi követelésünk megvalósítását, a legteljesebb elégtétellel és örömmel kell üdvözölnünk.

3. A harmadik reform a büntetési tételek felemelése, illetőleg a visszaeső vádlott cselekményének büntetté minősítése.

A Btk. 248. §-a, mint említettem, felette enyhe büntetést állapított meg a szemérem elleni vétségre. A kiállítókra és terjesztőkre 3 hónapig terjedhető fogházat és 100 forintig terjedhető pénzbüntetést, a szerzőkre, készítőkre és nyomtatókra, ha a többszörözés, kiállítás, terjesztés az ő tudtokkal történt, 6 hónapig terjedhető fogházat és 500 forintig terjedhető pénzbüntetést. A pénzbüntetetés végső határát legújabbban az 1928. évi X. tc. emelte fel 8000 pengőig. Az új törvény a fogház tartamát most egyenlősíti és a tényálladék mindhárom esetére 6 hónapig terjedhető maximumot ír elő. Pénzbüntetésről nem szól, de nem azért, mintha ezt eltörölte volna, hanem azért, mert az 1928 : X. tc., az ú. n. Második Büntetőnovella értelmében a pénzbüntetést többé az egyes bűncselekményeknél nem kell előírni, miután minden bűncselekménynél, ha a bíróság megítélése szerint a tettes azt nyereségvágyból vagy jogtalan vagyoni haszonszerzés céljából követte el, a bíróság köteles mellékbüntetésül pénzbüntetést is kiszabni, még pedig az általános keretben (vétség miatt egy pengőtől 8000 pengőig), kivéve, ha a tettesnek egyáltalán nincs vagyona, jövedelme vagy keresete.

Legnagyobb újítás a büntetések s ezzel a minősítés tekintetében is az, hogy ha a tettes ezért a cselekményért már egy ízben büntetve volt és büntetése kitöltése óta tíz év még nem telt el, akkor a cselekmény büntettnek minősítendő és 2 évig terjedhető börtönnel büntetendő (ennek legkisebb mértéke pedig hat hónap) s ennek megfelelően mellékbüntetésül 20,000 pengőig terjedhető pénzbüntetés is kiszabható, illetőleg, ha a tettesnek megfelelő vagyona, jövedelme vagy keresete van, kiszabandó. Ez az eddighez képest csakugyan szigorúbb büntetési tétel bizonyára alkalmas lesz a pornográfiaival üzérkedőknek a bűnismétléstől való visszatartására. Ha pedig valóban mint visszaesők kerülnek a bíróságok elé, ismerve a bíróságoknak a nyereségvágýból bűnöző visszaeső vádlottakkal szemben kivételesen szigorú felfogását, bizton számíthatnak az ily nagyobb szabású pornográfusok arra, hogy aligha fognak megmenekülni az eddigieknél jóval magasabb szabadság- és pénzbüntetésektől.

4. Az eljárási reform nem igényel bővebb bemutatást. Az új törvény egyszerűen azt jelenti ki, hogy a 2. §. alá eső cselekményekre sem a Sajtótörvénynek a felelősségi és különleges eljárási szabályai, sem a Bünvádi Perrendtartásnak a sajtóperekről szóló külön fejezete nem alkalmazhatók, tehát minden tekintetben a közönséges bűncselekményekre fennálló anyagi és eljárási szabályok az irányadók. Új tétel mindössze, hogy a pornográfikus tárgyat akkor is el kell kobozni, ha az nem az elítéltnak a tulajdona. Fontos végül az új szakasznak az a kategórikus rendelkezése, hogy az idesorozható összes bűnesetek most már első fokon a kir. törvényszékek hatáskörébe tartoznak, vagyis a járásbíróóságok többé ily cselekmények felett nem ítélik, s minden ügy, amennyiben a Bp. a kir. ítélőtábla ítélete ellen perorvoslatot enged, felhozható a kir. Kúria elé.

IV. A modern büntetőjogi tudomány körében, melynek művelői nem elégesznek meg a büntetőtörvények dogmatizálásával, hanem az újonnan kialakult kriminológiai tudományok reális eredményeit is figyelembe veszik, sőt azokat rendszerint ők maguk is munkálják, közkeletű ma már az a megállapítás, hogy a büntetés csak eszköz és pedig nem is a

leghatályosabb eszköz a bűnözés elleni harcban. Vagyis a büntetőtörvény által nem lehet kiirtani a bűnelkövetést, legfeljebb bizonyos mérvű általános visszatartó hatást gyakorolunk a társadalomra, illetőleg a bűnelkövetésre hajlamos egyénekre. Tisztában kell azért lennünk azzal, hogy az új büntető törvényszakas nem fogja megszüntetni egy csapásra a pornográfiát nálunk sem. Elég, ha annyit el tudnánk érni vele, hogy visszaszorítanók általa a szennyirodalomnak mindjobban dagadozó áradatát. Ennek az első feltétele pedig az, hogy a bíróságok a kezükbe adott szigorúbb fegyvert valóban alkalmazzák is a kellő eréllyel. Ha a bíróságok az új törvény gondolatát és célját felkarolva, az eddiginél szigorúbb büntetések kiszabásával, különösen valóban magas pénzbüntetésekkel — amire a II. Bn. és az új külön törvény elég módot nyújt nekik — fogják sujtani az eléjük került irodalmár-kalózokat és üzéreket, ennek bizonyosan lesz megfelelő eredménye.

Mint minden társadalmi baj orvoslásánál, a pornográfia elleni küzdelemben is azonban a másik irányelv, amelyet nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a büntetéssel, mint utolsó gyógyszerrel csak a kifakadt sebeket, a napfényre került kirívóbb eseteket tudjuk úgy ahogy orvosolni. Az orvoslás másik eszköze a páciens, a beteg társadalom közreműködése a baj okainak elhárításában és az egészséges állapot visszaszerzésében. Ha a rendszerint titokban terjesztett pornográfikus műveket, képeket, tárgyakat, akinek ilyesmi véletlenül a kezébe kerül vagy tudomást szerez róla, habozás és szegyenkezés nélkül a rendőrség vagy a kir. ügyészség tudomására juttatja, s ha, ami még fontosabb, az ily szennyiratok, képek nem találnának vevőkre és olvasókra, hanem általános bojkott alá vétetnének, ettől még többet, még biztosabb eredményt várhatnánk, mint a kétségtelenül helyes erkölcsi célzattal megalkotott és égető szükségét pótló új büntetőtörvénytől.

FINKEY FERENC.

A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA.

— Első közlemény. —

I.

Két nagy szempont áll egymással szemben a valóságrol való minden felfogásunkban: az egységbenlátás és a részletekben való elmerülés. Mindegyik egyoldalú. Ezért mindkettő szükséges. Mert a világban van egység, rend, törvényszerűség és van sokféleség, gazdag változatosság. Mindkettőt látnunk és becsülnünk kell: a gazdag sokféleséget neki megfelelő, hozzátartozó, nem reá erőltetett egységben és rendben kell megragadnunk.

A lét, sőt minden fennállás legnagyobb kereteit, leginkább átfogó összefüggéseit, legalapvetőbb és ezért legegyetemesebb rendező elveit a filozófia vizsgálja. A változatos, speciális jelenségeket a szaktudományok kutatják. De, hogy mennyire vérében van minden tudománynak a filozofálás, az egységesítés, sokszor a teljesen elszegényítő leegyszerűsítés árán is, azt igen jól mutatja a szaktudománynak nem egy tétele és elmélete, amely a jelenségek valamely szűkebb-tágabb csoportjából kiindulva, ennek határozmányait a mindenség egyetemes vonásainak kívánja megtenni és filozófikusabb akar lenni a filozófiánál. Főleg a természettudományban léptettek fel néhány fogalmat olyan igénnyel, hogy azok nemcsak természetbölcséleti, hanem egyetemes filozófiai alapkategóriáknak is beillettek volna: elég, ha az energia fogalmára és a mechanikai magyarázatra utalunk. Így ma arra a sajátságos jelenségre bukkanunk, hogy a filozófia figyelmezteti a szaktudományt nem egyszer a világ sokoldalú, változatos mivoltára. És a múlt század második felében annak a különös körülménynek lehettünk tanui, hogy a filozófia mind több részletdiszciplinára és részterületre hullott szét, a szaktudomány viszont hypermetafizikai

monizmusokat termelt és olyan egyszerű egységben szeretne volna látni a világot, amelynél szigorúbbról Parmenides sem álmodott. Imént említettük, hogy ez a törekvés különösen a természettudományt jellemzi: ennek körében a biológia is hirtelen elindult a fizika és a kémia egyesített útjára és a fejlődéelméletben főleg a darwinizmus elveivel csatlakozva a fizika és a kémia mechanikai alapjaihoz, csodálatosan egyszerű és zárt világképet rajzolt.

A nagy kérdés azonban az, belefér-e ebbe a képbe a világ? A filozófia eleinte gyengén, majd mind erősebben tiltakozott az új természetbölcseleti kép túlzott egyszerűsége, primitív egységessége ellen. Ámde magáról a szaktudomány oldaláról is hamar felébredt az ellenmondás. A sokszerűség lényegességének ennyire erőteljes tagadása kiváltotta annak alaposabb vizsgálatát: és ez a vizsgálat szétvetette a nagyon is egyszerűen egységes kereteket. A természettudományos világkép ma úgyszólván minden pontján, a fizikától a biológiáig, hatalmas átalakulásban van: néha közeljár ahhoz, hogy a túlzott egység és törvényszerűség alakjából a teljes egység- és törvényhiány kaotikus forgatagába csapjon át. Mindenesetre nagy szükség van új, a legutolsó elfogadható természettudományi eredményeknek is megfelelő természetbölcseleti keretekre, amelyek megőrzik az egységet és a rendet, de helyet adnak a régi, nagyon is szűk kereteket szétfeszítő sokszerűségnek is. Mai feladatunk szűkebb: csupán a szerves élet egyes metafizikai alapjainak megkeresésére és megrajzolására szorítkozik.

Ha a szerves¹ élet világát naív, de elfogulatlan szemmel nézzük, csaknem rögtön és igen határozottan feltűnik az úgynevezett szervesetlen világtól való különbözősége. Ez minden változatossága mellett amazzal szemben mindig valami merevséget mutat; mindkettőben állandó erő kifejtést látunk, de míg a szervesetlen világ működése erősen kötött, nagyon szabályos jellegű, addig a szerves «élet» tevékenység való-

¹ A szerves szó voltaképpen a valóság egész körére kiterjedő jelleget is jelent. itt azonban ezt nem tekintve csupán a biológiai alkatot, szervesetlen pedig a tiszta fizikai-kémiai alkatot értjük.

ban elevenebb, kötetlenebb, hajlékonyabb, egyenesen azt mondhatnók, hogy szabadabb. A szervetlen világban a törvényszerű, a szabályszerű alak a domináns és kevés teret enged a mégis meglévő individualitásnak, a szerves világ alakjaiban viszont rendkívül előtör az egyéni jelleg, úgy-hogy az átfogóbb alaktörvény, az egyetemesebb típus megpillantására sokszor sajátos tehetség, részben velünk született, részben nagyon iskolázott látóképesség kell, amint azt a ma újra fellendülő típuselmélet Goethe nyomán hangsúlyozza. A szerves élet valóban mint valami új világ, úgy tűnik fel a szervetlen világ mezején: ettől függ, de erre épít is, ezt felhasználja és rajta mind szélesebb körben kíván terjeszkedni. A szerves lények egyik legalapvetőbb tulajdonsága a növekedés, amelyet végső értelemben szervetlen anyagoknak a szerves élettől áthatott testükbe való felvétele és szerves beleszövése útján érnek el. A növekedő szerves test azután újabb organizmusoknak válik kiindulópontjává, szaporodik, legegyszerűbben és legalapvetőbben sejtoszlás útján: az utódok pedig újra növekednek és sokasodnak és megint növekednek. Így valóban azt a bibliai célt mutatja a szerves élet, hogy betöltse az egész szervetlen világot: és ezzel a terjeszkedéssel látszólag csak kelleetlenül, a szervetlen világ kedvezőtlen körülményeitől kényszerítve hagy fel; csak nagy ritkán látunk olyan jelenségeket, amelyek a szerves életnek önmagában való kimerülésére, belülről való önkorlátozására vallanak; ekkor is jól meg kell néznünk, vajjon nem szintén a szerves élet előtti feltételek, a szerves lények szervetlen alapjainak megváltozása indokolja-e a szerves élet visszafejlődését.

A szerves élet tehát a szervetlen világra építő, de újfajta, szabadabb, változékonyabb, «elevenebb» világnak tűnik fel az egyszerűen szemlélő előtt: ezért nyerte a szervetlen világgal szemben az élet nevét; a szerves nevet pedig a szervetlen világnak inkább történésszerű, kevésbé individualizált folyamataival szemben jobban individualizált és ezért még vegetatív részében is bizonyos fokig cselekvésjellegű folyamatai alapján szerezte azért, mert ezekre a folyamatokra egyes részei alkalmas, az egész test számára előnyös, célszerű

eszközalkatot árulnak el. Ezek a részek különböző természetűek és így különféle működésekre alkalmasak, de mindannyian az egész szempontjából dolgoznak és az egész, a szervezet harmonikus egységébe illeszkednek össze: a gyökér az egész növényt táplálja és — többnyire — a talajhoz rögzíti; a szem az egész állat tájékozódására szolgál. Az ilyen célszerű, különféle funkciókra alkalmasnak berendezett különböző eszköztermészetű részeit az élő vagy életben volt testnek nevezzük szerveknek. Ilyen berendezést szembetűnően csak az «élet» mutat, hiszen az élőlények valóban belülről cselekedni látszanak, míg a szervetlen testek változása, ha «belülről» jön is, inkább az idegen erőtől való kényszerítettség, semmint az «átlelkesítettség» tevékenységének képét mutatja. Ezek az alapvető különbségek bár szigorúan tudományos filozófiai szempontból meglehetősen módosulnak, kétségtelenül fennálló különbségekre vallanak a szervetlen és a szerves világ között és a naív, de egyúttal természet-szerűen elfogulatlan szemlélő előtt el nem vitathatók.

II.

A tudományos kutatót azonban az a törekvés jellemzi, hogy a mélyebb, rejtett, egyetemes összefüggéseket keresse. Ő nem elégszik meg a naív szemlélő nézésével, hanem jobban, többet akar látni; és amit lát vagy látni vél, azt igazolni, elemeiből felépíteni vagy kétségtelen feltételeire visszavezetni akarja.

A szerves világ első összefüggése a szervetlennel amannak ettől való teljes és sokoldalú függésében nyilvánul meg. A szerves lények élete lehetetlen megfelelő szervetlen viszonyok és körülmények fennállása nélkül; bizonyos hő-, elektromos, gravitációs, kohéziós, atmoszférikus viszonyok, kémiai elemek és vegyületeik jelenléte elengedhetetlen feltétele a szerves életnek, és e feltételeknek aránylag kis változása azt már lehetetlenné teszi. A szerves lényben a fizikai-kémiai folyamatok szövevényes hálózata mutatkozik, amely saját régi törvényei szerint működik, de a szerves életnek mintegy szolgálatába van állítva. Az élet ezt a köré-

ben lévő szervesetlen világot felhasználni és szabályozni lát-szik a nélkül, hogy törvényeit megváltoztathatná: valóban függ tőle, de reá épít.

A másik egyetemes összefüggés, amely a szerves világot a szervesetlennel összefűzi, felépülésének a szervesetlen világba beleillő és annak egész képéhez nem egy vonásban hasonló jellege. A szervesetlen és a szerves világ nagyon feltűnő különbségét részben az okozza, hogy a szervesetlen világ szemlélete kezdetben inkább annak egyszerű és hatalmas vonalakban kibontakozó alapstruktúráját tárja fel: a kozmikus és a hatalmas geológiai vonatkozásokat. A szerves világ viszont első szemléletre főleg magasan fejlett, igen változatos és mozgékony alakjaiban mutatkozik be. A behatóbb kutatás azonban rátalál a szervesetlen világ bonyolult felépülésére, az atomstruktúra rejtelmes szövvényére, viszont a szerves világ elemeiben aránylag egyszerű, sok tulajdonságban egyetemesen megegyező, élő atomszerű sejteket fedez fel. Még alaposabb vizsgálódás előtt kibontakozik az annyira változatos szerves világnak összefüggő képe, amelyben az átmeneteknek és hasonlóságoknak váratlan és meglepő jelenségei úgy összefűzik a szerves lényeket, hogy a legegyszerűbbektől a legmagasabb fejlettségükig egy, ha nem is összefüggő, de zárt sorozatokból összeszótt egészet pillantunk meg. Mivel a szervesetlen világ alaposabb vizsgálata abban is hasonló felépülést talál, pl. a legegyszerűbb mechanikai viszonyoktól a bonyolult földtani szerkezetekig vagy a vegyi elemek, valamint vegyületeik rendszereiben, másrészt a szervesetlen világ meghatározó szerepe a szervesben nyilvánvaló, közel áll a kettő szoros egységének a gondolata.

Ez a gondolat diadalmas hódító útjára azonban csak akkor indult el igazában, amikor a világ történetének mintegy sztatikus, fejlődés nélküli felfogása helyébe ennek a történetnek mint a mai világgép fokozatos időbeli kialakulásának, fejlődésének az elgondolása, tehát mondjuk dinamikus felfogása lépett. Mert ez egyszerűben a leszármazás, az egymásból való kialakulás szoros egységét vitte az annyira különböző világlényeknek máris ezer szállal összefűzött karába. Az organikus lények rendszerében mutatkozó lépcsőzetes

emelkedés és a fő csoportokat áthidaló, összekötő alakok és jelenségek azt a gondolatot keltették, hogy a mai szerves világ egy nagyszabású kialakulási folyamatban épült fel, hogy legmagasabb rendű képviselői sem mások, mint ősi egysejtű lényeknek hosszú időközön keresztül az átalakulás rengeteg fokán átment leszármazói. Ezt az elméletet két hipotézis egészítette ki a szerves világnak a szervetlennel együtt és a szervetlenből való monisztikus magyarázatává. Az első szerint a sejt működése lényegében nem más, mint bonyolult fizikai-kémiai folyamat, de csak ez, nem több. A másik hipotézis a szerves világ különböző fajainak kialakulását az egy ősfajból vagy a néhány ősfajból tisztán fizikai úton kísérte meg magyarázni.

III.

A sejt működésének fizikai-kémiai magyarázatát előmozdítani látszott az a körülmény, hogy a régebbi felfogásokkal ellentétben mind több és több úgynevezett szerves, azaz az élő vagy holt, tehát azelőtt élő testekben is előforduló vagy az előfordulókhöz hasonló összetételű vegyületeket sikerül tisztára fizikai-kémiai úton, mesterségesen előállítani. A kolloidális kémia nagy fejlődése viszont a sejt-hártyán keresztül történő anyagsere élettelen feltételeire és eszközeire vetett sok tekintetben fényt.

A fajoknak egymásból fizikai úton való kialakulását átfogóbb módon elsősorban a darwinizmus próbálja megmagyarázni. Ez hivatkozik arra a tényre, hogy a világban sokféle harc, elkeseredett versengés folyik az élőlények között az érvényesülésért, a létért. Ebben a harcban, úgymond, az erősebb, ellenállóbb, jobban organizált individuumok maradnak győztesek. Ezeknek az utódai közül megint az erősebbek maradnak meg stb. Így a létért való küzdelemben folyton tökéletesednek, fejlődnek az élőlények, lassanként egészen más fajtájúakká változnak át, új szerveket fejlesztenek. Így származnak egymásból a különböző fajok. Persze még magyarázatra szorul az, hogy a kifejlett fajok között lévő különbségek honnan erednek, hogy miért nem fejlődtek az

élőlények mind egy irányban, egy tökéletesebb fajjára. Erre a darwinizmus azzal felel, hogy az élőlények világában ma is tanui vagyunk hirtelen és mintegy szabadon, véletlenül fellépő variációknak, változatoknak, és mutációknak, átalakulásoknak. Ezek kis különbségeket alapoznak meg, amelyek azután a létért való harcban mind jobban elmélyülnek és a hasonló ősök utódainak egymástól való fokozatos eltávolodását idézik elő.

A darwinizmussal eleinte erős harcban állott, újabban azonban mindinkább összefog a lamarckizmus. Ez az alkalmazkodás tényére alapítja elméletét. Tapasztalható, hogy az élőlények környezetükhöz sok tekintetben hozzá tudnak szokni, bizonyos mértékig annak megfelelően, az attól megadott életviszonyokhoz alkalmasan alakulnak át. Ezt véletlenül alkalmas variációknak ítéletszerű és más lelki jellegű funkciók alapján való, mondhatni tudatos megrögzítése és továbbfejlesztése útján érik el a lamarckizmus tanítása szerint. Ezt az alkalmazkodó képességet a lamarckizmus az élőlények egyik alaptulajdonságának tekinti. A különböző életviszonyok közé kerülő egyedek ezekhez alkalmazkodva különböző tulajdonságokra tesznek szert. Ezeket a lamarckizmus elmélete szerint utódaikra is átörökíthetik. Így fokozatos alkalmazkodás és ennek átörökítése útján elkülönülnek és specializálódnak a fajok.

Ha a két elméletet összekapcsoljuk, azt mondhatjuk, hogy a már eredetileg variábilis lények vándorlásuk folyamán különböző életviszonyok közé kerülve különböző módokon voltak kénytelenek alkalmazkodni; az így szerzett különbségeiket átörökítették és a létért való harcban, amelyet máris a környezettel passzív módon, alkalmazkodás útján, egymás ellen pedig aktíve, támadóan és védekezve folytattak, a legmegfelelőbb, legellenállóbb és a körülményekhez képest legerősebb alakokat tenyésztették ki. Az átmeneti alakok, a kihalt fajok, a csökevényes szervek, az embriológia nem egy megfigyelése mind ezt az elméletet látszólag támogatni. Így specializálódott és egyúttal fejlődött is ki a szerves világ és mai gazdag képe ősi egyszerűségéből tisztán fizikai-kémiai úton alakult ki. Az embriológiának az a megállapítása,

hogy a magasabb fajok embriói előbb alacsonyabb fejlettségű fajok ill. embrióik képét és szerveit mutatják, szintén ezt az elméletet látszik támogatni. Ez a szerves élet monisztikus metafizikájának grandiózusan nagyvonalú és egyszerű tanítása. Meg kell jegyeznünk, hogy Darwin maga korántsem gondolkodott ennyire radikálisan, Lamarck elmélete pedig egyenesen a vitalizmushoz állott közel; csak követőik fejlesztették ki tanításaikat rideg és egyoldalú következetességgel.

IV.

A kérdés az, vajjon ez a kétségtelenül tetszetősen egyszerű tanítás ad-e olyan tág keretet, amelybe a szerves világ jelenségei ellentmondás és kényszerítés nélkül beleilleszthetők? És ennek a kérdésnek alaposabb vizsgálatával a nehézségek beláthatatlan sorozata bukkan fel. Néhány nehézség még a behatóbb tudományos kutatás előtt, a naiv szemléltetésben is felvetődik. Ilyen a fajok kialakulására vonatkozó. Elképzelhető, hogy valamely ősfajból többféle fajta alakul ki hosszú generációk folyamán: pl. egy ősi macskafajból a ma élő macskafajok, egy őskutyából a mai kutyafajok stb. Ámde mit érnek akár a darwini, akár a lamarcki érvek az előtt a kép előtt, hogy a szerves lények között vannak növények és állatok, vannak gombák, sásfélék, tölgyek, vannak amőbák, ciklopsok, hangyák, poloskák, csigák, korallok, pókok, rákok, tengeri csillagok, cápák, pontyok, kígyók, békák, csirkék, papagájok, fecskék, sasok, denevérek, oroszlánok, vakondok, elefántok, delfínek, cetek, kenguruk, lovak és szamarak? Miféle különböző életkörülmények és miféle harc a létért tudták ezeket valamely ősfajból vagy néhány ősfajból kifejleszteni? Mert ha igen sok ősfajt veszünk fel, a darwini magyarázat értéke elvész. És miféle ősfajnak különböző egyedei azok, amelyek véletlen variációik vagy mutációik útján indultak meg ilyen különböző fejlődési irányokba? És miféle variációk azok egy eredetileg egységes fajon belül, amelyek annak egyedeit hangyává vagy elefánttá, sőt csak denevérré és tigrissé fejlesztették? Nyilvánvaló, hogy a darwini és lamarcki magyarázó elvek nem alkalmasak a rendszertanilag lény-

gesen különböző fajok eredetének megmagyarázására ; erre különben Lamarck nem is gondolt. Az alkalmazkodás bizonyos kisebb elváltozásokat, mint pl. különböző mértékű szőrfejlődést, esetleg szarvnövekedést, izomfejlődést vagy még valamivel nagyobb változásokat is némileg megmagyarázhat, de nehezen magyarázza meg egészen új alakok és szervek keletkezését : hiszen a még meg nem lévő szervek nem szolgálhattak az illető lény segítségére, tehát alkalmazkodó használat útján nem is fejlődhettek. Igen nehéz kérdés az is, hogy az újonnan alakuló vagy újakká átalakuló szervek mennyiben lehettek már alakulásuk kezdetén, amikor még csak «nyomokban» voltak meg, alkalmasak az életre és használhatók? Különben fennmaradásuk nem érthető meg céltudatosan, tervszerűen ható, esetleg átmenetileg haszontalan, sőt gátló szervek kezdő képződményeket nemcsak megtűrő, hanem következetesen a használhatóság fokáig tökéletesítő, kifejlesztő tényezők felvétele nélkül. Sok szervnél, különösen az alacsonyabbrendű állatoknál, a legegyszerűbb szervezetből való, összefüggő sorozatokban történő, fokozatos és minden fokon felhasználható, sőt mindig jobban biztosabban használható kialakulás elég jól megérthető ; látszólag ez a helyzet a láb kifejlődésénél ; de vajjon így van ez a magasabbrendű állatok valamennyi szervével is? Az könnyen érthető, hogy az ősfókának lábai, amelyekkel már eredetileg is tudott úszni, lassan a túlnyomó úszóhasználat folytán mai alakjukat nyerték ; de vajjon megmagyarázható-e ilyen jól a tüdőnek a kopoltyúból vagy más kezdetlegesebb szervből való kialakulása is, valamint a repülésre alkalmas végtagberendezés kifejlődése? És ha ez meg is magyarázható, mivel magyarázzuk — kérdi igen helyesen Bleuler, — hogy a kopoltyú helyett tüdőt nyerő állatban más szervek és funkciók, ösztönök egész rendszere harmonikusan úgy alakult át, hogy az állatot megszokott környezetéből kivezette és lehetővé tette a szárazföldön való, nemcsak tüdőt, hanem általában egészen új életmódot igénylő fennmaradását ?

A létért való harc szintén fejleszthet, erősíthet meglévő szerveket és berendezéseket, de meg nem lévőket nem : és az egészen kezdetlegesekről is még egyenként igazolandó,

hogyan érvényesülhettek sikerrel a létért való harcban. Az életküzdelem maga csak fogyaszthatja, de nem gyarapíthatja a fajokat, mert egymagában csak kiölheti a gyöngébbet, de nem teremthet egészen új fajokat: amit létesíthet, az legfeljebb edzettebb, erősebb, ellenállóbb, ügyesebb fajta, rassz, szerepe tehát a rasszképzésben és nem a fajteremtésben fontos.

Ezzel megint csak visszajutunk az élőlényeknek ahhoz a titokzatos alaptulajdonságához, amely variációkat, illetőleg mutációkat, tehát eltéréseket, elváltozásokat, különbségek keletkezését teszi lehetővé az eredetileg hasonló lények között. Itt azonban mindjárt felmerül az a döntő kérdés, hogy miért nem viselkednek ezek a variációk illetőleg mutációk mindvégig a nagy számok törvényei, a normális valószínűség szerint, azaz miért nem hullámszerűen jobbra-balra, csakhamar újra eltüntetve az egyszer létrehozottat? Miért vesznek határozott és szinte hihetetlen következetességgel megtartott irányt a «véletlen» variációk és miért fejlesztenek ki talán némi tapogatózás és kísérletezés után, de végül mégis úgyszólván csalhatatlan pontossággal magasabb rendű és állandósított új fajokat? Miért annyira céltudatosak, tervszerűek, pontosan és egyenesen valamiféle iránytudat alapján biztosan haladók ezek a «véletlen» variációk a fajfejlődés megvalósításában? A létért való harc és a körülményekhez való alkalmazkodás semmi esetre sem indokolja kellően a differenciációnak és a továbbhaladásnak ezt a biztos, tervszerű kiépítését, de az átöröklés sem képes kielégítően megmagyarázni: mert miért öröklődnek és fejlődnek egyes tulajdonságok minden külső körülmény lehetséges hatásánál sokkal erősebb csodálatos biztonsággal? Ezért ha mégis azt látjuk, hogy az élőlények ezerféleképpen specializálódva és gazdagon differenciálódva, valamennyien a környezethez alkalmasan és a létért való küzdelmeknek megfelelően vannak szervezve és azt gondoljuk, hogy mai alakjaik kezdetlegesebb ősalakokból új faji bélyegek hozzájárulásával fejlődtek ki, akkor ennek az elégséges okát semmiképpen sem találhatjuk meg magában az alkalmazkodás, illetőleg életharc tényeiben, hanem valamely titokzatos, szívósan és célirányúan ható tényezőt kell bennük keresnünk. Ez nem véletlenül, hanem törvény-

szerű, folytonos következetességgel alakított ki bennük olyan szerveket és berendezéseket, amelyek alkalmazkodás és élet-harc szempontjából lehetőleg mindig, már eredetüknél is hasznosak voltak, néha azonban eleinte, kezdetleges fejlődési fokukon még haszontalanok, esetleg hátrányosak, mert akadályozók lehettek, teljes kifejlődésükkor azonban valóban mindig hasznosaknak, célszerűeknek, előnyösöknek bizonyultak. Már Kant is, akinél a fejlődés-elmélet eszméi meglepő világossággal lépnek fel és aki az élőlények nagy osztályainak hasonló struktúráiból mechanikai elveknek is a szerves világban való érvényességére következtet, aki kimondja, hogy a szerves lények egy őskép szerint egy ősanjától erednek és csaknem összefüggő fejlődési sort mutatnak a kevésbbé célszerű alakoktól a célszerűbbek felé, megállapítja, hogy legalább az ősanjában meg kellett lenni a célszerű berendezésnek a differenciált leszármazóknak belőle való kifejlődése irányában. Csak ez a célszerű berendezés teszi érthetővé a későbbi differenciálódást, amelyet Kant látszólag — igen helyesen — nem egyetlen egy később szétoszló, hanem már kezdetben több párhuzamos sorozatban kifejlődőnek tart: és ugyanő még arra is utal, hogy a mai igen célszerű berendezésű élőlények kihalt, kezdetlegesebb és kevésbbé célszerű, esetleg monstruózus elődök «kifinomultabb» utódai lehetnek.

Végre az élő sejtnék tisztán fizikai-kémiai úton való létrejövetele is teljességgel valószínűtlen már a naív szemléző számára is. Ma csak az élőlények szaporodása útján jönnek létre új élőlények. A nem élő anyagból valamilyen ősnemzés, azaz véletlenül megfelelő fizikai-kémiai összetevődés útján való életkeletkezésnek egy esetben sem vagyunk tanúi; és a kísérleti vizsgálatok milliói is szerves vegyületeket tudnak immár óriási gazdagságban produkálni, de élő sejtet még megközelítően sem állítottak elő. Az élő test fizikai-kémiai előállításának óriási valószínűtlensége lehetetlenséggé fokozódik abban a pillanatban, midőn az élő testnek nem gépszerű, nem csupán fizikai-kémiai törvények szerint való működése kétségtelenül kimutatható. Ezt a bizonyítást is elvégezte Hans Driesch. Az ő eredményeinek ismertetésével rátérünk a darwinizmus nehézségeinek tudományosabb tárgyalására

és ezeket az élet fejlődésének megfelelően először a sejt szerkezetével és életműködésével kapcsolatban vesszük szemügyre.

V.

Driesch a tengeri sün (Echinus) tojásain illetőleg embrióján rendkívül híressé vált fontos kísérleteket végzett, amelyek azután a hasonló irányú kísérletezés hosszú sorát indították meg. A megtermékenyített echinus-tojás — újabb kísérletek ezt a meg nem termékenyítettel is elérték — rövidesen fejlődésnek indul: az egy sejt kettőre oszlik. Az oszlás tovább halad, mert minden új sejt ismét kettéoszlik. Az első osztódásoknál a sejtek semmiféle eltérést egymástól nem mutatnak. Eddig tehát az embrióban igazi differenciálódás jelenségét nem észleljük. A negyedik osztódási folyamatnál azonban, amely a nyolc-sejtes állapotból tizenhatsejttest hoz létre, az első differenciálódás tanui vagyunk. A szabályosan két egymás fölött fekvő rétegben elhelyezett négy-négy sejt négy sejtréteggé oszlik, amelyek mindegyike négy sejtet tartalmaz. Ezek a sejtek azonban nem egyenlő nagyok. A felső két réteg sejtjei egyenlők, az alsó két rétegéi nem: a legalsó rétegben négy kisebb, tehát a felülről számított harmadik rétegben négy nagyobb sejt van a felső két réteg sejtjeinél. A négy kis sejt az úgynevezett mikromera-sejtek: ezekből indul ki később a voltaképpeni szervképződés.

Driesch a maga kísérleteinek megkezdésekor a Weismann-féle elméletet igazolni látszó Roux-kísérletet akarta megismételni. A Weismann-elmélet szerint a csirasejtmagban igen bonyolult struktúra van, amely a sejtoszláskor kibontakozik. Ez a kibontakozási folyamat eredményezi a sejtéből, amely kicsiben lényegileg mindent tartalmazott, ami a kifejlett élőlényben található, tiszta evolúció, azaz éppen csak kibontakozás, és nem epigenezis, azaz hozzákeletkezés, eredeti új alakulás, mintegy «szervteremtődés» útján a felnőtt organizmust. Ezt a mechanisztikus jellegű elméletet alakította tovább Roux és egy jelentős kísérleti eredménnyel is támogatta: forró tüvel megölte a fejlődő békapete egyik sejtjét az első oszlás után; és szemeláttára tipikus félembrió

fejlődött ki. Tehát látszólag igazolva volt Weismann elmélete: a kibontakozó csíramagszerkezet egyik fele elpusztult és a másik fele fejlődött tovább, a nélkül, hogy a hiányt pótolni tudta volna; egy fél «szerves gép» alakult ki.

Driesch a tengeri sünn tojásaival tett kísérletet. Sikerült is a kétsejtes tojás sejtjeit szétválasztani. Az oszlás folytatódott és valóban félcsírat mutatott. A negyedik oszlás után nyolc sejt lett két mikromerával az eredeti félsejtnyi anyagból. Legnagyobb meglepetésére azonban egy idő múlva a félgömbalakú csíra szélei egymás felé kezdtek hajolni, végül pedig egy egész, de a rendesnél kisebb, különben normális gömbalakú embrió képződött. Blastula, gastrula és pluteus, tehát a sejt oszlásának első részében befejezést nyert, tulajdonképpen szervképződés előtt álló csíra, a szervképződés megindulását és a kétoldali szimmetria létrejöttét mutató, végül pedig a kifejlett lárva mind tipikus, egész, csupán a rendesnél kisebb volt. Ez az eredmény mutatkozott, ha a négysejtes állapot egy sejtjét, avagy hármát, avagy — a 16-sejtes állapotból — a mikromera-sejteket vagy a mikromera-sejtek nélküli sejteket engedte Driesch tovább fejlődni. Ha az eredeti sejtanyagának nem nagyon kis része maradt meg, mindig fejlődhetett tipikus állat. Későbbi vizsgálatok igazolták, hogy nem a sejtanyagban, hanem a protoplazmában van valamilyen berendezés, amely sértetlensége esetében a szétválasztott csírasejteket is regenerálja, egész állattá formálja, sérülése esetében azonban a Roux-féle defektusos eredményt okozza. Ez a berendezés a békacsíránál megsérthető, de nem mindig sérül meg ilyen kísérleti sejtosztásnál; a tengeri sünn tojásában látszólag sohasem sérül meg, ez mindenféle szétosztást — ha a levágott és önálló életre szánt rész nem nagyon is kicsiny — regulál.

A tengeri sünn tojásainál tehát az a helyzet, hogy az első oszlások után létrejövő sejtek közül — amelyek még nem növekednek, tehát együtt akkorák, mint az eredeti sejt — pl. a 16-sejtes állapot bármelyik összefüggő 3, 4... , 15 sejtje is képes egy teljes, tipikus, csak a rendesnél kisebb lárva kifejlésztetni: a lárva nagysága tehát függ az eredeti csírasejt mennyiségéből fejlődéshez jutó hányadtól, de struk-

túrája nem ; ez utóbbi — mondhatnók — az eredeti sejt nem nagyon kis töredékeiből is kialakul, sőt akkor is normális alakúvá fejlődik, ha az első négy oszlásnál az embriót nyomás útján két nyolcsejtes rétegben és nem négy négysejtes rétegben való oszlásra kényszerítettük. A nyomás megszűnése után az oszlás magától az előbb elzárt irányokba építi ki az embriót. Ennek részei az egészben elfoglalt helyzetükhöz mérten specializálódnak, de ez a specializálódás az eredeti sejt bármely részéből, amely a különböző kísérleti behatások után véletlenül valamely helyzetbe kerül, kialakíthatja az illető helyzetnek megfelelő alkatot. Itt tehát teljesen ki van zárva az az eshetőség, hogy az eredeti sejtben valamilyen az egész későbbi alak már anyagilag benne van és csupán kibontakozik, azaz lényegileg csak nő. Kétségtelen, hogy az organizmusnak a csírából való kifejlődésénél eredeti szervképződéssel is állunk szemben, amely törvényszerű és látszólag függ az eredeti sejtanyag megmaradt részének nagyságától ; az, hogy melyik részből mi lesz a differenciálódás folyamán, függ az illető résznek a blastulában — az első oszlásában befejezést nyert csírában — elfoglalt helyzetétől. De az eredeti sejtanyag mennyiségi érintetlenségétől és eredeti rendeződésének fenntartásától a fejlődés a legnagyobb fokban független. Itt gépszerű, csupán fizikai-kémiai folyamattal nem állhatunk szemben, mert a fejlődés a sejtanyagtól olyan mértékben független, hogy ez főleg csak szubsztrátumának tekinthető, amelyen a szerves élet törvényes keretekben ugyan, de a sejtanyagnak úgyszólván szabad felhasználásával építi ki a szervezetet. Hogy némi determinációt a sejtanyag is ad, az a sejt különböző tényezőinek különböző jelentőségéből, valamint a protoplazmának a restitúciókban való több-kevesebb szerepéből ismeretes.

Mindezekből kitűnik, hogy a szervezetnek törvényszerű módon tevékeny, de a sejtanyaggal csaknem szabadon rendelkező organizáló tényezője nem lehet mechanikai, általában fizikai-kémiai, hanem csak valami más módon, szembe-tűnően célszerűen ható ok.

Ezekhez a tényekhez hozzájárulnak más, nem kevésbé meglepő észlelések. A *Clavellina* nevű aszcidia-fajnál a resti-

túciónak egészen különleges módját figyelték meg. Ennek az állatnak két főrésze van: a kopoltyúkosár és a bélzacskó. Ha a kettőt szétvágjuk, mindegyik regenerálhatja a másikat rendes sarjadzás útján. A kopoltyúkosár azonban egészen másképpen is eljárhat: organizációját teljesen visszafejlesztheti és azután egész állattá alakul. Ez a némileg még vitás jelenség, ha teljesen bebizonyosul, még az egyed szerves élete egyirányúságának, vissza nem fordítható fejlődésmenetének híres elvét is áttöri és fizikai-kémiai úton teljességgel érthetetlen. Driesch sok organizmusnak ezt a struktúráját, hogy minden egyes eleme az egészben felmerülhető minden egyes szerepre alkalmas, — tényleges szerepét helyzeti funkciója, az egészben elfoglalt helyzete határozza meg, — valamint hogy az egyes elemek tevékenységei harmónikus, egységes egészet eredményeznek, harmonikus æquipotenciális rendszernek nevezi és ebben a rendszerben az előbb vázolt tények alapján elengedhetetlennek tart egy nem fizikai-kémiai úton ható tényezőt. Hasonló tényező hatása Driesch szerint valószínű az alkalmazkodás és bizonyos az átöröklés jelenségeiben. Driesch kísérleteihez hasonlókat hasonló eredménnyel végeztek Conclin, Baltzer és mások.

VI.

Ezen a helyen kívánunk megemlékezni azokról az igen jelentős megfigyelésekről is, amelyekkel Gelei József támogatta Driesch elméletét a biológiai alkatra vonatkozólag. *A potentia prospectiva és a differentialódás* c. tanulmányában (Budapest, M. T. Akadémia, 1926.) arról számol be, hogy a mi édes vizeinkben gyakori Laposféregnek, a Tricladidák osztályába tartozó Dendrocœlumnak sziktüszőjében a sziksejtek között két-három petesejtet talált. A Tricladidáknál, így a Dendrocœlumnál is a szaporítósejtek között differenciálódás mutatkozik; a szervezet női részén egyfelől petefészket, másfelől sziktüszőket találunk; a petefészekben a tulajdonképpeni szaporítósejtek, azaz petesejtek termelődnek, a sziktüszőkben sziksejtek, amelyek a leendő embrió táplálására szolgálnak. Ezek között a sziksejtek között fedezett fel Gelei néhány

esetben tüzönként 2—3 petesejtet. A petesejtek szaporodásának törvényeit ismerő előtt világos, hogy ezek a petesejtek csekély számuk miatt nem származhattak valami őspetesejtből; ez a körülmény, valamint az, hogy ezek a petesejtek nem petefészekben vannak és nem is jöhettek onnan, hanem sziktüszőben vannak és ott is fejlődtek, nyilvánvalóvá teszi, hogy itt olyan sejtek lettek petesejtekké, amelyeknek normális fejlődés szerint sziksejtekké kellett volna lenniök. Ilyen petesejtté alkalmilag mindegyik sziksejt válhatik, illetőleg válhatott volna: ez pedig azt jelenti, hogy örökségként a sziktüsző minden sejtje ugyanannyit kap, mint a petesejt, vagyis mindent, amivel a törzslény, melyből az anyaszervezet alakul, fel volt ruházva; hiszen a sziktüszőben keletkezett petesejt ismét kialakíthatja az egész szervezetet. És differenciálódás a teljes örökség mellett is történik, sőt már voltaképpen történt is, amikor a sziktüszőben, végleges sziksejtek között jelenik meg a petesejt. Ez a jelenség igazolja azt az álláspontot, hogy az egyedfejlődés folyamán a differenciálódás a petesejt képességeinek csonkítatlan megőrzése mellett is bekövetkezhetik (tehát az állítólagos szerves gép ki is bontakozik és kibontakozott részeiben mégis megmarad eredeti alakjában, ami mechanikai abszurdum és a szélsőséges Weismann-féle evolúciós elméletet megcáfolja). A Dendrocœlum sziksejtjei között még a magzati fejlődés kezdetétől számított 35—40 osztódás után is megjelenhetnek petesejtek, tehát ezek az általában már specializált sejtek még ennyi osztódás után is megőrzik — a közülük keletkezett petesejt tanúsága szerint — egy új egész szervezet kialakítására való képességüket.

Másrészt Gelei eredményei a Weismann—Roux-féle, illetőleg a Driesch-féle ellentétes felfogások között a részleges áthidalás lehetőségét is nyújtják, amennyiben egyrészt igazat adnak annak a Driesch-féle felfogásnak, mely szerint a szervezet sejtjeinek szerveződése a petesejttől átszármazott teljes örökség mellett indul meg, másrészt igazolják azt, hogy a Weismanntól feltételezett állapot is bekövetkezik, mert a szerveződés (differenciálódás) folyamán — igaz, hogy már sejtoszlás nélkül — mégis megfogyatkozik az örökség. Gelei

tapasztalása szerint azonban az örökség itt «felhasználódik», holott a Weismann-féle felfogás azt követeli, hogy az az előző sejtoszlások során megoszolják. A petefészkek Gelei felfogása szerint a szervezet egészének irányító hatása alatt helyileg determinálódik, azaz a Dendrocoelum is valószínűleg ú. n. æquipotenciális rendszerű, mint a tengeri sün embriója; másrészt Gelei vizsgálatai kimutatják az embrió táplálására szánt sziksejteknek a tulajdonképpeni szaporításra való petesejtekkel fennálló philogenetikai eredeti azonosságát; a sziksejteket t. i. a fejlődés folyamán sterillé vált petesejteként állítják elének. Így mindjárt érthető a sziksejtek között valószínűleg atavisztikus tünetként fellépő petesejt is; fellépésének ez az atavisztikus jellege Spemann eredményei után is látszólag megmarad, mert ezek csak az ilyen sejtek keletkezésének kiváltási módját teszik érthetővé, azt azonban nem, hogy miért válthatók egyáltalában még ki ezek a Tricladidákra abnormisaknak nevezhető petesejtkeletkezések abnormis környezetben is a differenciáló organizátorok révén.

Ezekkel a vizsgálatokkal azonban még egy igen lényeges fajfejlődési elv is igazoltta vált. A Dendrocoelum-faj, amint mondtuk, a Tricladidák osztályába tartozik; ennek az osztálynak őseiként a tengerben ma is élő Polycladidákat tekinthetjük. A kevésbé differenciált Polycladidák petesejtje sziksejtek nélkül indul fejlődésnek és így a tojánhéjhoz héjszemecskéket és más képleteket is maga termel, amelyeknek termelését a differenciáltabb alkatú Tricladidáknál a sziksejtek vették át. A Dendrocoelum ovariumán kívül a sziksejtek között talált, valószínűleg atavisztikus tünetként fellépő petesejtek azonban sohasem termelnek a szomszéd sziksejtekkel együtt héjszemecskéket és az azoktól előállított más termékeket. Ez azt igazolja, hogy bár a Tricladidák minden valószínűség szerint a Polycladidáktól származnak, a Dendrocoelumnál mintegy elvétve, esetleg atavisztikusan fellépő sziktüszőbeli petesejtek is tipikus Tricladida-petesejtek; a továbbhaladt fajfejlődés tehát nem esik vissza még ilyen, a visszaesésre különlegesen alkalmas esetben sem; ez pedig csak úgy érthető meg, hogy a faji továbbalakulás során fellépett új faji jelleg valami egészen mélyen, mintegy

az élőlény metafizikai régióiban lévő, legbelsőbb ható tényező hatása, semmiesetre csak külső körülmények és változások eredménye.

VII.

A sejt tisztán mechanikai keletkezéséről és működéséről szóló elmélet tarthatatlannak bizonyult. Ezzel azonban megdőlt az egész biológiai világ materialista-monista magyarázata. Hiszen egyetemes filozófiai elvek alapjáról tekintve, ez az elmélet kezdettől fogva igen primitívnek és ki nem elégtőnek mutatkozik, mi azonban itt a természettudomány módszerének és eredményeinek segítségével mutattuk be lehetetlenségét.

Az eddig előterjesztett vizsgálatok és meggondolások arra irányultak, hogy a szerves lények sajátos alakjának és életműködésének önállóságát, a fizikai-kémiai jelenségekkel és törvényeikkel szemben nem függetlenségét, hanem autonómiáját, saját törvényszerűségek szerint való fennállását igazolják. A legújabb biológiai, főleg morfológiai, de fiziológiai kutatásokban is mindinkább az a probléma nyomul előtérbe, amelyet a szerves élet formáinak és funkcióinak autonómiája néven nevezhetünk; mi itt elsősorban a szerves forma, azután a szerves funkciók kérdésével is kívánunk foglalkozni. Formán ezúttal az aristotelesi formafogalomhoz közel álló alakot és annak alkotó-alakító okait értjük. A szerves forma autonómiájának a kérdése alkotja Kleinschmidt formakörtanának is lényegét.¹

Kleinschmidt zoológiai úton iparkodik kimutatni azt, hogyan juthatunk a formák legkisebb földrajzi eltéréseinek vizsgálata útján egészen új specifikus törvény nyomára, amely megengedi a természetes fajnak, a species naturalis reális egységének megállapítását és elhatárolását. Számtalan megfigyelés igazolja, hogy rendkívül hasonló állatok ugyanabban a fizikai térben mégis belső természetük szerint eltér-

¹ Kleinschmidt: *Die Formenkreislehre*. Halle 1926. (Mivel ez a könyv még nem áll rendelkezésünkre, a formakörtant itt Hans André alább idézett munkája: *Die Eigenartsanalyse*... nyomán ismertetjük.)

hetnek egymástól. Nálunk háromféle közönséges fehér pillangó, háromféle *Pieris*-faj honos, *Pieris brassicæ* (a káposztalepke), *Pieris rapæ* és *Pieris napi*. Ezek egymás mellett élnek, de nem keverednek egymással: tehát három különböző formakör fajtái. Ezzel szemben a káposztalepkének a Kanári-szigeteken, *Pieris rapæ*-nak Japánban és *Pieris napi*-nak Kelet-ázsiaiában él rokona, még pedig ugyanahhoz a reális fajhoz tartozó, csupán földrajzilag elkülönült más fajtája. Ezek a fajták egymással párosodnak, tehát mintegy egy lényegnek különböző, egymást földrajzilag kizáró kiadásai, maszkjai. A formakörökre és fajtáikra vonatkozóan Kleinschmidt rengeteg anyagot gyűjtött. A solymok között két formakört különböztet meg: az egyikben 13, a másikban 17 fajtát különít el. A hangyabolyok vendégalakjai és különféle mikri alakulásuk is jó példákat szolgáltatnak a formakörtan számára. Ez az elmélet, amely botanikai téren is alkalmazhatónak bizonyult, azt a fontos eredményt igazolta, hogy a természetes fajból eltérő természeti hatások nem fejlesztenek új természetes fajokat, hanem a minden fajnál többé-kevésbé meglévő alkalmazkodási képesség csak új fajták (rasszok) képződésére vezet, de ezek a fajták lényegileg egy fajhoz tartoznak, amely csupán nagyobb körű és eltérőbb differenciálódást mutat egyedeiben, egész formakörre szélesedik, de «belső», «lényegi» egységét megőrzi: mindezek a fajták egymással párosodhatnak és akadálytalanul szaporodnak. A fejlődéseméletnek az a feltevése, hogy egy fajnak egymástól sokáig külön élő egyedei csupán a különböző környezet hatására, nem valami új belső ható tényező fellépésére, végül fajilag elválhatnak egymástól annyira, hogy már nem is párosodnak, a formakörtan alapos megfigyeléseivel sem volt kimutatható. Másrészt az egy földrajzi térben élő, külsőleg nagyon hasonló és belsőleg mégis lényegesen eltérő fajok fennállását, ezt a csupán alkalmazkodási törvények fajképző hatásával meg nem érthető jelenséget, erősen hangsúlyozza a formakörtan. Az alkalmazkodási képesség és a környezet differenciáló hatása, ez a két fő Lamarcki fejlődésprincipium, tehát csak fajtákat teremt, — Lamarck maga körülbelül szintén ezen az állásponton volt — de nem változtatja meg a természetes

fajokat. Ezeknek valami mélyebb oka van : ez az ok természetesen egyúttal a faji speciálizáló tényező. Új természetes fajok létrejöveteléhez tehát más magyarázat szükséges, amely új belső faji tényező felmerülésével számol : létrejövetelük csupán külső körülmények folytán meg nem magyarázható. A különböző környezet hatása és az ahhoz való alkalmazkodás nem elegendő, természetesen a létért való küzdelem sem, mert hiszen ez is legfeljebb erősítő, edző hatással, tehát rasszfejlesztéssel járhat. Véletlen, esetleges variációk pedig természetesen szintén nem értethetik meg a bemutatottak szerint annyira mélyen a szerves lény lényegében lévő, a környezet módosító hatásától nem függő, belső jegy keletkezését vagy változását, mint amilyen a természetes faji bélyeg. Erre az igen fontos eredményre a későbbiek folyamán szükségünk lesz.

VIII.

Jelentős lépésnek látszik a szerves forma autonómiájának feltárása terén a Goethétől származó típuselmélet felújítása. Goethének csodálatosan mélyrelátó szemlélő erejét nagymértékben vonzották a szerves lények alkata és ez alkat belső törvényszerűségei. A szerves lények mechanikai kauzális, valamint célszerűségi meggondolások alapján való magyarázata nem elégítette ki : valóban nem érthetjük meg a specifikus szerves alakokat tisztán az alapon, hogy bizonyos vegyi reakciók vagy fizikai energiatelhalmozódások és kiegyenlítődések eredményei. Hiszen semmiféle vegyi vagy fizikai folyamat nem magyarázza meg a tölgyfalevél, az árvácska vagy a fülemile alakját. Viszont tisztán célszerűségi meggondolások sem teszik a természeti formáknak a szükségesség és hasznosság parancsolta követelményeinél sokkal nagyobb gazdagságát és változatosságát, mintegy fényűző pazarlását érthetővé. Az élet és az élőlény kellő megértéséhez a mechanizmus és a hasznossági célszerűség elvei nagyon is szegényesek : az elfogulatlan szemlélő mindjárt látja, hogy ezeknek a fogalmaknak a körébe a szerves világ bele nem fér. Goethe elfogulatlanul, de tudományosan, összehasonlító és

a felületes látszathoz jóval mélyebbre ható módszerrel iparkodott megragadni a szerves lények alakjának lényegét, formális törvényszerűségüket és ezzel megvetette a biológiai morfológia alapját. Az egyes alakokban rejlő objektív és részben egyetemes, törvényszerű szemléletes egységet típusnak nevezte. Ezt a típust, az egyedek belső, lényeg-kapcsolatát törekedett megragadni és megmutatni. A típusban másra vissza nem vezethető ősjelenséget, eleven realitást, nem absztrakciót látott. A típus mintegy ante res a körébe tartozó individuális alakok ősképe, idea a szó platonai jelentésében. A típusnak ez a felfogása a mindinkább mechanisztikus irányba fejlődő biológiában lassanként elveszett, míg legújabbán Wilhelm Troll *Organisation und Gestalt im Bereich der Blüte* című értékes és nagyon tanulságos művében újra erőteljesen feleleveníti. Ő rámutat arra, hogy a típus nem csupán a homológiákban, a rejtetten bár, de lényegileg hasonló, sőt bizonyos értelemben azonos jelenségekben és struktúrákban szembeszökő jelentőségű: ilyen típus pl. a gerincrendszer és homológ megnyilvánulásai az emlősök mellső lába és a madarak szárnya; itt egységes struktúra differenciálódásával állunk szemben és a homológiát egyes részek hasonló vonatkozásának nevezhetjük egy formális egész többi részéhez viszonyítva. Ha a differenciálódást származási, genetikus értelemben vesszük, akkor a morfológia típusvizsgálatai nélkülözhetetlen feltételei a tudományosan megalapozott fejlődésméletnek (és nem fordítva).

Troll szerint tehát a típus nem csupán a jellemzett homológiákban mutatja meg jelentőségét. Még feltűnőbb az úgynevezett analóg jelenségek fennállása. Ezek eleinte csak futólagos, külső szemléletre mutatnak feltűnően hasonló struktúrát, de jobban szemügyre véve lényegileg eltérő alkatot tüntetnek fel: ilyen például sok összetett virág vagy mászóval virágzat nagy hasonlósága egyszerű virágokhoz. Ebből azt a következtetést vonhatnók, hogy az ilyen analógiáknak nincs jelentőségük, vagy éppen megtévesztő jellegük folytán negatív jelentőségük van és a tipológiai kutatás célja ezt a látszólagos jelentőséget kimutatva a tipológiaiailag értéktelen analógiák kiküszöbölése a tipológiai összehasonlító vizsgálata-

tokból. Ezzel szemben felvethető az a kérdés, hogy miért van egyáltalában belsőleg nagyon eltérő alkatok között külsőleg, azaz az egész képben ilyen feltűnő hasonlóság, miért van ennyire meglepő analógia? És itt az egészen mélyre ható és helyesen látni és kérdezni tudó vizsgálat mélyebben megalapozva a futólagos, külső szemlélet hasonlóságmegállapításának ad igazat, szemben az ezeket a «külső» hasonlóságokat elvető «lényegvizsgálattal». Az analógiákban egészen csodálatos tipovergenciát, valamely alaknak egy egész más belső struktúrájú típus egész képéhez való közeledését találjuk, amely egyes esetekben meglepően apró részletekig kialakult és gyakran sem mechanikai, sem célszerűségi, sem fejlődélméleti alapon semmiképpen sem érthető meg: hiszen nem azonos struktúra differenciálódásával van dolgunk, hanem egy teljesen eltérő struktúrának egész külsejében való, de apró részletekig kialakult közeledésével valamely más tipikus struktúrához. Troll szerint az alak egyenesen bizonyos ellentétben áll az organizációval (89. l.). Szerzőnk főleg az egyszerű virágokhoz rendkívül hasonló összetett virágzatok részletes kutatása alapján valóban nagyszerű példákkal jellemzi az analógiáknak ezt a tipovergenciáját: ez a jelenség csupán a típusnak a szerves lények világában, az életben bírt autonóm, önálló jelentésével és mintegy ösképszerű, mintaképszerű jelentőségével magyarázható meg, amely mintaképszerű jelentőséget a szerves élet ható erői a szerves alakok fokozatos fejlődésének keretében juttatják érvényre. Ez a későbbi megfontolások szempontjából ismét nagyfontosságú eredmény. A természeti formák ilyen «megértésen» alapuló jelentésvizsgálatát sokan megmosolyoghatják, de mind inkább kiderül, hogy nélküle a szerves élet és világ bonyolultabb, specifikus és éppen legérdekesebb jelenségeivel teljesen értelmetlenül állunk szemben.

Az analógiák jelenségéhez két kiegészítő példát említhetünk az állatvilág köréből. Az egyik a földi kutya, a vakond és a lótetű lényegileg eltérő szervezeteinek az életmód hasonlósága következtében kialakult hasonlóságai. Ezek a hasonlóságok megérthetőknak látszanak az alkalmazkodás törvénye alapján. Ámde mit szóljunk a szervezetenként egészen el-

térő és teljesen más életkörülmények között élő ember és tintahal szemének csodálatosan apró részletekig egyező hasonlóságához? Itt az alkalmazkodás már egyáltalában nem elég magyarázat, hiszen az emberen és a tintahalon kívül rengeteg, valamelyikükhöz hasonlóbb állatnak van látószerve és az mégsem hasonlít annyira az ember, illetőleg a tintahal szeméhez, mint ezek egymáshoz. Véletlennek mondjuk ezt a hasonlóságot? Ezt a feltevést a növényvilágban Troll vizsgálatai szerint annyira jelentős és csupán alkalmazkodási törvényekkel meg nem magyarázható analóg jelenségek aggályossá teszik. Kétségtelen, hogy ez a jelenség az állatvilágban is rendkívüli figyelmet és alaposabb vizsgálatot érdemel.

IX.

Mindig elkövetkeznek a tudomány történetében korszakok, amelyek csaknem kizárólagos érdeklődéssel a nagy összefüggések, egyetemes kapcsolatok felé fordulnak és a részleteket, a speciális jelenségeket csak az egyetemes összefüggések illusztrálása céljából vizsgálják. Az utánuk jövő korok figyelme azután rendszerint a speciális jelenségekre irányul és ezeket öncélúan vizsgálja, már csak azért is, hogy a valóság hívebb felderítésében ellensúlyt keressen a nagy összefüggéseket kutató törekvéseknek többnyire egyoldalúságokba és a valóság elszegényítő eltorzításába merülő végletei ellen. A természettudományokban az elmúlt század nagy materialista hulláma végletesen egyoldalú metafizikai törekvés volt : az ellenkező végletekbe csapó, de eszmeileg nagyon szegényes válasz a német idealizmus és a romantika extrém szellem-metafizikájára, amely a tényekkel semmivel sem kevésbé önkényesen bánt el, mint szárnyaló elődje. A pozitivizmus azután megpróbált mindenféle metafizikát kisépíteni és csak a tények vizsgálatának, a tiszta tapasztalati adottságok megállapításának üdvét hirdette. És ha ma a filozófiában már új nagy metafizikai korszakról beszélhetünk, a természettudományokban még csak ennek óvatos, de alapos előkészítését látjuk. Ez az előkészítő munka leszámol a materializmus elveivel és új, magasabbrendű természetszemléletnek az alap-

jait iparkodik lassú, de céltudatos munkával lerakni. Ez a munka igen körültekintően ma is a specifikus törvények és jelenségek vizsgálatát tekinti főfeladatának, hogy a természet gazdagságát tőle telhetőleg híven, nem önkényes leegyszerűsítéssel fogja fel; de munkáját már nem tekinti végcélnek, mint a pozitívizmus, hanem egy az előbbieknél jobban megalapozott filozófiai álláspont előkészítésének.

A biológiában is kétségtelenül egy nem materialista, de a régi dualista vagy spiritualista természetszemléletnél magasabbrendű, jelentésmegragadásban gazdagabb, bár a régi alapokon továbbépítő természetfelfogás van kialakulóban. Ez a felfogás azonban jól megalapozott és körültekintő kíván lenni. Elismeri a szerves világnak a szervetlentől való függését és így a szervetlen világ sok matematikai és mechanikai törvényszerűségének a szerves világra való érvényességét. Elismeri a közöttük lévő egyetemes kapcsolatokat. De ennél tovább is akar menni: keresi a szerves világ sajátos lényegét, saját külön törvényszerűségét és esetleg saját külön szabadságát is. És ezt specifikus vonásai útján próbálja megragadni. Ezért van a biológiai kutatásban ma is a részletek, a specifikus törvények kutatása előtérben: még feleletül az elmúlt könnyelmű materialista metafizikára, de már a tudománynak az egyetemesség iránt való örök vonzalmától is vezetve, egy újabb és alaposabb természet-metafizika kialakítása céljából.

A specifikus biológiai törvényszerűségek kutatásának területére tartoznak Driesch és Gelei vizsgálatai, idevalók Kleinschmidt aprólékos, igen részletes, de éppen ezért szaktudományi és természetbölcseleti szempontból is nagyon jelentős kutatásai a formakörök felfedezése céljából, specifikus biológiai törvényszerűségeket keres Troll és ez a világosan kimondott célja Hans André botanikai vizsgálatainak is.

André lényegileg az aristotelesi természetbölcselet alapján áll. Egyik főcélja a legmodernebb tudományos eredmények és saját kísérletei alapján kimutatni a növényvilágnak speciális törvényszerűségek szerint való felépülését, szemben egyrészt a szervetlen, másrészt az állati világgal; ezeket a — nagyrészt fiziológiai — törvényszerűségeket természetesen

önmagukban pozitíve is iparkodik bemutatni.¹ Mindenekelőtt a legteljesebb módon elismeri a szerves, fizikai-kémiai világ törvényszerűségeinek a szerves élet szempontjából való alapvető jelentőségét és érvényességük nélkülözhetetlenségét. Teljesen méltányolja és felhasználja a kolloidális kémia eredményeit a táplálkozásra, általában a szerves lény anyagcserejére vonatkozóan. Ámde rögtön megállapítja az élő sejt plazmájának irányító, regulatív tevékenységét a táplálék felvételekor. Itt a szerves világ jelenségeinek az élettől való aktív és önálló felhasználása világosan mutatkozik: az élet a fizikai-kémiai folyamatokra épít, de azokon tovább épít. A táplálkozás már maga is az élő anyag aggeneratív, további élő anyagot képző tevékenysége és mint ilyen, a szerves világnak egyik igazi specifikus törvénye.

A táplálkozás segítségével a növény felépíti a maga testét. Ezt úgy éri el, hogy idegen anyagokat beleszó a maga élő szervezetébe és annak alkotórészeivé változtatja át. Testének felépítése, a növekedés azonban nem olyan hozzátétele a felvett anyagnak a meglévőhöz, mint a szerves testek növekedése; még a kristályoknak egységes törvényszerűség és szabályos alak szerint való képződése, sőt Przibrantól megfigyelt csodálatos regeneráló képessége — már kikristályosodott anyag újra való feloldása és szabályos kikristályosítása — sem hasonlítható a szerves lény növekedéséhez, még az állatnál kevésbé differenciált és integrált növény növekedéséhez sem. A növény a felvett anyagok segítségével igen rugalmasan, erős individuális különbségekkel és rendkívül változatos alkalmazkodó képességgel építi fel mégis tipikus és a magasabb alakoknál egységes életű, a részek között a legbonyolultabb kapcsolatokat, kölcsönös befolyást és csodálatos együttműködést mutató szervezetét. Ez a növekedés Heidenhain megállapítása szerint állandó arányokban megy végbe. Így megállapítottak például az abnormis körül-

¹ Itt főleg *Über künstliche Blatt- und Blütenmetamorphosen bei der Schneebeere* (Abh. zur theor. Biol. Heft 25.). Berlin, Borntraeger 1927 c. könyvére és *Die Eigenartsanalyse der Lebenserscheinungen und ihre Bedeutung für die Biologie*. (Divus Thomas, Jahrg. 1928, Heft IV.) c. értekezésére hivatkozunk.

mények között elért — oszláskor egészen az egyik sejtbe jutó — abnormis nagyságú sejtmaganyagnak megfelelő plazmanövekedést. Az állandó arányokban való növekedés a szerves növekedésnek egyik specifikus törvényszerűsége. A növekedés belső alakító erő hatására való fejlődés, differenciálódás és integrálódás módjára megy végbe. Az alakképződés Driesch megállapításai szerint is specifikus törvényszerűségek szerint történik a szerves lénynél.

Végül a szaporodás jelensége, amelynél a kifejlett szerves lény mintegy fejlődésének őállapotát mindig újra helyreállítja, szintén olyan specifikus törvényszerűség szerint való funkciója a szerves világnak, amely a szervesetlen világ körében ebben az értelemben nem áll fenn.

A táplálkozásnak, az alakkifejlesztő növekedésnek és a szaporodásnak ezek a specifikus törvényszerűségei a szerves világot általában és így a növényvilágot is elkülönítik a szervesetlen világtól.

A növényvilág és az állatvilág közötti specifikus különbségek törvényszerű megfogalmazására nagy gondot fordít André. Aristoteles felfogását teszi magáévá, amely szerint a növénynél a vegetatív funkciók közösek az állattal, de érzékelő és ezzel kapcsolatban cselekvő képessége nincs. André megállapítja, hogy a növény csak a kivitelben, de nem a cselekvésben önálló, azaz nem tud tapasztalatokat gyűjteni és tevékenységét ezek szerint érzékelése alapján és ahhoz mérten változtatni. A növény fototropikus és geotropikus, azaz a fény, illetőleg a föld felé irányuló mozgásai nem cselekvések, nem érzékelés alapján létrejövő reakciók, hanem csupán külső tényezőktől fizikokémiai úton kiváltott és a növénynek előbb jellemzett vegetatív dinamizmusa révén kivitelre kerülő növekedés-reakciók. A növénynek nincsenek szenzibilis, csupán az anyagcserét szabályozó dinamikus határlapjai: ezek felelősek az említett tropizmusokért is. Ez a növénynek az állattal szemben fennálló egyik specifikus törvényszerűsége.

Egy másik rendkívül fontos specifikus törvényszerűsége a növénynek az állattal szemben az asszimilációs képesség, amellyel szervesetlen anyagokat testének szerves alkotórészeivé tud átalakítani. Ezt a szénsavnak a klorofillal való össze-

kapcsolása és bizonyos láncalakú szénvegyületeknek gyűrűsekké való átalakítása útján éri el. Az asszimilációs képesség tartja fenn és terjeszti tovább a szerves életet.

André megállapítja, hogy bár a növény individuális behatásokra individuális módon képes reagálni, ez a reakció mindig csak esetről-esetre mutatkozik és a régebbi individuális hatásokat, valamint az ezeknek megfelelő individuális reakciókat, tehát egyéni multját a növény nem képes összegezni és újabb működését a szerint alakítani, mint az állat: azaz nem képes egyéni tapasztalatok gyűjtésére és felhasználására.

A cselekvésre, azaz egyéni tapasztalás alapján való egyéni visszahatásra nem képes növény még sokkal inkább áll a faj szolgálatában, mint az erősebben egyéni hangsúlyú, az imént definiált értelemben cselekvőképés állat. Azt az energiát, amelyet az állat cselekvésre fordít, a növény a növekedés szolgálatába állítja. Ezért a növény folyton nő és ezt a növekedési tevékenységét csupán a szaporodási tevékenység korlátozza. A szaporodás a növénynél világosan felismerhetően a legmagasabbrendű élettevékenység, amelynek az egyed élete annyira szolgálatában áll, hogy a növény vegetatív fejlődése a virágzás és a termés idejében sokszor megáll, sőt a szaporodás gyakran a növény halálát is okozza. Ha a növénynek a szaporodás szolgálatában álló vegetatív életét hátráltatjuk, pl. a levelek eltávolításával, megtörténhetik, hogy a már bimbózó virág elzöldül, helyette levél alakul, a növény tovább nő és csak elegendő számú levél kifejlődése után hoz újra virágot. Ilyen irányú, valamint a levélfajta alakulásának befolyásolására irányuló rendkívül tanulságos kísérleteket végzett André a gyöngybobgyó néven ismert bokornövényen.

A vázolt különbségeknek megfelelően az állat faji fejlettségét — különösen a magasabbrendű állatoknál — főleg idegrendszerének fejlettsége jellemzi, a növény fejlettségét viszont szaporodási szerveinek fejlettsége; ezek a szervek a növény vegetatív szerveivel szemben bizonyos mértékű önállóságot mutatnak. Ezzel kapcsolatban nem érdektelen rámutatnunk arra a Méhely Lajostól hangoztatott körülményre,

hogy az alacsonyabbrendű, még jóval inkább faji szolgálatban álló, semmint egyedi különbségekkel feltűnő állatfajoknál sok esetben szintén a szaporítószervek mutatják a legjellegzetesebb, csaknem egyedül biztos faji vonásokat; ezt például a gerinces állatokra ilyen mértékben már semmiestre sem mondhatjuk ki.

Nagy vonásokban bemutattuk André nyomán azokat a specifikus törvényszerűségeket, amelyek a növényvilágot a szervetlen, valamint az állatvilággal szemben jellemzik. Vannak azonban a növény-, illetőleg állatvilágon belül is egyes osztályokra, fajokra jellemző specifikus törvényszerűségek. Ilyenek a Kleinschmidt-féle formakörök, a Goethe—Troll-féle típusok, ilyen specifikus törvényszerűségek különbségét állapítja meg Kleinschmidt akkor, midőn kimondja, hogy más a természetes fajok és más a fajták (rasszok) keletkezési módja. Ilyen specifikus törvényszerűség nagyon sok van és ha figyelmen kívül hagyjuk őket, akkor elszegényítjük a valóság világát. Ezt nagy, átfogó, egyetemes törvények kötik össze, de specifikus törvények tagolják. Ezek az utóbbiak különböztetik meg a szerves világot a szervetlentől, az állatot a növénytől; és az állat- és növényvilág körén belül is mind szűkebb határokat vonnak, amelyek között a tágabb törvények meghatározta alapokon bonyolultabb, függő, de új specifikus vonásaikban önálló alakok továbbépítését határozzák meg. Ilyen előbb univerzális, majd mind specifikusabb törvényszerűségek keretében építi fel a világ és főleg a szerves élet a maga változatos, gazdag alakjait és ezt az egyetemesen összekapcsoló és specifikusan elkülönítő berendezését a szerves élet metafizikájának egyaránt figyelembe kell vennie, ha nem akar egyoldalúvá és elégtelenné válni.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

POGGIO- ÉS ARLOTTO-ELEMEK A MAGYAR ANEKDOTA-IRODALOMBAN.

Alig van műfaj, melynek élete gazdagabb, változatosabb és mozgékonyabb lenne, mint a szájról-szájra repülő és könyvből-könyvbe vándorló anekdotáé. Sem helyhez nincs kötve, sem időhöz, sem nyelvhez, sem formához. Nem ismerjük szerzőjét s nem törődünk multjával, Nem tudjuk, honnan jött s tőlünk még merre megy. Gazdátlan szellemi termék, végrendelet nélküli örökség, melyen az egész emberiség osztozkodik. Hervadhatatlan virág: feledhetetlen, elmulthatatlan, — ha tetszik — halhatatlan az igazi jó anekdota.

Ki ne üdült volna fel az ilyen tréfás apróság hangulatában? Jellemző rá, hogy ereje éppen az élőlőszóban rejlik: nemcsak a tárgy fontos, hanem a mód és a színezés is, amelylyel megelevenedik. Az anekdotázás hálás szórakoztatás, lényegre tapintó hatásos előadása különös tehetséget kívánó művészet. Rendszerint sem az anekdotázó, sem a hallgató nem gondol arra, hogy előtte már a nemzedékek hosszú sora mulatott azon a tréfán vagy elmésségen, amely ma a frissesség meglepő erejével késztet nevetésre. Hány olyan «jó magyar» anekdotát olvasunk, hallunk vagy mondunk el mi magunk is, amely Angliában vagy Itáliában ugyanakkor kitűnő «hazai termék»-ként szerepel. Sohasem lehetünk elég óvatosak az anekdotáknak sem az eredetisége, sem az újszerűsége iránt. Rendkívül hajlékony természetüknél fogva csodálatos símulékonysággal alkalmazkodnak az időhöz, helyhez és a személyekhez. Vannak anekdoták, melyeknek évszázados, sőt évezredek multjuk van, s ma is oly bámulatosan üdék, mintha éppen tegnap születtek volna. Örök hangulatfoszlányok, amelyek minden idők emberének lelkén átsuhannak. És mennyi jellemző erő, kultúrhistóriai adat, szel-

lemtörténeti szín van bennük! Az anekdota-gyűjtemények a korok változó szellemének és ízlésének, kedélyvilágának és gondolattartalmának beszélő adattárai.

Az anekdotáknak is megvan tehát a maguk története. A jó anekdoták nem érték be azzal, hogy az élőszo martalékai legyenek, hanem feljegyzésre, majd könyvekbe kívánczoltak. Egyik-másiknak gyökere évszázados, néha évezredes mélységekbe húzódik s rendszerint kideríthetetlen, hogy miképpen, hol és kinél született meg az első formája. Számos anekdota életét lépésről-lépésre tudjuk követni egészen az ókorig s vannak olyan darabok, melyeknek eredete Kelet évezredes távolságában vész el. A középkori egyházi írók példatársorozata megint fontos állomás, melyet nem mellőzhet a kutató az anekdoták gazdag életének nyomozásánál. Aztán a könyvnyomtatás feltalálása után minden nép irodalmában az anekdota-gyűjtemények olyan rengetege hajt ki, amelyet eddig még a tudományos kutatásnak sem sikerült bejárnia. Részleges áttekintés alapján is annyi már megállapítható, hogy ezek a gyűjtemények nemcsak saját területeiken bontottak új sarjakat, hanem idegen mezőkön is megfogantak s onnan megint távolabbi és távolabbi helyekre szálltak. Az anekdota, mint a népmese, szállóige vagy a közmondás, rendkívül szívós életet él: egyik gyűjteményből a másikba hányódik s maga előtt nyelvi határokat nem ismerve, az egész világon szétszóródik. Közben módosul, nemzeti vonásokkal színesedik, újabb elemekkel tartalmasodik, friss fordulatokkal gyarapszik, itt-ott lokalizálódik s hírneves személyekbe fogózik, ami népszerűségének újabb eleven lendületet ad. E nagy elágazódásuk és bonyodalmas összetételük mellett sem lehetetlen tisztázni az anekdoták életét. A tudományos kutatás már is megállapított bizonyos végső pontokat: a legnépszerűbb motívumok mélységét ismerjük s eredetüket több-kevesebb biztonsággal megközelíthetjük.

A nemzetközi anekdota-irodalom különösen sokat köszön a tréfákban gazdag olasz irodalomnak. A XV. század derekán két világhírű név magaslik ki belőle: Poggio és Arlotto. Az ő nevükhöz fűződnek az újkor első modern anekdota-gyűjteményei, amelyekből három évszázadig táplálkoztak az

összes európai anekdota-tárák. Nagy hatásukból következ-
tetve, feltételezhető, hogy a mi magyar környezetünkben
is lappanganak Poggio- és Arlotto-elemek. E tanulmánynak
az a kitűzött célja, hogy e nevezetes vonatkozásokat meg-
keresse s lehetőség szerint a hozzánk ágazó útvonalak irá-
nyát is megjelölje.

I.

Poggio Bracciolini (1380—1459), akinek némi magyar
vonatkozásai is vannak, amint ez a Hunyadi Jánoshoz inté-
zett leveleiből s a Mátyás érdekében írt röpiratából kitűnik,¹
az anekdota-irodalomnak európai hírnevű egyik legkiemelke-
dőbb képviselője. A humanista levélstílusnak e kiváló mes-
tere, ki a latin klasszikusok felkutatása körül is elévülhetet-
len érdemeket szerzett, a pápai kancellária irnoka volt majd-
nem egy félszázadon át. Öt évvel Boccaccio halála után szü-
letett s nyolc pápát szolgált végig a kuriában. Közben meg-
fordult Franciaországban és Angliában is, s majdnem egy
évtizedig visszavonulva csak a tudományos munkásságnak
élt. Halála előtt néhány évvel tért vissza szülővárosába,
Firenzébe, ahol Cosimo Medici meghívására a köztársaság
kancelláriájában folytatta szorgalmas irnoki működését.² Író-
asztala mellől sok mindent megfigyelt és meglátott, főképpen
az emberek szembeszökő gyengeségeit és nevetséges oldalait,
szabad idejében pedig sokat böngészett régi kéziratokban s
állandóan nyitott füllel hallgatta azokat a mulatságos ese-
teket és közszájon forgó tréfás elbeszéléseket, amelyek a kan-
cellária csendes fülkéjébe is behatoltak. De ami a legfőbb,
kitűnő érzéssel rendelkezett ezeknek a mendemondáknak és
aperçue-knek az élőszó erejével ható jóízű és friss megörökíté-
sére. Mind több és több facetia került a tollára — ez a jel-
lemző neve a középkori vaskos és sikamlós tréfának — s így
lassanként tekintélyes anyag halmozódott fel íróasztalán.

¹ Hnr. v. Wlislöcki: *Über den Einfluss der italienischen Literatur auf die Ungarische*. Zeitschrift für vergleichende Litt.-geschichte. N. F. VI. (1893). 35. l.

² L. Shepherd: *Vita di Poggio Bracciolini*. Firenze 1825. — Radó Antal: *Az olasz irodalom története*. Budapest 1896. I. 280—281. l.

Egyik levelében, 1438-ban, már említi facetiáinak készen levő gyűjteményét. A könyvnyomtatás koráig ez másolatokban terjedt s 1470 körül jelent meg (é. n.) az első ismert kiadása. Népszerűségére jellemző, hogy 1500-ig még 26-szor nyomtatták le s közben háromszor ültették át olaszra.¹ Jóízű elbeszélései, friss humorú vaskos tréfái s bizony igen sokszor obszcén történetei — amelyek első sorban a XV—XVIII. század közönységét mulattatták, de nagy részüket még a XIX. század szelleme sem hervasztotta el — korán, már a XVI. század elején, angol, francia és német nyelvterületre is átterjedtek, majd később egészen a délszláv irodalmakig elkalandoztak. A XVI—XVIII. században alig találni olyan francia és német anekdota-gyűjteményt, amely Poggio elől ki tudott volna térni. Hatása a spanyoloknál és az angoloknál is nyomokat hagyott, bár ezek nem oly számosak és nem oly szélesek, mint a közvetetlen befolyása alatt álló francia és német irodalomban. El lehet képzelni, hogy az olasz novellisták, így különösen Mortini, Straparola, Malespini, Fortini, Guicciardini stb. szintén rendkívül sokat köszönnek neki. Általában Poggio gyűjteménye a világirodalom egyik legnagyobb hatású kultúrdokumentuma.

Magától értetődő, hogy Poggio sokat foglalkoztatta az újabb időknek a világirodalom nagy gyűjteményeit rendező s nemzetközi elemeit vizsgáló anekdota-kutatását is. Elkerülhetetlen és mellőzhetetlen ő ezen a téren : első népszerűsítője a középkor leghíresebb gyűjteményeiben felhalmozódott példáknak,² a néphumor ez örökéletű leszűrődéseinek, s előde a műfaj valamennyi későbbi hírneves képviselőjének.³ Jelentőségéhez méltó gazdag irodalomból emelkedik ki az anek-

¹ Olasz, francia, német és angol kiadásait felsorolja H. Hayn u. A. N. Gotendorf: *Bibliotheca Germanorum erotica et curiosa*. München, 1912. VI. 222. kkl.

² Bromyard: *Summa praedicatorum*; J. Herolt: *Sermones Discipuli, Promptuarium exemplorum, Sermones de tempore*; R. Holkot: *Super libros sapientiae*; Jacques de Vitry: *The Exempla*; P. Alfonsus: *Disciplina clericalis*, etc.

³ Arlotto, Heinrich Bebel, Johannes Pauli, Erasmus, Hans Sachs, Jakob Frey, Abraham a S. Clara, etc.

dota-irodalom élére került nagysága. Tudományos célra három kiadása is rendelkezésünkre áll : Pierre de Brandes francia (Paris, 1900), A. Semeran (Leipzig, 1905)¹ és Hans Floerke (München, 1906, A. Wesselski függelékével) német fordítása, amelyek egyszersmind bőséges jegyzetekkel szemléltetik Poggio tréfáinak az összes európai irodalmakat behálózó nagy elterjedtségét. A magyar adatok természetesen hiányzanak belőlük, mert mi jóformán csak a kezdő lépéseknél tartunk az anekdota-kutatás terén. Alább felsorolásra kerülnek azok a magyar darabok, amelyek kétségtelenül — ha kerülő utakon is — Poggiónak a renaissance szellemét őrző gyűjteményéből szakadtak hozzánk.

*

1. A régi anekdoták sokat bajlódtak a bírakkal s különösen azoknak nem mindig feddhetetlen erkölcsi magatartásával. Bár az egykori igazságszolgáltatás visszaélései megszűntek, még ma sem merült teljesen feledésbe a kerékgyártó és a polgár pörösködéséről szóló régi anekdota. Mindkettő a bíró véleményét maga felé akarta hajlítani : a kerékgyártó egy kocsival, a polgár egy pár lóval. A pört az utóbbi nyerte meg, a keservesen sóhajtozó kerékgyártót pedig ezzel az igazsággal vígasztalta a bíró :

— Barátom, a kocsi csak oda mehet, ahova a lovak húzzák.

Ha valaki majd egyszer fáradságot vesz, hogy a világ-irodalom területéről összegyűjtse ez anekdota nagy kiterjedésű rokonságát, csak akkor fog kitűnni, hogy az emberek tréfás kedve milyen szellemesen és élvezettel párosította a bíró szívét meglágyító vesztegetési eszközöket. Így egy részükben a kocsi és a ló helyén olaj és hízó sertés szerepel s a pörét vesztett bognárt is sokszor kereskedő helyettesíti. Ez éppen az ú. n. Poggio-féle változat (Fac. 256.). De már az ő korában «régi jó anekdota»-ként emlegethették, mert hiszen Vincentius Bellovacensis (*Bibliotheca mundi, Speculum mo-*

¹ *Die Schwänke und Schnurren des Florentiners Gian-Francesco Poggio Bracciolini.* Übersetzung, Einleitung und Anmerkungen von Alfred Semeran. Leipzig, Deutsche Verlagsactiengesellschaft, 1905.

rale, Duaci, 1624, 1138. sz.), Joh. de Bromyard (*Summa praedicatorum*, Nürnberg, 1485, 14, 4.) és Joh. Herolt (*Promptuarium exemplorum*, Nürnberg, 1486, 42.) pár száz évvel idősebb középkori példatárainak kedvelt darabja volt ez az elbeszélés, mely a humor fensőbbiségével tapint rá az igazságszolgáltatás gyengéjére. Mindenesetre megvolt az oka és az alapja, hogy a későbbi századok humora is felszínen tartotta. Hans Sachs maga is feldolgozta (*Die falschen juristen, Meisterlied im hoffton Marners, 1556.*) Fab. 6, 266, 1007. sz.) s valamennyi érdemesebb német és francia gyűjtemény felvette. Csak a legnevezetesebbek közül idézem a következő néhány adatot: Joh. Pauli, *Schimpf und Ernst* (1522) 125. sz. «Der ein schenkt einen Wagen, der ander zwei Pferd», J. Bolte kiad., Berlin, 1924. II. 290. l. jegyz.; Martin Montanus, *Gartengesellschaft* (1557) cap. 63. «Einer Schenkt dem richter ein wagen, der ander zwey pferdt». J. Bolte kiad. Tübingen, 1899, 325 l.; Guicciardini, *Hore di recreazione*, 1583, p. 43. Roger Bontemps en belle humeur. Cologne, 1731, p. 329.; *Dictionnaire d' anecdotes*, Paris, 1781, II. 128 l. stb.

Magyarul először *A mindenkor nevető Democritus*-ban olvassuk, Kónyi Jánosnak e kellő figyelemre még nem méltatott első magyar anekdota-gyűjteményében. (1784). Ő a fent idézett formában beszéli el, mert ahonnan merített — a német irodalomban (*Vade Mecum*, Berlin, 1781, VIII. k. 222 sz. *Die Kutsche der Gerechtigkeit*) — Johannes Pauli nagy népszerűségű gyűjteményének befolyása alatt ez a változat örvendett közkedveltségnek. A mi anekdota-gyűjteményeink szintén ezt a típust terjesztették, amire Kónyin kívül még négy helyet idézhetünk: Vas Gereben, *Ne vessünk!* Pest, 1856, I. 179. l. ÖM. IX. 439. l. (Két pörlekedő, koci és ló); Garam, *Élcek és adomák*, Pest, 1858. II. 26. l. *A pörlekedők* (Kerékgyártó és polgár, koci és ló, a Kónyiéval megegyező); Rajkó, *A régi jó táblabíró*, N.-Várad, 1859, I. 61. l. *Arra tart az igazság, merre a lovak húzzák* (Kerékgyártó és polgár); Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*, Budapest, 1903. 11506. sz. (Két pörlekedő, hintó és ló). E mellett az olajat megevő hízó disznóról szóló eredeti Poggio-forma is megvan Vas Gerebennél (*No még egyet ne vessünk!* Pest, 1856, II. 194. l.

«Olaját és ügyét elvesztette»), ami elég változatos színben tünteti fel ez anekdota magyar életét, sőt van egy ritka változatunk is, mely a következőképpen hangzik: A mészárosok és a szücs összevesztek. Az első ökröt, a másik téli bundát hozott.

— Ordíts ökör — szól az ügyvéd.

— Nem tud, mert a toroka be van bundázva — jegyzi meg a bíró. (Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. Budapest, 1903, 11451. sz.)

2. Poggio gyűjteményének egy másik nagy elterjedtségű, a *Votum* címet viselő tréfás elbeszélésében (*Fac.* 207.) egy hajóskapitányról esik szó, ki a tengeren nagy szorongatásában akkora viaszgyertyát ígér Szűz Mária templomának, mint egy árboc, ha a veszedelemből kiszabadul. Amikor aztán szárazföldre ér, óriási ígérete kisújjnyi vékonyságúra zsugorodik össze.

A részletekben több módosulással, így rendszerint egy kereskedő vagy egy paraszt személyéhez fűzve, aki Szent Kristófnak vagy Szent Miklósnak teszi hátmeggetti gondolatát, tal ravasz ígérteit, igen sok helyen találkozunk ezzel a népszerű motívummal, amelyet korántsem Poggio talált ki: ö csupán felelevenítette és szárnyat adott neki. Örök emberiséggyengeség van benne kigúnyolva, ami már jóval korábban Bromyard angol dömés (i. m. P. VII. 75.) és Vincentius Bellovacensis (*Speculum morale*, I. l. 27.) tollára kívánczolt. További életére, ami már Poggióval függ össze, érdekes és jellemző adataink vannak: Erasmus Rotterdamus, *Colloquia*, Basel, 1516. Ed. Schrevelius. Lugd. Bat. 1664. p. 237. *Nauf-ragium*; Waldis, *Esopus Buch*, IV. 51. sz.; H. Bebelius, *Opuscula* (1508), II. 41. *De rustico sanctum Nicolaum invocante*. A. Wesselski német ford. München u. Leipzig, 1907. I. 66. l. és I. 185. l. jegyz.; Joh. Pauli, *Schimpf und Ernst* (1522), 304. sz. *Einer verhiess ein Kertzen als gross als ein Sängelbaum in Nöhten*. J. Bolte i. kiad. II. 329. l. jegyz.; Hans Sachs, *Die gros Kertzen*, 1544. Fab. 6, 306, 171. a. sz.; W. Kirhhof, *Wendunmuth* (1563). H. Österley kiad. Tübingen, 1869, VII, 127. sz.; Jörg Wikram's *Rollwagenbüchlein* (1555). H. Kurz kiad. Leipzig, 1865, II. sz. *Von einem, so*

in wassers not Sant Christoffel ein gross wechsin liecht verhiess; Guiccardini, *L'hore*, 238. l. «Alcuni per ottenere il loro desiderio promettere assai per non attender nulla». ; Abraham a S. Clara, *Werke*, Passau, 1835—1854, XI. 379. l. XIII. 111. l. Ezenkívül J. Bolte id. J. Pauli kiadásának és A. Semeran Poggio-fordításának jegyzeteiben (230. l.) még egy sereg utaló adatot találhat az érdeklődő ez anekdota nagy elterjedtségére; valósággal az egész világot behálózta, sőt az orosz és az észti nyelvterületekig is felhatolt.¹

Minálunk egészen sajátságos jelleget öltött: cigányadoma lett belőle. Mint sok ilyen rossz néven nem vehető ravasz-ságot, ezt is a cigányra hárította át a magyar ember kedélyessége. Három nevezetes magyar feljegyzését ismerjük. Kónyi János elbeszélése szerint (I. 107. sz.) a tengeri vihartól szorongatott cigány Szent Kristófot hívja segítségül, miközben hangosan kiabálja fogadalmát: az árboc nagyságú viaszgyertyát. Amikor figyelmeztetik, hogy minden vagyona árán sem tudná ígéretét teljesíteni, így felel:

— Csak lassan, hogy Szent Kristóf meg ne hallja. Hallgass bolond! hiszen tudom én, mit csinállok: csak egyszer a szárazföldön lehessek, de Isten engem úgy segéllyen, ha lesz nagyobb, mint a kis újjam. — A *Vade Mecum* különben teljesen megegyező elbeszélését (III. k. 148. sz. *Das Gelübde*), amelyet Kónyi forrásául lehet gyanítani, csupán az teszi két-ségessé, hogy benne Szent Miklós a segítségül hívott patrónus.

De másoknak a figyelmét is megragadta. Jókai Mór egyik kevésbé ismert versének («Mese a cigányról». *Költemények*, Budapest, 1898. Nemz. kiad. 99. k. 111. l.) cigányhőse kétségbeesve küzd egy rozzant lélekvesztő hátán a zajló Tisza-árral:

Oh alattamvaló vizek! kiált végre,
Csak most ereszettek,
Hogyha csónakomat el nem merítnétek,
Fogadnám tinektek,
Hogy szent Nepomuknak, száraz földre szállva
Olyan viaszgyertyát veszek, mint egy szálfa.

¹ Archiv der Russ. Geogr. Ges. Ms. XLII. 49. l.

Megkönyörült a Tisza, de amikor szavát állania kellett volna, így alkudozott a cigány:

Jaj! drágalátos szent, így volt az alkuba:
Oly gyertyát ígertem, miként egy szál gyufa.

Barcsay Domokos, aki a régi adomákat mesterien tudta átformálni, színezní és alkalmazni, ezzel az ódon, de ma is mosolyra készítető példával jellemezte a képviselőjelöltek programbeszédének értékét (*Barcsay-adomák*, Szeged, 1913, 77. l.). Célja érdekében némiképpen módosított is rajta; úgy adja elő, hogy a cigány olyan gyertyára tett fogadalmat, mint a lábaszára. A veszedelem csökkenésével — gondolja — jó lesz olyan vékony is, mint az újja. Amikor túl van a veszedelmen, egyik ígérését sem teljesíti.

Bizonyos, hogy nagy utat tett meg ez az anekdota, amíg Bromyardtól és Poggiotól a nagy mesemondónk tollára és híres magyar anekdotafánk ajkára került.

3. A régi anekdotáknak, amelyek még félreismerhetetlenül magukon hordják a középkor sajátos humorát, a paraszt gögijének, csalfaságának és együgyűségének kigúnyolása mellett egyik leggyakoribb témája a házsártos, összeférhetetlen asszony. Az ilyesfajta évődésnek egyik igen régi példája elevenedik meg Kónyi János következő anekdotájában (II. 185.):

Egy Olasznak a' felesége a' vízbe esett mellyet az Urának híriül vivének, ki is azontul szaladott, hogy őtet keresse, ez a' víznek ellenébe ment.

— De úgy ugyan meg nem találod, — úgy mondának a nézők, — hiszem a víznek alá-felé kellett őtet hozni, nem fel-felé.

— Bizonyára nem, — felele ő, — mert ő tellyes életében viszálkodó vala, úgy, hogy mindenkor az ellenkezőt tselekedte.

Andrád Sámuel szintén ismeri ezt az anekdotát (*Elmés és mulatságos rövid Anekdóták*, Béts, 1789—1790. II. 63. sz. «A vízzel szembe keresi a feleségét») s egy bizonyos valakiről beszéli el, úgy amint az a *Vade Mecum*-ban olvasható (II. 16. sz. *Die widerspänstige Frau*). Kónyi nyilvánvalóan nem

maga fogta rá az esetet egy olasz nőre : gyaníthatólag olyan forrása lehetett — talán éppen az *Exilium melancholiae* (1643. 522. l.) vagy ennek valamelyik származéka, — amelyben még nem halványult el a Poggióval való kapcsolat emléke. Nők rovására mulató hány férfitársaságot neveltethetett meg minálunk is ez az anekdota, amely idővel teljesen feledte olasz származását. Amikor egy évszázad múltán újabb gyűjteményeinkben ismét rábukkanunk, meglepetéssel látjuk, hogy mennyire a magyar környezethez hasonult : egy parasztasszony ruhát mos a Duna partján s egyensúlyát veszti, a vízbe zuhan. Az előhívott férj, Mihály gazda, hasonló megokolással szintén a víz ellenében keresi házsártos életepárját. (*Adomatár*, Pest, 1871. 191. sz. *Következetesség*). Egy másik helyen az egyszeri cigányról olvassuk ezt az elbeszélést, akinek felesége a Tiszába esett. Ez így felel azoknak, kik a keresését helyes irányba akarják terelni :

— Nem olyan a feleségem, hogy az engedne valamit, egész életében mindent visszásan tett, úgy hiszem, hogy most is felfelé ment a vízben. (Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*, Budapest, 1903. 1349. sz.).

Aki az utóbbi két helyen találkozik legelőször ezzel az anekdotával, bizonyára eszébe sem jut kételkedni eredetiségében. Éles szemének kell lennie, hogy e magyar öltözetbe bújt vaskos tréfában meglássa a középkor nyersebb szellemét, amelyet meglehetősen eltakar előlünk a női erényt a mondák százaiban dicsőítő Keletről átplántált költészete. Tipikus középkori anekdotával van tehát itt dolgunk, amelyet Poggio csak annyiban tekinthet magáénak, amennyiben ő illesztette itáliai környezetbe és ő terelte a népszerűség útjára. (*Fac. 60. Mulier demersa*). Érdekes, — s egyszersmind a női közvéleményre is megnyugtató lehet, amely minden ilyen házsártos évődésért a férfiakat teszi felelőssé — hogy e tréfa legősibb formáját Marie de France, a legrégebb francia költőnő, jegyezte fel a XII. században (*Poesies et Fables*. Ed. Roquefort. Paris, 1820, 96. sz., Legrand, *Fabliaux*, Paris, 1829, II. 330). Később Lafontaine-nak is megtetszett ez a tárgy s a *La femme noyée* c. híres meséjét írta róla (*Fables*. Liv. III. fab. 16. *Oeuvres*, ed. Regnier, I. 147). De az angolokhoz is

elvándorolt (J. de Vitry, *The exempla*, London, 1890, 227. sz.), a Poggiót követő Joh. Pauli révén (*Schimpf und Ernst*, 142. sz. *Das bösz Weib ruckt hinder sich*. J. Bolte i. kiad. II. 295—296. l.) a német nyelvterületen szintén rendkívül elterjedt s további száalai egészen a finn népmeséig felhúzódnak.¹

4. Még az előbbinél is jellemzőbb Poggióra éppúgy, mint a középkornak a mainál szabadosabb szellemére s általában a facetia- és schwank-irodalom sikamlósságára a belőlük idézett következő párbeszéd :

— Hogy lehetnek nektek olyan egészséges gyermekeitek, holott őket igen soványan tápláljátok? — kérdi az úr a paraszttól.

— Uram — feleli az — mi magunk csináljuk őket.

Poggiónak ez még a legszelídebb tartalmú triviális tréfája (*Fac.* 241.): nagy részük oly elképzelhetetlenül féktelen és annyira orcapirító, hogy teljes gyűjteménye modern nyelvű kiadásait könyvtárosi forgalomból a mai ízlés kirekesztette s könyvtárakban is csak tudományos célból közelelhető meg. Ezek az obszcén tartalmú facetiák, melyeket a pápai kancellária írnoka gyűjtött össze s kora egyik legnagyobb humanistája öntött formába, erkölcs- és ízléstörténeti szempontból sem megvetendő adatok az elmúlt századok lelki képéhez. Mielőtt ítéletet mondanánk róluk, a kor erkölcsi felfogásának ez éles vetületeiről, figyelembe kell venni két dolgot. Facetiái összeírásánál Poggio nem gondolt arra, hogy néhány évtized múlva az újkor legnagyobb találmánya a világ minden tájára elszéleszti a nem mindenkinek való és nem a legépületesebb tréfáit, amelyeket ő egy egészen szűk és tanult kör mulattatására szerkesztett. Aki mai szemmel nézi őket, megütközhetik rajtuk, de egészen másképpen látja, ha beleilleszkedik korukba, amely kiváltképpen a «férfi-irodalom» idősza volt. Bebelius, a tübingai híres humanista, gyűjteményének elején biztosít arról, hogy semmi olyant nem írt, ami «komoly férfi társaságban» előadható ne lenne,

¹ A. Aarne : *Finn. Märchen*. 1365 a. F. F. C. V. 123. — E motívum népszerűségéről l. R. Köhler : *Kleinere Schriften*. Weimar 1898. I. 506. l. és J. Bolte *Schimpf u. Ernst* kiadásának jegyzeteit. II. 295—296. l.

s bizony munkája tele van azzal, amit ma szennynek nevezünk. Hiába, más világban, más ízlés és más világszemlélet környékén születtek ezek a tréfák, amelyeknek szelleme, bár egy kissé tompultan, még a mi XVIII. századi gyűjteményeinket is átlengi.

Kónyi János egy földesúr és egy jobbágy párbeszédé-ként adja elő ezt az adomát (II. 205. sz.), amely később Andrád Sámuelnél, szintén az úri és a paraszt gyermekre vonatkoztatva, teljesen hasonló csattanóval ismétlődik meg (II. 45. sz. «Városi 's falusi gyermekek»). Már Poggiónál megvan a rendi különbségből származó ez az ellentét (*Fac.* 146. «*Responsio rustici ad patronum sui fundi*»), amelyet a későbbi változatok, így Bebelius (*Bebeliana opuscula.* 1508. I. 71. sz. «*De mercatore et nobili*». A. Wesselski német ford. München u. Leipzig 1907. I. 34. és 149. l.), Jakob Frey (*Gartengesellschaft.* 1556. c. 41. «*Warumb der edelleuth Kinder so hesslich und der kauffleuth und burgers kinder so hübsch sind*». J. Bolte kiad. Tübing. 1896) és Wilhelm Kirchhof (*Wendunmuth.* I. 69. sz. «*Ein juncker will ein kauffmann verspotten*». H. Österley kiad. Tübingen 1869) a nemes emberre s a kereskedőre vagy a polgárra alkalmazva szintén megőriztek.¹

5. Férfitársaságban ma is milyen anekdoták járnak, ismerjük mindnyájan. A különbség az, hogy régente, különösen a könyvnyomtatás kezdetén, a papiros sokkal türelmesebb volt: nemcsak leírták, hanem ki is nyomtatták ezeket. Poggio «fehér» adomáiból magyar szöveggel idézhetünk még két példát. Az egyik Kónyi János áttételében (II. 215. sz.) a következőképpen hangzik:

Egy Prókátor sétálgatott Feleségestől az utszán és előttök ment el egy Leány; erre azt mondja a' Feleségének, hogy ezzel a' Leánnyal hált volna egyszer és olly balgatag vólt, hogy meg-mondotta az Annyának. Erre így felele az Asszony:

— No ugyan nagy bolond Leány az: A' mi iródeákunk

¹ Ez anekdota irodalmára l. H. Österley fent idézett kiadásának jegyzeteit, V. 36. l. és L. Stiefel tanulmányát, *Zeitschrift vergl. Litt.-gesch.* N. F. XII. 169. l.

sokszor hált én vélem, hát talán én-is mindenkor meg-mondot-tam az Anyámnak!

Újabb időben is akadt olyan magyar adomás könyv, mely ezt a társalgást egy grófi pár ajkára adta (*Legjobb pikáns adomák*. Budapest, 1903. 81. l. «Hencegés»), bizonyára nem is sejtve, hogy milyen régi ez a modernnek látszó elgondolás : ki tudja hány nemzedék mulatott már rajta, mikor Poggio tolla alá került. (*Fac.* 157.) Ő természetesen jóval részletesebben beszéli el, mint az idézett két magyar változat, másolójánál is sokat módosult egyrészt a két szereplő, másrészt a helyzet, de csattanója, a cseberből-vederbe zuhanás, valamennyinél egyforma.

A. Semeran Poggio-fordításának jegyzeteiből (225. l.), továbbá F. Bobertag (*Volksbücher des XVI. Jhs.* 1888. 388 l.), v. d. Hagen (*Gesamtabenteuer.* 20. sz. és jegyz.) és Friedr. S. Krauss (*Gesammelte südslavische Volksüberlieferungen.* 97. l.) kutatásaiból látjuk, hogy ez a motívum az egész világot bekalandozta s többek közt Lafontaine tetszését is megnyerte (*Contes.* «Les aveux indiscrets»).

6. A másik ilyen természetű anekdotát, amelynek szerzőjéül szintén Poggiót kell tekintenünk, Andrád Sámuel beszéli el egy szegény emberről, akit nyomorúságos helyzete családjától messzire sodor : tengeri szolgálatba kényszerít. Amikor évek múlva hazatér, alig ismer rá otthonára : új házat, csürt s új butorokat talál. Leginkább egy vígan szaladgáló ismeretlen kis fiú döbrent meg. Csodálkozó felkiáltására felesége azzal igyekszik felháborodását csillapítani, hogy mindez az égből eredő nagy áldás. Végül is megadólag sóhajt fel a szegény ember : az égnek talán túlságosan is sok gondja volt az ő házára (II. 301. sz. «Meg-áldatott az égtől»).

E szintén nagyon népszerű motívum elterjedtségének szemléltetésére álljon itt még a következő pár adat : Bebelius *Beb. Opuscula.* 1508. I. 52. sz. «De quodam lanceario»; Steinhöwels *Esop.* Coll. 17. Österley kiad. 1873. 158. sz. ; Jakob Frey, *Gartengesellschaft.* J. Bolte kiad. 1896. 128, 207. l. ; Hulsbusch, *Sylva sermonum.* 1568. 167. l. «Uxor militis gregarii parit proles se absente»; J. P. de Memel, *Lustige Gesellschaft.* 1659. 659. sz. ; Lessing, *Faustin.* Werke ed. Hempel.

I. 234., *Das Koboldchen*. U. o. XI. 2., 744.; Langbein, *Gedichte*. 1820. II. 114. «Die Gaben des Herrn»; *Dictionnaire d'anecdotes*. 1781. I. 192. «Le matelot de retour»; *Nouveau dictionnaire d'anecdotes*. 1789. II. 262. «Soins excessifs d'une femme»; Guicciardini, *L'hore*. 228. I. «La troppa semplicita esser spetie di pazzia». A további adatokat l. A. Semeran Poggio kiad. 200. l. 1. jegyz. ; A. Wesselski Bebel kiad. I. 141. lap. 52. sz. jegyz. és Zeitschrift f. vergl. Litg. N. F. XII. 176. l.

Valamennyi idézett változat Poggio elbeszélését (*Fac.* 1. «*Gratia Dei plus aequo favens*») tekinti alapformájának, amely egy gaëtai szegény ördögről mondja el ezt a históriát. Andrád anekdotája, mely a *Vade Mecum*-ével (II. 125. sz. «*Der Segen*») szószerint megegyezik, rövidebb ugyan a Poggióénál, de vele minden lényeges mozzanatában összévág.

7. Közvetlenül Poggiótól származó anekdota a következő is (*Fac.* 211.) : Egy rendkívül eszes hírben álló gyermeket vezettek Jenő pápa elé bemutatásra. Az éppen jelenlevő Angelottus kardinális annak a véleményének adott kifejezést, hogy az ilyen gyermekek felnőtt korukban rendszerint veszítenek értelmi erejükből, sőt az sem ritka, hogy egészen ostobák lesznek.

— A kardinális eminenciája szintén igen okos gyermek lehetett — jegyezte meg a kis fiú.

A. Semeran Poggio német fordításának jegyzeteiben (230. l.) e tárgynak következő latin és francia feldolgozásait említi (német adatot nem ismer): Ursinus Velius, *Del. poet. germ.* «*Scitum puellae responsum*»; *Le Passetemps agréable*. p. 381.; *Annales poétiques*. Epigr.; Baraton, *Poesies*. «*L'enfant spirituel*»; Delavigne, *Les enfants d'Édouard*. I. 2.

E szellemes darabnak nálunk is megvan a maga külön története. Első feljegyzőjénél, Andrád Sámulnál (I. 200. sz. «Egy okos gyermek»), még eredeti formájában áll előttünk : ő a *Vade Mecum* után (II. 21. sz. «*Das kluge Kind*»). Megvan C. Mühler *Anekdotenlexikon*ában is. Berlin 1784. II. 7—8. l.) egy «florentziai» öt esztendőes gyermeket szerepeltet, aki a Medici Lőrincnek történt bemutatása alkalmával a jelenlevő «maylandi» követre pirít rá. Ez a változat szemmeláthatólag szoros kapcsolatot tart még Poggio elbeszélésének

valamelyik átdolgozásával, amely közvetlenül olaszból, esetleg francia kerülővel, vándorolt át a németekhez. Dugonics Andrásnál már teljesen elhalványul e kapcsolat emléke: egy bizonyos öreg ember az, akinek a kis fiú a fenti módon visszavág (*Magyar példa beszédek*. Szeged, 1820. I. 179. l.). Későbbi gyűjteményeinkben a szereplők elhagyásával jellegzetes élcként jelentkezik (*Kétszáz adoma*. Pest, 1861. 28. l. «Okos gyermek»; Dvorzsák János, *Adomák és veszemék*. Budapest, 1903. 11,460. sz.) s Vajda Jánosnál Poggiotól messze távolodott gyermekadomává alakul (*Magyar bors*. Budapest, 1876. 187. l. «Gyereklogika»).

Alig lehetne szemléltetőbb példát idézni arra, hogy mint tartja felszínen az anekdotát a változó viszonyokhoz hajlékonyan simuló elméssége, ha lassanként ki is küszöbölődnek belőle a személyi vonatkozású elemek.

8. Ugyanilyen jellegű az az adoma, amelyet András Sámuel (II. 148. sz. «Ez a' leg-szebb asszony») a Poggio szövegével (*Fac.* 271.) csaknem szószerint és a *Vade Mecum* elbeszélésével (I. 135. sz. «Ein Frauenzimmer und zwey Mannsleute») teljesen egybevágó tartalommal így ad elő:

Két férfi egymás mellett állnak vala, midőn egy fejrényp elöttök elmenne. Az egyik monda:

— Itt menyen egy asszony, kinél én a' miolta élek szebbet nem láttam.

E' meg-fordulván, a' ki utálatos ábrázatu vala, így szólla:

— Akarnám, hogy én is az Úrról azt monhatnám.

— Meg-tselekedheti könnyen — felele a' férfi, — ha hazudni akar, mint én.

Hogy mennyire modern ez az adoma, arra jellemző, hogy nemcsak Vas Gerebennél olvastam (*No még egyet nevéssünk*. Pest, 1856. II. 94. l.), hanem az egyik német élclap múlt esztendei évfolyamában is szemembe ötlött (*Die Bühne* 1928. 199. sz.).

Úgy látszik, hogy már Poggio előtt nagyon népszerű lehetett, mert Papanti egy XV. századi kéziratban is megtalálta (*Facezie e motti dei secoli XV e XVI*. Bologna, 1874. 173. sz.) s csakhamar Arlotto gyűjteménye (*Fac.* 71. l.

alább id. kiad.) annyira kisajátította, hogy a vele szoros összefüggésben levő valamennyi anekdotatárba az ő neve alatt került be. Ilyenek pl. Domenichi, *Facetie et motti arguti*. Fiorenza, 1548. E2 a.; *Facecies et motz subtilz*. 1559. 18. l.; *L'Arcadia Brenta* (1667). Bologna, 1693. 217. l.; *Les Facétieuses Journées*. Paris, 1584. V. 2. sz. Bebelius révén (*Fac.* III. 155. sz. «De puella deformi Georgius Vueselin»), ki a «szép asszony»-nak nevet adott, a németek is korán felkapták. Ez adomát hozzánk közvetítő *Vadè Mecum* azonban nem Bebelius állott kapcsolatban: inkább az olasz forrásból merítő *Democritus ridens* (Amstelodami, 1649. 130. l.) névtelen szereplőjü darabját tarthatta szem előtt.

9. Poggio egy másik eredeti tréfáját (*Fac.* 26. «De abbate Septimi»), mely a fentihez hasonlóan Arlotto (*Fac.* 209.) s a vele rokon gyűjtemények révén terjedt tova a népek között, «Bé-fér a' kövér Abbás-is a' kapun» címmel látta el Andrád Sámuel (I. 171. sz.) s kerekded rövidséggel így adja elő:

Egy ösztövérség nélkül való igen széles derekú Apát-Úr utaz vala Florentzia felé, és mivel későn érkezék a' városhoz, meg-kérdé egy paraszttól, a' kivel találkozáék, hogy valjon a' kapun bé-mehet-e?

— Hogy ne mehetne az Úr? — felele a' paraszt — hiszem egész szénás szekerek-is mennek-bé.

Körülbelül elég tisztán látjuk ennek az anekdotának is a hozzánk vezető útját. L. Garon *Le Chasse-ennuy* c. gyűjteményéből (Paris, 1641. I. 25. sz.) vette át a legtöbb Arlotto-anekdotát németül először tolmácsoló Chr. Lehmann (*Exilium melancholiae*. 1643. Strassburg, 1667. F. 24. M. 42. sz.) s tőle került a *Vadè Mecum*-ba (III. 83. sz. «Der dicke Bischof»), amely Andrádnak közvetlen kezeügyébe esett.

10. Magyarul két helyen is olvashatjuk, Andrád Sámuelnél (I. 373. sz. «Az el-lopattatott disznó») és Kőműves Jánosnál (*Gondúzó*. Eger, 1867. 72. sz.) azt a gonosz tréfát, hogy miképpen lopatta el a szegény ember saját maga a disznáját. Nagy gondban volt a miatt, hogy fele sem marad meg a leölt sertésnek, ha mindazoknak viszonzza az ajándékot, akiktől ilyen alkalmakkor ő is elfogadta a jóízűen eső friss kolbászt.

Tanácsért fordult tehát szomszédjához, aki azt a mentő gondolatot adta neki, hogy mindenkinek szemeláttára akassza ki ablakába a sertés tetemét s másnap költse azt a hírt, hogy ellopták. Úgy is tett. A csalfa szomszéd csak erre várt: az éjszaka bátorságos sötétjében elemelte a megperzselt jószágot. Reggel a hűledező tulajdonos kétségbeesve szaladt leverő hírével szomszédjához.

— Helyes, helyes — felelte ez — másoknak is csak mondd ezt.

Minél inkább erősítette a megkárosodott, hogy ő nem tréfál, hanem a szomorú igazságot hirdeti, annál kitünőbbnek találta a markába nevető ravasz szomszéd barátjának nagyszerűen megtanult szerepét.

Ezt a tréfát a francia anekdota-gyűjtemények (*Roger Bontemps en belle humeur*. Cologne, 1731. 152. l.; *Dictionnaire d'anecdotes*. I. 133.; *Récréations françaises*. I. 144.) Roquelaure hercegnek, XIV. Lajos híres udvari mulattatójának, tulajdonítják, akinek nevéhez még fűződik egy pár ilyen vaskos tréfa. Állítólag ő lett volna az a ravasz szomszéd, aki barátját az ajándékosztogatás gondjától megszabadította. De ez csak olyan anekdota-áttétel, amilyent híres személyeknél gyakran tapasztalunk, mert Roquelaure előtt néhány századdal Poggio (*Fac.* 148.) közönsége már jóízűket nevetett, rajta. Hozzánk a *Vade Mecum* révén (I. 114. sz. «Das gestohlene Schwein») kerülhetett el.

11. Régi francia fabliauxból (Marie de France, *Fables*, par Legrand. Tom. III. «Le villain et le loup») merítette Poggio (*Fac.* 175.) a következő tréfáját: Egy valaki, kinek pénze nem volt, egy egész életen át meg nem hálálható kitűnő tanácsot helyez kilátásba a révésznek, ha ingyen szállítja át a vizen. A tulsó parton aztán örök érvényű szabályként megsúgja neki, hogy mesterségét a maga javára hasznalhajtóan csak úgy gyakorolhatja, ha soha senkit ingyen föl nem vesz a béréjére.

Kedvelt darabja volt ez a régi gyűjteményeknek, amelyek közül utalhatunk a következőkre: J. Camerarius, *Fabulae Aesopicae*. Lipsiæ, 1570. «Aviculæ præcepta»; *Le Chasse-nennyu*. Cent. III. 61.; *Le Facétieux Reveil-Matin*. 408. l.;

Roger Bontemps en belle humeur. 23. l. Az eddig ismer adatokat összegyűjtötte A. Semeran id. kiad. 227. l.

E tréfa egyetlen ismert magyar változata Andrád Sámuel gyűjteményében olvasható (I. 376. sz. «Jó tanáts a' révésznek»): ez Poggioval és a közvetlen forrásául gyanítható *Vade Mecum*-mal (II. 154. sz. «Der Schiffer») mondatról-mondatra egyezik.

12. Végül a Poggio-tréfák közül álljon itt még egy nem kevésbé mulatságos (*Fac.* 160.) Andrád Sámuel eredeti előadásában (I. 131. sz. «Sarkantyú a' kebelében»):

Lóra üle egy sváb, de a' sarkantyut nem köté a' lábára, hanem a' kebelébe tevé; és úgy kezde lovagolni. Midőn már a' mezőn vólna, és a ló restesen menne, sarkalta az oldalát, és ezt mondotta a lónak:

— Hej ha tudnád, mi van a' kebelemben, bizonyosan serényebben mennél.

Természetes, hogy Poggio nem a svábbal, hanem a velenceivel gúnyolódik. Azt már inkább elhinnők, hogy ezt a leleményességet Andrád fogta a svábra, oly sok anekdota célpontjára, ha forrásából nem látnók (*Vade Mecum.* IV. 150. sz. «Ein Schwabenstreich»), hogy ezt az alkalmazást már készen találta.

A. Semeran szerint (id. kiad. 226. l.) még a következő helyeken lelhető fel ez a Poggio-tréfa: Vauquelin de la Fresnaye, *Satyres.* «Il malcompre a colon chevalier»; Lod. Ariosto, *Sat.* V.; *Le Facétieux Reveil Matin.* 99. l.; *Roger Bontemps en belle humeur.* «Niaiserie d'un cavalier»; J. B. Rousseau, *Epigr.* «Un noble fut dans Venise estimé».

II.

A tréfa másik nagy olasz mestere, Piovano Arlotto (1396—1484), kinek emléke kedves, jóízű humora révén még ma is élénken él a firenzeiek hálás emlékezetében, annyira népszerű és kedvelt volt a maga korában, hogy alakját még az olasz képzőművészet is figyelemre méltatta. A későbbi századok novelláirói meg éppen nem győzték eléggé kizsákmányolni elmés tréfáit, melyeknek legelső gyűjteménye Ber-

nardo Zucchettánál jelent meg Florenzbén, Brunet véleménye szerint kevéssel 1500 után.¹ Első évszamos kiadása 1520-ból való (Velençe) s napjainkig még 34 lenyomatát tartja számon az Arlotto-irodalom. Ezekből az adatokból látható, hogy olyan gyűjteménnyel van dolgunk, amely még akkor is számot tenne, ha hazája szűk keretei közé zárkózik s hatása csupán az olasz irodalom területére korlátozódik. De a firenzei pap elmésségének gazdag kincsháza, amelynek megkapó eredetisége alól a régi anekdota-gyűjtemények kompilátorai közül senki magát ki nem vonhatta, néhány évtized alatt az egész Európát bejárta és meghódította. Mint Poggio, ő is három évszázadon át szünet nélkül frissítette és élénkítette az olasz, francia, német és angol gyűjteményeket, amelyek kivétel nélkül belekerültek ellenállhatatlan varázskörébe. Ma már egy messzeeső világ érdekes emléke Arlotto: elevenen ható élete ugyan megszűnt, de tovább foglalkoztatja a tudományos vizsgálódást, amely még sok ideig kimeríthetetlen anyagot talál páratlanul elmés tréfáiban. Ezeknek első kritikai kiadása néhány évtizeddel ezelőtt jelent meg Arlotto halálának 400 éves fordulójára.² Ez A. Wesselskinek nemrég készült gondos német fordításában is megközelíthető: ennek kritikai része egyszersmind az Arlottóra vonatkozó eddigi kutatások legteljesebb összegezése.³ Ezeknek a kiadásoknak célja már természetesen nem az, ami volt egykor: a mulattatás, a szórakoztatás. Arlotto jelentősége most jóval több ennél: a humanista szellem humorának és elmésségének, érzelmi életének és kedélyvilágának szerencsésen ránk maradt élő emléke.

Talán merész dolog is arra vállalkozni, hogy a XV. században élt firenzei Arlotto tréfáinak elemeit nyomozzuk a magyar szellemi élet területén. Első pillanatra kilátástalannak tűnik ez föl. Aki azonban ismeri az anekdoták vándorló természetét, elnyűhetetlen rugékonyságát s a szellemesség

¹ *Manuel du libraire*. Paris 1860. col. 481.

² *Le Facezie del Piovano Arlotto*. Precedute dalla sua vita ed annotate da Giuseppe Baccini. Firenze 1884.

³ *Die Schwänke und Schnurren des Pfarrers Arlotto*. Gesammelt und herausgegeben von Albert Wesselski. Berlin MCMX. I—II.

örök frissességét, az fáradságra érdemesnek tartja az ilyen barangolást, ami egyszersmind az irodalmunkban eddig kevés figyelemben részesült műfaj életére is tanulságos fényt vet. Ha azt látjuk, hogy Arlotto hírneves tréfái és elmés mondásai világszerte elterjedtek, feltételezhető, hogy egynémelyiküknek hozzánk is el kellett szivárognia. Nem voltunk zárkózottak, minden egészséges hatás előtt tárva-nyitva állott a lelkünk. Olvasva magyar anekdota-gyűjteményeinket, valóban azt vesszük észre, hogy itt-ott Arlotto-hang üti meg fülünket, s hol egyik, hol másik darab mögül a firenzei nagy tréfálkozóknak az emberöltők hosszú sorát nevetésre derítő félezeréves kedves mosolya villan elő.

*

1. Jóízűen anekdotázó strázsamesterünknek, Kónyi Jánosnak *Democritus*-ában (I. 14. sz.) olvasunk egy érdekes történetet a Galeotti egyik anekdotájában (c. XXV.) is szereplő Alfonz király udvari bolondjáról, aki abban lelte mulatságát, hogy a maga és a mások bolondságait egy nagy könyvbe jegyezte össze. Egyszer a király 1000 aranyat adott egy szerezcsennek azzal a megbízással, hogy a napkeleti országokban számára szép lovakat vásároljon. Szokása volt a királynak, hogy némelykor bolondjának könyvében keresett szórakozást. Nagy volt a meglepetése, hogy a szerezcsennel kötött üzleti ügyét is az esztelen cselekedetek közt találta.

— Hát lehet-e nagyobb bolondság, — felelte a kérdőre vont bolond — mint egy idegent ilyen nagy summa pénzzel messzi országokba küldeni! Soha többé az vissza nem jön.

— S hátha mégis visszatér? — mondta a király.

— Akkor kitörlöm a király nevét s helyébe írom a szerezcsenét, — felelte ez — mert ő lesz a világban a legnagyobb bolond, ha ezt az alkalmatosságot hasznára nem fordítja.

Jól ismert anekdotáink közé tartozik ez a darab. Valahol majdnem mindnyájan találkoztunk vele, de ki törődik az ilyen könnyen elsuhanó röpke szellemi szilánkokkal. Nehány magyar előfordulási helyét pontosan meg tudjuk nevezni. András Sámuel nagy gyűjteményében is ráakadunk (I. 61. sz. *Esztelen tselekedetekről való könyv*) s Dugonics

András már egyenesen ezzel az anekdotával magyarázza a szerinte közkeletű *Bé irattatott a' Bolondok könyvébe* c. szólást (*Magyar példabeszédek és jeles mondások*. Szeged 1820. I. 111. l.). Később felmerül Aszalay Józsefnél (*Szellemi röppen-tyük, történelmi s humorisztikai színezettel*. Pest 1859. 207. l.), aki az 50-es években nagyrészt idegen forrásokból több anekdotás könyvet szerkesztett össze.

Nagyon is méltónak és érdemesnek ítéljük pontosan számbavenni ezeket az adatokat, mert a világirodalom egyik legjobban elterjedt anekdota-csoportjába kell őket beillesz-tenünk. Szükséges azonban előrebocsátani, hogy ez a törté- net, amelyet a köztudat Arlotto nevéhez fűz, jóval idősebb őnala. Legősibb formája egy XII. századra visszanyuló spa- nyol elbeszélés,¹ amelyben — és ennek nagyszámú utódai- ban — a király egy alkimistának ad nagy summa pénzt az aranycsináláshoz szükséges anyagok beszerzésére. Ez azon- ban csak a középkori spanyol feldolgozások motívuma: he- lyére a későbbi változatok a lóvásárlást iktatták. A sze- mélyeket is gyakran cserélte ez a történet. Van olyan vál- tozat, amely egy Duc de Milant és egy néger rabszolgát szerepeltet,² egy másik Edvard angol királyról és Merlin nevű irnokáról beszéli el ugyanezt,³ egy harmadik I. Ferenc francia királynak és Triboulet nevű udvari bolondjának tu- lajdonítja az esetet,⁴ míg a feldolgozások nagyobb és te- kintélyesebb csoportja a népszerű Alfonz nápolyi király sze- mélyéhez kapcsolja a bízalomnak e szerföldről megnyilvá- nulását s a bolondok könyvének vezetőjévé pedig Arlottót teszi meg. Ez utóbbi változat-csoport végső forrása Arlotto

¹ Juan Manuel, *Libro de los Enxiemplos del Conde Lucanor et de Patronio des Infanten Juan Manuel*, enx. 20.: «De lo que contescio a un rrey con un omne quel' dixo quel' faria alquimia.» Knust ki- adása, Leipzig 1900. 76 kkl.

² G. Bouchet: *Les Serées*. 1584. C. E. Roybet kiadása 1873. V. 52. l.

³ Papanti: *Facezie e motti dei secoli XV. e XVI.* Bologna 1874. 190. sz.

⁴ Dreux du Radier: *Récréations historiques, critiques, morales et d'erudition*. A la Haye 1768. I. 6. l.

gyűjteménye (*Fac.* 5.)¹ s éppen az ő nagy elterjedtségének tulajdonítható, hogy ez az anekdota a köztudatban a nevéhez tapadt. Idővel azonban személye elhomályosodott s a későbbi feldolgozásokból, így a magyar változatokból is, neve kiesett.

Tartozunk ez anekdota népszerűségének azzal, hogy a legnevezetesebb lelőhelyei közül néhányat felemlítsünk: *Libro di Novelle e di bel Parlar Gentile*. Fiorenza 1572. 74. sz.; Lod. Domenichi, *Facetie e motti arguti*. Fiorenza 1548. E6. a.; *Il Cherico del Piovano Arlotto* (folyóirat) 1878. 46. l.; Sagredo, *L'Arcadia in Brenta*. Bologna, 1693. 320. l.; G. Chappuis de Tour, *Les Facétieuses Journées*. Paris 1584. 127a. l.; *Le Patron de l'honneste raillerie*. Paris 1650. 3. sz.; P. Ristelhuber, *Les Contes et Facéties d'Arlotto de Florence*. Paris 1873. 4. l.; *Facecies, et motz subtilz*. Lyon 1559. 46b. l.; Chr. Lehmann, *Exilium melancholiae*. Strassburg 1669. I. 22.; M. Baraton, *Poesies diverses*. Paris 1705. 9. l. *Le Boufon* (verses feldolgozás); Joh. Leonh. Weidner, *Teutscher Nation Apophthegmatum*. Amsterdam 1655. IV. 263. l.; Francis Bacon, *A collection of apophthegms new and old*. London 1902. 728. l.; Juan de Timoneda, *El sobremesa y alivio de caminantes*. 1563. II. c. 29. Bibl. de aut. españoles. Madrid 1850. III. 179. l.; A. Paz y Mélia, *Sales españolas*. Madrid, 1890. I. 302. l. II. 177. l.; D'Ouville, *L'Elite des contes*. Paris 1883. II. 314. l., stb. Az itt felsorolt változatokat egybegyűjtve közli A. Wesselski id. kiad. függeléke, II. 282—307. l.

Ezek szerint körülbelül tisztán áll előttünk az a fárasztó és szinte beláthatatlan nagy út, melyet ez az anekdota a világ-irodalomban megtett, s így azt is meg tudjuk állapítani, hogy Kónyi János szövege az *Exilium melancholiae* fent idézett elbeszéléséhez áll legközelebb, amelyet Chr. Lehmann fordított németre L. Garon *Le Chasse-ennuy* (1628. I. 97. sz.) c. kötetéből. Andrád Sámuel viszont a *Vade Mecum* anekdotáját (I. 124. sz. *Das Buch der Thorheiten*) tarthatta szem előtt, míg

¹ G. Baccini kiad. 72—75. l. «Ritrovandosi Arlotto a Napoli mostra al re Alfonso un suo libro nel quale segnava tutte le minchionerie dei suoi contemporanei.»

Aszalay József Weber híres *Democritus*-ából másolta ki a maga darabját.

2. Ezeknek az útvonalaknak tisztázása fölötté tanulságos, mert rávilágít arra a nagy kerülőre, melyet az anekdoták a megállapodásukig megfutnak. Nem kevésbé érdekes Arlottónak egy másik tréfája (*Fac.* 122.), amelyben tanulságos példát nyújtott azoknak, akik megbízásokkal halmozzák el az amúgy is gonddal terhelt utast, de pénzt hozzá nem adnak. Híre futott egyszer, hogy Arlotto Flandriába készülődik. Tömegesen keresték fel barátai és ismerősei s különféle szíveségekre kérték meg. Kívánságaikat cédulákra írták fel. Voltak köztük olyan becsületesek, kik a cédulával együtt a pénzt is átadták, de sejtethő, hogy nagyobb részük csak ígérettel fizette ki a szegény Arlottót: majd megtérítik költségeit hazaérkezésekor. Mikor a gálya már útra kelt, Arlotto elővette zsákját s a hajó fődéltetére szép rendbe kirakta a cédulákat. Azokét, kik pénzt adtak, ezüst és arany forintjaikkal lenyomtatta. Hirtelen szellő támadt s a könnyű papirosok egy szemrebbenés alatt a tengerbe repültek. Arlotto lelkiismeretesen teljesítette a megbízásait. Hazaérkezése után újból megrohanták barátai és ismerősei. Egyeseknek átadta a hozott tárgyakat, a többieknek pedig elmondta, hogy milyen nagy szerencsétlenség történt vele a cédulák számbavételénél. Amikor ezek magyarázatot kértek tőle, hogy miért éppen az ő cédulájuk veszett el, Arlotto így felelt:

— Ez onnan van, mert amazoknak céduláját a pénz súlya megmentette, míg a tietek, pénz nem lévén rajtuk, igen könnyűeknek bizonyultak s a szelek szárnyán a tenger hullámaiba kívánczoltak.

Ez az elbeszélés megvan a XVI. századi Arlotto-kiadásokban, az 1650-iki párizsi (*Le Patron*) s a legújabb Ristelhuber-féle fent idézett francia fordításban. B. de la Monnoye «Commissions» címen rímekbe szedte (*Recueil des meilleurs contes en vers.* A. Geneve 1774. 107. l.) s v. d. Hagennél is olvasható (*Briefe in die Heimat.* II. 226. l.) kivonatos német fordítása. A szél szárnyára került cédulák motívumát Hans achs is feldolgozta éppen a legutolsó schwankjában (*Der kawffmann mit der sackpfeffen.* 1573. febr. 10. Goetze-

Drescher II. 625. l.), amelynek forrása Arlotto facetiája és Joachim Camerarius egyik ismert meséje volt (*Aesopi Phrygis... Vita... a J. Camerario*. Tübingen 1538. 177 b. l. *Pastoris memoria*. Közli Wesselski, id. k. II. 235. l.).¹

Hozzánk ez az Arlotto darab Kónyi (I. 35. sz.) és Andrád (I. 174. sz. *Pénz nélkül való Commissió*) gyűjteményei révén jutott el. Nem lehetetlen, hogy mindketten a *Vade Mecum*-ban (I. 122. sz. *Nützlicher Unterricht für diejenigen, so andern Comissiones auftragen*) olvasták ezt az elbeszélést, amelynek magyar és olasz szövege teljesen egyező. A Kónyié azért is nevezetes, mert ez említi először irodalmunkban Arlotto nevét.

3. Arlotto valamennyi tréfájában van valami népies jóízű zamat, ami megmagyarázza az időnek ellenálló frissességüket. Ilyen a következő (*Fac. 34.*) is. Egyszer hideg és nedves időben utazott Arlotto. Végre ráakadt egy vendégfogadóra, ahol valami 30 paraszt úgy körülállta a tüzet, hogy semmikép sem tudott hozzáférközni: sem melegedni, sem ruháit szárítani. Tettetett megnyugvással huzódott meg egy sarokban, fejét szomorúan lehorgasztva. A vendégfogadós látva szokatlan lehangoltságát, érdeklődéssel közeledett feléje, amire Arlotto elbeszélte, hogy rettenetesen lesújtó szerencsétlenség érte: útközben 14 líra és 19 aranyforint hullott ki a zsebéből. Jól emlékszik még a helyre is, ahol ez történt, azért kéri a korcsmárost, hogy másnap korán keltse föl, kísérje el és segítsen neki elvesztett vagyona felkutatásában. Alighogy befejezte ravasz mondókáját, a parasztok összegugdosódva kettenként-hármanként kifelé kezdtek szállingózni s fáklyákkal rögtön a pénz keresésére siettek. Míg azok az éjszakában fájlódtak és mind hiába fáradtak, Arlotto kényelmesen megmelegedett, megszáradt és kipihente magát.

Természetes, hogy ez a tréfa, részint Arlotto nevével, részint a nélkül és más személyekhez fűzve, szintén állandó tagja lett a nemzetközi anekdotakincsnek: D. M. Manni, *Le veglie piacevoli, seconda edizione fiorentina*. 1815. III. 103.

¹ A. Ludwig Stiefel: *Zwei Schänke des Hans Sachs und ihre Quellen*. Zeitschrift f. Vergl. Litt.-gesch. N. F. VIII. (1895). 255—257. l.

1. ; G. Chappuis de Tours, *Les Facétieuses Journées*. Paris 1584. IV. 9. sz. ; *Le Patron*. Paris 1650. 10. sz. ; K. F. Flögel, *Geschichte der Hofnarren*. Liegnitz u. Leipzig 1789. 480—481. l. ; Fr. Nick, *Die Hofnarren, Lustigmacher etc.* Stuttgart 1861. I. 558. l. ; v. d. Hagen, *Briefe in die Heimat*. II. 277. l.

Van ennek az anekdotának egy másik, nem kevésbé érdekes változata is, mely a Kónyi jóízű fogalmazásában (I. 79. sz.) következőkép hangzik :

Egy utazó Katona télen igen megfázott, és bé akart menni a' vendég-fogadóba ; de olly igen sok ember volt, hogy tellyeséggel bé nem fért ; el-kezdi azért a' vendég-fogadóst kiáltozni, hogy adjon a' lova eleibe tsigát enni. A vendégfogadós mondja, hogy a' ló nem szokott tsigát enni, hanem szénát 's abrakot. Erre a' Katona felpattan :

— Atta, teremtette, a' mit én parantsolok, azt tselekedd pénzemért.

Erre mind kifutnak a' szobából tsudára, hogy talám tátos az a' ló, melly tsigát eszik. Az alatt bémegyen a' Katona és megmelegszik. Midőn a' vendég-fogadós vissza jön, mondja a' Katonának :

— Uram, mondtam, hogy a' ló nem eszi a' tsigát.

— Ha az nem eszi, — felele a' Katona, — meg eszem én, tsak készítsd meg.

Kónyi éppenúgy mint Andrád Sámuel (I. 290. sz. *Hogy eszi a' tsigát a' ló*) a *Vade Mecum*-ból (V. 186. sz. *Das Mittel sich zu wärmen*) írta ki ezt az elbeszélést, amelyet egy másik magyar anekdota úgy modernizált (*Adomatár*. Pest, 1871. 38. sz. *A kandalló*), hogy a katona helyére egy utazó angolt tett, ki a nagyot néző korcsmárostól osztrigát rendel lova számára. Ugyanez a változat olvasható Dvorzsák Jánosnál (*Adomák és veszemék*. Pest, 1903. 5621. sz.). Van azonban olyan magyar anekdotánk is, amely teljesen egyezik a tréfa alapformájával, Arlotto elbeszélésével (*Kétszáz adoma*. Pest, 1861. 56. l. *Elementek 500 ftot keresni.*). Közel áll ehhez még a következő megmagyarosodott változat: a tábornok nem tud aludni, oly nagy a lárma a korcsmában. Kéri a gazdát, hogy reggel korán keltse fel, mert meg kell keresnie a tiszaháti cserjésben elvesztett aranyóráját. A lármozó parasztok

itt is elillannak — mint Arlottónál — az aranyóra hiábavaló kutatására s a tábornok jóízűen kipiheni magát (Dvorzsák János id. m. 7494. sz., a keresés jelenetével illusztrálva.).

4. Híres tréfája volt Arlottónak közismert rövid prédikációja is (*Fac.* 84.). Szent Lőrinc napjára Ser Ventura meghívta Arlottót és tiszteletből átengedte neki az ünnepi beszédet. A jelenlevő papság és a firenzei ifjúság arra kérte a szónokot, hogy ne prédikáljon hosszasan, mert késő is van, meleg is van s hosszú a hazafelé vezető út. Arlotto meghallgatta kívánságukat. Szentségfelmutatás után a szószékre lépett s a következőket mondotta :

— Nemes polgárok és okos parasztok! Ser Ventura rám ruházta a mai predikálást, s hogy neki engedelmeskedjem, mondok néhány alázatos szót e nem rám tartozó szószékben. A mult esztendőben éppen erről a helyről részletesen elbeszéltem a dicsőséges Szent Lőrinc martir életét, szenvedéseit, halálát, úgyszintén az életében és holtá után vele történt csodatételeket. Azóta a mai napig semmi ujat nem tett ez a nagynevű Szent. Mivel késő van, be is fejezem beszédemet : azoknak, akik a mult évben jelen voltak, szükségtelen megismételnem az ő jól ismert történetét. Meg vagyok győződve, hogy élénk emlékezetükben tartják szavaimat. Ha pedig van olyan, aki akkor nem volt jelen, kérdezze meg azoktól, akik akkor jelen voltak. Pax et benedictio, amen.

«Ez ugyan rövid prédikáció vala» — mondja Kónyi a *Demokritusában*, (I. 91. sz.), ahol Arlotto neve nélkül és a Nasreddin tréfáiból (1. sz.) kölcsönzött befejezés mellőzésével beszéli el egy páterről ezt az anekdotát. Mivel Szent István király ünnepéről van nála szó, azt hinnők, hogy a saját leleménye alakíttatta át vele a *Vade Mecum* egyébképpen teljesen megegyező elbeszélését (II. 9. sz. *Die Lobrede auf einen Heiligen*), ha nem bukkannánk rá erre a tréfás históriára már Arlotto elődjénél, Poggiónál (*Fac.* 38.), ki a Kónyiénak teljesen megfelelő latin szövegében szintén Szent István vértanu napját említi a rövid prédikáció alkalmául. Valószínűnek látszik tehát, hogy Kónyi a Poggio-féle változat valamelyik származékát olvasta, s természetes, hogy a Szent István név neki a magyar szent ünnepét idézte emlékezetébe.

Ez az elbeszélés nagyrészt Arlotto neve alatt terjedt, de helyére itt-ott más személyek is kerültek. A. Semeran (i. m. 207. l.) még a következő feljegyzéseit említi: Beroalde de Verville, *Moyen de parvenir*. Ed. Garnier. p. 17. *Sermon du curé de Buzancoi*; *Nugae venales*, 1681. p. 48. *De sacrificulo Goetzio*; *Dictionnaire d'anecdotes*. II. 242.; *Nouv. Dict. d'anecdot*. II. 309.; *Sermons facétieux*. Ed. Dalarné. p. 243.; *Apol. pour Hérodote* par H. Etienne. T. III. ch. 36. p. 182.

5. Hasonlóképpen csak utólagosan kapcsolódott Arlotto népszerű nevéhez az az elbeszélés (*Fac.* 41.), amely nálunk először Andrád Sámuelnél olvasható *Hárman egy özvegnél le-tesznek 20. ezer tallért* címen (II. 24—26. sz.). Hollandiában egy özvegy fogadósnehőz beszállott három kereskedő, — beszéli el Andrád — s pénzüket megőrzés végett a csinos menyecske kezébe tették le. Kikötésük az volt, hogy csak akkor adhatja vissza, ha mind a hárman együtt kérik. A fiatal asszony s a legifjabb kereskedő, Lajos, a kelletténél jobban összeemelegedtek. Egy alkalommal a kereskedők azzal távoztak hazulról, hogy ha levelük érkezik, rögtön el kell utazniok. Nehány perc múlva szalad vissza Lajos: a levél megérkezett s társai megbízták, hogy nevükben is a pénzt vegye föl. Bár a megállapodás más volt, a fogadósne átadta a 20,000 tallért, mert hogy is kételkedhetett volna mézes-mázos szavú kedvesének becsületességében. Csak akkor döbbsent meg, amikor este haza állítottak a kereskedők — Lajos nélkül. Kiderült a szörnyű valóság: Lajos a pénzzel megszökött. A fizetni nem tudó lesujtott asszonyt a törvény elé citálták a károsodott felek. Védelmét egy ifjú prókátor vállalta. A bírák helyt adtak annak az érvelésnek, hogy a megállapodás értelmében az asszony csak akkor köteles visszafizetni a pénzt, ha mind a hárman kérik: kerítsék elő tehát harmadik társukat. A kereskedők szégyenkezve távoztak, a prókátor pedig feleségül vette a szép fogadósnet, akivel «per nélkül való nyugalmas időket töltött».

A gyakorlott szem első pillanatra észreveszi, hogy ennek az elbeszélésnek két alapmotívuma, a megőrzés végett depónált pénz s a bírói ítélet, keleti jellegű vonásokat árul el. Eredete valóban messzire ágazik: a hét bölcs mester törté-

netében (*Syntipas* 94.) s a *Gesta Romanorum*-ban (118.) már e találhatók ezek az elemek. Azoknak véleménye szerint, akik e tárgygyal foglalkoztak¹, Valerius Maximus (L. VII, c. 3. §. 5.) e novella végső forrása. Boccaccio (8., 10) és Petrarca (*Rerum memor.* 3., 2) szintén ismerte, s feldolgozói közül Johannes Pauli (*Schimpf und Ernst.* 113. sz. *Die Witfrau soll 600 Gulden keim on den andern geben*), Hans Sachs (*Das ain-feltig Witfreulein*, 1547. Fab. 4., 225. 385. sz.) és Le Sage (*Vanillo Gonzales*, 1734. c. 16.) a legnevezetesebb nevek. Arlottónak, ki a neve alatt népszerűsödött novella-változatokban a védő-ügyvéd szerepét viszi s jutalmul 3 kappant kap, elsősorban volt része abban, hogy ez az elbeszélés az anekdota-gyűjtemények kedvelt darabjává otthonosodott. Közvetlenül tőle került a következő helyekre: Manni, *Le veglie piacevoli.* 1815. III. 99. l.; *L'Arcadia in Brenta.* Bologna 1693. 177. l.; *Les Facétieuses Journées.* IV. 10. sz.; *Le Patron.* 13. sz.; *Democritus ridens.* 1649. p. 188.

Arlottónál, s a változatok nagy részében is, nem mindig özvegy szerepel, hanem inkább bankár, s a károsultak is legtöbbször rablók, akik pénzükhöz nem becsületes úton jutottak. Ez a változat is megvolt a *Vade Mecum*-ban (III. 79. sz. *Ein besonderer Rechtshandel*), de fenti elbeszélésében Andrád a szerelmi motívummal gazdagodott másik típust (*Vade Mecum* IX. 86. sz. *Ein Rechtshandel*) részesítette előnyben. Rajta kívül még három helyen olvashatjuk magyarul ezt a nevezetes novellát: Kis Jánosnál (*Ifjúság barátja.* Pest, 1816. II. 275. l. *Nay elmés védelmezése*), Vas Gerebennél (*Ne vessünk!* Pest, 1856. I. 289. l.) és Dvorzsák Jánosnak több mint tizenegyezer adomát tartalmazó gazdag gyűjte-

¹ Több-kevesebb részletességgel foglalkoztak vele: Keller: *Li Romans des sept sages.* Tübingen 1836. CLI. l.; Keller: *Dyocletians Leben.* Quedlinburg 1841. 48. l.; H. Oesterley: *Pauli Schimpf und Ernst.* 113. sz. 485. l.; Clouston: *Popular tales and fictions.* Edinburgh 1887. II. 1. l.; Waas: *Die Quellen der Beispiele Boners.* Dortmund 1897. 54. l.; Chauvin: *Bibliographie VIII.* 63. l.; Hans Sachs: *Schwänken.* Goetze-Drescher kiad. IV. 225. l.; A. Wesselski i. kiad. I. 206—207. l.; J. Bolte: *Johannes Pauli Schimpf u. Ernst* kiad. Berlin 1924. 285—286. l.

ményében (*Adomák és veszemék*. Budapest, 1903. 10,627. sz.). Kis János sejthetőleg angol forrásból dolgozott: nála az angol kereskedők és az özvegy vendégfogadósne között felmerült peresügy védője Nay, I. Károly generális prokuratora. Vas Gerebennél már egészen elmosódnak az eredeti régi elemek: három marhakereskedő s a vendégfogadós a szereplői a szerelmi motívum teljes mellőzésével. Dvorzsák János meg éppen modern adomává alakította át: két üzlettárs úgy veszi fel a kölcsönt, hogy közös tartozásukat a fizetésnél mind a ketten kötelesek ellenjegyezni. Közben az egyik megszökik, a másik pedig ragaszkodik a feltételhez: a hitelezőtől azt követeli, hogy teremtsen elő társát a kölcsön ellenjegyzésére.

6. Valamennyi Arlotto-tréfában, így a következőben is, van valami meglepő fordulat s népies vaskos komikum. Bőjti időben ebédre hívta Arlottót egyik barátja, — olvassuk életének változatos és színes eseményei közt (*Fac.* 105.). Borsót adtak eléje sok levessel, kevés olajjal s még kevesebb borsóval, de ami a főbaj volt, ahhoz a csekélységhez sem tudott semmi eszközzel hozzájutni. Hirtelen mentő gondolata támadt: felugrott, vetkeződni kezdett s a megrökönyödött házigazdának azt felelte, hogy a tálba akar ugrani és alámerülni, mert másképpen nem tud a borsóhoz hozzáférközni. És elvégre neki, mint vendégnek, valamit csak ennie kell.

Abban a rokon anekdotában, amelyet Kónyi elbeszél (II. 118. sz.), még megmaradt a borsóleves, de Arlotto helyén már «némelly katonák» szerepelnek. Ahonnan kölcsönvehette, a *Vade Mecum*-ban (V. 268. sz. *Ein dreister Entschluss*), teljesen azonos cselekvénnyel egy korcsmában s deák-társaságban játszódik le ez a jelenet. Andrád Sámuelnek is van egy hasonló motivumból fejlesztett anekdotája (I. 363. sz. *Úsz a' borjú-hús a' lévben*) szintén a *Vade Mecum*-ból kiírva (I. 299. sz. *Des Engelländers Spott über die Suppen*), amely egy utazó angol s egy francia vendéglőst szerepeltet.

— Monsieur! azért vetkeztem le, — világosítja fel választékos stílusban az angol a kérdőjelképpen szótlanná merevedő fogadóst — hogy ezen a nagy lév-Oceánon arra a' kitsin borjú-hús szigetre úszhassak.

7. Míg a felsorolt Arlotto-anekdoták tréfás cselekvé-

nyükkel hangos nevetésre késztetnek, a következők, melyeknek magyar változataira még utalunk, egészen közel állanak a modern adoma kellemes mosolyt fakasztó szellemes csattanósságához.

Arlotto egyszer ebédre volt híva a derék Francesco Dinihez, aki így szólott hozzá :

— Kitűnő malagám van. Evés előtt vagy evés után óhajtja-e? — Erre Arlotto így válaszolt :

— La beata Virgine Maria fu vergine innanzi al parto, nel parto, e dopo il parto.

Ebből a vendéglátó gazda megértette, hogy Arlotto semmiféle más bort nem akar az asztalon látni, csak malagát.

Arlottónak e szólását Bebelius szellemesen formálta át a molnárokra (*Beb. Opuscula.* 1508. II. 44. sz. *De molitoribus*) — kikkel a régi anekdoták, úgy látszik, nem hiába évődtek — teljesen úgy, ahogy azt a mi Kónyi Jánosunk lejegyezte (II. 211. sz.) :

Egy szegény Banya koldulván, kért egy marok lisztet a' Molnártól, hogy pedig azt előbb meg-nyerje, tehát így hizelkedett néki :

— Oh édes Molnár uram, éppen olyan kend, mint a' Boldogságos Szűz Anyánk. — Ez tsiklándoztatta a' Molnárt szintén a leg-kissebb ujjáig ; be-megy a' malomba, és többet-is adott néki, mint kért, de magában mint tsak tünődött, hogy mire valók volnának ezek a szép szavak? Mivel az Asszony távol volt, már kérdezé tőle a' Molnár, hogy mit tesznek ezek a' szép szavak, azért világosan megmondá néki :

— Valamint a' Boldogságos Szűz Anyánk mint szülésében, mint előtte és utánna Szűz maradott ; úgy szintén a' Molnár-is mint a' malomba, mint kivüle, mint előtte, 's utánna Tolvaj marad.

Ez a hasonlat, melynek legrégebbi formáját Arlotto őrzi (*Fac.* 33.), különféle személyekhez és esetekhez alkalmazva. a nemzetközi anekdotakincsben rendkívül elterjedt. Rokonságára az alábbi pár adattal utalhatunk : Bartolommeo de Pisa, *Liber Conformitatum s. Francisci*, Mailand, 1510. Ennek kivonata olvasható Erasmus Alberus : *Der Barfuser Münche Eulenspiegel vnd Alcoran.* 1542., 157. sz. ; Guicciar-

dini, *Deti, et fatti piacevoli et gravi*, 1565., 120. l. ; D. Federmann, *Erquickstunden*. Basel, 1575., 170. l. ; W. Kirchhof : *Wendunmuth*. H. Oesterley kiad. Tüb. 1869. 1. 288. sz. A további adatokat l. ugyanott V. k. 54. l. és A. Wesselski Bebelkiadásában, I. 187. l.

8. A laikusnak vallási dolgokban való avatatlanságát a következőképpen tette nevetségessé Arlotto (*Fac.* 59.), akit különféle kérdésekkel zaklatott egy magát bölesnek gondoló ember :

— Miért tette Isten ezt így és úgy? Miért nem vagyunk mindnyájan keresztények? Miért van azonkívül zsidó és mór? stb. — Arlotto e kérdésekre kérdésekkel válaszolt :

— Miért van a sokkal finomabb szőlőnek vékonyabb héja, mint a kevésbé ízletes mandulának, holott az előbbi nagyobb védelemre szorul? Éppúgy a síncsontunk, amely jobban ki van téve a veszélynek, miért védtelen, holott egyebütt elég felesleges hústömeget cipelünk magunkon? Vagy az ökörganéj miért nem oly édes, mint a méz, ami megfordítva is lehetne? Láthatod tehát, — fejezte be Arlotto tanulságos elmefuttatását — mennyire oktalan ember vagy, hogy teológiai kérdéseket feszegetsz, pedig ezeket a csekélyégeket sem tudod megoldani.

A szórszálhasogató tudálékosságnak ez az Arlotto-féle elmés kigúnyolása feltalálható a franciáknál (H. Etienne : *Apologie pour Hérodote*, 1566. A la Haye, 1735. ch. XXXV.) s eljutott a németekhez is, kiknél Joh. Pet. de Memel (*Lustige Gesellschaft*. Zippelzerbst, 1657., 677. sz.) révén terjedt tovább. Ez utóbbinak szereplője egy keresztény s egy zsidó ; egyébként teljesen egybevág a magyar irodalomban tudtommal csak Kónyinál olvasható (II., 219. sz.) azzal az anekdotával, amelyben egy bizonyos barátal vetélkedik egy idegen vallású ember, aki történetesen szabómester. A barát azt a kérdést adja fel neki, hogy hány sing posztó kellett volna annak az angyalnak a nadrágjára, aki a Szent János apokalipszise szerint jobb lábával a tengeren, ballal pedig a földön állott.

— Azt nem tudom, — feleli a szabó.

— No ha azt nem tudja kend, a' mi a' mesterségét illeti,

jobb volna, hogy azt tanulná meg, helyett, hogy a' Szent-írást feszegeti, mellyet különb emberre bíztak volt.

9. Andrád Sámuelnél olvassuk (I., 212. sz. *Fél-szeműnek halála*) a következő jól ismert adomát: Egy szolgától, kinek egy-szemű Ura meg-hólt vala, kérdék, hogy nehezen hólt-e meg az Ura?

— Oh nem! — felele a' szolga, — mivel tsak egyik szemit kellett behunyni.

Még két helyen találkoztam vele: egyik helyen teljesen azonos formában (*Kétszáz adoma*. Pest, 1861., 60. l. «Könnyű halál»), a másik helyen pedig a félszeműnek a maga vígasztalásaképpen: neki könnyű lesz a halál, mert csak a félszemét kell behunynia (Dvorzsák János: *Adomák és veszemék*. Budapest, 1903., 10,721. sz.).

Végső gyökere szintén Arlotto (*Fac*. 221.): az ő gyűjteményéből került a franciába (Garon, *Chasse-ennuy*. V., 17. sz.), innen pedig a németbe (*Exilium melancholiae*. 171. sz.) s így jutott el — valószínűleg a *Vade Mecum*-on át (III., 214. sz. *Der eines leichteren Todes sterbende Einäugige*) — Andrádhoz.

10. Arlottótól ered az a tréfás felelet is, mellyel a fehér haj és a fekete szakál okát népszerűen megmagyarázta (*Fac* 222.). Andrád Sámuel magyar anekdotája (I. 96. sz. *A' haj idősb a' szakállnál*), mely a személyektől eltekintve Arlottóval teljesen egyezik s megfelelő párja a *Vade Mecum* idevágó darabjának (I. 130. sz. *Der witzige Antwort eines Alten*), ezt a következőképpen beszéli el:

IV. Henrik igen kegyelmes és szelíd természetű Frantzia Király sétálván egykor Párisban, meg-szemléle egy öregot, kinek a' haja fejr, szakálla pedig fekete vala. A' Király meg-állíttatja a' kotsit és azt kérdi az öregtől: Miért fejr a' haja, szakálla pedig fekete?

— Azért Felséges Uram! — felele az öreg, — hogy a' hajam legalább is 20 esztendővel vénebb a' szakállamnál.

Némiképpen eltérő változatát találjuk még Dugonics Andrásnál (*Magyar példabeszédek*. Szeged, 1820., II., 47. l.) s az őt felhasználó Vas Gerebennél is (*Neveünk!* Pest, 1856., I. 184. l. ÖM. IX., 444. l.).

Egyike a legnagyobb elterjedtségű anekdotáknak. A Wesselski i. m. után (II., 270—271. l.) megemlíthetjük néhány nevezetesebb előfordulási helyét: *Recueil des plaisantes et facétieuses Nouvelles*. Lyon, 1555., 108. sz.; Hulsbusch: *Sylva sermonum*. Basileae, 1568., 300. l. «Cur pili capitis sint cani, barba uero non item». Kirchhof: *Wendunmuth*. II., 151. sz.; Domenichi: *Detti et fatti*. Fiorenza, 1562., 202. l.; Roger *Bontemps en belle humeur*. Cologne, 1670., 113. l. «Belle réponse faite a Henry le Grand»; Joh. Pet. de Memel: *Lustige Gesellschaft*. 1657., 106. és 283. l.; *Democritus ridens*. 133. l. «Capilli cur citius quam barba canescant»; *Exilium melancholiae*. G. 195., stb.

III.

A fenti részletkutatásokból kitűnik, hogy a magyar irodalom, éppúgy, mint a nyugati népek anekdotakincse, jelentékenyen le van kötelezve Poggio és Arlotto világhírű gyűjteményének. Poggio 12 facetiájának 31 magyar változatát és Arlotto 10 tréfájának 26 magyar származékát sikerült összegyűjtenünk és rokonságuk körében elhelyeznünk. Ez a 22 irodalmi miniatűr s azoknak további magyar párjai a renaissance és a humanizmus humorának jellegzetes termékei. Közülök több annyira akklimatizálódott a magyar környezetbe, hogy idegen voltukra csak módszeres vizsgálattal lehet rájönni. Tulajdonképpen vitázni lehetne arról, hogy rájuk süssük-e az idegen eredet bélyegét, amikor voltaképpen származásuk kikutathatatlan s amikor a francia, német, angol, spanyol stb. gyűjtemények éppúgy kisajátították és magukénak tekintik őket, mint a mieink. Megjelölhetetlen szerzőktől eredő nemzetközi vándortárgyak ezek, amelyeknek tulajdonjogát csak azért engedjük át Poggionak és Arlottónak, mert kétségtelenül nagy részük volt irodalmi kiformálásukban, adoptálásukban s az egész európai közösségre kiható elterjesztésükben.

Feltételezhető, hogy már a XVI. és XVII. században kerengtek nálunk szájról-szájra járó Poggio- és Arlotto-anekdoták, de adattal igazolható hatásuk csak a XVIII. század

utolsó negyedében észlelhető először Kónyi Jánosnak és Andrád Sámuelnek a magyar anekdotairodalom élén álló gyűjteményeiben. Szórványos nyomaik aztán a XIX. századon át napjainkig lehúzódnak. A tréfa e két nagy olasz mesetere természetesen nem közvetetlenül hatott, hanem két irodalom közvetítésével, francia és német kerülővel, közelítette meg a mi szellemi környezetünket. Kétségtelenül megállapítható, hogy Kónyi és Andrád, a Poggio- és Arlotto-tréfák első magyar lejegyzői, kik aztán anekdota-irodalmunk belseje felé szélesztették tovább ezeket az elemeket, német forrásokból dolgoztak. Forrásukat közelebről is megjelölhetjük a *Vade Mecum* c. tízkötetes, Berlinben kiadott (1767—1792) S. Ratzeberger- (Friedr. Nicolai) féle gyűjteményben; Andrádra nézve ez egészen bizonyos, Kónyira azonban több esetben kétséges.

Szellemi életünk nevezetes új orientációját s a magyar lélek friss kedélyvilágának értékes adatait kell látnunk ezekben a hozzánk vándorolt Poggio- és Arlotto-elemekben, amelyeknek áttekinthető összefoglalását nyújtjuk a következőkben:

Poggio.

Fac. 1. Andrád Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid Anekdoták.* Bécs 1789—1790. II. 301. sz. «*Meg-áldatott az égtől.*»

Fac. 26. Andrád Sámuel. I. 171. sz. «*Bé-fér a' kövér Abbás-is a'kapun.*»

Fac. 60. Kónyi János: *A mindenkör nevető Democritus.* Buda (1784). U. o. 1815. 6-ik kiadás. II. 185. sz. — Andrád Sámuel. II. 63. sz. «*A' vízzel szembe keresi feleségét.*» — *Adomaltár.* Pest 1871. 191. sz. «*Következetesség.*» — Dvorzsák János: *Adomák és Veszemék.* Budapest 1903. 1349. sz.

Fac. 148. Andrád Sámuel. I. 373. sz. «*Az el-lopattatott disznó.*» — Kőműves János: *Gondűző.* Eger 1867. 72. sz.

Fac. 157. Kónyi János. II. 215. sz. — *Legjobb pikáns adomák.* Budapest, 1903. 81. l. «*Hencegés.*»

Fac. 160. Andrád Sámuel. I. 131. sz. «*Sarkantyú a' kebelében.*»

Fac. 175. Andrád Sámuel. I. 376. sz. «*Jó tanáts a' révésznek.*»

Fac. 207. Kónyi János. I. 107. sz. — Jókai Mór: *Költemények.* Budapest 1898. Nemz. kiadás. 99. k. 111. l. «*Mese a cigányról.*» — *Barcsay-adomák.* Szeged 1913. 77. l.

Fac. 211. Andrád Sámuel. I. 200. sz. «*Egy okos gyermek.*» — Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások.* Szeged

1820. I. 179. l. — *Kétszáz adoma.* Pest 1861. 28. l. «*Okos gyermek.*» — Vajda János: *Magyar bors.* Budapest 1876. 187. l. «*Gyereklogika.*» — Dvorzsák János, 11,460. sz.

Fac. 241. Kónyi János. II. 205. sz. — Andrád Sámuel. II. 45. sz. «*Városi 's falusi gyermekek.*»

Fac. 256. Kónyi János. I. 22. sz. — Vas Gereben: *Neve ssünk.* Pest 1856. I. 179. l. ÖM. IX. 439. l. — Garam: *Élcek és adomák.* Pest 1858. II. 26. l. «*A pörlekedők.*» — Rajkó: *A régi jó táblabíró.* N.-Várad 1859. I. 61. l. — Dvorzsák János. 11,451 és 11,506. sz. — Vas Gereben: *No még egyet neve ssünk!* Pest 1856. II. 194. l.

Fac. 271. Andrád Sámuel. II. 148. sz. «*Ez a' leg-szebb asszony.*» — Vas Gereben: *No még egyet neve ssünk!* II. 94. l.

Arlotto.

Fac. 5. Kónyi János. I. 14. sz. — Dugonics András. I. 111. l. — Aszalay József: *Szellemi röppentyük.* Pest 1859. 207. l.

Fac. 33. Kónyi János. II. 211. sz.

Fac. 34. Kónyi János. I. 79. sz. — Andrád Sámuel. I. 290. sz. «*Hogy eszi a' tsigát a' ló.*» — *Adomatár.* 38. sz. «*A kandalló.*» — Dvorzsák János. 5621. és 7494. sz. — *Kétszáz adoma.* 56. l. «*Elementek 500 ftot keresni.*»

Fac. 41. Andrád Sámuel. II. 24—26. sz. «*Hárman egy özvegnél le-tesznek 20, ezer tallért.*» — Kis János: *Ifjúság barátja.* Pest 1816. II. 275. l. «*Nay elmés védelmezése.*» — Vas Gereben: *Neve ssünk.* I. 289. l. — Dvorzsák János. 10,627. sz.

Fac. 59. Kónyi János. II. 219. sz.

Fac. 84. Kónyi János. I. 91. sz.

Fac. 105. Kónyi János. II. 118. sz. — Andrád Sámuel. I. 363. sz. «*Úsz a' borjú-hús a' lévben.*»

Fac. 122. Kónyi János. I. 35. sz. — Andrád Sámuel. I. 174. sz. «*Pé n z nélkül való Comissio.*»

Fac. 221. Andrád Sámuel. I. 212. sz. «*Fél-szemü nek halála.*» — *Kétszáz adoma.* 60. l. «*Könnyű halál.*» — Dvorzsák János. 10,721. sz.

Fac. 222. Andrád Sámuel. I. 96. sz. «*A' haj idősb a' szakállnál.*» — Dugonics András. II. 47. l. — Vas Gereben: *Neve ssünk.* I. 184. l. ÖM. IX. 444. l.

GYÖRGY LAJOS.

TÖRTÉNETÍRÁS ÉS TÖRTÉNETFILOZÓFIA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Amint a mindennapi érdeklődés is vagy a fizikai világra illetőleg a sok dolog közös vonásaira (törvényszerűségére) figyel, vagy embertársaink egyéniségére illetőleg az egyesek páratlan individualitására (a konkrétre), úgy az empirikus-tudományos gondolkozásnak is két fajtáját lehet megkülönböztetni. A természettudományok generalizáló fogalomalkotása mellett áll az individualizáló fogalomalkotás, a Kulturwissenschaft.² Amaz azt nézi a valón, mennyiben foglalható általános törvények alá; az egyénítő fogalomalkotás, amely elsősorban a történelemé is, az individuális valóság egyszeri lefolyását igyekszik megfogni. A természettudományok okság-fogalma kvantitatív egyenlőségekre, az ok és okozat æquivalentiájára van beállítva; a történeti kauzalitás egyenlőtlenségekre, az újnak, a «Wirklichkeitsvermehrung»-nak a megértésére.³ Ott valami büszke, úrhatnám szellem az egyénit csak mint a faj egy példányát, a fogalmi viszonylatok (esetleg törvények) egy igazolását ismerheti el; számára az egyes dolgok — a magok tiszta természetszerűségében — mentek minden értéktől. Itt — a történelmi kultúrtudományokban — a «Sinn für eigentümliche Natur» schleiermacheri elve érvényesül, a szeretően megértő szellem világába léptünk be. A történetírónak — így tanítja Rickert —

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 619. számában.

² Körülbelül az, amit (Mill és) Dilthey «Geisteswissenschaften», Trölsch «historisch-ethische Wissenschaften» néven neveznek.

³ Trölsch, i. h. 48. k.; Xénopol a megfelelő kauzalitásokat «la causalité de série» vagy «succession» és «la causalité de conscience» néven különbözteti meg (v. ö. Trölsch, 55_{22a}).

épen az kell az egyénből, ami csakis az ő tulajdona ; a természeti események és vonatkozások is csak annyiban érdeklük, amennyiben belejátszanak az emberi kultúrműködésekbe.¹ Amint azonban a természettudományok az általános természeti «törvényt» keresik, úgy kell az ú. n. «kultúrtudományoknak» is — természetesen — az objektív értéknek valami mértékével bírniok ; úgy kell a «kultúrának» valami «igazi» formáját : a maguk «általános»-át, nekik is célul kitűzniök.

A történelmi vizsgálat logikai egységsubstratuma a történelmi individuum, amely lehet személy vagy cselekvés vagy esemény. Ennek az individuumnak értékét és célját viszont csakis olyan vonások biztosíthatják, amelyek minden mástól határozottan megkülönböztethető valóságai vagy részvalóságai az individuumnak s ezzel válnak épen kultúrökrekvéseinknek ösztönző prototípusaivá. Rickert ilyen, a kultúridealok tengelyébe eső vonásokon méri a történelmi individuumok kultúrjelentőségét. Így valóban nincs szüksége a természettudományos elemek, általános törvények és szükségszerűségek erőszakolására. A kultúrtudományok nála olyan teleológikus kultúrfogalom-képzések (kultúrérték, norma)² szerint igazodnak, amelyek folyton változnak, fejlődnek s csak beláthatatlanul hosszú próbasorok után volnának objektivizálhatók. Habár tehát elméletileg és alap-

¹ A kétféle tudomány kategóriái Rickert szerint megfelelnek egymásnak. Így a történelmi individuum fogalma a természettudományi «substantia mint atom» fogalomnak ; a történelmi kauzalitás a természettudományos törvény fogalomnak ; a történelmi összefüggés fogalma (az egész viszonya a részekhez) a faj és a példány viszonyának a természettudományban ; az egyszer-való történelmi fejlődés a biológiai fejlődésfogalomnak stb.

² Ez a fogalom nyilván rokona a Dilthey-féle «típusnak». De Rickert kultúrértéke az abszolút értékek egy rendszerére utal és az élményt a szükségszerű, általános érvénnyel bíró érték természetéből magyarázza meg, ami irányt jelent a lélek fejlődésének és értelmet ad az élményösszefüggésnek. Ezzel szemben Dilthey fogalma csak egy asystematikus beállításra vonatkozott és az értelmezett élményből vonja ki az értéket. Ennek megfelelően : Dilthey csakúgy, mint pl. Simmel is, aki Rickertnél szabadabban és közvetlenebbül a szakbeli történelem adataiból nőtt ki (v. ö. Tröltsch, 578. l.), álta-

jában a történelem sem Rickertnél, sem Aloys Riehlnél nem esik kívül az okság szemléletén, csak épen — tekintettel az átpillantathatatlan egyéni alakulatokat okozó bonyolultságra, — ez a szemlélet sohasem lesz végig eszközölhető,¹ mégis már igazoltnak vehetjük a kultúrtudományoktól ambicionálható tudományosság másféleségét. Ahogy a valóságos történet lényegileg lélektani folyamat, úgy lesz a rája vonatkozó tudás is — «pszichológiai».

Mint a természetben adott anyagnak emberi «ésszel» való átformálása, a kultúrproduktum elsősorban függ: a szemlélő lélektől, egyéni erkölcsünktől, igazságérzetünktől és minden egyéb lelki képességünk potenciáljától. A történetet vivő szellemi alkotásoknak azok a — jelenségekben látható — persistens összetevői, melyek megtartják és továbbviszik az egyszer kialakult formákat,² sohasem a lényege ezeknek a jelenségeknek. A kultúrtudományos történelem törvényekkel nem szabályozható. Számtalan részlet-tömegre fog bomlani, amelyek között csupán egy-egy összefüggő kultúrterületen és csak technikai haladást szabad feltennünk. Egyébként: minden korszak, esemény és egyén értékét a saját lénye határozza meg. L. v. Ranke híres szava a korszakokról — «Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott und ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem eigenen Selbst» — tőle függetlenül és elvi következetességgel fejlődik tovább Frobeniusnál, majd Spenglernél. Így azonban a történelemhez — ellentétben a természettudomány magyarázatával — másféle «tudásnak» kell elvezetnie. Valami önálló, sui generis megismerésfajtának, valami sokkal tágabban ér-

lában is — mindenesetre — inkább képesek a történetírás praxisának igényeit kielégíteni, mint Rickerték élettágadó racionalizmusa, ez az értékemélet, amely ellentétben áll a szemléletes valóságokkal és az eudaemonistikus érzelmekkel, de általában is legkevesebb tekintettel épen — a multa van (l. Trölsch, 150—160. l. és v. ö. Litt: *Erkenntnis und Leben*, 99 kk. és 200₁.)

¹ V. ö. Trölsch, 533. kk.

² V. ö. Leop. Ziegler: *Gestaltwandel der Götter*, 1920, 655. k. l.

tett hermeneusisnek: a megértésnek,¹ amely — természetesen — osztani fogja minden hermeneutika eredendő ellenmondását, illetőleg fogyatkozását.² Azt, hogy jóllehet az egyes csak az egész után érthető, circulus vitiosus-szal már az egyes összefüggésből kell törekednünk az egész megismerésére.³ De ami még fontosabb: ez az igen bonyolódott történeti folyamat szükségkép nem is fog mást jelenthetni, mint az egyes eleven komplexusoknak magunkban való individualizálását⁴ — a bennünk latens lelki képességek segítségével.⁵

Nem mondtuk ezzel, hogy a történelmi megismerés törekvése nélkülözhetné a szabályos asszociációkat, a logikus analógiás következtetéseket, tehát általában a «logikus féket» és a gondolatot formákban rendszerező elmének a közreműködését. Azt sem állíthatjuk másfelől, hogy ha egyszer sikerült ez az individualizálás, azaz a Husserltől úgynevezett «gültinges geistiges Wesen» behelyeződött egy strukturális összefüggésbe, abból bizonyos tekintetben törvényszerű és időtlen érvényű tudás is nem eredményeződhetik. Hiszen valamely strukturális összefüggés értelmének «átérzéséből» az összefüggésnek a jövőben várható alakulását is legalább ugyanazzal a biztonsággal állapíthatjuk meg, amellyel jelen vagy múlt fázisait vagyunk képesek újra és újjá megteremteni. Kétségtelen mindamellett, hogy az az út, amely az

¹ Kornis: *Dilthey történetelmélete*, 1913, 38. k., idézi E. Sprangert is: *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, 1905, 83., 132. l.

² V. ö. A. Boeckh: *Encyclopädie und Methodologie der phil. Wissenschaften*, 1886², 86. l. és Vári Rezső: *A classica-philologia encyclopaediája*, 1906, 269. l.

³ Kornis: *Történelem és Psychologia*, 26. l. szól a történelmi megértésről, mely az egyes vonások ismerete útján törekszik a történeti individuum képeinek megformálására, jóllehet az egyes vonások kiválasztásához, csoportosításához és értelmezéséhez elengedhetetlen, hogy a kiválasztó, csoportosító vagy értelmező lássa az illető egyed összképét.

⁴ V. ö. M. Történettud. Kk., I, 1., 52. sk. §§ (Kornis); I., 2., 18. § (Dékány), amely utóbbi helyen az irodalom is fel van sorolva; azonkívül Kornis: *Tört. és Psych.*, 12. kk., 86. k.; Dékány István: *A társadalom megismerése*, Budapesti Szemle, 1926 (204. köt.), 241. kk. és 391. kk. (általában); stb.

⁵ V. ö. Kornis: *Dilthey*, 35. l.

embernek és az emberinek bennünk való individuális reprodukálásához vezet, tudományos kritikával, adatismerettel és a tudományos lélektan segítségével, nem tehető meg. A megértés több és másféle tudást követel, mint a racionális. Annak, aki anyagszerűen akarja a történetet megismerni, elengedhetetlenül tudni kell magát valami, a specifikus történeti ok-ság és érték természetének megfelelő, szintetikus és teleológikus¹ szemléletfelére beállítani. A történetírónak, hogy mintegy az adott bensőségből nézhesse az eseményeket,² valahogyan magában kell felidéznie és megcsinálnia azt a komplex-élményt, amelynek a történeti világ — lényegében — függvénye. Viszont nem szenvedhet kétséget, hogy az az önmagunkban felhajtható hasonló érték (Rickert), amely tulajdon törvényei szerint láttatja meg velünk a történeti keletkezést és amely lehetővé tesz bizonyos analógiás lélektani interpretálást,³ ez az érték — valami ἀδιδακτον φύσεως δῶρον, ahogy Lukianos mondja. Nem tanulható és nem tanítható «tudomány»; azonos valami irracionális készség megnyilatkozásával, nevezzük bár ezt Kanttal «intellektuális szemléletnek», Bergsonnal «intuíciónak», illetőleg «sympathie intellectuelle-nek», Spenglerrel «kozmosz nézésnek», illetőleg «fiziognómiai tapintatnak» vagy ahogy szerencsésen Kornis honosította meg: pszichognóziának, illetőleg természetes pszichológiának.⁴

Összefoglalva vizsgálatunk eredményét : a történeti megértés igazi eszköze gyanánt tudás helyett a velünk született «pillantást» kellett felismernünk, az érzéket a személyek és helyzetek felmérésére : «für das, was Ereignis, was not-

¹ A célnak mint hatóoknak és irányító tényezőnek szerepéről a lelki életben l. Kornis : *Történetfilozófia* 135. kk. és *Tört. és Psych.* 65. kk.

² V. ö. Ranke világos szavait (*Über die Epochen der neueren Geschichte*, 1888) Angyal D.-nál, i. h. 65. k. 1.

³ V. ö. Seignobos : *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*, 1901, 25. 1.

⁴ L. *Tört. és Psychol.*, 1914, 49. kk. és *Történetfilozófia*, 25, 57. 1. stb. (v. ö. Dékány I., *Budapesti Szemle*, 204. köt., 255. kk.) A gyakorlati emberismeret szerepét és jelentőségét felismerte és hangsúlyozta Hornyánszky Gyula is : *Történetírás és Philosophia*, 1904, 17. kk.

wendig war, was dagewesen sein muss»¹. Ennek az eszköznek a természete azonban nem hagy többé kétséget; végleg megmutatja, hogy tulajdonkép mit akar a «kultúr»-történelmi teljesítmény, és mi az, amit tőle joggal várhatunk.

II.

Részletesebben szóltunk különösen arról a történetfilozófiai felfogásról, amely újabban alakult ki a történelem tudomány voltának az igazolására, mikor a naturalisztikus történettudomány gondolata már minden kétséget kizáróan tarthatatlan lett. Így jutottunk a kérdéshez, vajjon a kétféle tudománynak ez a feltevése, illetve a kultúrtudomány fogalmának a bevezetése biztosítja-e valóban a történetírás tudomány-voltát, amint kívánta?

Mindenesetre már kedvezőtlenül hat ennek a kérdésnek eldöntésére, hogy maga ez a két csoportba való felosztás sem állhat meg, csak igen lényeges megszorításokkal. Rickert eredetileg érzi és érezteti is, hogy csak egy a potiori jellemző vonást és bizonyos körülmények plasztikusabb földerítése végett, tett meg fundamentum divisionis-szá. Egyoldalúan kell eljárni, — vallja, — hogy a fogalmakat logikai tisztaságukban láthassuk. Az egyoldalúság azonban csak annyiban hasznos, hogy szemléletesebb; másfelől — ellenkezőleg — az elhanyagolt momentumok jelentőségét is megsokszorozza. Így esetünkben: a kultúr- és természettudományok megkülönböztetése csak inkább felhívja a figyelmet ezeknek a tudományoknak ki-kiütköző egyféleségére és a históriai meg a természettudományos faktornak minden tudományban elválaszthatatlan összetartozására («ein Ineinander und Zusammen der beiden logischen Faktoren»)².

Tagadhatatlan nevezetesen, hogy minden természet-tudományban van több-kevesebb históriai elem (a leíró földrajz pl. egyenesen individualizáló természettudomány), vi-

¹ Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*, II., 16—30. (1922), 56. l.

² V. ö. *Die Grenzen*, 1913², 235. kk. stb. ll.

szont a történetírást sem érdeklí kizárólag a sokféleség és a szingularitások, nem merül ki az ilyenfélék szemléletében. Mint hídnak a mult és jelen között, a történelemnek meg kell a mult ismétlődő vonásait is elevenítenie. Sok minden, ami nem individuális és nem is katexochén kultúrérték-hordozó, beletartozik a történelembe, amely tehát a «generalizáló tudomány» elemeit, vagyis a természettudományok igazságkeresését sem nélkülözheti.¹ Világos nevezetesen, hogy a kezdetlegesebb stádiumokban megfigyelhető kultúrfejemények, a nagyobb tömegek érdekeire és akarat-irányára döntő események, primitívebb népek élete, nyelvtudomány, nemzetgazdaság, kísérleti lélektan, jog stb., mindezek olyan fogalomkörök, melyekben jelentős szerep jut a nomothetikus elemeknek is. A szociális élet ú. n. «kollektív» jelenségei,² a nagyobb tömegekre kiterjedő «állapotok» sokkal hozzáférhetőbbek a kauzális magyarázat számára, — tehát törvényszerűbbek, — mint a katexochén egyéni gondolkodás, akaras és cselekvés.³ Durkheim azokat a társadalmi tényeket, melyeknek az egyénlélektaniaknál közvetlenebbül vannak meg bizonyos, a külvilág dolgait jellemző vonásaik, a természettudomány halott adatai gyanánt tárgyalja.⁴ A Vierkandt mint

¹ Rickert, i. h. 237. l. — V. ö. Hornyánszky: *Történetírás és Philosophia*, 1904, kül. 16. kk. II. A lelki fejlődésre vonatkozó általános tételekről, szabályokról és törvényekről I. u. o., 23. kk. (Dilthey ellen.)

² A tömegpszichológia ma már áttekinthetetlen irodalmát illetően I. Dékány I.: *Bevezetés a társadalom lélektanába; Szociálpszichológia*, 1923 és hozzá különösen Hornyánszky: *Tömegpszichológia és görög történelem; M. Filoz. Társ. Közl.*, 1912, 224. kk. II.

³ Kornis: *Történetfilozófia*, 110. l.

⁴ A szociológia módszere, m. ford., 1917, 39. kk. (Túlzását illetően v. ö. Dékány: *Budapesti Szemle*, 204. k., 260. k. I.) A történetírásnak a maga «konkrét» körén belül fokozódó absztrahálódásáról I. Hornyánszky Gy.: *A classica-philologia mint történetírás*, 1895, 23—67. l.; a Spencer-féle szociológia generalizációinak fontosságáról szól ugyancsak Hornyánszky: *Történetírás és Philosophia*, 1904 című dolgozatában. V. ö. most különösen Litt érdekes fejtegetéseit, *Erkenntnis* 157. kk. «(über) die einheitliche Ordnung der menschlichen Gemeinschaft als die unter Zweckgesichtspunkten vorgenommene durchgreifende Mechanisierung eines an sich durchaus un-

az individuális lelki történésektől relatíve függetlent és ön-állót tesz fel egy «tömegkazuális»,¹ és elvben még messzebb megy Fr. Eulenburg, amikor a legkiválóbb személyiségekben is fontosabbnak találja a személytelent, illetve az «Einzelvorgang»-ot annyira irrelevánsnak, kiemelését annyira történelemellenesnek, hogy történelemként csak valamely nép erkölcsi, gazdasági, nyelvi és szociális történetét tekinti;² stb.

Persze az ilyenféle beállításokban van már túlzás is. Bármennyire vak politikai erők folyamának s bármennyire «dolog»-nak tűnjék is fel t. i. egy kollektív történeti jelenség, mégis csak annak az egyéni képességünknek megjelenési formája, hogy mint — különben «társas» — individuumok magunkat interindividuálisan is beállíthatjuk. Az ú. n. szociális pszichológia törvényei is függvénye annak, hogy a magánvaló egyén milyen körülmények és feltételek mellett képes kollektív érzésekre és azzal a kollektív intellektussal való funkcionálásra, amelyet csak ő hordoz magában³ és amelyet a maga módja szerint és határai közt készíten funkcionálni.⁴ Mint végső tényező tehát mégis mindig és mindenben a tudatos egyének eleven lelkiségei fognak előbukkanni;⁵ amelyek — működésük elmechanizálódása, cselekedeteik szuggeráltsága ellenére is, — nem lesznek soha olyan kiszámítható «konstansok», mint egy kémiai reakció elemei; és soha — természetesen — naturalisztikus fogalmakkal nem azonosíthatók.⁶ Annyi tény csupán, de ez aztán tény is, hogy a kultúrtörténet sztatikus körülményeinek tagadhatatlanul vannak bizonyos sajátlagos, a

mechanischen, ja antimechanischen Gesamtlebens», vagyis a «társadalmi technika» lehetőségeiről, és u. o. 162. l. a gazdasági élet példáját.

¹ *Gesellschaftslehre*, 1923., 48., 351. stb. l.

² *Über Gesetzmässigkeiten in der Geschichte*, Arch. für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 25 (1912) kül., 314. és *Sind historische Gesetze möglich?* (Hauptprobleme . . . für M. Weber. I, 1923) főleg 28. kk.

³ Az egyént mint az önálló tömegkazuálisnak átmeneti helyét (talaját) állítja be A. Vierkandt, i. h. 32., 39. k. stb.

⁴ U. o. 366.

⁵ Litt: *Individuum und Gemeinschaft*, 1926³, 46. kk. és passim.

⁶ Kornis: *Történetfilozófia*, 140. l., *Tört. és Psych.*, 83. k. l. 1088. kk. II.

természet-törvényekre emlékeztető viselkedési formái, amiért például Rickert is megengedni kénytelen a H. Paul-féle¹ «Prinzipienwissenschaft» jogosultságát, sőt — túl a nyelvtudományon — a történettudományok egyéb ágaira vonatkozólag is szükségesnek ismer el egy olyan tant, mely a történelmileg fejlődő szubjektum általános életfeltételeivel foglalkozik és a minden változásban egyenlően meglevő tényezők természetét és hatását vizsgálja. Tény, hogy a történetíráshoz a történelmi fogalomalkotás, a jogtörténethez a jogi, gazdaságtörténethez a gazdaságtani fogalmak bevonása is elengedhetetlen, jóllehet az ilyen fogalmakat illetve meg alapozásukat a szorosabban históriai kutatásoknak már a maguk területén túlról, a szisztematikus — ez esetben a szociológiai — tudományoktól kell kölcsönözniök.²

Ezek szerint tiszta, autonom történettudomány — mint ilyen — elképzelhetetlen. A «történeti életet», illetőleg a történeti cselekvés-(hatás-)fajtákat ugyanúgy determinálják a történeti kultúr-periódusokat hajtó szellemi irányzatok és erők, mint a szociológiai, azaz természettudományosan maradandó formák. Hasonlóképp lesz a történeti élet kutatása is egyaránt szemlélet és tudás kérdése. A történelem írójában bármilyen csak megközelítő történelmi teljesítmény létrehozásához együtt kell lenni mind a szorosabban történelmi, mind a szisztematikus tudományok műveléséhez követelt kvalitásoknak.³ Viszont ha a természettudományok lényegálladéknak

¹ *Prinzipien der Sprachgeschichte*, 1920³ és *Methodenlehre der germanischen Philologie* (a *Grundriss* 2. kiadásából), 1897. — Egyébként H. Paul is kiépítette (általánosbította) a nyelvtudományi principiumok gondolatát *Aufgabe und Methode der Geschichtswissenschaft*, 1920 című művében.

² A történelem és szociológia viszonyához v. ö. Grotenfelt értékes fejtegetéseit is, i. h. 4 kk.

³ V. ö. M. Eulenburg: *Sind historische Gesetze möglich?* i. h. 46. k. A «szisztematikus és históriai szociológia» korrelációjáról részletebben szól ugyanő, *Über Gesetzmässigkeiten in der Geschichte*, *Archiv für Sozialwissenschaft*, XXXV., 345—364. l. A gondolathoz, hogy a kutató szellemnek belülről mint cselekvőnek és kívülről mint szemlélőnek egyszerre és egyaránt kell a történelmi világot tekintenie (azért, — mindenesetre — hogy magára ismerjen), l. Th. Litt: *Geschichte und Leben*, 1918, kül. 47. kk., 147. kk., 153. kk.

ilyen jelentősége van a kultúrtudományokban, ez bizonyos tekintetben már természettudományokká is teszi ezeket a tudományokat. Azt a látszatot kelti, hogy a tudás két fajtájának discernálása inkább félreértést teremt, mint praktikus eredményeket. Joggal tehát ezt a discernálást csakugyan nem lett volna szabad többnek vennünk, mint egy, a megismerő beállítás végleteit jellemző szempontlehetőségnek.

És annál kevésbbé természetesen, minél jobban tiltakozik másoldalról épen a természettudományoknak kultúrtudományos része is az elszietett szétválasztás ellen. Minél kétoldalúbb az önkénytelen tüntetés az indokolatlan szembehelyezés ellen, illetve a tudományok egyfésése mellett. Amint már a megismerés Kant-féle felfogásában benne van, hogy az objektumokba az összekapcsoló egységet mindig a szubjektum viszi be magából. («Wir erkennen den Gegenstand, wenn wir in dem Mannigfaltigen seiner Anschauung Einheit bewirkt haben.») Ezen az alapon pedig még a természettudományokban is kényszerű az abszolút objektivitás hiánya, azaz a «művészi» elem valamiféle jelenlévése.

Émile Boutroux klasszikussá vált munkában mutatott rá,¹ hogy amennyiben a tapasztalással adott összes dolgok a léten, azaz egy bizonyos tudatállapot meglétén alapszanak, minden szükségképen és radikálisan csak úgy esetleges és kiszámíthatatlan, amint esetleges ez a lét és megismerése a maga valóságában és törvényeiben, tehát esetlegesek azok a hasonlóság- és különbség-megállapítások is, amelyek a természettudományok nemeit és fajait eredményezik.

A fizika és a kémia törvényei olyan heterogén dolgok közt állapítják meg a relációt, hogy a következménynek az előzményhez való viszonya, bármily általános érvényűnek tűnjék fel, mégis az ok kényszerű okozatának nem tekinthető. Valójában az előzmény és a következmény fundamentális alapja és lényege mindig zárt titok marad számunkra, csak a tapasztalásban adott viszonylatokat ismerhettük meg a magok esetlegességében. Meghatározásaink nem magokat a dolgo-

¹ *De la contingence des lois de la nature*, 1908, 28. l.

kat, csak vonatkozásaikat szegezük le, miközben — mintha a Természet mozdulatlan volna — elnézik, hogy a lényeg a formula-rendszer résein kicsússzék. Ismerhetjük a lét természetét és állandó törvényeit; a source créatrice-hez semmi pozitív tudomány nem ér el.¹ A formális matematikai törvények, amelyek csak az anyag megjelenésére és megmaradására vonatkoznak, nem tudhatják a valóságos anyagot a maga elapadhatatlan élet- és változás-alapjaival kimeríteni. Nem igaz képei a realitásnak, nem abszolút igazságok, nem teremtik, sőt még csak nem is kormányozzák a dolgokat, csupán külső vonatkozásaik kifejezései.² Minél jobban tökéletesülnek a kutatás módszerei és eszközei, minél mélyebbre tudunk a realitás után nyulni, annál világosabb lesz, hogy az eredmények csak megközelítőek. Hogy a természettudományos ismeret sohasem pozitív,³ csak az akcidentalitások negatív kizárásaival állapít meg, az adottságok bizonyos körére, relatíve érvényes identitásokat,⁴ nem törődve a végső alappal, amelyen minden nyugszik.⁵ A legexaktabb természettudomány is legfeljebb a feltűnő ellenmondásokat eliminálva ír körül bizonyos — emberileg és lényegükben — megfoghatatlan Valóságokat, melyeknek a vulkánja ott is természetesen, ahol a tudás a legszilárdabbnak látszik, mindig kész lesz kitörni. Alapjában tehát csak ott volnánk, ahol a kultúr-tudományokban. A természettudományokban is csak azonos szóval nevezgetjük az egymáshoz legfeljebb bizonyos viszonylatokban hasonló dolgokat, míg de facto itt is lépten-nyomon

¹ Boutroux, i. h. 140. l.

² V. ö. Boutroux i. m. különösen 74., 136., 60. k. és 54. kk. ll.

³ A természettudományok célja Boutroux szerint «de déduire les conséquences de conditions posées, dans l'hypothèse où ces conditions seraient exactement déterminées et où la quantité d'être ne subirait aucune variation: elles ne prétendent pas en elle-mêmes être exactement conformes à la réalité objective» (144. l.).

⁴ I. m. 33., 48. l. stb. — Ilyen negatív jellegű pl. az egyenes exakt meghatározása: csak egy mozgó pont pályája, amely csak egy pontból megy a másik felé stb.

⁵ I. m. 32., 40. l. A gondolatot, hogy a természettudományok biztonsága bizonyosfajta vakságuknak a következménye, Litt is kifejti, *Erkenntnis* 168. k. l.

kiütköznek az irreduktibilis vonások: kétszer itt is soha semmi nem lesz ugyanaz.¹ Croce szerint is: a természettudományok «nem sajátlagos tudományok, hanem az ismeretek komplexumai, melyek önkényesen vannak elvonva és megállapítva». Korlátoltan meddők, mert törvényeket csak ezek között a korlátaik között eredményezhetnek. Ha haladni akarnak, «ki kell lépniök a saját körükből és a filozófia mellé állaniok».² Hogy a mindig maradandó «esetlegességeket» megértsük és kiküszöbölhessük, a természettudományokban is át kell lépünk a tapasztalat köréből a szenzibilitásába, ahol magunkat a dolgok hatásainak disztinkció nélkül alá tudjuk rendelni.³ Produkálni a természettudományokban is csak annak lehet, aki intuícióval élte meg a tapasztalatait. «Naturerklärung — írja R. Eisler⁴ — ist noch nicht Wirklichkeitsverständnis. Letzteres ist nur möglich, indem letzten Endes die physischen Phänomene sinnvoll gedeutet, d. h. aus ihren der exakten Wissenschaft nicht zugänglichen, metaphysischen Prinzipien oder ‚Gründen‘ abgeleitet werden». Ezért mondhatjuk, hogy «ami igaz a természettudományokban, az vagy bölcelet vagy történelmi tény; ami bennük sajátosan természeti, az vagy absztrakció vagy önkény» (Croce). Szellemi alkotássá, élő igazsággá még a matematika is csak olyan pillanatok által válhat, amelyekben belülről jut egy új, külső forma teremtéséhez; igazi «tudomány» itt is csak akkor születik, ha az illető matematikus (asztrológus, fizikus stb.) «művész» is.

«Nicht die vom Augenblick sich emanzipierende Sachlichkeit eines methodischen Prinzips, sondern die den Augenblick durchglühende Leidenschaft einer zwingenden Eingebung schweisst das scheinbar Zerstreute und Auseinanderliegende zu einem Ganzen zusammen», — írja Litt.⁵ Mint ahogy tipikusan «költői», majdnem vizionárius egyéniségek voltak Kepler, Pascal, Newton, Faraday, Poincaré stb.,

¹ V. ö. Boutroux, 34. kk. ll.

² *Esztétika*, ford. Kiss Ernő, 32. k. l. stb.

³ V. ö. Boutroux, i. m. 140. kk.

⁴ *Leib und Seele*, 1906, 115. l.

⁵ *Individuum u. Weltanschauung* 126. l. L. még 129., 185., 188. stb. ll. is.

akik az alkotók szublogikus intuiciójában — «belső illuminációkban», ahogy Faraday mondta — «megélték» azt, amit aztán logikus törvényekbe tudtak hűteni. Nem is mindig elsőre természetesen, illetve örök időkre, mert az intuitív («művészi») alapnak megfelelően az ilyenféle «természet-tudományos» igazságprincipiumok is szükségképp korrigálhatók, azaz még az alapvető fogalmak is a fejlődés folyamán jellemzően változhatnak és átalakulhatnak. A természet-tudományok története szerint az új igazságok eleinte sokszor «folyékony» halmazállapotúak és csak ellenmondások közepe, lassan szilárdulnak meg, hogy majd idővel mint a tegnap «igazságai», mythologikus hiedelemmé és illuzióvá foszoljanak el.¹ A finalitás-gondolat szükségképpen megelőzvé a tapasztalatot, kényszerű, hogy a «törvény» ezekben a tudományokban sem lehet soha teljességgel pozitív.²

Amennyiben így az ismeretet a természettudományoknak is misztikus és irracionális (művészi) transzpozíciókban kell megélniök és átszellemíteniök, bátran mondhatjuk, hogy a teljesen objektív ismeret, az abszolút értékű tudás a természettudományokban is «csak messzecsillgó ideál».³ Itt is, csakúgy mint a kultúrtudományokban, a már állandóknak látszó eredmények mellett vannak még folyton javítódó «hipotézisek» («d'hypothèse est une sorte de roman sublime, c'est le poème du savant» — írja Guyau.⁴). Nincsen tehát elvi különbség a kultúr- és természettudományok közt: egyik sem képes a tökéletes megismerésre. A különbség csak árnyalati (fokozati) lesz. Annyi, hogy a természettudományokban az általános törvények esetlegessége — még ha óriási tömegeket és hosszú periódusokat is tekintünk. — általában jelentéktelen és a kisebb körben operáló természettudós a variációk tényezőjét legtöbbször elhanyagolhatja. Habár tudása tökéletlen, elhitetheti velünk, hogy a dolgokat megértettük és — legalább is szemlátomást — a dolgok is alkalmazkodnak a mi

¹ Utóbbi ponthoz v. ö. Croce, i. h. és Boutroux, i. h. 52. l.

² Boutroux, 136. k. és M. Guyau: *Les problèmes de l'esthétique contemporaine*, 1904^s, 140. kk.

³ Kornis: *Történetfilozófia*, 1924, 71. k. l.

⁴ I. h. 141. l.

«természeti törvényeinkhez». Ezért számolhatunk a természettudományokban valami praktikusan tiszta tudással, aminő nincs pl. a történelemben, ahol egy idegen lélek (személyiség) művét nem lehet lélektelen intellektusunkkal annyira, mint egy lélektelen jelenséget, megközelíteni.¹ Egyébként azonban az exakt tudományoknál csak hosszabb érvénye van a formuláknak, míg a történettudományokban hamarabb merednek elénk a logizmus ellenmondásai és az «élet»-tel való pótlás szükségessége. Az exakt tudományokban — a «törvény» elintéző erejével — inkább feledtethetjük, hogy élet is van;² a kultúrtudományokban az élet erősebben ellene dolgozik a törvény lehetőségének. De ott is van élet és itt is törvény és a kétféle tudomány kétféle, jellemző elemeinek különböző keveredései teszik éppen azokat a fokozatokat, melyek szerint pl. Münsterberg sorakoztatja egymás mellé (1) a «természettudományok» közül a legtisztább mechanikát, amelyben a másféle, (a «históriai») elemek kizártnak tekinthetők, majd sorban utána a fizikát, kémiát, biológiát, antropológiát stb.; ugyanígy a pszichológiai tudományok közt a fiziológiai pszichológiát, amely legtávolabb áll az egyestől, majd a fizika magasságának megfelelően a szociális és individuális pszichológiát, még közelebb a speciálishoz a népek, fajok, életformák, korok, temperamentumok stb. különbségeit tekintő pszichológiai fejlődéstant, végre legközelebb hozzá az egyes egyének pszichometriai meghatározásának a törekvését; és (2) a történettudományok fajai közül — hasonló skála szerint —: a világtörténetet, egyes politikai kulturális és szociális közösségfejlődések speciális történetét (mint pl. egyház-, művelődés-, gazdaság-, pénztörténet stb.), végül a biográfiát. Mert minden tudomány körébe tartozó, minden tudományos tényben hat és jelen van mind a teremtési, mind a megtartási elv.³ És mind a természet-, mind a kultúrtudományokban: az egyeduralomra törő tudás

¹ V. ö. Th. Litt: *Individuum und Gemeinschaft*, 1926³, 38. k. 1.

² A természettudományok törekvéséhez, hogy szubjektív eredetüket «szürke tétel» által elpalástolják (és a cél tökéletes elérésének lehetetlenségéről is) v. ö. Litt, *Erkenntnis*, 64. kk., 192. l. stb.

³ Boutroux, i. h. 139. k. 1.

(scientia), a kihűlt szavakkal és tényekkel való kizárólagos rendezkedés, értelmetlenségbe fúl. A megértés (intelligencia) csődje kiáltja világgá, hogy a nem-tudományos tudás, a művészi divináció szintén elengedhetetlen a továbbmenéshez.

Így azonban az eggyessel és az általánossal foglalkozó, vagyis a leíró valóság tudomány és a fogalmi törvénytudomány inkább összetartozó korrelációs fogalmaknak bizonyultak, semmint kétfajta tudománynak, úgy hogy még elvi megkülönböztetésük is tarthatatlan lett.¹

Rickert, hogy a történelem valóságigényét megmenthesse, a történelmi diszciplínák ismeretösszefüggéseit egyenrangúan «tudományos» megfelelőknek akarta a természettudományos megismerésideal ellen és mellé odaállítani.² Most már látjuk, hogy szétválasztó szitája nem fogta meg a történelmi fogalomalkotás sajátosságát, inkább csak a tudomány egyféleségére hívja fel a figyelmet. A történelmet mint tudományt épen őutána tulajdonképpen még kevésbé lehet úgy állítani szembe a természettudománnyal és a («kísérleti») pszichológiával, mint a szinguláris eseményekkel foglalkozó tudományt. Az individuális és az egyszer-való — persze a maga összefüggésében — szükségszerűen tartozik bele a természettudomány menetébe, mert minden természeti tárgyban is — helyileg és időben — individuálisan megállapítandó nagyságok lépnek fel. (A természettudomány és a hozzátartozó pszichológia nem generalizál, hanem objektívál:³ egy elő-

¹ V. ö. A. Münsterberg: *Grundzüge der Psychologie*, 1918², 3. fejfőleg 108., 114. kk. és *Grundzüge der Psychotechnik*, 1914, 691—707 (utóbbi nem láttam). Legújabbban Franz Eulenburg munkálkodik a problémán: *Naturgesetze und soziale Gesetze*, II., Archiv für Sozialwissenschaft, XXXII., 689. kk.; *Über Gesetzmässigkeiten in der Geschichte*, u. o., XXXV., 345—365. l.; *Sind historische Gesetze möglich?* 42. kk. II.

² Litt, *Erkenntnis* 99. kk., 102. l.

³ Münsterberg szerint (l. i. h. 104., főleg 107. kk.) objektíváló tudomány az, amely tárgyait s ezek összefüggését objektív, értékeléstől mentes szempontból tekinti (ilyen az alanytól elszakított pszichikumokkal foglalkozó pszichológia és a hyperindividuális tárgyakkal foglalkozó természettudományok); szubjektíváló az, amely a valóságot az állástfoglaló alanyhoz mérten nézi («értékel»; ilyenek a tör-

legezett, legáltalánosabb fogalom szerint igyekszik fogalmilag úgy «gondolni át» az egyes jelenséget, hogy beleilleszkedhesék az általános összefüggésbe.) Másfelől a történeti megismerés sem nélkülözheti a faji fogalmakat (jórészt fajokkal is dolgozik!) és nevezetesen a dolgok különös, intuitív megértése is, amennyiben igazán a tudást akarja szolgálni, az általános fogalmak meglétét már előre feltételezi. Így a kétféle tudomány hipotézisének közelebbi vizsgálata épen azt igazolta, hogy a használt metódusok alapján a tudományokat — nem lehet szétválasztani. Minden tudomány szükségszerűen egyféle: a világ objektív megismerését célozza. Tárgya mindig a speciális jelenség, ahogy az általánosra vonatkozólag megtetszik, és az általános, ahogy el kell gondolnunk, hogy minden speciális beleférhessen. Összefüggéstelen «egyes» jelenségek csak a művészetekben vannak, sohasem a tudományokban.¹

Különben a természet- és kultúrtudományok Rickert-féle parallelizmusának jogosultságát, illetve jelentőségét a történettudomány számára eleve irrevelánsná teszi az az inkontinuitás is,² hogy Rickertéknél a természet-fogalom az egész valóságra vonatkozik, az emberi történetet is beleértve, a kultúrfogalom azonban, mely az individualitás és az érték fogalmainak egyesítéséből adódott, az univerzum helyett csak az emberi történetre vonatkozhatik és az érték-tan beengedésével tulajdonkép minden kultúrtudomány kívül kerül a nomothetikus és valóban idiográfikus szemléletmódok parallelizmusán. A történelem, amely nem abszolút értelemben individuális, csak kultúrindividuális — szemmel-

téneti és érték- vagy normatív tudományok). Rendszerének tudományelméleti háttéréhez is v. ö. Hornyánszky Gy.: *Történetírás és Philosophia*, 1904, 20. kk. és Kornis: *Történelem és Psychologia*, 1914, 88. kk.

¹ V. ö. Münsterberg: *Grundzüge der Psychologie*, 117. kk, 121. kk. és lentebb is. — Az ellenkező ideálokkal bíró történeti és pszichológiai ismerés egymáshoz való viszonyáról, illetve egymáshoz való viszonyuk methodológiai kérdéseiről v. ö. Kornis: *Tört. és Psych.*, 1914, 49. kk.

² L. Tröltsch, i. h. 230. l.

láthatóan egészen speciális helyre appellál a tudományok között. Olyan helyre, aminő a Rickert-féle kettéválasztás keretei közt nem található. A tudományoknak kétszorosított felosztása tehát tarthatatlan, és apriori nem vállalkozhatik a történettudomány megmagyarázására.

Ehhez járul, másodsor, amit már sejtettünk, hogy t. i. a «kultúrtudományos» történelemnek «másféle» tudományos-sága (a természettudománytól megkülönböztetett «kultúrtudomány» mint ilyen) bajosan igazolható, mert minél jobban hangsúlyozzuk éppen ennek a tudásnak a másféleségét, annál jobban tagadják egyszersmind tudás-voltát is. És ez a pont lesz kétségkívül Rickert mentési kísérletének a nagyobbik fogyatkozása, amint ezt most akarjuk bizonyítani.

Világos nevezetesen, hogy a kultúrfogalom értékéhez képest a kultúrtudományos történelemnek az emberi akaratok helytől és időtől független világába kell gyökereznie és a — saját meg idegen — akarások («egyéni cselekedetek») eredetileg összefüggéstelen csoportjait formálni meg egy-egy összefüggő rendszerbe. (Ugyanúgy, amint a tapasztalt dolgokat a természettudományoknak kell a Természet tapasztalható világába beilleszteniök.) Az ilyen rendszerezés viszont — eleve lemondott a tudományosság lehetőségéről. Nem azért persze, mintha a történelmi jelenségekben a tértől és időtől elválaszthatatlan, tehát kiszámítható kontinuitás hiányozhatnék. Az azonban, amit Herder a «heilige Kette der Geschichte»-nek nevezett, a cselekvő (ható) életmonasokat illetőleg csak bizonyos formai fokig (az intellektuálisan is mérhető eredmények fokáig) fog fennállni, egyébként: történelmi folyamatokban nyilvánvalóan az életmonasoknak olyan belülről («születéssel») adott, hagyományozatlan, irracionális faktorai is hatnak, sőt döntenek, melyek csak extra- és ultraintellektuálisan ismerhetők meg. Tetteinket az egész — érző, akaró és gondolkozó — lélek irányítja a szerint, amint az egyes elemeknek intenzitási aránya és keveredési foka megköveteli. Ha tehát a természettudományos törvények alapján csak gondolkozásunk törvényei, természetes lesz, hogy ilyen törvények szerint az élő (érező akaró és gondolkozó) monasok céljai és működésük

teljessége kontinuális sorokba nem kényszeríthetők. Természetes lesz, hogy pusztán «ésszel» nézve az egyéni motoroktól hajtott történelmi alakulások szükségkép úgy fognak feltűnni, mint amelyeknek strukturális összefüggéseit kiszámíthatatlan «véletlenek» vágják el vagy segítik váratlan teljeseedéshez.¹ A kontinuitás szükségkép meg-meg fog szakadni, sőt sokszor fog a régi iránnyal látszólag teljesen ellenkező, új tartalmakat is kialakítani.² Intellektusunk és a hozzátartozó fejlődésrendszer tehetetlen azzal szemben, ami több az intellektuális folytonosságnál és formai fejlődésnél. A folytonosság megszakításait áthidalni és váratlanságait megszüntetni, tehát a valódi kontinuitást megteremteni, — ezt csak a megismerésnek olyan módja vállalhatja, mely az élő komplexus felfogásához a megélő alany egész — érzelmi, akarati (és intellektuális) — mechanizmusát mobilizálta. Így azonban «tudásunk» függvényévé válnék bizonyos szubjektumok velökszületett áttevőképességének, vagyis e képesség mérvének és lehető tökéletességének. Függvényévé annak, ahogy idegen életek a miénket szimpatikusan segítve vagy gátolva, mellette, vagy ellene, mint érvényes vagy nemérvényes aktusok afficiálhatják stb. Az ilyen tudást pedig a «tudás» nevével jogosan nem illethetnők.

Ahogy Dilthey mondta már : a történelem sohasem közömbös tudomány. Énünk egy darabja. A számára számbajöhető értékek eleve csak olyan visszhangkeltő személyek, tettek, események, dolgok lehetnek, amelyek épen méltók, lényegesek vagy aktuálisak, hogy a hisztórikus (és a publikum) énje által utánélessenek ; amelyek általános jelentőségű akaratösszefüggéseket éreztetnek meg és életrezonanciát, életérték-gyarapodást jelentenek egy bizonyos kor és szféra embereinek.³ Az emberiség történetének valamely belénk kapcsolt eseménye vagy produktuma annál értékesebb része ennek a történelemnek, minél mélyebb, nemesebb és jelentősebb lélekhúrokat tud bennünk megrezegtetni. Így bármily

¹ V. ö. Cysarz, i. h. 207. k. l.

² Thienemann, i. h. 1927. 114. l.

³ Münsterberg, i. h. 128. kk. ll.

objektívek akarunk is lenni és a magunk legpontosabb logikai ellenőrzése mellett is, nem fogjuk soha az egyszer megéltet és tapasztaltat a maga valóságos voltságában reprodukálhatni. Az, amit Simmel «relatives Apriori»-nak nevez: a történetíró szubjektív struktúrája, minden megértést aszimptotikus jellegűvé tesz.¹ A kép, amelyet ezen a lemezen nyerhetünk, «fotográfia» helyett mindig radikálisan átdolgozott festmény lesz. Függvénye a történetíró idegen, a tényektől független, «önbefalazott állapotának» és felvevőképességeinek, kiválasztó, csoportosító, konstruáló gondolkozásának és annak az intuitív érzésének, amellyel a saját lelki életéről szerez tudomást.² Így pedig már kihúztuk magunk alól az alapot, melyre a történelmet, mint tudományt illető bizodalunk fel volt építve. A vázolt történetírás nem lehet a történeti esemény értékének (igazságának) igazsága miatt és lemondott ennek a valóságos felkutatásáról. Merő ellentétben az exakt tudományok törvénykeresésével, a lelki akaratokon épülő történetírás szükségkép csak a jelen szerint, sőt az illető történetíró számára számbajövő időtlen értékek és a «Sehnsucht nach persönlichem Leben»³ alapján illesztheti rendszerbe az eseményeket. A valóságot, amely számára absolute rekonstruálhatatlan, tulajdonképen nem is törekszik rekonstruálni. Ösztönzését és célját mindig kívülről, — a történetíróból, korából stb., — nem magából a megtörténtből meríti. Egy csomó szubjektíve túlkomplex vagy mennyisége folytán áttekinthetetlen összetevőt mint ismeretlent vagy felismerhetetlent el fog hanyagolni és az egyszer-volt, soha nem ismétlődő jelenség helyett, mint szükségkép valót és természeteset fogad el egy levetkőzhetetlenül komplikáltabb struktúrárt. Amint azonban a szubjektíve kielégítendő törekvés kielégi-

¹ Kornis : *Dilthey* 37. k. l. Az apriori és az objektivitás kérdéséhez l. Trölsch, i. h. 179. kk., Simmel aprioriját illetőleg u. o. 574. kk. ll.

² V. ö. Kornis : *Tört. és Psychol.*, 1914, 14. kk. ll.

³ Mehlis : *Lehrbuch der Geschichtsphilosophie*, 1915, 124. l. — A költészetről, mint a magunk élésének egyik természetes formájáról v. ö. különösen *Néhány szó a népköltészet perében*, Napkelet, 1920, 222. kk.; *A költészet lényege és formája*, Budapesti Szemle, 1927, 242. kk., és *Lényeg és gondolat*, Széphalom-Könyvtár, 2. füz., passim

tését lehetetlen a szó valódi értelmében tudományos eljárásnak minősíteni, úgy nem lehet egy megértő és megértendő történelemnek a célja a multnak a megismerése: valójában és eredményesen a kultúrtudományos történetírás csak a multság szubjektív ujjíteremtésére törekedhetik.

Nemcsak Macchiavelli célzatossága vagy a pártpolitika hamisítja meg az elmúltat. Egyéni önkény már a tárgyválasztás, azután minden tagolás, elrendezés, értékelés, stb. is.¹ A történetíró mindig — sohasem-voltat épít ki. A maga elgondolása és bizonyos mult «tények» ideája közt igyekszik a lehetőség szerint valami harmóniát létesíteni, miközben — természetesen — maguknak ezeknek a tényeknek a szimp-tóma-értékét is, mint irracionális értéket, tiszta logikai eljárás helyett, csupán «tudománytalan» intuícióval (jórészt írott jelentések megelevenítésével) tudja megközelíteni.² Így a mult — a történetíró végig-elemezhetetlen «újraélése» vagy «kapcsolóképességének» szubjektív és objektív előfeltételei által illetve következtében — függvénye a jelennek. A megismerés, amely lelki áttevődésekkel elevenít meg idegen struktúrákat, illetve az eseményeket a fantázia szintézisével foglalja értékes és értelmes képekbe, eleve lemondott nemcsak az általános érvényességről, hanem az objektivitás lehetőségéről is. Az őszinte elmélet be is vallja: «Erst die Einstellung und das lebende Wesen, dann das Aufsuchen der Quellen, — das ist historische Methode!»³ A történelem tükkörre vált, amelyben minden kor és személy — a magunk szubjektív adottsága, viszonyai és hangulata szerint — mindig szükségképen mást és másképp fog mutatni. A mult minden továbbmozdulásunkkal változtatni fogja képét, mert szubjektív érdeklődésünk kényszerűen teszi majd a hangsúlyt mindig olyan elemekre, melyeket a multnak régebbi leírásaiban — öntudatlanul vagy szándékosan — el kellett «hanyagolnia».

¹ V. ö. K. Breysig: *Eindruckskunst und Ausdruckskunst*, 1927, 248. k.

² V. ö. Kornis: *Tört. és Psychol.* 22. kk., stb.

³ Így hangzik M. Eulenburgnak Th. Lessinggel közös felfogása: l. előbbinél *Sind historische Gesetze möglich?* i. h. 56/63. l.

Semmiféle történetíró, még ha akarja sem lehet objektív, amikor egyedül magának illetve korának a «gondolata» által tud kibújni a történeti megértés circulusából.¹ Az a kép, melyet én alkotok Pindarosról, Lutherről vagy Napoleonról, bizonyos korelemek révén szükségképen gazdagabb, illetve más lesz, nemcsak mint aminők ezek a kultúrhéroszok tudatuk szerint vagy öntudatlanul is voltak,² de más lesz, mint bármilyen kép, amit róluk bárki — akár régen Goethe, akár ma valaki — megalkothatott. «Wir schlagen unsere Brücken von dem noch namenlosen gegenwärtigen Zeitalter her. Das Ufer und der Standpunkt des historischen Betrachtens wird immer weiter geschoben. Immer wieder sinken die Brücken in den Strom des Werdens, um immer wieder von neuem aufgerichtet zu werden» — írja Mehlis.³ Mások⁴ pedig még végletesebben, kivált olyan mértékben honorálják a jelen fontosságát, hogy egyenesen ennek a megértését jelölik meg a históriaírás végső céljának, és azokat a témákat, melyeknek nincs kapcsolatuk jelenünkhöz, a történelem körén kívül helyezve vagy csak «munkaértékük» fokáig becsülve, egyszerűen az antiquáriushoz utalják. Így ismeri el még A. v. Harnack is egyedül a «Gegenwerts-geschichte» jogosultságát,⁵ miközben a történetírás művelésének igazi céljául a történet menetébe való benyúlást tűzi ki.⁶ És objektívnek nyilván azok sem képzelhetik a történetírást, akik szerint⁷ ez a szellemi alkotásmód nemcsak a jelent érti meg

¹ V. ö. Croce—Pizzo: *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*, 1915, passim, kül. 127. kk. és E. Fueter, i. h. passim. A lelki processzus lefolyását illetőleg Croce—Pizzo, 40. kk. és Th. Litt: *Individuum und Gemeinschaft*, 1926³, kül. 400. kk.

² V. ö. E. Spranger: *Der gegenwärtige Stand der Geisteswissenschaften*, 1925², 39. k.

³ I. h. 92. l.

⁴ Pl. Tröltzsch, i. h. 172. kk., 221. és B. Schmeidler: *Zur Psychologie des Historikers* stb., Preuss. Jahrb., 1925 (202) 231. kk.

⁵ Croce esztétikai alapon, de persze másként élezve, szintén az «eleven történelem» eredményéhez jut (Pizzo ford., IV. rész).

⁶ *Über die Sicherheit und die Grenzen geschichtlicher Erkenntnis*, 1917 (= *Reden und Aufsätze*, NF 4. k., 1923, 3. kk.).

⁷ V. ö. Litt, *Geschichte und Leben*, 1918, 9., 44., 127. kk., 130. k. stb., (tulajdonképen Croce—Pizzo, kül. i. h. 233. l. nyomán.)

a multból, hanem a multat is a jelenből. (A jelen időtlenül érvényes, megélt formáit alkalmazza a mult túlélő, hagyományozott tartalmaira és ezeket a tartalmakat csakúgy meg-eleveníti azokkal a formákkal, amint a jelen formáit megtölti a mult tartalmaival.) Így t. i. az, amit meg kell értenünk, tulajdonkép sem a jelen, sem a mult, hanem emberi legbensőnk, amely a jelenben és a multban is megjelenik és amelyért ezeknek az elemeknek szintéziséhez bizonyos vonásokat mindig még egy előlegezett jövő-ideálból is kölcsönkérünk.¹

Hol vannak azonban így a megismerésnek azok a kritériumai, amelyeknek az objektiváló gondolkozás mindent szükségképen alá akar rendelni? Hol vannak, ha abban, amit a mult képeinek szoktunk tekinteni, az eljövendőre irányuló akarat működik és az illető «tárgy»-ra vonatkozó tudásunk az így adódott «Leitbild»-be van beleágyazva?² Tudomány-e még az olyan szinguláris és szubjektív megértéstörekvés, amely elvileg nem a tárgynak, hanem az egyéni teljesítőképességnek a függvénye³ és egy olyan megélt egészben ad helyet az idegenségeknek, amely mindenesetre csak az illető én világa?⁴ Lehetnek-e hitelesek azok a történelmi folyamatok, melyeknek egyéni mértékünk szerint kiválasztott fejlődéssorai — sohasem voltak és így tapasztalatilag természetesen ellenőrizhetetlenek?⁵ Nem nyílt költészet-e — ellenkezőleg — ez a történelem, mely lényegben annyi, mint

¹ Litt, *G. u. L.* 11. l., stb. és *Individuum und Gemeinschaft*, 1926³, 255. k. (végeredményben Croce értelme szerint: «a multat csak azért keressük, mert nem sülyedt el, hanem el van rekkentve a jelenben», 257. l. stb.) és 402. kk. — Az egész cirkulusos értékproblémáról (Massstabproblem) és irodalmáról l. még Trölsch, i. h. II. fej., 111. kk. («Der Schwebezustand zwischen gewesenem, gegenwärtigem und zukünftigen Sinn: das ist die geistige Unruhe, — főleg a reneszánszok koraiban — aus der das Problem entspringt, und enthält die Bewegung, die zur Lösung treibt.» 197. l.)

² Litt: *Ind. u. G.*, 307. k.

³ V. ö. Trölsch, i. h. főleg 40. kk.

⁴ V. ö. Litt: *Ind. u. G.* 186. l. stb.

⁵ A történet világának formális különösségéről l. különösen Eulenburg: *Hauptprobleme*, I., 52. kk.

idegen lelkek kihűlt kifejeződéseinek (a hagyománynak) saját, «esetleges» lelkeinkből elevenné aktualizált utánzása és kiegészítése?

A berlini egyetemen 1916-ban a császár születése napjára tartott beszédében Trölsch is hangsúlyozta, hogy a normatív tudás és általános igazságok semmi történelmi momentumot nem képesek megrögzíteni. Az élet folyamát — írja — nem lehet tudománnyal megközelíteni. «Einheit und Sinn des Ganzen lässt sich nur ahnen und fühlen, nicht wissenschaftlich ausdrücken und konstruieren. Nicht aus dem All können wir den einzelnen Moment befestigen, sondern aus den Festigkeiten des einzelnen Moments können wir das All in seinem Gesamtsinn als ein immer lebendiges und tätiges ahnen.»¹ A kultúrtudományos jellegű történetírás világosan összeesik a költészettel annyiban, hogy mind a kettő — ha nem is időtlenül, de az időkön át — foglalkozik az emberi lélek fejleményeivel («Gestaltenwissenschaft»); az általánosat akarja megismerni nagy, emberi nyilvánulásokon. És összeesik annyiban, amennyiben mind a kettő alapján intuitív megismerésfajta.²

A szubjektív és önkényes módon alakított történelem közelebb áll egy komplex tény költői-intuitív felfogásához, mint azokhoz a konstrukciókhoz, melyek a megfigyelés elemeit törekednek szigorú törvények szerint leltározgatni. A tegnapnak olyan «képe», amely hajtóereje a «mának» és sejtő előlegezése a holnapnak, nemcsak kevesebb, mint a magánvaló tárgynak gondolati megjelenítése, több is egyszersmind. Annyi, mint magának a történelmileg haladó szellemiségnek meggondolkoztatása, lelkesítése és akarati edzése.³ A történetírást évszázadokon át sok joggal tanították a — retorikában. Igazságfogalma szükségkép olyan távol esik a természettudományostól, amely közel van a Goethe értelmében

¹ Most : *Der Historismus*, 183. l.

² A költői «pszihognózis» másféleségéről v. ö. Kornis: *Tört. és Psychol.*, 53. kk.

³ Litt : *Individuum und Gemeinschaft*, 311. l.

«szimbolikus» költészet költői, «übersubjektív» igazságfogalmához.

Spengler tétele — «Natur soll man wissenschaftlich traktieren, über Geschichte soll man dichten»,¹ — mindenesetre végletesen hegyezi ki a Rickert-iskola «nyitott kapujának» következményét. Azért ugyanis, mert csak azokra a momentumokra figyelhetünk igazi érdeklődéssel, ahol az egyéni szabadság kitörhetett az organikus szükségszerűségből, nem mondhatjuk még, hogy csak az egyéni kialakulás tárgya a történelemnek.² Nem mondhatjuk, hogy minden történetírás kizárólag az egyes egyének vagy művelődési körök történelme, az a mítikus történetírás, melyben a történet és monda jellemzően kezet fog.³ Egészében azonban a kétféle (természet- és kultúr-) tudomány szembehelyezése kétségkívül csak megerősítette a gyanút, hogy a történetírást nem lehet elhelyezni a tudományok közt, illetve inkább költészetnek kell nyilvánítani. Az új fogalom bevezetése kétségkívül könnyebbé teszi, hogy átlépjük a tudomány határvonalát; könnyebbé, hogy már idegen területről és az általános összefüggést nem tekintve — (Münsterberg frazeológiája szerint: szubjektívált és objektívált vonatkozásaikból kiemelve)⁴, — csak művészi szempontból nézzük a történtségeket; könnyebbé, hogy a történetírás céljának ne az önmagáért való igazságot, csak egy az életet elősegítő és termékenyítő — «költői» igazságot tekintsünk.⁵

Jóllehet tehát elvben csak egy «eposz» adhatja a valósággal egyedülállót, ellenben a történelmi mű az egyes ese-

¹ *Der Untergang der Abendlandes*, I., 1920, 139. l.

² V. ö. Gundolf: *Goethe*, 1916, 410. kk. (különösen a *Farbenlehre* történeti része alapján): «Goethe wollte sein Ich, ein Urgebenes, von vornherein gelten lassen und es in der Welt nicht auslöschen, sondern es zur Welt erweitern».

³ A «mítikus» történetírás divatos túlzása ellen l. Litt: *Erkenntnis*, 149 kk. (az alapot a törvénytudomány érvényességének kell szolgáltatnia: 153. l.)

⁴ I. h. 117., 121. kk. Szubjektíváltan tekinteni Münsterberg szerint — láttuk (v. ö. fent) — a. m. történelmileg ill. kritikusan; objektíváltan a. m. természettudományosan ill. pszichológiailag.

⁵ Gundolf. i, h. 404. kk.

ményt és vonást magasabb egységbe tartoznék beleilleszteni ; jóllehet csak a költői mű vezetheti szálaít önmagában, míg a történelmi alkotásnak — túl az adottságokon — az univerzális történések világával kell az összefüggést megteremtenie, mégis a kultúrtörténetíró ábrázolása a maga eszközeiben a költőre emlékeztethet. A kultúrtörténelemnek tulajdonkép határai sincsenek a felé a «történetírás» felé, amelynek Schiller, Walter Scott¹ vagy Ibsen (Császár és Galilai) voltak a nagymesterei ; ellenkezőleg : a költészet és a történetírás valami korcsműfajban össze is folyhatnak. A kultúrtudomány történelme mindenesetre hajlamos rá, hogy az empirikus helyesség követelménye helyett csupán szimbolikus és dinamikus igazság alapján iparkodjék a multnak képét adni ; hogy — mint a költők — elsősorban a fantázia szerint orientálódjék. Münsterberg épen úgy is vallja, hogy a történelem csak mint valóságátdolgozás lehet tudomány ;² Croce egyenesen a téves önkritika agyrémének tartja a tisztán «történetíró» történetírót, aki «nem lép túl» a tények kikérdezésén és a történelemre való alkalmasságot elvitatja az ilyen «tudományos eunuchoktól.»³ A kultúrtudományok szellemében képzelt jó történelem határozottan veszedelmes közelségben van, sokszor összeesik a műalkotással.⁴ És ha a «közönséges» történelemre talán nem mindig, a történelem lelki ősfarmájára mindig rá fog illeni a Münsterberg-féle költészetdefiníció : «Der nacherlebbare Sub-

¹ Hatásáról Thierryre és L. v. Rankére, v. ö. Fueter, i. h. 448¹ k.

² I. h. 128. l.

³ *Eszttika*, ford. Kiss E., 137. k. l.

⁴ A kérdéshez v. ö. Kornis : *Tört.-filoz.* 36. §. (36. kk.) is. — Hasonlóan Spranger is. *Lebensformen*, 1925⁵, 129. k. l. : «Geschichte streift zuletzt doch an die Kunst heran... Besonders heute, wo das begriffliche Rüstzeug der Geschichtsschreibung noch sehr unvollkommen entwickelt ist, stehen die ästhetischen Akte in ihr sehr stark im Vordergrund, und es ist durch die Natur der Sache ausgeschlossen, dass dies je ganz beseitigt würde. Denn die historische Rekonstruktion ist auf singuläre Vorgänge gerichtet, die nur der Phantasie zugänglich sind» stb. — A regényíró-filozófus felelőtlenségével — tudvalevőleg — különösen A. France vitte túlzásba is a történelem művészi elemeinek a hangsúlyozását. (A vonatkozó kijelentéseket l. Benedek M. *France Breviáriumában*, 1923, 78., 101., 142. k., 219. kk. stb.)

jektsakt . . . aus den Zusammenhängen der wirklichen Welt herausgelöst.»¹ Az a demarkáció ugyanis, ahogy Münsterberg a költőt a történeztől céljaik másféleségével szeretné megkülönböztetni, eleve illuzórius. A történelmi lényeg célja — amint ezt máshol kell kifejtenuk — szükségkép különbözik a megformált történelmek céljától, amelyre Münsterberg is, mint általában szokták, egyedül tud gondolni. Így azonban a már eleve ingatag célgondolat nem akadályozhatja meg megfelelő erővel, hogy a kultúrtudományos történelem bizonyos fokig össze ne folyjon (vagy folyhasson) a költészettel.

Incidit in Scyllam . . . A «másféle» tudomány hipotézisének elfogadásával — íme — költészet válnék a történelemből, pedig a történelem ilyen felfogását megint époly határozottan kell elvetnünk, mint a törvénytudományosat.

*

Ám a lehetetleneknek bizonyult próbálkozások legalább megszűkítették a kört az egyedül helyes felfogás körül. Így a történetírás evolúciós-naturalisztikus elméletének a megismerése egyszer és mindenkorra eltorlaszolta a feltevést, hogy a történelem céljának az események pragmatikus és kronológiai fejlődés szerint való rekonstruálását tekintsük. Még közelebbi, egyenesen pozitív útmutatást is köszönhetünk a másik kísérletnek, mely a történetírás tudományos jellegét a természettudománynak ellentett kultúr-tudomány-fogalom bevezetésével, azaz egy «másféle» tudomány létének a kimutatásával akarta megmenteni, illetve bizonyítani. Ugyanis a Dilthey-Windelband-Rickert-féle történetfelfogás szinte kihívja a belátást, hogy — nyíltabban vagy burkoltabban — az alkotó képzelet nélkülözhetetlen alapja minden, bármily elvont szellemű produkciónak. Hogy a költőiség, művésziesség, lírai intuíció, vagy akárhogy nevezzük, nem zárja ki a tudományosságot.

Bátran tekinthetjük tehát eredményünknek, hogy a különös és az általános valami adaga egészben és módszer-tanilag mindenütt és egyaránt elengedhetetlen. A tudomá-

¹ *Grundzüge*, 121. kk.

nyok mind valami nem tiszta tudásból vannak kiszabva, csak fokozatok vannak a kétféle alkatelem adagainak elosztása szerint úgy, hogy az átképzelő tehetség összetevője lényegében ott sem hiányozhat, ahol formailag eltűnni látszik a hideg tárgyiaság tendenciájában. Így lett ép a tudás kétfélesége is igazolhatatlan, amivel elesett a nomothetikus természet és az idiográfikus kultúrtudományok megkülönböztetése.

Am a tudományok kevert konzisztenciájának a ténye nemcsak a felismerést rejti magában, hogy a «tudomány vagy művészet» kérdés helytelenül van felvetve és kényszerűen sodort meddő vitákba. Nemcsak az lesz általa világos, hogy ha a kultúrtudományos felfogásnak a történetírást malgré lui is a költészettel kellett azonosítania, ez csak ennek a hibás alternatívának volt a — vele együtt elvetendő — következménye. A kevert konzisztencia tényének felismerése egyben már útmutatást is adott a szükséges korrekció tekintetében. Kényszerítőleg követeli, hogy az egyes szellemi nyilvánulásfajtákat ne képzeljük mint specifikusan magukbanvaló, különhatárolt és egymással szemben polárisan elhelyezkedő területeket. Egyedül helyesen a jelenségeknek egy olyan — koncentrikus körgyűrűkben egymásba mosódó — szisztémáját szabad képzelnünk, melynek középpontjában forr az élet, a megmerevedett perifériák pedig a lehetőség szerint életmentesek (gondolatiak). Így azután, amint egyik vagy másik jelenségben az «élet» érezhető érvényesülése, vagy a rendszerező gondolat mértéke uralkodik, úgy kell az illető jelenséget inkább még az apotiori eleven («szubjektív») illetőleg már az apotiori gondolati («tudomány») részeken lokalizálnunk, jóllehet az ilyen lokalizálás a dolog természete szerint mindig jellegzetesen bizonytalan lesz.

A pozitivista és kultúrtudományos történetfilozófiák tévedései illetve egyoldalúságai rávezettek, hogy azt a speciális helyet, melyet a szellemi alkotások közt a történelem mint «kulturindividuális» szellemi nyilvánulás elfoglalhat, csak úgy lelhetjük fel, ha azt kérdezzük: milyen fajtája lesz a szellemi produktivitásnak az a történetírás, mely a multnak bizonyos életjelenségeit mindig akaratoknak — időtől-tértől

független — utánéléseiből foglalja egy halott (gondolati) rendszerbe? Csak ez a kérdés engedi meg ugyanis, hogy a históriát mint megélelt és közlőfajta produktumot, a hisztórikust mint költőt és tudóst, a történetírás valóságának megfelelő mértékben egyaránt honorálhassuk.

Viszont ezzel a kérdéskorrekcióval egyselőre meg is oldottuk az itt kitűzött feladatunkat. Ilyen alapon igyekezett t. i. már egy régebbi dolgozatom¹ — legalább is nagyjában — azt a helyet fellelni, melyet ebben az elképzelés-rendszerben a filológiának kell elfoglalnia. Hogy pedig a történelem és az a filológia, amely kétségkívül «alapvető metódusa a történet-tudománynak» (Usener), sok tekintetben azonos esetet képeznek, — alig szorul bizonyításra.² Csakúgy, mint a filológus, a történész is, először magában és magának szokott egy idegen, de részben «rokon» élettempót kiérezni, amit aztán élettelen gondolati formába preparál, hogy másokat is nyilván hozzásegíthessen a magok életének és énjének hasonló kitágításához. Csakúgy tehát, mint a filológiát, a történelmet is szükségkép bizonyos jellegzetes határállás fogja jellemezni a szabad önmegélés végső hullámai és azon első gyűrűk közt, amelyeket objektív előjegyű orientációjuk folytán általában már tudományosoknak szoktak nevezni. Ezzel az utalással pedig egyselőre annál inkább lezárhatjuk úgyis hosszúra nyúlt fejtegetéseinket, minthogy a történelem speciális helyének és a filológiához való közelebbi viszonyának pontosabb kijelölése, illetve igazolása úgyis külön-külön és bővebb tárgyalást igényel.³

MARÓT KÁROLY.

¹ *Költészet és filológia*. Egyet. Philol. Közl., 1926 (Némethy emlékfüz.), főleg 78. kk.

² V. ö. H. Usener: *Philologie und Geschichtswissenschaft*, 1882 (= *Vorträge und Aufsätze*, 1907, 1—35. l.); W. W. Jaeger: *Philologie und Historie*, Neue Jahrb., 1916 (37) 81—92. l.

³ Hálával jegyzem meg, hogy nem egy forrásom ismeretét köszönhetem Hornyánszky Gyula, Dékány István, Galamb Sándor és Trócsányi György uraknak, akikkel munkám különböző pontjait megbeszéltem.

A SZÁMŰZÖTT.

I.

— Hé, kocsis, messze még az állomás?

— Bizony még messze, a hóvihar előtt aligha érünk oda; nézd, mily szörnyű északi szél kerekedett.

Igen, úgy látszik, nem érjük el az állomást a hóvihar kitörése előtt. Estefelé egyre hidegebb lesz. Hallom, amint a szán vastalpa alatt csikorog a hó és amint a fagyos éjszakai szél a sötét fenyvest zúgatja, a fenyőágak kihajladoznak a keskeny erdei útra, komoran imbolyogva a korai est homályában.

Hideg van és a szánkóülés kényelmetlen. A kibitka szűk, nyomja az oldalamat s a kísérő zsandárok kardja és revolvere ide-oda kalimpálva veri az oldalamat. A szán csengője szakadatlan, egyhangú csilingeléssel kíséri a szélvihar zúgását.

Szerencsére feltűnik a zúgó erdő szélén a postaállomás magányos fénye.

A kísérő zsandárok fegyvereikkel csörömpölve seprik magukról a havat az erősen befűtött, füstös, sötét szobácskában. A szoba nyomorúságos és barátságtalan. A gazd'asszony megigazítja a méceses füstölgő kanócat.

— Gazd'asszony, nincs valami harapnivalód?

— Nincs minálunk semmi . . .

— Hát hol? Hiszen nem messze van a folyó.

— Volt hal. De a vidrák mind kipusztították.

— Hát krumpli . . .

— Eh, bátyuska! Elfagyott az idén mifelénk a krumpli, mind elfagyott.

Nem volt mit tenni, szamovár csodálatosképpen akadt a háznál. A teától kissé felmelegedtünk s a gazd'asszony egy vesszőkosárban hagymát és kenyeret hozott. Kint hatalmas

hóvihar kerekedett, a szél csak úgy csapdosta a havat az ablakba, időnként még a mécses lángja is reszketve imbolygott.

— Nem mehettek tovább, aludjatok itt — mondta az öregasszony.

— Hát miért ne, itt hálunk. Az úrnak úgyse nagyon sietős az útja. Láthatja, micsoda vidék ez! . . . No hát ott még rosszabb, elhiheti nekem — mondta az egyik zsandár.

A házikóban minden elcsendesedett. Amint kialudt a mécses, a gazd'asszony is félretette a rokkáját a fonással és lefeküdt. A kis szobára ráborult a sötétség és a csend, melyet csak a száguldó vihar felsüvítő rohama tört meg időnként.

Nem aludtam. A vihar zúgását hallgatva, fejemben egyik nehéz gondolat a másikat kergette.

— Úgy veszem észre, az úr se tud elaludni — szólalt meg újra az előbbi kísérő, a «parancsnok», egy elég rokonszenves, értelmes, sőt majdnem intelligens arcú ember; látszik, hogy tisztában van a dolgával, tehát nem okvetlenkedik szükség nélkül. Nem folyamodik útközben szükségtelen szigorításokhoz és formaságokhoz.

— Nem, nem tudok aludni.

Egy kis idő hallgatásban telt el, de észrevettem, hogy szomszédom is ébren van, éreztem, hogy neki sincs semmi kedve az alváshoz és hogy az ő fejében is különös gondolatok kavarnak.

A másik, fiatalabb kísérő, a «beosztott», az egészséges, de erősen kifáradt ember álmát alussza. Időnként érthetetlen szavakat mormog álmában.

— Mindig csodálom magukat, — hallatszik újra az al-tiszt egyenletes mély hangja — fiatal, előkelő urak, lehet mondani tanult, művelt emberek és egész életüket így töltik el . . .

— Hogy'?

— Hej, uram! Azt hiszi, magamfajta ember nem érti ezt! . . . Jól megértem én, azelőtt biztosan nem így élt és gyermekkorában nem volt ilyesmihez szokva . . .

— No, ez csak üres beszéd . . . Elég időm volt leszokni róla.

— Hát talán vidám élet ez? — kérdezi kétkedő hangon.

— Hát a magáé vidám? . . .

Hallgatás következett. Gavrilov (így fogjuk nevezni a beszélőt) látszólag gondolkozik valamin.

— Nem, uram, nem vidám a mi életünk sem. Hígye el : olykor megesik, hogy azt hiszem, még az Isten napjára se szívesen nézek . . . Hogy aztán miért van ez, nem tudom ; csak néha úgy elővesz, mintha éles kést forgatnának bennem.

— Talán terhes a szolgálat?

— A szolgálat, szolgálat . . . Igaz, hogy nem mulatság és a feljebbvalók is, meg kell hagyni, szigorúak, csakhogy mégsem azért van ez . . .

— Hát miért?

— Isten tudja, miért . . .

Újra csend következett.

— Mert hát mi az a szolgálat. Pontosan teljesítse az ember a kötelességét, ennyi az egész. Én meg már nemsokára kiszabadulok. Innen-onnan kitelik az időm. Még a parancsnokom is mondta : «Gavrilov, szolgálj tovább, mit csinálnál te otthon? Jó minősítésed is van . . .»

— Tovább szolgál?

— Nem. Igaz, hogy otthon is . . . A paraszti munkától elszoktam . . . Az enivaló is. És magától értetődik, a bánásmód . . . Az a durvaság . . .

— Hát akkor mi baj?

Egy kicsit elgondolkozott, aztán megszólalt :

— Ha nem únja, uram, elmondok önnek egy történetet . . . Velem esett meg . . .

— Csak beszélje el . . .

II.

1874-ben kezdtem a szolgálatot a csendőrségnél. Becsületesen szolgáltam, azt mondhatom, teljes igyekezettel, többnyire díszszolgálatra vittek ; díszőrségre, színházba, tudja már ezt az úr. Írni-olvasni jól megtanultam, hát a feljebbvalóim is szíveltek. Az őrnagyunk földim volt és hogy látta bennem az igyekezetet, magához hivat és azt mondja : — Gavrilov, én téged előléptetlek altisztté . . . Voltál már

vezényelve fogolykíséretre? — Alázatosan jelentem őrnagy úr, még nem voltam. — No, — azt mondja — legközelebb kirendellek beosztott kísérőnek, meglátod, hogy megy, nem nehéz dolog. — Igenis. — mondom — őrnagy úr, igyekezni fogok.

Csakugyan, még sohasem voltam fogolyszállításhoz ki-vezényelve, ilyenféle esetben, mint most is, magával. Ez, igaz, nem nehéz dolog, de mégis, tetszik tudni, a szabályokat ismerni kell és szemfülesnek kell lenni. No, jó . . .

Egy hét múlva a napos engem meg egy altisztet hív a parancsnokhoz. Bementünk hozzá. — Foglyot fogtok kísé-
sérni. Ez lesz — mondja az altisztnek — a beosztottad. Még nem kísért foglyot eddig. Vigyázzatok, ne ásítozzatok, végezzétek, fiúk — azt mondja — derekasan a dolgot, egy politikai elítéltet, Morozova kisasszonyt fogjátok elszállítani a várból. Itt a parancs, holnap felveszitek a pénzt és Isten hírével! . . .

Ivanov nevű káplár volt a parancsnok, én voltam az alantasa, mint most nekem ez a másik zsandár. A vezetőnek adják a hivatalos táskát, ő kapja kézhez a pénzt, az írásokat ; ahol kell, aláír, számadást vezet, no és a másik csendőr segít neki : elszalad valahová, vigyáz a csomagokra, ezt, am azt.

No, jó. Reggel, még alig kezdett virradni — amint kijöttünk a parancsnoktól — nézem : az én Ivanovom már ráért valahol felönteni. Nem volt rendes ember, igazat szólva : azóta lefokozták . . . A feljebbvalók előtt úgy tett, amint egy rendes alisztnek dukál, még fel is jelentette a többieket, árulkodott. De amint érzi, hogy nincs szem előtt, mindjárt megbomlik és első dolga — felönteni a garatra!

Parancs szerint elmentünk a várba és átadtuk az írásokat, várunk, ácsorgunk. Kíváncsi voltam, miféle kisasszonyt fogunk kísé-
sérni, pedig a marsruta szerint nagyon messzire kellett őt szállítanunk. Éppen ezen az úton mentünk akkor is, csakhogy őt a járási székhelyre irányították, nem faluba. Hát persze kíváncsi voltam, először : hogy hát milyen is lehet a politikai elítélt.

Így vártunk mi vagy egy órát azon a helyen, amíg összeszedték a cókmojkját, egy kis batyura való holmija volt,

szoknyácska, ez, az — szokás szerint. Könyvek is voltak nála, de semmi egyéb ; úgy látszik, gondoltam, nem valami gazdagok a szülei. Ahogy elővezetik, nézem, egészen fiatal, először azt hittem, gyermek. A haja barna, egy ágba volt fonva és az arcát pír borítja. De aztán láttam, hogy egészen sápadt, egész úton halálsápadt volt. És egyszerre megsajnáltam . . . Persze, gondoltam . . . A törvény, tisztesség nem esik szólván . . . ok nélkül senkit el nem ítél . . . Hát ő is biztosan elkövetett valamit, politikai büntettet . . . Hanem azért mégis . . . sajnáltam, annyira megsajnáltam, hogy no!

Öltözködni kezdett : kabátot, hócipőt . . . Megmutatták a holmiját, persze, szabály : parancs szerint kötelesek vagyunk a holmiját átvizsgálni. — Mennyi pénze van? — kérdztük. Egy rubelt és húsz kopejkát találtunk nála, a káplár magához vette. — Kisasszony, — mondja a káplár — köteles vagyok megmotozni magát.

Egyszerre előntötte az indulat. A szemei villogtak, arca még pirosabb lett. Az ajka keskeny, haragos . . . Ahogy végignézett rajtunk, higye el, uram, megrettentem és nem mertem hozzányúlni. De persze a káplár részeg volt : egyenesen nekimegy. — Nekem kötelességem, — azt mondja — nekem parancsom van erre! . . .

Hát ahogy elkiáltja magát, még Ivanov is meghátrált. Nézem, az arca elfehéredett, egy csepp vér sem maradt benne, a szemei elfeketedtek és borzasztó haragos . . . Toporzékolni kezdett, gyorsan beszélni kezdett, csak, igazat szólva, nem egészen jól értettem, hogy mit mondott . . . A felügyelő is megijedt, hozott neki egy pohár vizet. — Nyugodjék meg, — kérlelte — kímélje magát! — De a leány az ő szavára sem hallgatott. — Barbárok, bérencek vagytok — azt mondja. És más hasonló goromba kifejezéseket használt. De akármit is mond, uram : a hatósággal szemben ez nem helyén való. Nézzék, a kis kígyót, gondoltam magamban . . . Nemesi vér!

És így nem is motoztuk meg. A felügyelő átvitte egy másik szobába és a felügyelőnővel mindjárt vissza is jöttek. — Semmi sincs a kisasszonynál. — A kisasszony csak néz Ivanovra, mintha kinevetné és a szeme haragos tekintetű. Iva-

nov meg, mint afféle részeg, nézi és egyre a magáét mormogja : — Ez nem törvényszerű, nekem — azt mondja — parancsom van! . . . — Csakhogy a felügyelő nem is törődött vele. Persze, mivelhogy részeg volt. Ki hallgat részeg ember szavára!

Útnak indultunk. Amint a kocsi végigment a városon, egyre a kocsi ablakán a szeme, mintha búcsút akarna venni vagy mintha ismerőst keresne. Ivanov meg fogta, leeresztette a függönyt, még az ablakot is felhúzta. A lány behúzódott az ülés sarkába, hátradőlt és ránk se nézett. Én, őszintén szólva, nem tudtam megállani : megfogtam az egyik függöny csücskét, mintha én akarnék kinézni és félrehúztam, hogy kiláthasson rajta . . . Csakhogy ő oda se nézett. Dühösen ült a kocsi sarkában, az ajkát rágta . . . Még megvérzi, gondoltam, ha így harapdálja.

Vonaton utaztunk tovább. Az nap ép derült idő volt, úgy ősz felé történt ez, szeptember lehetett. Sütött a nap, de azért hűvös őszi szél fúj, a kisasszony meg kinyitotta a vonatablakot, kihajolt a szélbe és úgy ült az ablak mellett. Regula szerint persze nem volna szabad megengedni, tetszik tudni, kinyitni az ablakot, de az én Ivanovom, amint beült a vonatba, horkolni kezdett ; én meg nem mertem neki szólani. De aztán mégis nekibátorodtam, odamentem és azt mondom : — Kisasszony, mondom, csukja be az ablakot. — Hallgat, mintha nem is neki szólnának. Én álltam, álltam egy darabig, aztán újra megszólaltam :

— Meghül, kisasszony, hiszen hideg van.

Visszafordult és rám meresztette a szemét, mintha csodálkoznék valamin . . . Végignézett rajtam, azt mondja : — Hagyjon békében! — És újra kihajolt az ablakon. Legyintettem a kezemmel és odább mentem.

Aztán mintha egy kicsit megnyugodott volna. Becsukja az ablakot, beburkolózik a kabátkájába és úgy melegszik. Mondom, hideg, éles szél fúj. Aztán újra odaült az ablakhoz és megint kihajol a szélbe, látszik, hogy nem győz eleget nézegetni a börtön után . . . Jó kedve kerekedett, nézelődik, még mosolyog is hozzá. Ilyenkor nézni is gyönyörűség volt!... Tessék elhinni . . .

A beszélő elhallgatott és gondolkozott egy darabig. Aztán, mintha szégyelné magát, kissé zavartan folytatta :

— Persze, még nem szoktam meg . . . Később sokat szállítottam, megszoktam. De akkor furcsállottam ; hova visszük, gondoltam, ezt a szegény gyermeket . . . És aztán . . . őszintén szólva, már ne ítéljen meg érte, uram, de gondolom magamban : hátha engedélyt kérnék a parancsnokságtól és elvenném feleségül . . . Én aztán majd kifüstölném belőle azt a bolondságot. Mivel hogy hatósági ember vagyok. Persze, fiatalos ész . . . bolondság . . . Most már meg tudom érteni . . . Akkor meggyóntam a papnak, azt mondja nekem : ez a gondolat rontott meg téged. Mert az a lány biztosan még az Istenben sem hisz . . .

Kosztromtól trojkán kellett tovább mennünk, Ivanov tökrészeg volt egész úton : hol kialussza magát, hol újra berúg. Leszáll a vonatról, csak úgy tántorog. No, gondolom magamban, nem jól van ez így, még elveszti a hivatalos pénzt. Aztán belevetette magát a postakocsiba, hanyatt feküdt és horkolni kezdett. A kisasszony kényelmetlenül ült mellette. Úgy nézett rá éppen, mint valami szörnyetegre. Összehúzódott, hogy valamiképp hozzá ne érjen, egészen a kocsi sarkába húzódott, én csak a saraglyába ültem. Amikor elindultunk, északi szél fúj, magam is dideregtem. A kisasszony erősen köhögni kezdett, zsebkendőjét szája elé tartotta és a kendő, látom, véres lett. Mintha szíven szúrtak volna. — Ej, kisasszony, — mondom neki — hogy tehet ilyet! Betegen neki indulni ilyen útnak, őszkor, hideg időben! . . . Hogy lehet ilyet tenni!

Rám emelte a szemét, végignézett rajtam és mintha megint csak forni kezdett volna benne az indulat.

— Maga egészen örült — azt mondja — vagy mi? Hát nem látja, hogy nem jószántomból megyek? Ez jó, azt mondja, ő maga kísér és még bosszant a részvételével!

— Jelentse, kisasszony, a hatóságnak, legalább kórházba menne, a helyett, hogy ilyen időben utazzék. Hiszen nagy út áll még előttünk!

— Hova visznek? — kérdezi.

Nekünk meg, tetszik tudni, szigorúan tiltva van közölni

az elítélttel, hogy hova kell őket szállítanunk. Látja, hogy zavarba jöttem, elhallgatott, hátat fordított. — Nem kell, ne szóljon semmit, — azt mondja — csak úgy kérdeztem . . . Ne mondjon semmit, csak hagyjon végre békében.

Nem tudtam szó nélkül hagyni. — Ide és ide kell kísérnünk. Nincs közel! — Összeszorította a száját, szemöldökét ráncolta, de egy szót sem szólt. Megcsóváltam a fejem . . . — Hej, hej, kisasszony, — mondom neki, — maga nagyon fiatal, nem tudja még, hogy mi ez!

Nagyon bántott engem . . . Megharagudtam . . . Ő meg rám néz újra és azt mondja :

— Téved, ha azt hiszi. Nagyon jól tudom, hogy mit jelent ez és mégsem mentem kórházba. Köszönöm! Ha meg kell halnom, jobb szabadon, az enyémeik között. De lehet, hogy meggyógyulok és akkor is szabadon leszek, nem a maguk börtön-kórházában. Azt hiszi maga, — azt mondja — hogy a széltől fáztam meg, azért vagyok beteg? Hogyisne! . . .

— Vannak ott rokonai a kisasszonynak? — kérdem tőle. — Azért kérdeztem, mivelhogy azt mondta, hogy az «enyémeik közt meggyógyulok».

— Nem, — azt mondja — nincsenek ott se rokonaim, se ismerőseim. Egészen idegen város, de biztosan vannak olyan száműzöttek, mint én. — Elcsodálkoztam, hogy' mondhatja idegen emberekre, hogy «enyémeik», ki etetné, itatná ingyen, még hozzá nem is ismerik? . . . De aztán többet nem kérdezősködtem, mivelhogy láttam: összeráncolja szemöldökét és nem tetszik neki, hogy kíváncsiskodom.

— Jól van — gondoltam magamban. — Csak hígve! Még nem ismeri a nyomorúságot. Majd megkóstolja a keserűséget, akkor megtudja, mit tesz idegenek közt élni . . .

Estére elhúzódtak a felhők, hideg szél kerekedett; később újra megeredt az eső. A sár még fel sem száradt s most még jobban szétázott, nem is út volt, hanem valóságos lekvár! Egész hátamat befröcskölte a sár és neki is alaposan kijutott. Egy szóval, szerencsétlenségére, a leggyalázatosabb idő lett: az eső egyenesen arcunkba csapott, igaz, hogy a kocsit fedett s én gyékénnyel is letakartam, de hiába! Mindegyikünnen beázik, nézem a kisasszonyt, remeg, reszket, még a

szemét is lehúnyta. Az esőcseppek végigfolytak sápadt arcán és meg se mozdult, mintha elalélt volna. Megijedtem. Látom : ez így sehogy sincs rendjén, ennek nem jó vége lesz . . . Ivanov részeg, horkol, oda se hederít . . . Mit csináljak, először vagyok ilyen úton.

Késő este érkeztünk Jarosláv városába. Ivanovot felranciaáltam, bementünk az állomásra, szamovárt rendeltem. Jaroslávban gőzhajóállomás van, csakhogy a szabályzat szerint elítélteket nem szabad hajón szállítani. Magunkfajta embernek persze gazdaságosabb hajóval menni, csakhogy veszedelmes. A beszállásnál rendőrök vagy éppen a helybeli zsandárok öröködnék és könnyen feljelenthetik az embert. Azt mondja nekünk a kisasszony :

— Én tovább nem megyek postakocsin. Tegyenek, amit akarnak. — azt mondja — de hajón vigyenek tovább. — Ivanov pityókos, alig tudja a szemét nyitva tartani, dühös. — Magának ebbe nincs beleszólása. Ahova viszik, oda megy! — Ivanovnak nem is válaszolt, csak nekem mondja :

— Hallotta. — azt mondja — mit mondtam : nem megyek kocsin.

Itt aztán már félrehívtam Ivanovot. — Gőzhajón kell, azt mondom, tovább szállítani. Magának lesz jobb : megtakarít egy kis pénzt. — Rálett, csak félt. — Itt a városban — azt mondja — ezredparancsnokság van, még baj talál lenni. Eredj, — azt mondja — kérj engedélyt, én valahogy nem jól érzem magam. — Az ezredes nem messze lakott. — Menjünk mind a ketten és vigyük a kisasszonyt is. — Féltem, hogy Ivanov részeg fejjel elalszik, még baj történik. Megesik, hogy a lány elszökik vagy kárt tesz magában, bajba kerülünk. Hát elmentünk az ezredeshez. Kijött hozzánk. — Mit akartok? — kérdezi. A kisasszony aztán megmondta, de nem valami szép hangon. Alázatosan kellett volna kérnie : így és így, kegyeskedjék megengedni, ő meg e helyett a maga módján. — Mi joga — azt mondja és más efféle ; különféle büszke szavakat, amilyeneket általában maguk, politikai foglyok szoktak használni. No hát, gondolhatja, hogy az előljáróknak ez nem tetszik. A parancsnokság az engedelmességet szereti. De azért az ezredes meghallgatta a beszé-

dét és illedelmesen válaszolt neki: — Nem tehetem, — azt mondja — semmit sem tehetek ebben. A szabályok szerint . . . lehetetlen. — Látom, hogy az én kisasszonyom arcát elfutotta a vér és a szeme úgy tüzelt, mint a parázs. — Törvény! — azt mondja és szokása szerint hangosan és dühösen nevetni kezd. — Igen, — azt mondja az ezredes — törvény.

Az igazat megvallom, én itt egy kicsit megfedkeztem magamról és azt mondtam: — Igenis, méltóságos ezredes úr, a törvény, de a kisasszony, méltóságos ezredes úr, beteg. — Szigorúan rám nézett. — Hogy hívnak? — kérdezi. — És maga, kisasszony, — azt mondja — ha beteg, menjen a rabkórházba. — A kisasszony megfordult és szó nélkül kiment. Mi utána mentünk. Nem akart kórházba menni; de igaz is, hogy ha nem maradt ott, akkor idegenben, pénz nélkül, kár lett volna ottmaradni.

Nem volt mit tenni. Ivanov meg nekem támadt: — Mi lesz most; a te buta fejed miatt biztosan mind a ketten bajba jutunk. — Befogatott és még az éjszakát sem volt hajlandó ott tölteni, kénytelenek voltunk neki indulni az éjszakának. Odamentünk hozzá: — Kérem, kisasszony, be van fogva, megyünk tovább. — Ő épp akkor feküdt le a díványra, épp hogy kezdett átmelegedni. Talpra ugrott, elénk állt, ki egyenesedett, egyenesen a szemünkbe meredt, mondhatom, borzasztó volt még nézni is. — Átkozottak vagytok — azt mondja és szokása szerint érthetetlen szavakat kiabált. Oroszul beszélt, még sem lehetett érteni belőle semmit. Hargadtam is, meg sajnáltam is. — No, — azt mondja — hatalmatokban vagyok, agyonkínozhattok, tegyetek, amit akartok. Megyek! — A szamovár meg ott állt az asztalán, még hozzá se nyúlt. Mi Ivanovval befőztük a teát, neki is öntöttem egy csészével. Fehér kenyérünk volt, levágtam neki egy darabot. — Fogyassza el — mondom neki — az útra. Legalább felmelegíti egy kicsit. Éppen a hócipót húzta, abbahagyta, felém fordult, nézett, nézett egy darabig, aztán vállat vont és így szólt:

— Micsoda ember maga! Úgy látszik egészen örült. Van eszembe, a maguk teájából inni! — Akkor ez nagyon rosszul esett nekem, még most is emlékszem, hogy az arcomba szö-

kött a vér. — Ne vesse meg, kisasszony, a vendégszeretetünket. De ő nem fogadott el semmit. Aztán külön, a másik asztalhoz rendelt magának szamovárt, természetesen : a teáért is, meg a cukorért is külön kellett fizetnie. Pedig az egész pénze egy rubel húsz kopek volt.

III.

A beszélő elhallgatott, egy ideig a kis szobában csend volt, melyet csak a másik zsandár egyenletes lélekezése és az ablakon behallatszó szélvihar süvöltése tört meg.

— Nem alszik? — kérdezte Gavrilov.

— Nem, csak folytassa, kérem ; hallgatom.

— Sokat szenvedtem akkor tőle — folytatta elgondolkozva a beszélő. — Utazás közben, éjszaka az eső egyre esett, csúnya ítéletidő volt . . . Erdőn keresztül vitt a kocsi s az erdő csak úgy zúgott a szélben. Nem láttam az arcát, mivel az eső esett s az éjszaka sötét volt, de higgye el, — folytatta — egész idő alatt magam előtt látom, mintha világos nappal lett volna : a szemét, a haragos arcát, hogy átfázott szegény és merően néz valahová messze, és egyre gondolkozik magában. Amint elhagytuk az állomást, rá akartam adni a bundát. — Vegye fel ezt a bundát, kisasszony, mégis melegebb lesz. — A maga bundája, vegye fel maga. — A bunda csakugyan az enyém volt, de észrevettem, hogy mi bántja, hát azt mondtam neki : — Nem az enyém, ez állami bunda, ez a szabály szerint a foglyoknak jár. Csakugyan fel is vette . . .

Csakhogy a bunda se sokat segített : amint virradni kezd, ránézek, alig ismerem rá. Megint elhagytunk egy állomást, szólok Ivanovnak, hogy üljön a saroglyába. Ivanov mozgott egy darabig, de nem mert ellenkezni, mivelhogy kezdett egy kicsit kijózanodni. Melléje ültem.

Három napig mentünk kocsin és sehol meg nem szálltunk. Az utasítás első parancsa, hogy éjjel sehol se szabad megszállni és «nagy kimerültség esetében» olyan városban kell megpihenni, ahol van őrség. Ezen a tájon meg, tetszik tudni, hogy még városok sincsenek.

Nagy nehezen mégis megérkeztünk. Mintha kő esett

volna le a szívemről, mikor megláttam a várost. Nem szabad elfelejteni, hogy az út vége felé már a karomon feküdt. Látom, fekszik aléltan a kocsi fenekén ; s ahogy rázódik a szekér a hepehupás úton, egyre odaverődik a feje a szekér oldalához. A jobbkaromba vettem, úgy tartottam ; így mégis jobb fekvés esett. Először eltaszított magától. — Félre tőlem. — azt mondja — ne nyúljon hozzám! — De aztán elhallgatott. Lehet, hogy azért, mert elalélt. Lehúnyta a szemét, a szemhéja egészen elfeketedett, a tekintete is szelídebb lett, nem volt olyan haragos. Még mosolygott is álmában és az egész arca derűsebb lett, közelebb húzódott hozzám, ahol meleget érzett. Biztosan valami szépet láthatott álmában. Mikor a városhoz közeledtünk, felébredt . . . A vihar is elült, a nap kibújt, kiderült . . .

. . . Csakhogy a kormányzósági városból tovább küldtek, nem maradhatott a kormányzósági városban és újra nekünk kellett őt tovább szállítanunk, mert az ottani zsandárok mind úton voltak. Ahogy indulni akarunk, nézem, mennyi ember sereglett össze a rendőrség előtt : fiatal kisasszonykák, urak, diákok, látszik, hogy mind száműzöttek . . . És mindnyájan, mintha ismerősök volnának, beszélnek hozzám, kezet fognak velem, kérdezzgetik. Egy csomó pénzt hoztak neki, meg egy jó gyapjúkendőt az útra . . . Egy darabon el is kísérték . . .

Az úton jókedve volt, csak sűrűn köhögött. Miránk ránk se nézett.

Végre megérkeztünk a járási városba, amely tartózkodási helyül volt számára kirendelve ; ott hivatalosan átadtuk őt. Mindjárt valami nevet említett. — Itt van — azt mondja — ez és ez? — Itt van — válaszolták neki. — Megjött a rendőrfőnök is. Kérdezi — hol akar lakni? — Nem tudom még, — azt mondja — egyelőre Rjazancovhoz megyek lakni. — A rendőrfőnök megcsóválta a fejét, a kisasszony meg összedelézködött és elment. Tőlünk még csak el se búcsúzott. . .

IV.

A beszélő elhallgatott és figyelte, nem alszom-e.
— Többé aztán nem is látta őt?

— Láttam, de bár inkább sohase láttam volna . . .

. . . Hamarosan újra láttam. Amint hazaérkeztünk, ismét felpakoltak és megint erre a vidékre kellett jönnünk. Egy Zagrijazsorkij nevű diákot vittünk. Jókedvű ember volt, szépen tudott énekelni és szeretett iszogatni. Ezt még megszövegebbre kellett vinnünk. Mikor keresztül utaztunk azon a városon, ahol a kisasszonyt hagytuk, elfogott a kíváncsiság, vajjon hogy' él. Kérdezem — itt van a mi kisasszonyunk? — Itt van, — azt mondják — csakhogy nagyon furcsa egy teremtés az : amint megérkezett, egy száműzött férfinál szállt meg, azóta sem látta senki, annál lakik. Egyik azt beszéli, hogy beteg, a másik azt rebesgeti, hogy annak a száműzöttnak lett a szeretője. Már ahogy' az emberek pletykázni szoktak . . . — És nekem eszembe jutott, mikor azt mondta : — Az enyémelek között akarok meghalni. — És nagyon kíváncsi lettem . . . azaz, hogy nem is kíváncsi, hanem őszintén szólva, valami húzott felé. Gondoltam, elmegyek, megnézem. Nem bántottam meg semmivel és nem haragszom rá. Elmegyek . . .

Megindultam, szíves emberek akadtak, akik megmutatták az utat ; a város végén lakott. A ház kicsi, az ajtaja alacsony. Bemegyek ehhez a száműzöthöz, nézem : a szoba világos, tiszta, a sarokban ágy, függönnyel eltakarva. Az asztalon és a polcon könyvek . . . A szoba mellett egy kis műhely, benne egy padon másik fekhely van vetve.

Mikor beléptem, a kisasszony kendőbe burkolózva ült az ágyon, lábait maga alá húzva, valamit varrt. A másik száműzött, Rjazancov nevezetű úr . . . egy padon ül mellette és egy könyvből felolvas neki valamit. Szemüveget viselt, látszott rajta, hogy komoly ember. A kisasszony varr és közben hallgatja. Megkopogtattam az ajtót, amint meglátott, felemelkedett, megkapta Rjazancov kezét és szinte megmeredt az ijedtségtől. A szemei nagyok, sötétek és ijesztők lettek . . . mint azelőtt, csak az arca most még sápadtabbnak látszott. Erősen szorongatta a kezét, a férfi megijedt és odaugrott hozzá. — Mi baja? Nyugodjék meg! — azt mondja. De engem még nem vett észre. A kisasszony eleresztette a száműzött kezét, fel akart kelni az ágyból. — Isten áldja meg, — azt mondja — úgy látszik, még a nyugodt halált is

írigylik tőlem. — Ekkor aztán a férfi is megfordult, meglátott, felugrott. Azt hittem; nekem jön . . . tán agyon is üt. Mivelhogy megtermett, szálas ember volt . . .

Tetszik tudni, azt hitték, hogy újra a kisasszonyért mentem . . . csakhogy aztán látja Rjazancov, hogy állok egy helyben és jóformán se élő, se holt nem vagyok és egyedül jöttem . . . Odafordult a leányhoz, megfogta a kezét. — Nyugodjék meg — azt mondja. — Hát maga, barátom, — kérdezi — mit keres itt tulajdonképpen? . . . Mi tetszik?

Én aztán megmondtam, hogy nem keresek semmit, csak úgy magamtól jöttem. Mivelhogy én kísértem a kisasszonyt és nem volt egészséges, hát eljöttem megnézni . . . Erre aztán ő is megszelídült. De a kisasszony továbbra is haragudott, csak úgy forrt benne az indulat. Az ember azt se tudja, miért. Az igaz, hogy Ivanov férhetetlen ember, de én pártját fogtam . . .

Mikor Rjazancov megértette, hogy miről van szó, rámosolygott a kisasszonyra: — No, látja, — azt mondja — megmondtam magának. — Észrevettem, hogy már beszéltek rólam . . . Úgy látszik, az utazást beszélte el neki.

— Bocsásson meg, — mondom — hogy megijesztettem . . . Tán rosszkor jöttem . . . Akkor inkább elmegyek. Isten áldja meg, ne gondoljon rám haraggal, jószívvel, látom, úgy sem tud rám gondolni.

Rjazancov felállott, a szemembe nézett és kezét nyujtott.

— Ha visszafelé jövet szabad lesz, — azt mondja — nézzen el hozzánk. — A kisasszony meg csak néz ránk és szokása szerint dühösen nevet.

— Nem értem, minek jönne? Egyáltalában minek hívja őt? — A férfi meg azt mondja neki: — Nem baj, nem baj. Csak hadd jöjjön el, ha kedve lesz hozzá . . . csak jöjjön, jöjjön, jól van!

Őszintén szólva, nem mindent értettem meg, amit egymás között beszéltek. Mert az urak sokszor nagyon finoman beszélnek egymás közt . . . Pedig kíváncsi voltam. Szerettem volna ott maradni, meghallgatni . . . de nem mertem, még valami rosszat gondolnak. Elmentem.

Alighogy Zagrzjorkij urat elkísértük, mindjárt vissza-

fordultunk. A rendőrfőnök hivatja az őrzetöt és azt mondja : — Sürgőnyt kaptam, további parancsig itt maradtok. Egy levelet kell bevárnotok, míg megjön. — Mi természetesen ott maradtunk.

Megint csak hozzájuk készültem : gondoltam, elmegyek, legalább a házigazdától megkérdezem, hogy' van a kisasszony. Bementem a házba. Azt mondja a gazda : — Rosszul van, alighanem meghal. Félek, hogy magam is bajba jutok miatta, mert nem akarnak papot. — Ahogy állunk és beszélgetünk, egyszer csak kijön Rjazancev. Amint meglát, kezét fog velem és azt mondja : — Eljöttél újra? Hát gyere be, tessék. — Csendesen bementem a házba, ő meg utánam. A kisasszony rám néz és megszólal : — Megint itt van ez a különös ember!... Maga hívta? — Nem, — azt mondja — nem hívtam, magától jött. — Nem tudtam megállni szó nélkül.

— Kisasszony, miért van olyan gyűlölettel hozzám? Mintha halálos ellensége volnék.

— Persze, hogy ellenségem, — azt mondja — hát maga nem tudja? Természetes, hogy ellenségem! — A hangja erőtlenséges, az arca lázban ég és olyan haragos gyűlölettel néz . . . hogy még látni is rossz volt. Eh, gondoltam, úgy sem fog ez már sokáig élni, bocsánatot kérek tőle, nehogy megbékélés nélkül haljon meg. — Bocsásson meg, kisasszony, — mondom — ha valamivel megbántottam. — Már ahogy nálunk, parasztnál, keresztény kötelesség . . . Látom, megint indulatba jön . . . — Megbocsátani? Hát még mit nem? Sohasem bocsátok meg, ne is várja, soha! Nemsokára meghalok . . . és tudja meg, hogy nem bocsátottam meg!

A beszélő újra elhallgatott és gondolataiba mélyedt. Aztán halkabban és szaporábban folytatta :

Aztán újra egymás között kezdtek beszélni. Az úr tanult ember, biztosan megérti őket, hát elmondom a szavakat, amikre emlékszem. Megjegyeztem magamnak minden szót, most is tudom, csak nem értem. A férfi azt mondta neki :

— Látja, most nem a zsandár jött magához . . . A zsandár kísérete, másokat is kísér, ezt parancsra kell tennie. De ide parancsra jött-e? Mondja, barátom, nem tudom, hogy hívják . . .

— Sztjepán — válaszoltam.

— Hát az apja neve?

— Pjetrovics.

— Hát, Sztjepán Pjetrovics. Mondja, mi hozta magát ide? Jósántából jött? Emberségből? Igaz?

— Persze, hogy emberségből — mondom. — Ezt jól mondja. Mert szabály szerint nekünk nem is szabad ok nélkül a száműzötteket meglátogatni. Ha megtudnák az előjáróim, nem dícsérnének meg érte.

— No lássa — mondja neki a férfi és a keze után nyúlt. A kisasszony elrántotta a kezét.

— Semmit sem látok. Csak maga látja még azt is, ami nincs. De mi ketten (ezt rám értette) őszinte emberek vagyunk. Ha ellenségek, hát ellenségek, nincs mit érzelegni. Az ő dolguk — vigyázni, a mienk — nem ásítozni. Látja, itt áll, hallgatja a szót. Kár, hogy nem érti, mert különben jelentést írna róla . . .

Rjazancov felém fordul, úgy néz rám a szemüvege mögül. A nézése kemény, de barátságos. — Hallja? — mondja nekem. — Mit szól ehhez? . . . Különben ne szóljon semmit; azt hiszem, ez fáj magának.

Persze, a szabályok szerint . . . az a kötelesség, hogy ha valami törvényelleneset hallok, eskü alatt kénytelen vagyok még a szülőapám ellen is feljelentést tenni . . . De mivel én most nem azért mentem, hát bizony rosszul esett, nagyon a szívemre vettem. Az ajtó felé indultam, de Rjazancev megállított.

— Várjon csak, Sztjepán Pjetrovics, — azt mondja — ne menjen még. — A kisasszonynak meg azt mondja: — Ez nem szép magától . . . No, jól van, ne bocsásson meg és ne béküljön ki vele. Ne beszéljünk erről. Talán ő maga sem bocsátana meg, ha mindent meg tudna érteni . . . De az ellenség is ember . . . És maga ezt nem akarja elismerni. Maga szektáriánus, ez az igazság!

— Hadd legyenek, — azt mondja — maga meg közömbös. Magának csak a könyvek valók . . .

Amint a kisasszony ezt mondta, csodálatosképpen, neki ugrott. Majdnem megütötte. A leány meg, látom, egészen megrémült tőle.

— Közömbös vagyok? — azt mondja. — Maga nagyon jól tudja, hogy most nem mondott igazat.

— Körülbelül — válaszol rá a kisasszony. — Hát maga nekem igazat mondott?

— Én, — azt mondja — igazat : maga valóságos Morozova úrnő . . .

A kisasszony elgondolkozott, aztán kezét nyújtott a férfinak, az elfogadta a kezét, a kisasszony meg a szemébe nézett sokáig, aztán megszólalt : — Igen, magának körülbelül igaza van. — Én meg csak ott állok, mint valami bamba, nézem őket és valami úgy szorítja, úgy nyomja a szívemet. Aztán felém fordult, harag nélkül nézett rám és kezét nyújtott. — Hát csak annyit mondok magának, — azt mondja — ellenségek vagyunk mi mindhalálig . . . Hanem azért, Isten neki, kezét nyujtok, kívánom, hogy valamikor igazi, egész ember váljék magából, nem parancsszóra hallgató . . . Elfáradtam — szólt oda Rjazancovnak.

Én kimentem a szobából. Rjazancov utánam jött. Megálltunk az udvaron, ránézek, mintha könnyek csillognának a szemében.

— Nézze, Sztyepán Pjetrovics. Sokáig marad még itt?

— Nem tudom, — mondom — lehet, hogy három napig, míg megérkezik a posta.

— Ha kedve lesz, — azt mondja — jöjjön el megint. Azt hiszem, maga a dolgában derék ember . . .

— Bocsásson meg, hogy megijesztettem . . .

— Igen, — azt mondja — ha jön, előbb szóljon be a háziasszonyhoz.

— Az imént Morozova bojárinyát tetszett említeni; azt szeretném kérdezni, hogy a kisasszony is bojár családból származik?

— Akár bojár, akár nem, de a természete olyan : csak megtörni lehet . . . Maga is megtörte őt . . . De meghajlítani, láthatta maga is : ilyenek nem hajlanak meg.

Ezzel aztán el is búcsúztunk.

V.

A kisasszony nemsokára meghalt. Nem is láttam, hogy temették el, mert a rendőrfőnöknél kellett lennem. Csak másnap találkoztam azzal a száműzöttel; odamentem hozzá, nézea, alig lehet ráismerni... Magastermetű, komoly arcú ember volt, de azelőtt barátságosan nézett, most meg úgy meredt az emberre, mint valami vadállat. Először a kezét nyujtotta, de aztán ellökte a kezemet és elfordult. — Nem tudok most magára nézni. Menjen tőlem, barátom, az Isten szerelmére, menjen!... — Lehorgasztotta a fejét és ott hagyott, én bementem az őrszobára és úgy elfogott a szomorúság, hogy két napig egy falatot sem vettem a számba. Ettől kezdve hozzám szegődött a búbánat. Mintha megbabonáztak volna.

Másnap hívat a rendőrfőnök és azt mondja: — Most már mehetek vissza, az írás megjött, de már késő. Úgy látszik, megint nekünk kellett volna őt valamerre szállítanunk, de az Isten megkönyörült rajta: magához vette.

... De azután még valami történt velem, még nincs vége ennek a történetnek. Visszafelé útközben egy postaállomásra értünk... Bemegyünk a szobába, az asztalon szamovár és mindenféle ennivaló, az asztal mellett valami öreg néni ül s a gazd'asszonyt teával kínálja. Tisztán öltözött, alacsony, jókedvű, beszédes öregasszony. A gazd'asszonynak egyre mesél a maga dolgáról. — Összeszedtem a cók-mókomat, házamat, ami örökségképpen maradt rám, eladtam és eljöttem az én galambocskám után. Hej, de megörül! Tudom, zsörtölődni fog, megharagszik, tudom, hogy megharagszik, de azért mégis örülni fog. A levelében írta, hogy ne merjek utána jönni. Hogy semmikép ne merjek utána jönni. No, de nem baj!

Engem meg, mintha szíven szúrtak volna. Kimentem a konyhába. — Ki ez az öregasszony? — kérdezem a szolgálólányt. — Ez annak a kisasszonynak az édesanyja, akit maguk nemrég szállítottak erre. — Én erre megtántorodtam. Látja a szolgáló, hogy elváltozott az arcom, azt kérdezi: — Mi lelte?

— Csendesebben, — azt mondom — mit kiabálsz... az a kisasszony meghalt.

Erre a szolgáló, aki igazat szólva kikapós, az utasokkal mulatozó lány volt, összecsapja a kezét, sírni kezd és rohan ki a házból az udvarra. Vettem a sapkámat és én is kimentem, csak azt hallottam még, hogy az öregasszony egyre beszélget a gazd'asszonnyal és én úgy megsajnáltam, de olyan borzasztóan megsajnáltam, hogy nem is lehet elmondani. Gyalog egyenesen nekivágtam az útnak, később utólért Ivanov a szekérrel és én is felültem.

VI.

...Hát így történt!... A rendőrfőnök, úgy látszik, bejelentette a parancsnokomnak, hogy a száműzöttekhez jártam és a kosztromi ezredes is bepanaszolt, hogy a lányt védelmeztem, egyik baj jött a másik után. Nem is akart a parancsnokom előléptetni. — Micsoda altiszt lesz belőled, ha ilyen vénasszony vagy! Megérdemelnéd, hogy lecsukassalak! — De én akkor nem törődtem semmivel és nem sajnáltam egy szemernyit sem a dolgot.

És én azt a haragos kisasszonyt nem tudtam elfelejteni és még most is sokszor mintha előttem állna.

Mit jelenthet ez? Ha ezt megmondaná nekem valaki! De az úr talán már alszik is?

Nem aludtam... A kis erdei házra boruló mély sötétség nyugtalanított és a meghalt leányka szomorú alakja jelent meg előttem az éjszaka sötétjében, a hóvihar tompa jajgatásától kísérve.

Karalyenko Vladimir után, orosz eredetiből

BERÉNYI LÁSZLÓ.

KÖLTEMÉNYEK.

I.

Regény-részlet.

Itt járnak el az ablakom alatt —
Az ifju búsan, árván, hallgatag,
A másik oldalon a lány
Egy vidám, új fiúval oldalán.

Azt sem tudom : kik, — de már tavasz óta
Reszket szivemben róluk ez a nóta,
Mert — noha sem a hősnő, sem a hős,
De a regényük nekem ösmerős!

Várom a végét. Tudom, hogy csak az lesz,
Ahogy átéltem én is egynehányat . . .
Itt is a lány, lám, egyre pirosabb lesz,
S az ifju napról-napra halaványabb! . . .

II.

Novemberi dal.

Az ősz arcára szegzem a szemem,
S a múlandóságról elmélkedem . . .

Nézem az erdőt s keresem hiába' :
Hol a régi, virágos selyemágya? . . .

Hol a madárdal, lombos rejtekéből?
A fény, az élet az egész vidékről . . .

— Nézek a földre és nézek az égre,
És könny szivárog szemem szögletébe.

S szivemre búsan úgy borúl a részvét :
Mintha csak a saját sorsomba néznék! . . .

S e nagy, sivár elmúlás közepébe',
Balgatagon ím alig veszem észre :

Hogy túl az erdön, túl az elmúláson :
Friss őszi vetés sarjad a határon! . . .

S hogy ennek a zöldjében ott van immár :
A tavasz, az új élet, a jövő nyár!!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

SZEMLE.

Gróf Andrássy Gyula.¹

(1860—1929)

Tekintetes Akadémia!

Mély megilletődéssel jelentem, hogy igazgató- és rendes tag-társunk, gróf Andrássy Gyula e hó 11-én elhunyt. Halála ország-szerte, sőt hazánk határain túl is fájdalmas megdöbbenést keltett, habár a boldogult már néhány év óta majdnem teljesen visszavonult a nyilvános élettől. Visszavonulása ellenére mindnyájan éreztük, hogy mit bírtunk és mit veszítettünk benne.

Gróf Andrássy Gyula azok közé a ritka egyéniségek közé tartozott, akiknek jelentőségét az öröklött nagy név alig növelhette, annyira kimagaslott még politikai ellenfeleitől is elismert rendkívüli természeti adományai, a közpályára való képzettsége és hivatottsága, valamint tiszta és előkelő jellemtulajdonai által.

Elvesztése annál fájdalmasabb, mert, bár hosszú parlamenti pályát futott be s ismételve helyet foglalt a kormánypadokon is, az utóbbi évek alatti visszavonultságát senki véglegesnek nem tekintette s mindnyájan hittük, hogy ő a közélettől és a közélet tőle még sokat várhat.

Fényes tehetségét már kora fiatalságától gondosan kiművelvén, egyike volt hazánkban a politikailag legiskolázottabb, a legszélesebb látkörű, leggazdagabb ismeretekkel rendelkező fejeknek. Politikai képzettsége mély történelmi és közjogi tudásban gyökerezett s Akadémiánkhoz való hozzátartozása nemcsak államférfiúi jelentőségén és parlamenti szónoki szerepén, hanem főkép azon a fényes irodalmi működésen alapult, mely a publicistikát a tudományos felfogás és ítélet magasságaiba emelve, neki Akadémiánk nagyjutalmának babérját szerezte meg s irodalmunkban maradandó, díszes helyet biztosít.

Főműve: *A magyar állam fönnmáradásának és alkotmányos szabadságának okai*, bár sajnálatosan befejezetlen, meglevő három kötetében, melyek elseje 28 évvel ezelőtt, harmadika 18 évvel ezelőtt jelent

¹ Elnöki megemlékezés a M. Tud. Akadémiának 1929 június 17-i összes ülésén.

meg, alapvető jelentőséggel bír, mint a magyar történelemnek politikai, jogtörténeti és történetbölcséleti mélyreható és a legmagasabb szempontokra emelkedő elemzése. Egyúttal — kivált első részében — a legfigyelemreméltóbb kísérlet a magyar történelmi fejlődés európai beállítására, főképp annak a középkor folyamában az angol történelmi párhuzamok világításában való megjelenítése által. Andrásst konzervatív felfogása mégis nagy elfogulatlanságra képesíti e művében s ennek köszönhetjük egyes történelmi tényeknek és alakoknak az igazságot legjobban megközelítő jellemzését. Műve utolsó része már majdnem egészen jogtörténeti jellegű s bár fejtegetései nem érnek a Pragmatica Sanctióig, az előzmények biztos megítélése megbízható eligazodást nyújt bizonyos osztrák közjogi tanokkal szemben.

Andrássy egyik főtörekvése e művében: nemzete valódi jellemének megismerése, miközben szépen és nemesen jut érvényre csüggedetlen hite a magyar nemzet történelmi hivatásában. «Más népek fejlődése — írja ő — a dicsőség ragyogóbb csúcspontjait, a politikai eredmények fénylőbb korszakait tünteti föl, mint a miénk. De egyik sem tesz túl rajtunk a nemzeti érzés mértékében és állandóságában. És sehol sem fakadt ez érzésből szívósabb munka, állhatatosabb kiltartás, becsebb, mert nehezebben kivívható eredmény, sehol sem párosult ez az érzés több politikai belátással és föllobbanó vérünk mellett is higgadtabb megfontolással, mint nálunk.»

Reméljük, hogy Andrásynak ez a megállapítása meg fogja őrizni érvényét nemzetünk legujabbkori nagy katasztrófája után is és sötét jelenünkől biztató világot fog vetni jövőnk útjára.

Berzeviczy Albert.

Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön (1875).¹

Az Erdélyi Múzeum Egyesület (E. M. E.) országosan, Erdély egész magyar társadalmának áldozatkészségéből és támogatásával, és országosnak, Erdély egész területét magában foglaló céllal alakult meg. Azaz az egész erdélyi területről kért, fogadott el és vásárolt múzeális tárgyakat. Sem elvben, sem gyakorlatban erdélyi személy

¹ *Helven év* (1849—1919) az erdélyi magyarság szellemi életéből (hírlapirodalom, tudományos élet, szépirodalom) c. mű egyik fejezete. Külön közlését időszerűvé teszi az a körülmény, hogy a Székely Nemzeti Múzeum ez év őszén ünnepli meg Sepsiszentgyörgyön elhelyezésének és nyilvános közgyűjteményként fennállásának félszázados évfordulóját.

és erdélyi múzeális tárgy előtt ajtait be nem zárta, hanem tárva-nyitva tartotta mindenkinek és minden tárgynak. A megalakulást követő években úgy látszott, hogy az E. M. E. gyűjteményeibe fog összegyűlni az erdélyi magyarság minden történeti emléke és az erdélyi földnek valamennyi természetrajzi tárgya. A több évtizedes küzdelem után mintha nyugvópontra, végleges megoldáshoz jutott volna az erdélyi magyarság múzeális eszménye. A mult emlékeinek szeretete, megbecsülése az E. M. E. megalakulása által folyton fokozódott és kezdett még a népi rétegben is köztudattá gyökeresedni. A maradványok és emlékek többé nem haszontalan s félredobott értéktelenségek, a kútfők meg nem ócskapapír számba mentek. Árfolyamuk lett s a közönség igyekezett azokat az E. M. E.-hez juttatni; vagy ha nem, legalább félretette, kezdte óvni a további pusztulástól. Csakugyan elgondolható az E. M. E.-nek oly irányú és arányú további fejlődése, hogy táraiba felvette volna egész Erdélynek minden történeti emlékét, maradványát és kútfőjét, valamint egész Erdélynek természetrajzi tárgyait. Nem így történt. Jó másfél évtized mulva megalakul a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, amelyet rendre újabbak követtek, mint a dévai, gyulafehérvári, dézsi stb. múzeumok. Azok, akik a nagy, központi jellegű s mindent magába foglaló múzeum-óriásoknak a hívei, az újabb és szűkebb területre vagy sajátos külön célra alakult kisebb múzeumok alapítását, szervezését és fenntartását természetesen nem helyeselhetik. Több kisebb múzeumnak — mondják — a fenntartása költségesebb, mint egy nagy központinak. Anyagi és szellemi erőt (tudományos személyzetet) többet kell ráfordítani, mint az egy központira. A tudományos kutatás érdeke is az, — folytatják — hogy az anyagot ne több különféle, egymástól távolosó helyen kelljen felkeresgéltni. Legyen minden egy helyen, a kutató ne kényszerüljön idő és pénz felesleges, elkerülhető pocskékolására. Ez ellenvetések azonban csak részben helytállóak. Nagy múzeumok építésére t. i. még kevésbé lehet egyszerre és elegendő anyagi fedezetet előteremteni, mint amennyi szükséges egy-egy kisebb múzeumhoz. A tudományos kutatásnak kétségtelenül könnyebb dolga van, ha minden együtt és egy helyen található fel. De nem mindig. Néha a helyszínelés is elengedhetetlenül szükséges. Különben is a múzeumok nemcsak a tudósokért vannak, hanem a közönségért is. Mégis csak kisebb nemzetgazdasági veszteség időben és pénzben is az, ha pl. kevésszámú tudósok is ellátogatni a kutatás teljessége végett, mint akár csupán a háromszéki székelységnek messzi útra kerekedni a végett, hogy szemlélhesse a maga multját és földjét. Aztán a nagy területre támaszkodó egyetlen múzeumok-

nak sikerét, működését lényegesen csökkentí a távolság. A messzi végekre sem a gyűjtés, sem a vásárlás, sem az irányítás munkája nem jut el megfelelő gyorsan és frissességgel. És a tárgyak messzi elszállítása is csak több nehézséggel jár, mint a közvetlen közelbe juttatás. A szélesebb társadalmi rétegek, a közönség érdeke és nevelési szempontja meg egyenesen ellentétben áll a múzeumóriásokéval. Ami közelben van, inkább az enyém, többet tudok, hallok róla, inkább érdeklődöm iránta, jobban szeretem, többször megnézem, szívesebben támogatom. Felfogásom szerint az az ideális állapot, melyben minden történelmileg vagy természetileg bizonyos nagyobb egységet alkotó területnek van jól elrendezett s jól vezetett saját múzeuma. Egyébként is Erdély maga mindenestől beillik egy óriási múzeumnak. Annyi benne a történelmi emlék, a néprajzi sajátosság és a külön természeti kincs, hogy mindezeknek legmúltóbb és legmegfelelőbb férőhelye maga Erdély. Ha akármilyen központi múzeumóriást építhetnénk, vagy ha számtalan kisebb, helyi jellegű múzeumot létesítettünk volna, még mindig csak egy részt tudnánk tárukba helyezni! Éppen ezért helyesnek, szerencsésnek mondható múzeumügyünknek a középúton előrehaladt tényleges fejlődése. Az E. M. E. megmaradt mindvégig országosnak, fokozta a társadalom múzeális érzékét s felébresztette a helyi és saját célú múzeumok létesítésére irányuló törekvést. Időrendben s jelentőségben is első vidéki múzeum Erdélyben a Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön.

A Székely Nemzeti Múzeum is, mint Erdélynek legtöbb közművelődési intézete, egyetlen személy kezdeményezésére, tudomány-szeretetéből és áldozatkészségéből nőtt ki. Özv. Cserey Jánosné, Zathureczky Emilia, ez a fennkölt lelkű alapító. Csereyné a háromszéki megyei Imecsfalván kezdte gyűjteni a székelység multjára vonatkozó tárgyakat. Munkájában segítette és támogatta Vasady Gyula tanár,¹ ki a Cserey-családban mint nevelő működött. Csereyné felszaporodott gyűjteményét 1875 nyarán udvarháza helyiségeiben kiállította. A gyűjteménynek sok látogatója s köztük 59 ajándékozója is akadt. Ekkor, 1876 január elején, Cserey-múzeumnak nevezte el a gyűjteményt tulajdonosa. E néven megvásárolta emlegetni kezdtek. Csereyné gyűjteményét eleinte az E. M. E.-nek szánta s a nehezen megszerzett petőfalvi natronizált hullát fel is szállíttatta Kolozsvárra. Közben azonban főleg Pulszky Ferenc és Rómer Flóris közleményei nyomán felszínre került a vidéki kisebb múzeumok létesítésének eszméje. Ennek hatása alatt Csereyné 1876 őszén eredeti

¹ Finały Henrik egyet. tanárnak és régésznek mostohafia.

szándékát megváltoztatva, gyűjteményét Szentiványi Gyula háromszéki főkirálybíró kérésére Háromszék vármegyének ajánlotta fel egy Háromszéki Múzeum alapjául. Háromszékmegeye az ajánlatot örömmel elfogadta s megindult a vita, hol találjon elhelyezést. A megye két városa, Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy harcolt érte. A győzelem az utóbbi lett s ma már bizton állítható, nem méltatlan kezekbe jutott.

A múzeum székhelye 1879 óta Sepsiszentgyörgy. De nem háromszéki tulajdonul és jelleggel, hanem az egész székelység közvagyonaként és az egész székelysége kiterjedőleg, Marosszéket, illetőleg Marostordát kivéve. Közben ugyanis a széküldött fölhívásokra egyre érkeztek ajándéktárgyak. Kossuth Lajos is az ajándékozók között volt. A Bem apó katonai érdemrendje nagykeresztjének csillagjelvényét küldte el, amivel Bemet a magyar kormány Szeben elfoglalásáért tüntette volt ki. Kossuthnak az adományt bejelentő levele Csereyné szándékán újabb és (tegyük hozzá) üdvös módosulást idézett elő. 1877 március 10-én kelt adománylevelében a háromszéki jelleg helyett már azt kívánja, hogy az intézet Székely Nemzeti Múzeum nevet viseljen, Háromszék megyében maradjon ugyan, de Marosszéket kizárva (mivel ott már van Teleki-theka) az összes székelység (Csík-Gyergyó, Kászon, Udvarhely, Sepsi, Kézdi, Orbai, Miklósvár és Bardóc-székek) közvagyonaként és oltalma alatt. A székek előljárói, illetőleg a három vármegye (Csík, Háromszék és Udvarhely) fő- és alispánjai meleg szeretettel fogadták el és karolták föl a most már harmadik, de ezúttal (1879) végleges helyet, nevet és jelleget nyert Székely Nemzeti Múzeumot.

A székely nemzet közvagyonában levő Székely Nemzeti Múzeum közvetlen felügyelő hatósága egy ideig a tulajdonos három székely vármegye fő- és alispánjaiból s e megyék rendezett tanácsú városainak polgármestereiből álló felügyelő bizottság volt. A múzeum ügykezelésének intézkedő testülete 15 tagú választott igazgatóválasztmány és a (jelenleg két) múzeum-őr. A múzeum felügyelő és kormányzó testületeinek a jogi és közigazgatási végleges szervezkedése nagyobb nehézség nélkül, símán történt meg.

Annál több gondot okozott a helyiség kérdése. Az Imecsfalván már nagyon is zsúfoltan felhalmozott gyűjteményt 1879-ben vette át és szállította be Sepsiszentgyörgyre a tulajdonos vármegyéket és városokat képviselő (később: felügyelő) bizottság. A ref. Mikó-kollégium előljárósága ingyen ajánlotta fel helyiségül könyvtári épületének emeleti részét (négy szobát és zárt folyosót). A már kezdettől fogva sem elég befogadó képességű helyiségben csakhamar beállt a túltömöttség, a felgyűlt anyag raktárszerű egymásra zsúfolt-

sága. 1890-ben a felügyelő bizottság szerződést kötött a kollégiummal, melynek értelmében a kollégium köteles a múzeum céljának megfelelő s a látogatók által is megközelíthető helyiséget adni, múzeum-őrrel is gondoskodni évi 600 frt átalány-összeg ellenében. A kollégium a szerződésnek az örökletet illetőleg könnyen, de a helyiségre vonatkozóan legjobb akarat mellett is csak nehezen, vagy sehogy sem tudott eleget tenni. A tanítás és internátus céljait szolgáló folytonos iskolai építkezés következtében a múzeum állományát többször kellett költöztetni emeletről földszintre, egyik szárnyról a másikra. Csak természetes, hogy a felügyelő bizottság, a kollégium s általában a múzeumhoz ragaszkodó s azt megbecsülő közönség állandó törekvése volt: végleges, tágas, minden tekintetben megfelelő saját épülethez jutni. A tulajdonos vármegyék, városok és egyesek folytonos áldozatkészségéből végre 1911-ben Hüttl Dezső országos felügyelő és az erdélyi származású Kós Károly tervei alapján, erre a célra megszerzett gyönyörű saját telken megkezdődött az új építkezés s a következő évben be is fejeződött. Ma a Székely Nemzeti Múzeum művészeti s múzeális szempontból egyaránt pompás és megfelelő, saját telkén, villaszerűleg emelt szép palotában, saját otthonában van. Ugyanazon telken épült fel a két múzeum-őri megfelelő lakás is.

A múzeum első őrül az alapító kívánsága szerint Vasady Gyulát alkalmazták. Vasady érdemeit utóda, a későbbi kiváló történétíró, Nagy Géza szép szavakkal méltatta a Székely Nemzeti Múzeum Értesítője I. rész, 28. lapján. Vasady ugyanis csak két évig viselhette gondját a múzeumnak, 1881 elején, alig negyvennégy éves korában elhunyt. Nagy Géza, kit a múzeum és a székelység szerencsés választása hívott el utódnak, nyolc évig működött a Székely Nemzeti Múzeum élén. 1889 végén távozott el Budapestre, elfogadva a Nemzeti Múzeumhoz történt kineveztetését.

Nagy Géza nyolc éves működése a múzeum fejlődésében jelentékeny. Amennyire a férőhely engedte, rendezte és rendben tartotta az anyagot, amelynek gyarapításán is folytonosan fáradozott. Megírta kútfókkal is illusztrálva a múzeum történetét az általa megindított *Értesítő* I. részében. Ugyanott ismertette magát a múzeumi anyagot, külön csoportokban és leltárszerűleg ugyan, de érdekes, szakszerű művelődéstörténeti megjegyzésekkel egészítve ki a rideg számadatokat. E leíró ismertetést a magam részéről valósággal mintaszerűnek tartom. Minden múzeumnak utánoznia kellene, utánoznia kellett volna. Részletes, tudományos, a tárgyakat szólásra kényszerítő előadásban nemcsak tájékoztatja az olvasót, hanem szinte vonzza, húzza be a múzeum épületébe a tárgyak megtekint-

tésére. Csak egyben nem szabad követni. Abban, hogy nem külön, könnyen terjeszthető és kényelmesen használható füzet alakjában jelent meg, hanem más közleményekkel együtt testes füzetben. Nagy Géza egyébként a folyóiratokban közölt, számos tudományos tanulmányában, a hírlapok számára írt propagáló cikkeivel a múzeumnak hírnevét, tekintélyét nagyban előmozdította. Az *Évkönyv* II. részében jelent meg hatalmas tanulmánya: *Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakóhelyük.* E tanulmány a székely eredetprobléma történetének egyik jelentős mozzanata. Több tételét éppen napjainkban igazolta a legújabb kutatások eredménye.

Nagy Géza távozása után a gondozást elvállaló Mikó-kollégium már nem egy, hanem két-két tanárt választott örnek, külön a könyv- és régiségtár s külön a természetrajzi gyűjtemények számára, annál is inkább, mert a tanárok a múzeum-őri megbízatást csak mellékfoglalkozás gyanánt, tehát a tanári teendők elvégzése után végezhették. E tanár-múzeumőrök egytől-egyig derék, lelkiismeretes, a hivatás magaslatán álló férfiaknak bizonyultak. Megérdemelné mind-egyik, hogy munkásságát külön méltassuk s hisszük, hogy a múzeumnak majdani történetírója meg is teszi. Meg tell tennie. Mi itt külön csak László Ferenc nevét emeljük ki, kivált Erősdön, Oltszemen és másutt folytatott szerencsés és eredményes ásatásainál fogva. Az általa kiváló szakértelemmel feltárt és a múzeumban mintaszerűen elhelyezett praemykénei gyűjtemény a maga nemében az egész világon páratlan. Tanulmányozására a legtávolabb külföld szaktudósai járnak el, magasztalva a László Ferenc tudományos érdemeit.

A Székely Nemzeti Múzeum törzsállománya, az 1879. szept. 15-én kelt átvételi jegyzőkönyv tanúsága szerint, összesen 8779 darabból állott. Ebből irott és nyomtatott könyv kereken három-ezer, okmány ezer, természetrajzi tárgy másfélezer. Tíz év mulva már a könyvtári állomány 12 s az oklevelek száma négy ezeret tett ki, az eredeti állománynak négyszeresét.

A világháború második évének, 1915-nek végén kitett

1. a könyv- és levéltár	állomány	83,660 drb
2. régiségtár	«	2,741 «
3. szépművészet	«	699 «
4. néprajzi	«	6,402 «
5. természetrajzi gyűjtemény	«	13,107 «
Összesen :		<hr/> 104,609 drb. ¹

¹ Az adatokat a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1915. és 1916. évfolyamaiból állítottam össze. Az előző évi adatokat a *Magyar Minerva* I—V. kötete is feltünteti.

A következő években a Székely Nemzeti Múzeum fejlődése sok nehézséggel találkozott. Sepsiszentgyörgy s vele a múzeum is beleesett a harctérbe. Később a közhatalom változása lassította meg a fejlődés ütemét. Szerencséje volt azzal, hogy ekkor már saját külön palotájában volt otthona s hogy kiváló és buzgó őrrei (Csutak Vilmos és László Ferenc) e nehéz időkben is állandóan megmaradhattak őrhelyükön. A múzeum jogi helyzete változatlan jelleggel államilag bejegyeztetett s az épület pót- és javító munkálatai befejezést nyertek. Még e nehéz időkben se szünetelt a belső, múzeumi munkásság. A nehéz évek elmúltával, napjainkban a Székely N. M. ismét normális életet él. Nehézségei természetesen vannak, de nem veszedelmek és nem legyőzhetetlenek. Az utolsó hivatalosan közzétett kimutatáshoz képest a fejlődést a következő számok mutatják (az 1927. év végén) :

1. Könyv- és levéltári állomány	222,943 drb
2. régiség- és érentár	« 28,978 «
3. szépművészeti	« 914 «
4. néprajzi	« 6,791 «
5. természetrajzi	« 13,286 «
Összesen :	<u>272,912 drb.¹</u>

Ime, ennyire szaporodott fel a Csereynétől adományozott nem egészen kilencezer dbnyi eredeti állomány. Hogyan, honnan? Szerető, hozzáértő vezetők és örök folytonos gondoskodásából s a székelység, de különösen a háromszéki magyarság lelkes áldozatkészségéből. Aki közvetlenül nem tapasztalta is e szerető gondoskodást és kifogyhatatlan áldozatkészséget, még az is megérzi a hivatalos jelentések és kiadványok² betűin keresztül, hogy a Mikó-kollégium.

¹ E gazdag múzeális anyagból még a legértékesebb darabok felsorolása és ismertetése sem foglalhat helyet e vázlatos összefoglalásban. Erre vonatkozólag utalunk a következő jegyzet adataira. Itt a *praemykénei maradványok* mellett csupán az *Apor- és Csereynécódexet* említjük meg. Megjegyezzük, hogy a küszöbön álló félszázados jubileum alkalmából a Sz. N. M. nagyszabású tudományos jellegű *Évkönyvet* fog kiadni, melyben a múzeumi anyag újabb részletes ismertetése is megtalálható.

² A jelentések a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, meg a *Magyar Minerva* különböző évfolyamaiban olvashatók. Hivatalos kiadványa a Múzeumnak: *A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve* I—II. r. szerk. Nagy Géza; III. r. szerk. Péter Mózes és László Ferenc. Teljes bibliográfiát ad a *Magyar Minerva*, V. k. 534—40 l. Az 1927. é. adatokat Csutak Vilmos múzeumőr szívességéből közölhetem.

Sepsiszentgyörgy városa, Háromszék megye az édesanya szeretetével és áldozatkészségével gondozta és fejlesztette múzeumát. Az *Évkönyv* I. részének utolsó közleménye 28 sűrűn szedett oldalon sorolja fel az ajándékozók névsorát. Ebben ott találjuk a legtekintélyesebb történelmi székely családokat, szellemi munkásokat, kicsiny polgári és egyházközségeket s az egyszerű közszekely ivadékokat egyaránt. Elmondhatjuk, hogy a Sz. N. M. maga is magánkezdeményezés és magánadomány, mint az E. M. E. De valamint a Kemény grófok magánadománya a Mikó adományának és agitatori tevékenységének áldásos következményeül országosan, Erdély egész magyarságának a támogatásából és áldozatkészségével nőtt naggyá, úgy vált székely közvagyonná a Sz. N. M. is az egész székely társadalom megértő és támogató közreműködéséből. A székelységlakta földnek és a székelység történetének páratlanul gazdag gyűjteménye a Sz. N. M.; kitűzött és öntudatosan vállalt helyi jellege azonban lényeges alkotóeleme a magyar, sőt az egyetemes emberi művelődésnek és tudománynak is. Gyönyörű telken, saját, művészi értékű palotában van elhelyezve, szerető szemek vigyázzák s áldozatos székelyek gondoskodnak róla. Egyike azon magyar közművelődési és tudományos intézeteknek, amelyeknek jelenét és jövőjét nyugodtnak és biztosnak lehet mondani.

Két dologra azonban szükség van. Az intézet ismertetésére széles körök előtt 1. nyomtatott leltári katalógus és 2. népszerű leírás útján, mely a számadatok mellett a múzeális tárgyak történetét, tudományos és kulturális jelentőségét is feltüntesse (esetleg képekkel). Mintául vehető a Nagy Géza említett munkája. Ezt a népszerűsítő leírást könnyen kezelhető alakban, tömeges példányszámban kellene közrebocsátani és, ami fő, a magyaron kívül az állam nyelvén is és német, angol és francia nyelven is. Ha egyszerre nem is lehet megvalósítani a költség miatt, rendre igen. A magyar és román szövegű kiadás, noha ezeknek is olcsónak kell lenniök, fedezné a később más nyelven következőket.

Már csak ehhez is, de a múzeum mindennemű életnyilvánulása szempontjából is feltétlenül szükséges az, hogy a múzeum-örök állása ne mellékfoglalkozás legyen. Az az idő, ami a tanári teendők ellátása után fennmarad, édes kevés, majdnem semmi. Nem nyom a mérlegben semmit az az (önmagában ugyan helytálló) észrevétel, hogy hiszen eddig is úgy volt, hogy az örök lelkiismerete a kevés, fennmaradt idő alatt is sokat tudott elvégezni. A Székely Nemzeti Múzeum oly hatalmasan fejlődött s fog fejlődni, oly nagy magyar nemzeti kincstár, hogy bármily áldozatba kerülne is, szakí-

tania kell azzal, a csak régi szatócsoknál és iparosoknál divatos szokással, hogy kertészettel és egyéb gazdálkodási ággal is foglalkoztak akkor, mikor a mesterségüzésben már nagyon elfáradtak. Ez a gondolat már az 1915. márc. 20-án tartott választmányi gyűlésen is fölmerült. Ma újra elő kell venni, de gyökeresebb formában: a múzeumóri állásokat (egyelőre legalább egyiket) teljesen függetleníteni kell mindenféle más foglalkozástól. Éljenek kizárólag és egyedül a múzeumnak. Csak ebben az esetben leend a Sz. N. M. több, mint gyűjtemény. Ebben az esetben a múzeumőrök a gyűjtés, rendezés és rendbentartás mellett meg fogják írni a múzeum monografiáját, meg az említettem leíró propaganda-katalógust. És feldolgozhatják tudományosan is a múzeum páratlanul becses anyagát. Csak egyetlen kérdést vetek fel a multból. Vajjon, ha László Ferenc minden idejét (s nemcsak a tanári munka elvégzése után fennmaradót) ráfordíthatta volna az ásatásokra, az ásatások eredményeinek tudományos feldolgozására, mennyivel nagyobbra nőtt volna nem az ő tudós érdeme, de a Sz. N. M. dicsősége az emberi kultúrának s az egyetemes tudománynak tehetett szolgálatok által? Hadd foglalkozzék a Sz. N. M. öre csak a múzeummal, a múzeummal kapcsolatos tudományágakkal s a nemes székely nemzet gyűjteményét tegye élő, ható erővé minél szélesebb körök lelke számára. Van-e, aki azt merné ellenvetni, hogy nincs szükség ilyesmire?

Egyébként is tudósaink, tisztán tudományos foglalkozást folytató férfaink száma Erdélyben nagyon lepadt s folytonosan csökkenőben van. A jövőre kilátás szintén nem nagyon biztató. Maholnap a félkezünk elegendő előszámlálni azokat, akiknek módjuk van Erdélyben művelni a magyar tudományt. Valósággal fenyeget az elsekélyesedés. Ha a Sz. N. M. óreinek állását átalakítottuk ez elgondolás szerint tudományos, irodalmi stallummá, akkor nemcsak a Sz. N. M. néma falai és szólni nem tudó tárgyai, hanem két órének tudományos munkássága is tiltakozni fog minden elsekélyesedés, tudománytalan álműveltség ellen.

Tudom, hogy a székelység, a Sz. N. M. tulajdonos gazdája, a szükkeblűségnek és érzéketlenségnek soha, de mindig a tudománynak és közművelődési szabadságnak szolgált. Éppen ezért biztosra veszem, hogy ezt a sürgős feladatot is megoldja, önmagához és múzeumához méltó sikerrel.

Kristóf György.

IRODALOM.

Egy amerikai folyóirat gróf Andrassy Gyula történeti munkájáról.

Berzeviczy Albert akadémiai beszédében szép szavakkal méltatta gróf Andrassy Gyula háromkötetes munkáját a magyar történetről. Ezek a szavak talán a kegyelettől sugallt dicséretnek látszanak. Pedig tudnunk kell azt, hogy egy amerikai kritikus is igen melegen méltányolta gróf Andrassy történetírói tehetségét, midőn *Diplomácia és Világháború* című munkája angol fordításban megjelent 1921-ben (Diplomacy and war címen). A könyvről S. A. Korff bírálatot írt az *American Historical Review* 1922. évfolyamába (XXVII. k. 795. l.). Idézzük e cikkből a következőket: «Azok közt a most nagyszámban megjelent emlékiratok közt, melyeket oly férfiak írtak, akik az európai háború idején, vagy annak előkészítésében szerepet játszottak, gróf Andrassy munkája bizonyára kiváló helyet foglal el. Határozottan történeti értékű munka, nemcsak új adatai, hanem kiválóan tárgyilagos felfogása miatt is. A szerző nem arra törekszik, hogy önmagát tisztázza, nem úgy cselekszik, mint a német államférfiak és tábornokok, például Bethmar-Hollweg vagy Ludendorff, Hindenburg vagy Helfferich, akiknek munkáiból kilátszik a maguk tisztázására való törekvés. Andrassy világosan és tömören beszél el a történeteket s mindenkép azon van, hogy Magyarország és Ausztria eljárását minél kedvezőbb színben tüntesse fel. Andrassy könyve ezért mindig mellőzhetetlen forrása marad a történeti ismeretszerzésnek.

... könyvében a nagy háborút megelőző ötven évnek angol, francia és orosz diplomáciai történetéről kitűnő képet rajzol...

Ez a könyv értékes adaléka lesz mindig az újkori történelemnek.»

Így írt egy amerikai kritikus Andrassyról, a történetíróról. Cikke egy világszerte nagytekintélyű folyóiratban jelent meg, melyet nálunk kevesen ismernek. Ezért akartuk felhívni reá a magyar olvasók figyelmét. Az amerikai író szavai is éreztetik velünk, hogy Andrassy kidőlével igen sokat veszítettünk.

Az új olasz irodalom és az európai egyetemesség.

Italo Siciliano: *Il Teatro di Pirandello ovvero i Fasti dell' Artificio.* —
Massimo Bontempelli: *Il figlio di due madri.*

Az újabb olasz irodalom az utolsó ötven évben erősen kiszakadt az egyetemes európai fejlődés sodrából. Nemcsak színeiben és jellegzetességében, — ami önmagában eredetiséget jelentett volna, — hanem témáiban, problémáiban, sőt életszemléletében is regionálisá vált. Dante, Boccaccio és Ariosto irodalma, amely egykor egész Európának irányt szabott, nemcsak teljesen elszigeteltté vált, hanem kissé elvidékieedett a szónak abban az értelmében, amely a látkör szűkebb elhatároltságát, a szempontok sekélyességét és bizonyos fokig az elmaradottságot jelenti. Csaknem valamennyi olasz írónak megvolt ez a regionális íze. Még a legnagyobb és legerősebb tehetségek is, mint Giovanni Verga vagy Grazia Deledda, a Nobel-díjnyertes regényíró, tulajdonképpen egy egészen szűk kör életét festik és problémáit boncolják. D'Annunzio egy nagyobb, szélesebb horizontú regionalizmusba merült, a latin kultúra antik szépségimádatának «Paradis artificiel»-jébe. De a legjobb és legtehetségebb olasz írókban mindig megvolt a törekvés arra, hogy az újabb olasz irodalomnak ezt a legnagyobb problémáját: egyetemes érdekű művet építeni a regionális alapokra, valamiképpen goldják.

Senkinél sem volt annyira öntudatos ez a törekvés, mint Pirandellónál, akinek talán legközelebb is sikerült jutnia a probléma megoldásához. Annyi bizonyos, hogy Pirandello műve, főleg annak drámai része, az általános érdeklődés középpontjában áll Európaszerte. Ibsen óta nem volt drámaíró, aki a színpadon befolyását olyan egyetemes és olyan sokféle formában érvényesítette volna, mint ő. Hatása az olasz irodalomra igen élénk, sőt egész Európában jelentős. Pedig Pirandello alapjában szintén regionalista író. Szerettek vele kapcsolatban Bernard Shaw hatásáról beszélni. Abban, hogy Pirandello drámáiban mindig felvetődnek a filozófiai elemek, sőt, hogy a túlsúly a szenvedélyek és ösztönök érvényesülésével szemben az értelmi latolgatásnak jut, Ibsen erős befolyását látták, tehát északi áramlatok felülkerekedését a déli íróban. Voltak, akik a német romantika hatásait fedezték fel nála. Ezek a megállapítások lehetnek tetszetősek, de semmiesetre sem helytállóak. Pirandello művében, amint ezt egyik francia kritikusa, Benjamin Crémieux igen helyesen látja és meggyőzőn kifejti, nincs semmi északi. Pirandello művének egész jellegzetességét sicíliai származása adja meg. Az úgynevezett

«pirandellizmusnak», amelynek klasszikus és teljesen szemléltető meghatározását és magyarázatát Adriano Tilgher adta, leglényegesebb eleme a sicíliai impulzivitás, értelmesség és mozgékonyság. Ez az impulzivitás valósággal szenvedélyei rabjává teszi a sicíliait, indulatában hirtelen és meggondolatlan cselekedetekre ragadtatja, de éppen olyan hirtelen támad fel benne aztán az öntudat is, rendkívül mozgékony és éles értelme arra ösztökéli, hogy mindent kegyetlen bíráló alá vegyen, még saját tetteit is. Ez magyarázza meg azután a hirtelen átmeneteket a sicíliai lélekben, azt a rendkívüli mozgékonytságot, amellyel egyik végletből a másikba csap át, amellyel könnyeit a mosoly, szinte állati szilajsággal és öntudatlansággal elkövetett bűnét az emberi megbánás váltja fel. Verga a vak szenvedély, a vad indulat pillanatában figyelte meg és rajzolta a sicíliaiakat, Pirandello a felocsudás pillanatában, mikor a válságnak vége és a józan öntudat megkezdte bíráló munkáját. Műve tehát bizonyos fokig intellektuális folytatása Verga impulzív verizmussal tele művének.

Pirandello szerint legfontosabb ez a bíráló, mások cselekedeteinek és önmagunknak folytonos vizsgálata, boncolása és magyarázata. A humor tulajdonképpen ebben a bíráló megfigyelésben, a folytonos ítéletmondásban rejlik az egyszerű, tárgyilagos szemlélettel és ábrázoló előadással szemben. Az indulat, a szenvedély ösztönös, állati elem az emberben; az emberi az öntudatosság, amely folyton vizsgálja az életet, a cselekedeteket, leszűri a tanulságokat és ehhez képest irányt szab, formát teremt a saját életének s ebbe a maga teremtette életformába, mint valami fellegvárba elzárkózik. De az egyetemes élet nem áll meg, halad tovább a maga útján és gyakran erősen eltér attól az iránytól, attól a formától, amelyet a bíráló öntudat alkotott magának. Így aztán bizonyos kettősség támad: egyik a pozitív valóság, a másik az az illúzió, az az álomvilág, amelybe a pozitív valósággal szemben magát a saját életformáit élő egyén ringatja. Az egyén külön utakat keres, a saját érvényesülésére, a maga külön életformáinak kiélésére törekszik, ezzel szemben, főleg a mai élet, befolyásoló erejének ezer szálával, az életformák egységesítésével a tömeglélek kifejlődésének kedvez, gépembert akar formálni, aki szinte automataserűen mozog, érez és gondolkodik a hozzá hasonló életformák szuggesztív tömegében, az egyéniség lerombolására törekszik. Ennek a kettősségnek, ennek a harcnak drámaisága csap össze a lélekben. A valóság és a látszat kettős világítása, folytonos egymásra való hatásában, állandó összeütközésében mindennek erősen groteszk megvilágítást ad, és a bizonyossal,

a határozottal szemben mindent bizonytalanná, relatívvá tesz. Ez a groteszktség és relativitás Pirandello minden alkotásának legjellegzetesebb tulajdonsága. Fokozza aztán ezt a groteszkséget még azzal, hogy a valóság és az illúzió ellentétéhez még harmadik elem is járul: az a felfogás, amelyet az egyénről a valósággal vagy a saját elképzelésével szemben harmadik személy vagy a közvélemény táplál. Az egyén tehát nemcsak önmagával és a valósággal jöhet összeütközésbe, hanem a köztudattal is. Viszont ennek a közvéleménynek az ítélete sem állandó és következetes Pirandellónál, hanem a legnagyobb mértékben ingatag, mert szintén ki van téve a valóság és illúzió ellentétéből fakadó belső fatalitásnak, amelytől az egyén sem tud szabadulni. Így aztán ugyanaz a drámai helyzet, ugyanaz a cselekedet a legkülönbözőbb felfogások kusza világításába kerül és Pirandello elbeszéléseinek, darabjainak tárgya mindig ezeknek a groteszk helyzeteknek kettős, sőt gyakran sokszoros kiszálsága s ezen a réven kerül az olasz író közeli rokonságba a jelenkori gondolkodás legfőbb áramlataival: Bergson evolucionizmusával, Freud tanításával az öntudatalatti ösztönéletéről s az Einstein-féle relativizmussal, s így szélesül nála a sicíliai alap európai szemhatárúvá.

Kétségtelen, hogy ma Pirandello éppen olyan európai reprezentánsa az olasz irodalomnak, mint a háború előtt D'Annunzio volt, bár Olaszországban már lohadni kezd a népszerűsége. Azt a közömbösséget, majd a hirtelen felcsapó, frenetikus rajongást, amely a kritikában egymást követte, most ellenséges hangok kezdik felváltani. Ilyen ellenséges hangot üt meg Italo Siciliano, a legjobbnevű olasz kritikusok egyike is Pirandellóról írt legújabb tanulmányában.

Siciliano szerint Pirandello alakjainak kettőssége átragad magára a szerzőre is. Tulajdonképpen két Pirandello van: egy komoly realista és egy túlságosan elvont metafizikus. Pirandello szerinte is kitűnő, talán a legjobb olasz drámaíró, de ezt a nagy drámaírót megrontja, zavarja, kisebbíti a benne lakó igen rossz filozófus. Pirandello nem elégszik meg az egyszerű, nagy hatásokkal, hanem bonyolult, fárasztó, áthatolhatatlan büleskedésekkel zavarja meg őket, Pirandello valamennyi alakja felemás, zűrzavaros elképzelés, csaknem paradox lény, cselekvő és szenvedő, egyszerű és sokrétű, csallhatatlan és csalóka, úr és rabszolga, Isten és tehetetlen báb egy személyben. Pirandello minden alakja abszurd Arlecchino, felismerhetetlen mások és leggyakrabban önmaga számára. Nem olyannak látja önmagát, mint aminőnek mások látják őt és nem olyannak látja ma, mint aminőnek tegnap látta. Pirandello műve halomra

döntése minden logikának. Az ő filozófiai alapelve a Cogito, ergo non sum. Ezer különböző és ellentétes szempont érvényesül egyszerre nála. Ciascuno a suo modo, Pirandello egyik darabjának ez a címe egész rendszerére ráillik.

Azután Pirandello filozófiáját veszi éles bírálat alá. Az a véleménye, hogy bár Pirandello alakjai mind betegek a zűrzavaros filozófiától, Pirandello szelleme teljesen antifilozófus, mert nem az általános érvényűre, az egyetemesre és örökkévalóra törekszik, hanem a részlegest, a töredékest, az átmenetit keresi. Ha Gorgias és Sokrates vagy Kant és Einstein közt kell választania, semmi kétség, hogy ő mindig az antik és a modern szofistával tart. A született realista, akit a ködös metafizika mérges tarantellája megcsípett, megtagadja legbensőbb természetét és igazi életformáját és meg van győződve, hogy filozófiai író és azt hiszi, hogy köteles magasabb és egyetemesebb értéket adni mindannak, amit a józan naturalista szemével látott meg, de az eredmény az, hogy lassankint belekeveredik abba az útvesztőbe, amelyet szinte tüntetőleg épít magának és nem talál belőle többé kivezető utat.

Siciliano megfigyelései kétségkívül helyesek, de a következtetések, amelyeket belőlük levon s az ítéletek, amelyeket ezekre a következtetésekre alapít, tévesek, Pirandello alakjainak kettőssége, nyugtalanító talányossága, gyakran szinte vízionárius túllendülése a valóság határain csakugyan megvan, ez azonban nem fogyatkozásuk, hanem gazdagságuk és sokrétűségük és erejük jele. Pirandello sokkal több, mint bravuros szinpadai technikus és rendkívüli szempontokban gazdag író, tetszetős paradoxonokat találó, leleményes elme, mint Shaw; Pirandello bámulatos erejű költője a szuggesztivitásnak és relativitásnak, és ennek a kornak, amely elég szerencsétlenül elvesztette a hitét minden realitásban, minden tárgyilagos igazságban, ilyen költőre van szüksége.

De különösen abban van a nagy tévedése Siciliano tanulmányának, hogy mereven el akarja választani Pirandello művészetét, amelynek a legteljesebb elismeréssel adózik, Pirandello filozófiájától, amely szerinte csak afféle idegen betolakodó. Pirandello el sem képzelhető e nélkül a filozófia nélkül, amely művét érdekessé, izgalmassá teszi, amely a groteszk helyzetek bonyolult pillanataiban mindennek különös megvilágítást, megkapó feszültséget ad, amelynek humora kegyetlenül metsző élet köszönheti. Mi volna a verista Pirandello e nélkül a filozófia nélkül? Egy sekélyes, kispolgári milieunek korlátolt naturalizmushoz láncolt ábrázolója, igazán jelentéktelen regionális író.

Mert hibás felfogás volna Pirandellót cinikus szofistának tartani. Nyoma sincs az ő műveiben a szofisták hideg kárörömének. Ez az író tele van részvétellel, mélységes aggodalommal, keserű kétségbeeséssel, ha emberi fájdalomokról, szenvedésekről, csalódásokról van szó. Teljes szívvel érzi át azt a belső fatalitást, amely alakjaiban remeg s ez a mélységes együttérzés, amely maga is át van hatva az élet esetlegességének, ürességének, hiábavalóságának lesújtó gyötrelmes-ségétől, legjobb műveinek izzó pillanataiban csakugyan a legfön-ségesebb tragikumig emelkedik. Azt maga Siciliano is elismeri — és ez legeredetibb és leghelytállóbb megállapítása — hogy Pirandello nihilizmusában mégis benne van a tradicionális, az egyetemes és örök erkölcsi felfogásnak valami nosztalgikus helyeslése és dicsőítése. Olyan pozitivum, olyan kézzelfogható érték ez, amely végeredményében mégis erős vitorlát és biztos iránytűt ad neki a relativitás bizonytalan tengerén.

*

Az európai olasz kapcsolatoknak másik fanatikus ápolója és úttörő harcosa Massimo Bontempelli. Ő alapította meg a 900 (Novecento) című folyóiratot, amely kezdetben francia nyelven jelent meg, hogy mintegy nemzetközi összekötő közlönye legyen a mai olasz irodalomnak.

Bontempelli futurista kezdetei után most érkezett el megállapodott irodalmi formájához, amely sok tekintetben rokon Pirandellóéval. Alapjában Bontempelli is szereti azt a fantasztikus és groteszk humort, amely Pirandellónál szinte filozófikus mélységűvé válik. A fantasztikum mind a két írónál inkább a rendkívüli, a nyugtalanító, a látomásszerű, amely azonban alapjában mindig reális tényeken nyugszik. A mi irodalmunkban legközelebbi rokonságban talán Karinthy Frigyes áll Bontempellivel, akinél azonban a groteszk és a rendkívüli elem kerekedik fölébe a humorosnak. Az *Álmaim asszonya* című kötet novellái fantasztikus, legtöbbször lehetetlen kalandokat tartalmaznak, amelyek egészen ultramodern környezetben játszódnak le. Bontempelli mindig ilyen különös kalandokba hajszolja bele alakjait, képtelen helyzetekbe állítja őket, fikciókból indul ki, de a részletek rajzában, a lélektani következtetésekben teljesen és szigorúan realista. Alakjai a legrendkívülibb helyzetekben is olyan természetesen mozognak, mint a hétköznapi életben. Mint drámaíró azon az ösvényen haladt, amelyet Pirandello tört az új olasz színpad számára. Szinte még tovább ment a személyiség folytonos átalakulásának, nyugtalan és talányos mozgékonyságának

ábrázolásában, mint mestere. *Nostra Dea* című darabjának hősnője annyiszor változtatja egyéniségét is, ahányszor ruhát vált.

Bontempelli legtípusosabb alkotásai közé tartozik első nagyobb lélekzetű elbeszélő műve, *Il figlio di due madri* (A két anya gyermeke). Ez a történet is egészen rendkívüli és megvan benne az a nyugtalanító, borzongató, titokzatos elem, amely az olasz író leghumorosabb munkájából is elmaradhatatlan. Egy fiúról van szó a regényben, akinek személyisége hirtelen megváltozik. Beköltözik lelkébe egy másik fiúé, aki születése pillanatában halt meg. A kis Mario hét éves, mikor a Borghese-kert egyik fájának dőlve hirtelen megtörténik vele a csoda, hogy átváltozik Ramiróvá, aki hét évvel ezelőtt halt meg. Ettől kezdve a polgári család legköznapibb környezetébe állandóan belejátszik a csodás, az ismeretlen, a titokzatos túlvilág halálvarázsa. De a legnagyobb valószínűtlenséget a valóság látszatával ruházza fel az író szuggesztív ereje és a két anya konfliktusa olyan tragikus feszültségűvé válik, hogy megrázó hatása alól soká nem tud szabadulni az olvasó. Ezzel új, eddig csaknem teljesen hiányzó szín kerül bele Bontempelli művészetébe: a szentimentális páthosz, természetesen a szentimentális szó nemes és irodalmi értelmében. Bontempelli művészetében eddig sokan éppen ennek a szentimentalizmusnak a teljes hiányát, azt a bizonyos hideg szárazságot kifogásolták, amely a cinquecento nagy olasz elbeszélő irodalmának tradícióit őrizte az ultramodern író novelláiban. Mert nem hiányzik nála ez az érzelmes páthosz, sőt egyre fokozódó intenzitással nő és szinte fantasztikus lobogásba csap a regény befejezésében, amelynél jobb megoldását igazán nehezen lehetett volna találni ennek az egészen titokzatos lelki kalandnak. A két anya, akik közül az egyik számára meghal a saját életben maradt gyermeke, míg a másik számára a halott támad fel az élőben, végül egyformán elveszti a gyermeket. A különös fiú eltűnik s az, aki teste és vére szerint anyja volt, belehal ebbe a veszteségbe, a másik, a büszke és fantasztikus anya, aki lelke révén volt szülője a másik gyermekének, mint valami mythológiai lény dermed kővé a tengerparton és bámul bele a végtelenségbe, amelynek méhében az ismeretlen, soha meg nem fejthető, félelmetes titkok rejtőznek.

Bontempelli, aki a mai olasz irodalom legegységesebb stílusművészei közé tartozik s akinek eddig nyelvében és előadásmódjában is nyilatkoztak bizonyos extravaganciák, érezte, hogy egy hosszabb munka keretében fásasztó volna a túlságosan kidolgozott és erősen fűszerezett stílus, ezért a lehető legnagyobb egyszerűsége törekedett. Ezzel sikerült művét, amely első sorától az utolsóig

feszült érdeklődésben tartja az olvasót, minden valószínűtlensége ellenére is, emberileg elmélyíteni.

Giovanni Papini nemrég annak a nézetének adott kifejezést, hogy a regény mint műfaj nem gyökerezik mélyen az olasz lélekben. Bontempelli regénye élénk cáfolata ennek a feltevésnek. *A két anya fia* kitűnő regény egyetemes irodalmi értelemben is és általános európai érdeklődésre tarthat számot. Egyben új utat jélöl nemcsak Bontempelli művészetében, hanem új fejezetet kezd az olasz regény történetében is.

Kállay Miklós.

A magyar esztétika története.

Mitrovics Gyula: *A magyar esztétikai irodalom története.* N. Sr. 446 l. Debrecen-Budapest, Csáthy F., 1928.

Mitrovics Gyula, a magyar esztétikai irodalom szorgalmas művelője, egy terjedelmes kötetben bocsátotta közre a magyar esztétika történetét. Vállalkozása régi szükségletet elégít ki, melyet már a nagyérdemű Jánosi Béla is érzett, mikor háromkötetes nagy esztétika-történetének befejezése után a magyar esztétika történetének megírásába kezdett. Mintegy ennek a vázlatát nyújtotta abban a függelékben, melyet Knight Esztétika-történetének fordításához kiegészítés gyanánt írt. Majd e folyóirat lapjain esztétikai irodalmunk néhány kiválóságának rendszeres tárgyalásával adta bizonyosságát annak, hogy egész lelkével új feladatán munkálkodik s az anyaggyűjtésnél már tovább jutott. De buzgó munkáját megakasztotta váratlan halála.

Az így elárvult feladat megoldására egy megbízatás Mitrovics Gyulában ébresztett kedvet. Jánosi Béla iránt érzett kegyeletből először arra gondolt, hogy Jánosi kézirati hagyatékát egyszerűen kiegészíti; azonban erről le kellett mondania, mert a nyomtatásban már megjelent dolgozatokon kívül Jánosi iratai közt csak nyolc kevésbé jelentékeny esztétikai írónk feldolgozását s töredékes részleteket, összefüggés nélkül való jegyzeteket talált. Mindezt felhasználta, de anyagát lényegesen kibővítette s új, a Jánosiótól eltérő rendszerbe foglalta. Így azt a könyvet, melyet Jánositól várt a magyar irodalmi közvélemény, ő írta meg; de bensőséges kegyelettel idégeti úttörőjének gyorsan feledésbe merült alakját, sőt az egész könyvet is Jánosi Béla emlékének ajánlja.

Ez a kegyelet a munkában előtte haladt példakép emléke iránt már maga is rokonszenves figyelmet ébreszt a könyv iránt. Ezt a rokonszenvet a könyv egész folyamán ébren tartja a szerzőnek a

tárgyilag osztertetés keretei közt maradó tárgyalásmódja s komoly és szerény hangja. Feladatát főként abban látta, hogy lehető teljességgel összegyűjtse s ismertesse az anyagot és már eleve kitért az elől a követelmény elől, hogy összehordott anyagát kritikailag értékelje is. Megelégedett az íróknak s rendszerűeknek vagy egy-egy könyvűeknek, sokszor csak egy-egy dolgozatuknak tartalmi ismertetésével s még ebben a bírálattól tartózkodó eljárásában is oly aggodalmasan vigyáz a tárgyilagosságra, hogy a lényeges pontokat magának az írónak a szavaival közli.

A könyvnek kétségtelenül legnagyobb érdeme az anyagnak lelkiismeretes összegyűjtése s minden tudós pedantériától mentes népszerűsítése. Négy korszakra különítve tárgyalja azt a másfélszáz évet, amire mint multjára visszatekinthet esztétikai irodalmunk. Ezek a korok : az úttörők, a romantizmus, a reál-ideáлизmus kora és az új század. Általánosságban a korszakok ellen nem tehetünk kifogást, legfeljebb csak elkülönítésüknek némi határozatlanságai, itt-ott egymásba szakadásai ellen.

Esztétikai mozgalmainkat a külföld eszméltető és ösztönző hatásaiival kapcsolatban ismerteti. Kiinduló pontja is az esztétikának, mint külön tudománynak megalakulása Baumgarten által s Kant jelentőségének kiemelése az esztétikai fogalmak tisztázása körül. Az esztétikának Kant után elkövetkező igazi fejlődését már nem tekinti át történeti rendben, hanem arra tér át, hogyan kapcsolódik bele a fejlődés folyamatába a magyar esztétikai gondolkozás is. Az esztétika egyetemes fejlődésének fonalát elejti, de viszont figyelemmel kíséri a magyar esztétikai irodalom külföldi érintkezéseit s ilyen alkalmakkor népszerű módon ismerteti azokat a külföldi esztétikusokat, kik hatással voltak a mieinkre. Itt két eljárás közt választott a szerző : vagy egy-egy új korszak bevezetéseül egységes összefoglalásban ismerteti azokat a külföldi esztétikai mozgalmakat, melyek táplálták és formálták annak a korszaknak magyar esztétikai gondolkozását, vagy egyes írókkal kapcsolatban végzi el ezt az összehasonlítást. A szerző ezzel az utóbbi módszerrel él s ennek egyik hasznát abban emeli ki, hogy a magyar íróknak s a reál ható idegen mintaképeknek egybevetése könnyebbé válik, ha közvetlenül egymás mellé kerülnek. Így aztán a külföldi esztétikus ismertetése többnyire egy-egy magyar író munkásságának tárgyalásába van beékelve.

A magyar esztétikai irodalom ismertetését Bessenyeivel kezdi, mert nála talál először költészeti kérdésekre irányuló elméleti fejtegetéseket. Majd első hírlapjainknak esztétikai vonatkozású cikkei-

ről s egypár jelesebb írónknak, főként Verseghegynek és Csokonainak esztétikai természetű dolgozatairól számol be. Így jut el első esztétikusunkhoz, Szerdahelyi Györgyhez. Munkáit monumentális, arányaikkal a korból kiütőköző alkotásoknak mondja, melyeknek megmagyarázásához nehéz a távlatot megtalálni azok közt a viszonyok közt. Majd a nyelvújítás esztétikájára térve át, szerencsés körülménynek emeli ki a nyelv fejlődésére s irodalmi életünkre, hogy az irodalmi élet esztétikai elvei iránt az érdeklődés abban az időben indul meg, mikor a nyelvújítási mozgalmak is megerősödnek. Kevésbé szerencsés gondolat a szerző részéről, hogy a reform-mozgalmak erdélyi harcosainak, Döbrenteinnek s Buczy Emilnek tárgyalása megelőzi Kazinczyét és Bacsányiét. Ez némileg «*filius ante patrem*».

A romanticizmus korát Kölcseyvel kezdi, azon az alapon, hogy nála jelentkezik első ízben a külföldi forrásokból merítő tanulmánynak benső összefonódása irodalmi életünkkel s az ő nyomában az idegenből vett anyag kiválóbb íróinknál kritikai feldolgozásra talál. Kölcseynek jelentőségét a magyar esztétikai elmélkedés fejlődésében főként abban látja, hogy bár nem volt célja rendszeralkotás, mégis rendszeresen gondolta át és fűzte össze az egymáshoz tartozó elveket. Majd Kant, aztán Schelling hatásának s magyar követőiknek ismertetése után Schedius Lajos esztétikáját tárgyalja. Dícséretre méltó eszmélgetéssel emeli ki, hogy oly elfeledett tudósaink is, mint Szerdahelyi és Schedius, koruk színvonalán állottak s méltóképpen képviselték tudomány-szakukat egyetemünkön. Majd annak vizsgálatára tér át, hogy mikor kezd esztétikai irodalmunk nemcsak külföldi elméletek visszhangja lenni, hanem az élő irodalomhoz és művészethez kapcsolódó s törvényeket abból elvonó vizsgálódásként jelentkezni. Lassan indul meg irodalmi gyakorlat és elméleti fejtegetések összefonódása; de ez idővel az egyéni és eszményi kérdésének megvitatásává mélyül el, különösen Henszlmann és Erdélyi dolgozataiban. Majd mikor elkövetkezik költészetünk virágkora, ennek megfelelően a tudományban is önálló magyar filozófiai irány kifejtésére vállalkoznak az ú. n. egyezményes filozófiában, melynek megvolt a maga esztétikai rendszere is.

Szükségtelen a könyvnek további tartalmi ismertetése; ennyi is meggyőző bizonyossága annak, hogy a szerző milyen gonddal igyekszik éreztetni a fejlődés vonalát. A következő két korszak gazdagabb termékekben s elágazó törekvésekben. Ezeket ritkán sikerül egységbe fogni a szerzőnek s munkáját egyre inkább mozaikszerűnek érezzük s tárgyalásában egyre inkább eltűnik a különbség fontos és kevésbé lényeges között. Az író ismertet eszméket és irányokat, de nem érez-

teti velünk az egészre vonatkozó jelentőségüket. Azon vesszük észre magunkat, hogy nem látjuk a fáktól az erdőt. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy mindjárt bevezetése elején útját vágja a szerző annak, hogy egységes fejlődés rajzát várjuk tőle, mikor úgy nyilatkozik, hogy nagyobb részében esztétikai irodalmunk nem egymásból folyó szerves fejlődés eredménye, hanem külföldi hatásoknak hol fényesebb, hol halaványabb visszaverődése. De ennek ellenére is hiányát érezzük annak a mérlegelésnek, mely a fejlődésre vonatkozó értéküket is érezteti a tárgyalt jelenségeknek.

Ilyen nagyterjedelmű munkában természetesen vannak sikerültebb és bágyadtabb részletek, meggyőző és vitatható állítások, apró pontatlanságok és szerkezetbeli egyenetlenségek. Messze vezetne ezeknek aprólékos számbavétele. Sajátságosan hat, bármennyire is igyekszik magyarázatát adni a szerző, egyes írói pályáknak két korszakba törése, mint Erdélyié, Gregussé, Beöthyé. Következetlen abban, hogy egypár írónál (Szerdahelyi, Greguss, Beöthy) életrajzot is ad, amit a többinél mellőz. A könyvnek anyagbeli gazdagságát emelik a fejezetekhez csatolt repertoriumok, melyek gonddal vannak összeválogatva és pontosan összeállítva. Minden megrovást megérdemel azonban a könyv pontatlan, bosszantó sajtóhibáktól hemzsegő nyomdai kiállítására.

A könyv szerzője nemcsak átérezte, hanem buzgóságával s tehetségével szolgálni is igyekszik azt az igazságot, amit Madáchból vett jelígéje fejez ki: «Saját magunk nemzeti erejét mindenek felett esztétikai művelődésünk gyarapodása biztosítandja».

MISZTIKUS ELEMEEK ARANY JÁNOS KÖLTÉSZEKÉJÉBEN.

Az ember belvilága az őt környező külvilágnak tükörképe.

A lelki élet nyilvánulásai — a primitív népeknél különösen, de a civilizáltaknál is sok tekintetben — visszatükröződései azoknak a földrajzi, éghajlati körülményeknek, hatásoknak, melyek a testi élet föltételeit, módjait, tevékenységeit meghatározzák, irányítják, szabályozzák.

Az ősmagyar nép szellemi és erkölcsi világát is fizikai életviszonyai formálták olyanná, amilyen alapjában ma is. A Volga-menti puszták nomád népe volt. A tanyát adó füves síkság, «nagy kiterjedésével, tiszta világításával, kevés színével: inkább szemlélő erejét, belátásának tisztaságát, felfogásának és ítéletének elevenségét és biztosságát fejlesztette» (Beöthy). Szabadságszerető. («Pusztá, pusztá, te vagy a szabadság képe!») Szabadságának örökös védelmében harcias. Ereje érzetében bátor, sőt vakmerő. Higgadt megfontoltságában nyugodtan tevékeny. Izgatott rettegés nem háborgatja; ködös ábrándozásba tétlenül elmerülni nem ér rá. A játékos képzelődés nem kenyeré. Nincs is, ami fantáziáját felettébb ingerelné. A pusztá távlatában megélesedett s erős világításában megedződött apró szeme hunyorított nézésével mindent tisztán, a valóság színében lát. Ez a tiszta látás igazítja világos gondolkozását, élénkíti alapjában derűs kedélyét, megszabja fukar, de szókimondó beszédét, határozott cselekedetét.

Mint a róna, hol születtem,
Lelkem útja tetteimben
Egyenes;
Szavaimmal egy az érzet,
Célra jutni álbeszédet
Tétovázva nem keres.

A maga Én-jéről mondja ezt Petőfi, s vele a magyar fajt is híven jellemzi.

A magyar nép fő jellemvonása tehát, már eleitől fogva, a józan értelmesség, az önérzetes nyugodtság. Ily egyenes lélek nem igen hajlik a miszticizmusra . . . S lelkivilágának szűz talaja, mely őshazájában, Kelet pusztáin képződött, — nyugatra vándorolva s Tisza-Duna-menti új hazájában megállandósulva, alapjában nem is változott meg. Csak újabb rétegekkel gyarapodott. Még a kereszténység miszticizmusa se hatotta át annyira, mint más népeknek — a természet zordon fenségétől, vagy bájos kellemeitől izgatott — fogékonyabb lelkületét. A rajongó hit csodavirágai nem is fakadtak ki a magyar lélek kertjéből oly buja pompában, mint a szent Ganges partján álméletet élő hinduéből, vagy a germán és román népekből . . . Magyar lovagok nem ültek Artus király kerek-asztala körül, bár Szent Lászlónk méltó társa lehetett volna a szent Grál lovagjainak . . . D'Arc Johannak nálunk nem vitézkedtek, csak egri nők meg Rozgonyi Cicellék . . . Vallásos víziók által fölszentelt búcsújáró helyeink Lourdes világhírére nem emelkedtek . . . *Julia szép leány* elragadtatott látomása sem a Duna-Tisza táján, hanem a bérces Erdélyben révedezhetett, s csakis — mint sejtik — a rajongó szombatosok szűk körében . . .

Misztikus elemek voltak, kétségtelenül, pogány őseink vallásában is, amint a fennmaradt gyér foszlányokból visszakövetkeztetni lehet. Elődeinktől öröklött, lelkünkbe mélyen begyökerezett hiedelmek azok a természetfölötti lények, babonák, kuruzslások, melyek — a keresztény vallásos fölfogás szerint némileg módosulva — még manapság is kísértik a nép hiszékenységét, nem ritkán a nem-népét is. A folklore az ősvallás csökevényeinek tartja őket. A naiv hiedelem visszásságai, a képzelődés káprázatai mindazáltal sokat veszítettek lebűvülő erejükből; a természetfölötti lények kevésbé — emberfölöttiek. Még a «rosszak» se lenyügözően félelmetesek. Tündéreink — mondhatni — tenyeres-talpasabbak, mint más népekéi, s szemre-főre csak a szárnyuk különbözteti meg őket a halandó lányoktól. A boszorkányok, — vén asszonyok, söprűn lovagolnak a Szent-Gellért

hegyére. A Halállal szinte komázik a magyar ember; az Ördögöt meg többnyire lesajnálja («szegény ördög!»), vagy rászedi, kifigurázza . . .

A magyarság lelkiségének alapja a racionalizmus.

Ámde higgadt józansága, nyugodt értelmessége mellett érzékeny is a magyar ember. Érzékeny, de nem érzelgő. Érzelmei, indulatai, szenvedélyei hevesek, viharosak ugyan, de ritkán emésztők, csak szórványosan rombolók, mint a jégverés. A szenvedély lángja könnyen föllobog, de tüze hamar el is lobban. Ezt mi magunk csúfoljuk «szalmalángnak». A magyar öröme sohase határtalan. A hetyke «soh'se halunk meg!» után hirtelen beáll a «sírva-vigadás». S a búfelhőkön fölível a szivárvány, «a napnak könnyekben megtört sugára»: a humor . . . Lobbanó, heves érzékenysége ragadja költői lendületre a magyar embert; nyugodt értelmessége, higgadt józansága pedig megóvja a szertelenségekbe való csapongástól.

Arany János a nép gyökeres fia. Benne szívódtak föl s tisztultak meg kiváltképpen a magyar fajnak eredeti alaptulajdonságai. Egyénisége a magyar néptípusnak kinemesedése, — költészete a magyar népköltészetnek kiművésztiesedése. Maga mondja:

Költő az legyen, mi népe.

— — — — —
 Lettem csak népemből egy:
 Övé (ha van) lantom bája,
 Övé rajtam minden jegy.

Költői hevületét józan ihlettségnek lehetne mondani. Gyöngéd érzékenységgel marcona józanság párosul költészetében. Alkotásaiban több a megfigyelés, mint a képzelődés. Legmerészebb szárnyalását nyugodt biztossággal kormányozza az értelem, s nem engedi, hogy a végtelenségbe tévelyedjen. Ha szárnyára ólomsúlyt nem köt is, «bölcsezen rakja, mint léghajóba, megmért súlyagát» (*Vojtina ars poetikája*). Mint Madách Ádámját a testiség, — «ha képzele magasb körökbe vonja» — az ő fantáziáját is visszakényyszeríti a józan ész «a tiprott anyaghoz». Ezek szerint Arany lelkivilágának összetételében, és így költészetében is. a

misztikus elemek nem a legrégebb, nem a legeredetibb réteg, hanem hordalék más talajból, újabb lerakódás.

A misztikus elemeket kutatva a költők lelkivilágában, azt találjuk, hogy misztikus a költő egész lelkivilága. A költészet maga is misztikum. A zord való-életet megszépítő álomország. A költő ihlettsége a révülésnek, az álomlátásnak egy neme. Azért mondták a poétát vates-nek. «Szent a költő lantja, a föld működését csillagtáborából őrszemekkel néző Isten adománya.» (Petőfi.) Képzeteének csodás hatalma van: «ott, hol már megszűnik az Isten világa, új világot alkot mindenhatósága» (Petőfi).

A költészet álomországában lássuk mindenekelőtt az álom költészetét . . . Az Álom a Halál szelídebb ikertestvére. Éppen oly titokzatos «nagy kérdőjel, melyre még nem felele sem idő, sem bölcsesség» . . . A naiv, hiszékeny ősembertől kezdve a modern kor természettudományosan gondolkodó emberéig — az életnek egyik ködös rejtélye. A képzelet s a valóság tarka jelenségeiből összerakott gyönyörködtető, vagy gyötrelmes játéka a test záraiból szinte kikélt léleknek. A költészetnek örök tárgya. A misztikus költészet legfenségesebb alkotása: Dante *Divina Commediája* is — álomlátás. Madách Ádámja rettentő álomképekben éli át az ember tragédiáját. A spanyol Calderon egyik drámája: *La vida es sueño*: Az élet álom . . .

Arany költészetében, meg életében is, nagy szerepe van az álomnak. Zord, fagyos télben, szép derült, virágos tavaszi napokról álmodik: a sivatag való-életből a költészet kies álomországába vágzik. S az a költeménye, melyben ezt mondja, — igen jellemzően — versgyűjteményének első darabja (*Télben*) . . . A haza sorsán tépelődve aggódó költőnek «körmével szorítja kebelét az álom», s rémképek rajával tusakodó lelke gyöttrődve hánykolódik az ébrenlét s álom között (*Álom — való*) . . . Korán elhunyt barátja, Petőfi, gyakorta megjelent néki álmaiban. «Hány bús alakban látom éjente képedet!» (*Emlények, I., Harminc év múlva.*) S ez nem költői hevület nála, hanem hímezetlen valóság — mondja a költő fia. Családjának az 50-es, 60-as években többször beszélte el, hogy álmában Petőfivel repülve szálltak a levegő-

ben. Egressy Gábornak maga is írja (1854): elmondta neki Petőfi, hogy egy kozáktól dsidaszúrást kapott («Vad kozák a lándsát hű szívedbe tolá» . . . *Harminc év múlva*), de nem halt meg, hanem pórruhában megmenekült. (Kósza hír volt az akkoriban. s belőle a költő álma csalókan hímet varrt.)

Elhatározásra indító, sokszor éppen végzetes hatása van az álomlátásnak Arany életében éppúgy, mint epikai költeményeiben. Tettek indítéka. Színészi sanyarú bolyongása idején. Máramarosszigeten, álmában halva látta édesanyját. Legott, szinte szökve, otthagya a társulatot s hazaszégyenkezett Szalontára. És anyja csakugyan meghalt, apja pedig megvakult. Toldi is keserves bujdosásban vezekel, s mikor a boldogtalannál már a reménység is hitelét veszttette: «álmában a csehen győzedelmet és nyert a királytól vétkeért kegyelmet». S csodálatosképpen beteljesült álma és anyja is tanuja lón megigazulásának. A *Buda halálában* Etele látja a végzetes álmot. Háborúsdit játszik gyermek-pajtásával. Aëtiusszal. Egyszerre azonban «gazáncsi haretől locsogó fű véres». Az álom szeszélyes tündére hirtelen fordít egyet a varázstükrön, s a mult képei után a jelenéit mutogatja. Ősz-öreg ember képiben a Hadak ura jelenik meg néki s derekára övezi bűvös kardját. Újabb fordulat: s a jövő képei tükröződnek: szárny nélkül magasan a levegőt szelte, s Napnyugatra szállva tőbül kicsapott. egyszerre levágott karddal egy-egy várost. Íme: az álom jóslata Etele világbíró hatalmáról. A Hadisten kardja pedig fő okozója lón a testvérek meghasonlásának, «a kötött szer szálára bontásának»; s Etele testvérgyilkossága előidézte a hún birodalom pusztulását.

Az ember minden időben uralma alatt állt, s áll ma is, az álom misztikus hatalmának. Titokzatos jelenségeit igyekszik kapcsolatba hozni a való élettel. Kutatja jelentőségét, hüvelyezi rejtélyeit. «Az álom ablak, melyen által lelkünk szeme jövőbe néz». (Petőfi.) Az álomfejtés mesterségének, az oneiromantiának, a legősibb kortól kezdve minden népnél voltak és vannak hivatásos művelői. S hívőkre találnak nemcsak a nép körében. Húnok nagy királya, Etele is e «tudomány ajtóit» elé tárja csodálatos álmát az Isten-kardjáról:

«Halljátok az álmom', tiszteletes vének, Jó-e? rossz-e? nyitját vegyem értelmének» . . . Torda, öregtáltos, fejt meg az álmot : «Nem tudom, a kard hol? s hogy? — de tied léssen, Mielőtt e szent év elfogyna egészen» . . . (*Buda halála.*)

Az álom — betegség is néha. Az álmokórnak titokzatos neme: a holdkórosság, az alvajárás (sommambulismus). A Holdnak Földünkre gyakorolt vonzását a tudomány bizonyítja a tengerár apályában. Miképpen vonzza a lunátikus embert? az még csak babonás hiedelem, de nem tudás.

A delejes álomnak a betege Arany *Tengerihántásában* Tuba Ferkó. «Nem nyughatik az ágyon, Behúnyt szemmel jár-kei a holdvilágon; Muzsikát hall nagy-fenn messze . . . Nosza, Ferkó felszalad a boglyára, Azután a falu hegyes tornyára; Kapaszzkodnék, de nem éri, Feje szédül: mi nem éri» . . . ?

A holdkórosságnak árapálya már a lélek egyensúlyának megbomlása. De vannak a lélek tengerének zavargósabb örvényei, vészesebb viharzásai is: az örülség fokozatai. Épp oly titokzatosak, mint amily félelmetesek. Hogy' retteg tőle, hogy' igyekszik szabadulni tőle, akit e rém kerülget, szorongat! Dánia agg királya épp úgy menekülne előle, mint a szegény magyar menyecske. Lear király szorongva kiált föl: «Irgalmas ég! ne hagyj megtéboiyodnom!» . . . Ágnes asszony tördelve rebegi: «Oh, irgalom atyja, ne hagyj el!» . . . E minden időben félve-szánva tisztelt szerencsétlen betegeknek nincsen orvosuk. E többnyire szájalomraméltó bűnösök számára nincs kegyelem, mert a legkérlelhetlenebb bíró bünteti őket: önnön lelkiismeretük. S a görög mitológia Erinnisei nem kegyetlenebbek nálánál. Talán az egész világirodalomban a görög tragikusok és Shakespeare mellett Arany János a legmélyebbre ható boncolója, föltárója e titokzatos lelki betegségnek. Shakespeare tanulmányozása fejlesztette azt a képességét.

Arany — aki maga is a lelkiismeret rabja — a «lelkiismeret költője». A csöndes téboiyodottól a féktelenül dühöngőig a maniákusoknak egész raja révedez, rémledez, kacag-sír, üvölt, tombol — balladáiban . . . A csapodár Tuba Ferkó nagy-fenn messziről hallja bánatában elhalt kedvesének

hívó szózatát: «Gyere, jöszte!» Lunátikusan fölkapaszkodik a falu tornyára, lezuhan, szörnyethal (*Tengerihántás*)... A hűtlen parasztmenyecske késő vénségéig mossa-mossa rég ronggyá foszladozott lepedőjét, melyen egyre látja a vérfoltot: férje vérét, kit csábító kedvese «akkor éjjel» meggyilkolt (*Ágnes asszony*...) A fiatal özvegyasszony — kedvese öléből — kiront a sötétbe kizárt, rémüldöző fiához. Halálra veri. Autoszugesztióval ő is látja-hallja férje kísértő szellemét; s úgy, ahogy volt: egy ingben elszalad, s azóta «körül-körül csatangol a temetőn» (*Árva fiú*...) A magyarokhoz bizalmatlan, gyöngyelelkű királyt a lelkiismeretfurdalás — mivel Hunyadi Lászlót lefejeztette, híveit meg bebörtönöztette — föl-fölriasztja álmából; s akikhez nyugodt biztonságot remélve menekül: a «hű csehek» megmérgezik (*V. László*)... A Wales tartományt leigázó Edwárd angol királyt megőrjíti a zsarnokot dicsőíteni nem akaró s azért máglyára ítelt ötszáz walesi énekesnek szüntelenül fülébe zúgó átka (*A walesi bárdok*)... A várkisasszony, Kund Abigél, Bárczi Benő titkos arája, könnyelmű kacérságával öngyilkosságba kergeti kedvesét. Tetemrehíváskor «vadul a sebből a tört kiragadja, s vércse-visongással rohan el. Kacag és sír. Táncolni, dalolni se szégyel» (*Tetemrehívás*)... Két lovag egy lány szerelméért versenyez. Bende, párbaj színe alatt, csatlósai segélyével megöli vetélytársát. Menyegzője éjjelén Robogány szelleme igaz párbajra hívja Bendét. Három éjszakán viaskodik lelke káprázatával, végre is meg kell kötnözn az üvöltve tomboló örültet, s az ara kolostorban vezekel. (*Éjjeli párbaj*.)

Goethe szerint a balladában mindig van valami titkozatosság. Nemesak a tárgyában, hanem előadásának módjában is. Amit ő «mysteriöse Behandlung»-nak mond, azt látjuk Arany elbánásában is. Misztikus környezetbe helyezi tárgyait, Greguss szavaiként «éjjeli világítás»-ba.¹ S az elő-

¹ Fordítani is olyanokat fordított különös hajlandósággal, mint Goethe: *Balladája*; Moore: *A Dismal mocsárok tava* (a *Bor vitézre* emlékeztető tébolyodott s halálba-vesző bolyongás a tárgya); Burns: *Kóbor Tamás* (jeligeje: «Boszorkánnyal, manóval teljes e könyv»);

adás hangjával, stílusával, még a verselés különleges fogásai-
val is fokozza a hangulat titokzatosságát... «Egy sugár a
börtön napja, éje pedig rémtől népes», melyben Ágnes asz-
szony a földi igazságszolgáltatást várja... A *Tetemrehívásban*
«a palotát fedi fekete posztó, Déli verőn sem süt oda nap».
S a törtvéru tetemnél feszület, gyertya, mely sárga viasz-
fényt vet a ravatalra... A *Tengerihántásban* kukoricafosztó
lányoknak, legényeknek mesél az öreg gazda künn a szabad-
ban, lobogó tűzfénynél, s mesemondásába bele-beleszól a
csöndes éjszakának egy-egy ismerős és mégis titokzatos
nesze, hangja... «Künn rémes éjfél átkozódik, Fú, sír dühében
a vihar», amint a fényesen kivilágított, vidám-zajos terem-
ben «sárga, véres arccal» megjelenik a holt költő — hamar
férjhez ment özvegyének (*A honvéd özvegye*)... «Ködbe
vész a nap sugára, Vak homály ül bércen, völgyön... Künn
az erdő mély árnyat hány... Suhan, lebben a kísértet...
Bagoly sí a bérci fok közt...», mikor az erőltetett nász elől
menekül a lány. Tévelygő bolyongását még — a Chamisso
maláji dalából átvett formában — a vers sorpárjainak is-
métlődő visszafordulása is mennyire szemlélteti (*Bor vitéz*)...
A rémmesék mondóinak képzeletet fölszigázó módján Arany
is sietős, vagy elnyújtott szóismétlésekkel él: «Ki kopog?
Mi kopog?... Ahol jön, ahol jön Egy fekete holló...
Lecsapott, lecsapott fekete szélvészéből» (*Mátyás anyja*).
A székely népballadában éppen így: «Amott kerekedik egy
fekete felhő, Abban tollázkodik egy fekete holló»... A ré-
mes szélsüvöltést hallani ezekből az alliterációs sorokból:
Sűrű sötét az éj, Dühöng a déli szél (*V. László*)... A holló
képében visszajáró kísértetnek, a csábító kísértésnek, a bűnös
vágynak, a gonosz indulatnak elhessegetése a refrainszerűen
ismétlődő: «Hess, madár!» (*Vörös Rébék*).

A vízió, a hallucináció is a lélek exaltált állapota. Egyé-
nileg mint pátosz nyilatkozik a költőnél. Aranynál álta-
lában ritka jelenség. Egészen szubjektív a lélek nyughatat-

Frankl: *Az utolsó főpap* (a misztikus motívum mellett figyelembe
vehető a megkapó allusio — a szabadságharcunkat követő elnyo-
matásra).

lansága *Az örök zsidó* képében: «Rettent a perc, a létező... Új léptem új kígyót tapod... Álmom szilaj fölrettenés. Kárpit mögül szívembe kés... Ködfátyolkép az emberek»... A zaklatottságot fokozza a kettőzött refrain: «Tovább! Tovább!»... Leghatalmasabb pátosz árad ki *A rodostói temető* c. lírai költeményéből. Egyrészt a lázas kor (1848), másrészt Petőfi hatása fakasztotta lelkéből. A haza sorsán tépelődő költőt káprázatok lepik meg: «Éjfél van a sírban. éjfél van felette; Búg a Mármora, búg tompa lágy morajjal... Hirtelen szél támad, a hullám felretten: Zúg a Mármora, zúg riadalmas zajjal... S — hol a nagy Isztámbol mélyen alszik, mint az elgyötört rabszolga, — Rákóczi és társai kikelnek sírjaikból «éjféli menetre... fel, az ős Budára... Gyorsan usz az égen a kicsinyded tábor; Szellemtestüket, mint lobogó lángnyelvet, El-elkapja a szél s viszi távol. Majd halomra söpri, majd elmossa őket...»¹ Idehaza őket látja, őket hallja minden ember; «túlvilági álmom ez...». S a sír jövevényi ujjongó örömmel zengik: «Él magyar, áll Buda még! Nem hint szennyet apáira a maradék»... *Az Álom — való.* s *A rab lelkek* c. költeményekben (1848) — mint Vörösmarty *Vén cigányában* — ijesztő zavarban rohannak a látomásos képek s szinte hallucinációvá fokozódnak (Riedl): «Hah, mi ez, kard villámlása, Ágyúdörgés, vérpatak, Égő fáklya, véres zászló, öldöklő s leölt hadak!»... Próféta iahletbe csap át a pátosz a *Ráchel siralmában*: «Íme, látok, látok... megnyílt a jövő... Vérszopó Heródesz, napjaid számlálvák, megifjult az idő, És, kitől rettegsz, nem féli fegyverid ő, Az Ige, az Eszme!» (Vonatkozás a hazai állapotokra, 1851.)

Tárgyasan, szelídebb formában, a rossz lelkiismeret káprázatai a látások... A lopni induló Imre gazda «minden kapuzugban lát valami rémet. S amint elesapódnék egy homályos közön, Ruháját valaki visszarántja hátul. Szaladna, de nem bír: ijedtében köszön». — pedig csak egy kinyúló

¹ E légi jelenetnél Riedl Kaulbach híres képére gondol: a *Hunnenschlacht*-ra. A kép hatása még inkább meglátszik, később. Arany László költeményén: *A húnok harcán*.

ág tartóztatta... «Úgy rémlik, utána lopódzott valaki: önárnyéka volt az». (*Az első lopás*)... Gyötrőbb képek kápráztatják a Nápolyban meggyilkolt Endre királyfi anyját, Erzsébet királynét. «Nem hagyja nyugodni véres multak képe: éji rejtekében, Ősz férfi vonaglik ágykárpitja megett S haldokolva hörgi: «gyermekért gyermeket!» Zács Feliciánt s kiirtott minden nemzetségét hosszú sorral a királyné látja. — mint III. Richárd az ő áldozatainak szellemét (*Toldi szerelme*)... A könnyelmű ifjú mindenét elkártyázta. Az újonnan épült Margit-hídon lenéz a Duna tükrebe, «a visszás csillagokba»... Egyszerre csak látja az öngyilkosok egész raját fölbukkanni a habokból, fölkúszni az új hídra, és sírva-kacagva meg visszazuhanni a veszélyes forgatagba... Avatják a hidat... S «mire az óra egyet üt: üres a híd — csend mindenütt»... (*Hídavatás*; ballada.¹)

A nép babonás hiedelmének szülötte az a titokzatos éji zene, melyről Arany ezt mondja: «Mezőn háló emberek sokszor vélnek magasan a légben felettök áthúzódo kísértetes zenét hallani; a (dæmoni) zenészek valami nagy, kiterült ponyván repülnek tova»... Ezt a misztikumot, reális színézzel, mint eposzi csodásságot alkalmazta Ármida démoni zenészeinek fölvonultatásában (*Az elveszett alkotmány*); ős mythológiai vonatkozással a tündérlányok mulatozásában: «Zene hallik sötét éjen, Zene, síp, dob, mély vadonban, Mintha égből, mint álomban»... (*Rege a csodaszarvasról.*) Sejtelmes vízió-hallucináció végre a *Tengerihántás* balladában. A kukoricafosztó lányok-legények, a hallott mesével álmodva, látják-hallják: «Magasan a levegőben Repül egy nagy lepedő fenn; Azon ülve muzsikálnak, Furulyáknak eltünőben»... Hasonló hallucinációszerű légi zenéről van töredékes említés Shakespeare drámáiban is (*IV. Henrik*, I. rész, III. felv.; *Antonius és Cleopatra*, IV. felv.; *Perikles*, V. felv.)... Az elesett hősnek, *Bor vitéznek*, mátkája vízióban végigéli menyegzőjét: «Szellemajkon hangzik a dal...

¹ V. ö. «Da thaten sich auf die Gräber all; Viel Luftgestalten dringen hervor... Da scholl vom Kirchthurm «Eins» herab, Da stürzten die Geister sich heulend ins Grab»... (Heine: *Traum-Bilder*. 8.)

Indul hosszú nászkiéret . . . Egy kápolna romban ott áll. Régi fényét visszakapja, Díszruhában elhunyt papja . . . Ezer lámpa, gyertya csillog . . . Szól az eskü, kéz kezét fog . . . » S — «holtan lelték a romok közt» . . . Ezeket a motívumokat Ipolyi *Magyar mythológiájában* (363. l.) találta Arany, ahol rom-kápolnában kísértetek éji miséjéről van szó. «A templom ablakai felvilágosodnak, orgona- és énekszó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből, — holt pap tartja az istentiszteletet» . . .

Keresztény vallásos vízió van Szent László legendájában. A nagyhitű király, hogy meggyőzze kishitű népét, csodát könyörög le az égből, mely megnyilatkozik és Isten látást mutat neki (*Szent László füve*) . . . A tatároktól szorongatott székelyek Szent Lászlót hívják segítségül. Kikél háromszázados sírjából, szobrának megelevenedett érclován elvágat, s a tatárok megkövülve látják Isten választott vitézét, kinek «feje fölött szűz alakja látszott ékes nőszemélynek» (Magyarország patronája). A székelyek győznek, a vad pogányok megtérnek; László királynak «negyednapra átizzadva találtatott boldog teste» (*Szent László*).

Viziószzerűek azok a csodajelek, amelyek — izgatott lelkiállapotban — a természeti tünetmények misztikus kiszínezéséből erednek, s a babonás hiedelem szerint vagy előre jelentik nagy dolgok eljövételét, vagy nyomban jelzik megtörténtüket. «Üstökös a mennyég bús mezejét szántja, Pallosokat vérben emel észak lángja . . . Nappal a nap fénye, éjjel a hold elfogy . . . Sok csoda szörnyet szül az asszony, az állat . . . Kabala emlőjén vér szakad a téjjel . . . Halványan a holtak kísértének éjjel» . . . Ilyen csodajelek jelzik Buda meg Etele végzetes viszályát s a testvérgyilkosságot (*Buda halála*).¹

Jósok, «jelre jövendőket mondani tudósok», — mint minden nép és kor regevilágában — Arany költészetében is nagy számmal vannak. Jövendőt mondanak: áldozati állatok johaiból, a tűzáldozat füstjéből, lángjából («Ármány-

¹ V. ö. Shakespeare: *Julius Caesar*, II. felv. *Hamlet*, I. felv. Az üstökös megjelenése ma is háborút jelent a nép hiedelme szerint.

nak a bosszú elég, S Hadúr mosolygva int felénk», mert az áldozat füstjéből «az ég tetején Piroslik nagy északi-fény»: a megengesztelődött isten mosolygása . . . *Keveháza*). Jóslatot olvasnak östítkü rovásírásból, titokzatos számokból, madarak repüléséből; jóslatokat zúg a szent diófa lombja stb. (*Buda halála*) . . . Egy középkori kabbalisztikus jósigét is beleszó Arany a *Toldi szerelmébe*. Nagy Lajos nem állhatja bosszúját a férjgyilkos Johannán, mivel «Négy férjnek szánta őt az isteni végzet, (Mert igaz a jóslat) ezek: ALIO, András (azaz Endre), Lajos, Jakab, Ottó» . . . (Latinul: «Maritabitur ALIO (alio)»); s Arany megjegyzi: E barátjóslatot ki használja fel, ha nem népköltő . . .? Az alvilágba is alászáll Rák Bende a varázs Árnidával, hogy Hecatetől jóslatot nyerjen; Hábor meg a Sorsistent keresi föl barlangjában, hogy tanácsát kikérje (*Az elveszett alkotmány*). Ez a «pokoljárata» az Aeneisre vonatkozó helyének paródiája). *A nagyidai cigányok* vajdája, Csóri, nem pokoljáratra indul, csak egy ó-pincébe bandukol le, hogy Rasdi banyával megvettesse a szerencse-kártyát. (A költői hitelre építő Arany a «Rasdi» nevet Buday F.: *Polgári Lexikonából* vette, ahol ez áll róla: «Leghíresebb ördögi mesterséget űző boszorkány-asszony, első András és Béla idejökben».) A jóslathoz számíthatjuk az átkot is, a végzetnek mintegy kényszerítve kihívását. A «sír jövevényi» szörnyű átkot mondanak a magyar nemzetre, ha méltatlan lenne a nagy elődökhöz: «Úgy rontsa meg őket az átok! Úgy jöjjön az éjszaki orkán!» . . . «Ne legyen emlék, melyből az utókor sejdítse, gyanítsa, hogy itt magyar élt!» . . . (*A rodostói temető*.) A költői pátosz szinte divinációvá emelkedik. (Az orosz beavatkozás híre már fenyegtetett a költemény írásakor. 1848.)

A végzet irányítására terjedt ki a tudásuk az alchimisztáknak, a titkos magia mestereinek is. Hatalmukban volt: jótékony vagy ártó természeti erőknek a megfékezése vagy fölszabadítása; természetfölötti lényeknek földidézése, segítségül hívása, vérrel írt szerződés szerint — lelkük árán — szolgálatukra kényszerítése . . . Ilyen tudós volt a híres debreceni professzor, Hatvani is; a népmonda szerint, melynek alapján Arany költeményét írta róla. A «fekete könyv»-

ben van a tudománya. Tud: aranyat csinálni, csillagokból jósolni; a nap- és holdfogyatkozást megírja; télen a szobában érlel dinnyét; az asztallábból tokaji mászlást varázsol (mint Goethe *Faust*jában Mefisztó az Auerbach-pincében)... Övé a bölcseség köve. Az előadóterem asztalán ott vannak «eszközei a bűvös mágyiának», s mikor magyaráz a plánétákról, «sok görbe szám s ABRACADÁBRA firkáitól hemzseg a tábla»... Az ily tudós tanárok elzüllött tanítványai a garabonciás diákok. Ezeknek tündérré vált alakja «varázs Hábor», *Az elveszett alkotmányban*... Leüti botját a süppedező földbe, s a bot azonnal lángba borul... Villámot kanyarít vele a sötét nyugati égen s rettenetes szélvész támogat... A villám harsogva leüt; köve mélyre fúrja magát a tó közepén, hét évig mind lefelé megyen és hétig föl... A kiszáradt tó fenekén majd meglelik a gyógyverejű követ... (Mindez szatirikus túlzás.)

A népmesék tündéreiben, boszorkányaiban, ördögeiben mitológiai lények elváltozott alakjait, népünk egynémely misztikus hiedelmében, babonáiban, kuruzslásaiban ős-pogány vallásos szertartásoknak ránk hagyományozott gyér foszlányait, töredékes hulladékait látja a folklore.

A kettős istenség: Hadúr és Ármány — a turáni népek Ormuzdja és Arimánja — legújabbkori műköltők (Székely Sándor, Vörösmarty) képzeletének a szüleménye. A közhiedelemből kihaltak, ha éltek is valaha. Megjelentetésük Arany eposzaiban (*Buda halála; Keveháza*) irodalmi hagyomány alapján történik. Mythológikus isteni lények parodisztikus szerepeltetését látjuk *Az elveszett alkotmányban* (Hábor [Hadúr], Ármida [Ármány], sőt a görög mythos Hecateja is stb.)... De már tündérek, manók, boszorkányok népmesénkben elevenen élnek. Bájos vagy torz alakjaik Arany költészetében is incselkednek... Tündérlányok mulatoznak, táncolnak — ködből szótt sátorukban¹ — a Don-tóvi

¹ Arany *Rózsa és Ibolya* tündérmeséjében Ibolya ködből palotát épít magának. Ildikó meg ködsüvegben láthatlanul öli meg Attilát (*Csaba*, töredék). Ez a Tarnknappe Ildikó (Krimhild) első férjéé: Sigfridé volt, s Arany a *Nibelungen-Lied*ből vette át.

őshazában. Földi lányok tündérséget tanulnak tőlük titokzatos éjjeleken . . . «Szent a manók éje : fű, fa, virág csitt! csitt!» . . . Hunort s Magyarat arra csalogatja a csodaszarvas. A tündérlányok — szárnyuk lévén — elrepülnek ; a földi népek pedig Hunor, Magyar s a többi leventék női lettek (Nórablás. *Rege a csodaszarvasról*) . . . IV. Béla vitéze, Forgács, Adria partján találkozik a «habok Tündér Ilonájával», aki a Rajna sellőjétől is tanult hiúskodó kacérságot : «Nagy haját fésüli. — arany tündöklésű Hajából aranyport szikráztat a fésű» (mint Heine : *Loreley*). Az ifjú elcseni «hattyúingét», s csak egy csókért adná vissza. «Nem, halandó, azt nem! jobbat teszek annál! Egy tündéri csóktól hamar elhervadnál . . .» Jövendőt mond néki. A vízi lány dala elszenderíti Forgácsot, amaz meg hattyú-ruháját magára öltve hangos szárnycsattogással elröpül . . . (*Toldi szerelme.*) Ez a hattyú-ing, tündéresók vándormotívum a legrégebb és legújabb népek költészetében egyaránt.

Az ördög a mi népünknek nem olyan «fekete», mint amilyennek másutt «festik». Lólába, gidaszarva megvan ugyan, s kénköszag is árad körülötte, de máskép inkább cimborá, mint rém. Arany is így fogja föl . . . Hatvani, a magyar Faust, hatalmába kényszeríti, szolgájává teszi Asmódit (*Hatvani*). A jámbor Jóka komázik «ördög-bácsival», furfangosan rászedi, bár végre mégis a körme közé kerül ; de a pokolban is inkább gonosz tréfát űz áldozatával a sátán : szegény Jókát — akitől szabadulni vágyott — feleségével, az örökké zsémbes Judittal rekeszti össze egy vaskalitikába (*Jóka ördöge*) . . . Gonosz ördög szerepel — szintén némi szatirikus vonással — az *Ünneprontók* balladában. A démoni dudás a kétségbeesésig táncoltatja a szent vasárnapon duhajkodókat, s végül magával ragadja «az egész őrjöngő csoportot — a pokol tüzes fenekére» . . . E balladában két motívum vegyül : a népballadánkból (*Sári bíróné lánya*) ismert halálra-táncoltatás, meg a halmelni patkányirtó mondája, ki bűvös sípjának erejével a megnyíló Koppel-hegybe csalogatta Hannover összes gyerekeit, s Erdélyben tűnt föl velük (a százszok) . . .

A bájos tündérek rút testvérei a boszorkányok, tátosok és más rontó lények. A Tárnokvölgyi ütközetben «a vész-banyák ott fenn vadul Csikorganak s nem jó Hadúr» a gótokkal küzdő húnok segítségére (*Kéveháza*). A vasorrú-bába gonosz mostoha képében árt a szerelmeseknek (*Rózsa és Ibolya*). Géczy-boszorkányok lapáton lovagolnak, szikrázó pemetét forgatnak... Tátosok — sárkánnyá változó felhő-paripákon vágatnak (*Az elveszett alkotmány*)... Átformálód-
nak tetszésszerinti alakokká. Varázs Ármida, tündérnő, egy-szemű vén banya lőn... Az éji boszorkák mint macskák, kakasok, huhu-baglyok, kígyók, teknősbékák, varangyok, ebek, vakondok, farkasok, rókák, varjak, majd meg mint deli hölgyek jelennek meg (*Az elveszett alkotmány*). «Vörös Rébék általment a keskeny pallón s elrepült... Tollászkodni, már mint varjú, egy jegenyefára ült. Akinek azt mondja: kár! nagy baj éri és nagy kár»... Halála után is visszajár: «egy varjúból a másikba száll a lelke vég nekül»... (*Vörös Rébék*). A Hunyadiak címerének hollója is megelevenedik: «Lechapott, lechapott fekete szélvészéből, S kikapá levelét az anyai kézből»... (*Mátyás anyja.*) Ez a levélvivő madár az anyai vágyakozás jelképe, de egyszersmind titokzatos is; bár korántsem oly démoni, mint Poe Edgárnak szintén szimbolikus *Hollója*... Egyéb misztikus állatok még: a csodaszarvas (a róla szóló regében), mely Szent László legendájában is megjelenik később; továbbá a tátos-mének. «Gyors paripát rohanó szelektől származtatni, a hitrege homályában vész el» — mondja Arany. Homerostól kezdve a középkori regényes eposzok íróin át (Ariosto, Tasso) a mi költőinkig (Zrínyi, Vörösmarty) megtaláljuk ezeket a fatális állatokat. Aranynál is. A Volga-menti pusztákon a csikó széltől fogant (*Az utolsó magyar*). «Vemhezik a kanca viharos széllángtól. Fene tátos-méntől, futosó villántól»... (*Buda halála.*) Toldi kedves lova, a Pejkó is, szinte-szinte tátos (*Toldi szerelme*)... Vannak titokzatos eredetű, csodás erejű tárgyak is... Ősidők óta táptosok ajkán ivadékról-ivadékra száll a jóslat hadisten kardjának napfényre-kerüléséről. Láng esap ki a földből, mikor egy pásztor rátalál; s Attilát

a világ urává jegyzi el (*Buda halála*...¹) Erzsébet magyar királyné talizmánt, köves arany gyűrűt von Nápolyban fia újjára. «Méreg, acél nem jár; ősz remete adta, pápa megáldotta»... (*Toldi szerelme*.)

Tudósok (Arany misztikus értelemben veszi a tud szót) a kuruzslók, a vajakosok is. Többnyire vénasszonyok, de vannak férfiak is: cigányok, s más balkörmű tolvaj nép... Vörös Rébék «addig főzte Pörge Dani bocskorát, Míg elvette a Sinkóék cifra lányát, a Terát»... (*Vörös Rébék*.) Az öreg Laboda «ellát messze jövőendőbe, S az elásott kincset megleli a földbe»... Vigyori meg Kolop «vasfüvel kinyitnak minden zárat, békót»... (*A nagyidai cigányok*.) «Bajusztalan Szücs György gazda», hogy bajusztát megnövelje, a javasasszonyok tanácsára «kente-fente ő azt írral, kígyóhájjal, medvezsírral, ebkaporral, kutyatejjel», — majd nyakig ült a furfangos cigányvajda által főzött bűvös lébe (mialatt jól meglopták); de csak — az orra meg a füle nőtt meg tőle (*A bajusz*)... Ezek a tréfás szatírák komoly tanító célzatúak, mint a *Népnevelés* c. költemény is, szólván a híres jolsvai jósról, — gömörmegyei pap, Tompának «patriotája» — aki a 60-as években időjósokat közölt a lapokban, aki «túltesz a százéves naptáron: — Mint egy garaboncás, legottan Vihart csinál, ha kedve szottyan»... «Nem! — mondja a költő — féltse más, hogy magja vesszen, A babonát: korántse! dejszen! Ha egyszer mi, tanultak, üzzük, s mint tudományt, rendszerbe fűzzük»...

Gúnyolódni akart a spiritizmuson is, a «műveltek babonáján»; de csak félig sikerült neki. Azt is tanultak úzik — manapság is! — s mint tudományt, rendszerbe fűzik. Kétkedett benne, de a merev tagadásig nem tudott eljutni. Az 50-es években divatos asztaltáncoltatással (table-moving) Nagykőrösön, családjá körében maga is kísérletezett. Eleinte «bolondságnak» tartotta, de — «kell benne lenni valaminek»...

¹ Titokzatos eredetű kardok más népek mondáiban is vannak. Föllobbanó láng árulja el a föld gyomrában rejlő kincset, — ez általános babonás hiedelem.

Inkább a szemek delejes hatását gondolta benne, mint a kezekét. A szellemidézést, melynek tanuja volt Egressy Gábor családjának egyik séance-án, «felmagasztalt pillanatnak» mondta. Mechanikai erőnél többet hitt a dologban. «Az egész az agyban képződik, öntudatlanul. Képek és eszmék állanak elé s egészítettnek ki, mint az álomban.» Legkevesbbé hitt «a testtől megvált szellem működési képességében» — egy tökéletlen eszköz, asztal által. Hanem azért bizonyára úgy gondolkozott, mint Hamlet: «Több dolgok vannak földön és egen, mintsem bölcselmetek álmodni képes»... Később a spiritizmus járványának okait a korviszonyoknak a tömegpszichológiára való hatásában kereste: «A nyomás, a zaklatottság, a meghasonlás e korában, mely politikai rázkódásaink után Európaszerte erőt vett a kedélyeken, midőn nem vala hit, nem remény, nem bizalom, — midőn besüppedt lábunk alatt a föld: biztos irány helyett az asztaltánc szédelgéseiben kerestünk enyhületet (*Irányok*). A mi válságos korunkra is — mikor szintén divatját éli a spiritizmus — mennyire találóak Arany szavai! Amit pedig — mondhatni — szákszerűen fejteget, azt költőileg megjele-
nítette egy balladájában: «Asztalírás ötvenhatban Vala itt-ott még divatban; Kisded asztal egyik lába Íróeszközt rejt magába: — Avval írnak másvilági Láthatatlan szellemek»... Szép ajak incselkedésére a gróf nyúl az asztalhoz, s alig érinti, indul... s a papírra ez van írva ismert kézzel: «Én, Verón»... Attól fogva éjjelenként folyton híja holt leányát, akit méltatlan szerelméért kitagadott, elűzött, s aki nyomorban pusztult el. Könnyörögve engeszteli, de az nem tud megbocsátani; s az apa beháborodik, behal. (*A képmutogató.*)

A szellemidézés (necromantia) minden népnél vallásos szertartás is volt (az egyiptomiaknál, görögöknél, rómaiaknál stb.). Az Ural déli rejtett völgyében visszamaradt maroknyi magyar törzsnek feje, bölcese, papja: Ogmánd felhíja, vész idején, az elhúnyt ősök szellemét (*Az utolsó magyar*)... Vallásos, egyszersmind jogi aktus volt az istenítélet, a középkori ordália, amikor ugyan nem személy szerint

jelenik meg az Isten, hanem kinyilatkoztatással, jellel tesz tanubizonytságot. («Isten a tanum, hogy nem tettem», — ismert védekezés-forma.) Arany a *Tetemrehívás* balladában jeleníti meg az istenítéletet, s a sebből pirosan felbuzgó vér árulja el a gyilkost. (Kund Abigél is úgy védekezik: «Bárcki Benőt én meg nem öltem, Tanum az ég s minden seregi.») Attila titokzatos halálának okát szintén tetemrehívással akarta kideríttetni a *Csaba királyfi* eposztörredékben. Ezt az ordáliát a *Nibelungen-Lied*ban is megtaláljuk; Sigfrid újravérző sebe árulja el, hogy Hagen volt a gyilkos. Shakespeare *III. Richárd király* drámájában hasonló jelenet van (I. felv. 2. szín).

A szellemjelenések, a kísértetek minden nép babonás hiedelmében éltek és élnek. A fantáziának a tömeglélekre ható szuggesztív ereje szüli őket is... A hamisan esküvő vén Márkusnak nyögve megrendült koporsóját kiveti a sír, s a holttest a Körös örvényébe rohan. «Az időtől fogva, mikor a hold fölkel, gyakran látni Márkust — égfelé az újja — Mélységből kibukni s elmerülni újra»... S mivel izgága volt egész életében, kísértete is kötődik a halászokkal: «Oldjak-e? Kössek-e?» (*A hamis tanú*)... A kísértetek félelmetesek: fehér lepedőben, szemfödélben jelennek meg, foszforeszkáló kékes lánggal. Az a kísérteties kék láng ott lobog a vén Márkus szellemének hamis esküre emelt három újján; s a Bende vitézt kísértő Robogány sisak-rostélyán... (*Az éjjeli párba.*) A kísértetek félelmetességét egy gyöngéd vonással enyhíti a néphiedelem. Néha azért járnak föl, hogy szeretteiket — kivált a méltatlanul szenvedőket — magukkal vigyék a sírba. «Temetőben csendes az én házam, Jobb neki ott énvelem egy házban; Oda viszem karonfogva magammal: Ne bánjon így senki az én fiammal» — mondja *Az árva fiú* apja a gonosz anyának, aki «veri fiát a vizes kötéllel»... A halott honvéd is arra inti özvegyét: «Gyermekemnek légy anyja és nem mostohája, Nehogy eljöjjen egy napon És elvezessem karonfogva őt is oda, hol én lakom!» (*A honvéd özvegye*)... A máshoz erőltetett lány azt kéri: «Elesett hős, pusztá árnyék, édes mátkám, vigy magaddal!» (*Bor*

vitéz) . . . Ez a motívum más népek hiedelmében, költészetében is megvan. (Bürger: *Lenóra*.)

A magyar nép nem fél a haláltól. («Csontváz! halálfej! Írtódom. De mért iszonyodik az ember önmagától?») . . . Arany: *Bolond Istók. I.*) Bölcs megnyugvással fogadja. Hisz a túlvilági életben, ahol együtt lesznek ismét, akik e földön elszakadtak egymástól . . . «A lélek él: találkozzunk!» — ezt a meggyőződést haldokló leánya ágyánál merítette Arany; sírversben ezt vésette az elköltözött emlékkövére is.

Népünk, hívő vallásosságában, józan, türelmes. Arany költészetében is mély vallásosság nyilvánul, de felekezetiesség nem. Összes műveinek egyetlenegy szavából se tudná meg senki, hogy protestáns volt, hacsak az egy keresztyén szónak így, kálvinista módon való írásából nem . . . Fiát arra tanítja, hogy az élet minden körülményei között «álljon a vallás a mérlegen!» — mert a hit «túrni és remélni megtanít . . . Kis kacsoíd összetéve szépen, imádkozzál édes gyermekeim!» (*Fiamnak*.)

A vallás a lelkeket leginkább elragadó miszticizmus. Arany — faji józansága mellett is — mélyen elmerült e misztikumba. A költészetében is megnyilatkozó erős reális érzéke mellett sem volt realista, annál kevésbé materialista. Józan mérséklete pedig az idealizmusban is megővta a szerelenségektől. A természet csodás misztikumába ugyan «elbocsátá lelkét ringatódzni. — Engedte magából kilopódniz: Hang. szín, sugár lett. tér és mozgalom, Ó a természet, a nagy és örök, Mi ott henyel csak hitvány földi rög» . . . (*Bolond Istók*); ámde az ilyen panteisztikus eláradás irodalmi hatásból is eredt, hiszen Byron is azt mondja: «Szeretem a természetet . . . Kilopódzom magamból, hogy összevegyüljek a világegyetemmel» . . . (*Childe Harold*), s az «álmodozó misztikusok népének» egyik költője is azt énekli a hindu *Vedában*: «Én nem tudom megkülönböztetni: vajjon én vagyok-e a mindenség?» . . . Az ilyen, mindnyájunkkal közös, ifjúi rajongás után öreg értelmével Arany is a pozitív vallás tanítását vallja: «Hogy nem addig tart az élet, Míg alatt

a testbe' jársz, Én azt meg nem tagadom. Mit hisz a tudós?
Ő lássa» (*Honnan — hová?*) . . . A Tudás dadogása pedig
véglegesen megakad, elnémul a Volt, Van, Lesz elgondo-
lására, a Miért? Hogyan? nagy kérdései előtt. S amint Arany
mondja *Dante* c. költeményében :

A gondolat elvész csodás sejtelemben, —
S a hitetlen ember imádni tanulja
A köd oszlopában rejlő istenséget . . .

TRENCSENYI KÁROLY.

LESSING.

Lessing a német felvilágosodás legnagyobb költője, Németországban Nagy Frigyes és Kant mellett korának harmadik kimagasló alakja. Lessing azt vitte végbe a XVIII. század drámai költészetében, amit Klopstock a lírában, Wieland az epikában: megteremtette a klasszikus formákat német nyelven. Nemzeti drámát igyekezett teremteni, és az neki sikerült is, alakjai azonban nem csupán a képzelet szülöttei, mint a Klopstockéi, hanem az akkori német világból valók. Mint kritikus, világosságban és élességben felülmúlta összes elődeit, prózája ma is a német stílnak felül nem múlt mintája. Lessing hatása a német irodalomra nagyobb és tartósabb volt, mint Wielandé és Klopstocké. Kritikai munkái még ma is művészek és műpártolók gyakorló iskolájának tekinthetők, drámáit, elsősorban *Náthánj*át, még ma is játsszák.

Lessing előfutárja, úttörője Kantnak, Herdernek, a Sturm és Drang periodusának, Schillernek, Schleiermachernek, általában a német irodalmi élet azon nagyszárnyalású fejlődésének, mely Goethében találta meg legmagasabb harmonikus kialakulását.

Legfőbb életeleme ellenállhatatlan, ösztönszerű törekvés az igazság megismerésére. Erre a legmagasabb célra való törekvés, az út e felé a cél felé többet ér az ő szemében, mint magának a célnak elérése. Ismeretes az a mondása: «Ha az Isten jobbában a színigazságot, baljában pedig az igazság felé való lankadatlan törekvést tartaná, azzal a megjegyzéssel, hogy mindig és örökké tévedni fogsz, s azt mondaná, hogy válasszak, alázattal esedezném baljáért s így szólnék hozzá: Uram! hiszen a tiszta igazság egyedül Te neked való!»

Igazságszerető ösztöne különösen kritikáiban nyilvánul, melyekkel arra törekszik, hogy hamis képzeteket oszlasson el, hogy történelmileg félreismert értékeket és emberi nagyságokat megmentsen, irodalmi fajokat, melyek torz útra tértek, helyreállítson. Ezért küzd Aristoteles, Aesopus, Horatius valódi értékének helyreállításáért, ezért igyekszik Shakespeare kivételes nagyságát helyes világitásba állítani. E végből küzd a kereszténység eszméiért, a filozófiának elváltatásáért a teológiától, a tudományos kutatásnak és a lelkiismeretnek szabadságáért. Igazságkereső ösztönének kifejtése az a küzdelme is, melyet a zsidóság szerepének és kultúrájának tisztázása érdekében folytatott s megírta *Bölcs Náthán*-jában a zsidóság apológiáját.

Sokat vitatták, mi nagyobb Lessingben, a költő-e vagy a kritikus. A valóság pedig az, hogy Lessing, a költő egyértékű Lessinggel, a kritikussal. Elméleti fő művei (*Briefe, die neueste Literatur betreffend, Laokoon, Hamburgische Dramaturgie*) jelentik a francia klasszicizmussal való leszámolást, az angol és német ízlés és rokonságának megformulázását, Shakespeare lángelméjének igazolását az értelem ítélőszéke előtt. A véletlen az akkori idők első szellemi irányítójának, Voltaire-nek közelébe juttatta Lessinget, és ő Voltaire-ből és a francia felvilágosodás többi jeleseiből merített is értékes hatásokat, csakhamar azonban nagyon is ellentétbe jutott Voltaire-rel, s abban a keserűségében, mellyel Voltaire ellen fordult, bizonyára van részük azoknak a visszahatásoknak is, amelyeket ennek a szellemileg kimagasló egyéniségnek sokban fogyatékos jelleme és rossz tulajdonságai, különösen kapzsisága és folytonos gyanúsításai benne felidéztek.

Hogy mennyire elkeseredetten gondolkodott Voltaire-ről, annak bizonyosságaképpen legyen szabad idéznem azt a sírfeliratot, melyet Lessing Voltaire számára komponált. Íme: «Hier liegt — Wenn man euch glauben wollté, Ihr Fromme Herren! — der längst hier liegen sollte. Der liebe Gott verzeih' aus Gnade Ihm seine Henriade!»

Voltaire a természetességnek és Shakespeare-nek nevében végleg leszámol a francia klasszicizmus formavilágával és formatanával, kritika alá veszi a tragédia elméletét és a tra-

gédiai cél és hatás elvi alapján összhangot állapít meg a görög dráma és Shakespeare között. Lessing felfogása szerint a francia tragédiáírók klasszicitása félreértett antik szabályok külső követésén nyugszik, ellenben Shakespeare lényegben Sophokleshez és Aristoteleshez áll közel és jobban megfelel a német népi jellemnek is. Lessing a rómaiakat és a franciákat messze a görögök mögé helyezi, akiknek viszont minden elismeréssel adózik. Sophoklest a tragédia-írók mintaképének tartotta és Aristotelest a költészet elméletének terén csalhatatlan útmutatónak tekintette. Ismételten rámutatott a francia színpadi költészet gyöngéire, elemezte, hogy Corneille és a többi francia tragikusok mennyire nem a görög költészet szellemében írtak, és Aristoteles helyes interpretálása útján igyekezett a tragikai hatás igazi alapjainak kifürkészésére. Abban véli ezt felfedezhetni, hogy valódi érzések kifejezésre juttatása felkelti szánalmunkat, és ezen álláspont alapján visszautasítja a francia udvari költészet hideg pompáját és törekvését arra, hogy természetellenesen a magasztosságig felcsigázzon avagy a mérhetetlen gonoszságig eltorzítson egyes jellemeket. Amíg Corneille és Voltaire tragédiáit éles, sőt megsemmisítő kritikának veti alá, minden alkalommal hangsúlyozottan emeli ki a régi görögök nagysága mellett Shakespeare nagyságát. Csakis a vígjáték terén tudja méltányolni a franciákat.

Lessing első színműve, *Miss Sarah Sampson*, nemcsak tárgyában vall Angliára, hanem egészen angol mintára is vezethető vissza. Angliában ugyanis a politikai fejlődés és a polgári osztály felemelkedése következtében a polgári életben felmerülő konfliktusokat tragédiákban dolgozták fel, amit az akkori francia iskola helytelenített. *Miss Sarah Sampson* nagy színpadi hatást keltett és irodalomtörténeti szempontból is igen jelentős, nemcsak mint a polgári dráma első példája, hanem motívumai és jellemei folytán is: a gyöngé férfi, érette versengő két nő között, kiknek egyike a szenvedélyes és meggondolatlan asszony, másika a gyöngéd, érzelmes leány, a színpadon azóta is számtalanszor megjelentetett motívum. *Barnhelmi Minna* című vígjátéka olyan kiváló alkotás, melyet sem jellemzés, sem kiválóan ügyes tech-

nika és a párbeszédék élénk és élő volta tekintetében ma sem múl felül egyetlen német vígjáték sem. Szintén mint a maga nemében *Galotti Emilia*, az első német szomorújáték, mely ma is színpadon van, s amelyben a jellemek festése, a dialógok pompás felépítése, a tökéletes technika megannyi motívumok, melyek a színművet maradandóvá teszik. Kiemelkedő nagy drámai műve Lessingnek a *Nathan der Weise*, melynek problémája a dogmákon, gyűlölködésen felülemelkedő emberszeretet, s amely azt hirdeti, hogy elsősorban emberek vagyunk s csak másod- vagy harmadsorban keresztények, zsidók, mohamedánok.

Lessing a dráma mellett különös szeretettel fordult a XVIII. században annyira kedvelt mesék felé. Felfogása szerint a mese «az erkölcs és a költészet határán mozog». Az ő meséi igen rövid történetecskék, melyekben a bennök szereplő állatok állati lényére kevés figyelem van fordítva. Gyakran meglepő, egészen sajátos találékonysággal fejlődik ki az általános tanulság. Lessing ismert meséket új motívumokkal gazdagít, gyakran több mesét egybeforraszt. A késő római időknek szélesen festő verses meséit, valamint ezek francia utánezatait, főleg Lafontaine meseköltészetét Lessing nem méltányolta, szerinte azok a mese lényegével ellentétesek.

Laokoon oder über die Grenzen der Malerei und Poesie című művében a képzőművészetekkel és a költészettel foglalkozik kritikai alapon. E művében keresetlenül, mintegy sétaközben elbeszélő módon jut mások téves állításain keresztül a maga céljaihoz közelebb. Előadásában nem vet meg kitéréseket sem, de mindig kellemes és élénk marad. Különösen az ellen harcol ebben a munkájában, hogy a művészet és a költészet egymás birodalmába avatkozzanak. Így ellene fordul a leíró, festői költészetnek s elítéli az allegorizáló festészetet. Arra int, hogy a költők Homeros módjára leírás helyett cselekvésre vessenek súlyt, a szépet és a rútat hatásaikban érzékeltessék, a festőket pedig arra buzdítja, hogy a cselekményből a legjellemzőbb momentumokat örökítsék meg és tartózkodjanak csupán átmeneti, lényegtelen jelenségek vászonra tételeitől.

Lessing a szellemi életnek minden területét megtermé-

kenyítette, mindenütt új utakra mutatott és azokon elsőnek tört előre. A legmagasabb értelmezésben küzdött a felvilágosodás elvei mellett és uralomra segítette azokat a költészetben.

Gúnyosan előkelő szatirikus szellemének példája gyanánt álljon itt két epigrammja. Az egyik szól a cipész költőről, a másik a nagypofájú senki-emberről.

Der Schuster Franz.

Es hat der Schuster Franz zum Dichter sich entzückt.
Was er als Schuster that, das thut er noch : er flickt.

Grabenschrift des Nitulus.

Hier modert Nitulus, jungfräulichen Gesichts,
Der durch den Tod gewann : er wurde Staub aus Nichts.

Lessing a felvilágosodás páratlan készültségű előharcosa, egyetemes nagy emberi eszmék hirdetője, prózában és költészetben egyaránt mester, mint drámaíró az emberi jellem ritka ismerője, mint kritikus pedig szinte felülmúlhatatlan. Amit azonban mindennél nagyobbra kell értékelnünk Lessingben : az rettenthetetlensége az igazság szolgálatában.

Az igazságot keressük, kutatjuk és reklamáljuk mi is, a világtörténelem legigazságtalanabb elbánásában szinte halálra gyötört magyarok, s arról vagyunk meggyőződve, hogy ez a mi reklamációnk nem önző, nem kicsinyes, nem egyoldalú, mert, ha beállítják azt az egyetemes emberiségi eszméknek széles távlatába, akkor is igazolt, sőt csak akkor válik ellenállhatatlanná, mert jelenti a mesterségesen, gonoszul és erőszakkal háttérbe szorított magasabb kultúrának az emberiség szempontjából való jogos igényét arra, hogy a megfojtására kirendelt barbarizmus fölött győzedelmeskedjék.

Hogyne szőnénk bele tehát mi magyarok is egy virág-szálat annak a Lessingnek dicsőséges emlékezte koszorújába, akinek egész élete szakadatlan és lankadatlan küzdelem volt — az igazságért!

LUKÁCS GYÖRGY.

BÁRÓ PASTOR LAJOS EMLÉKEZETE.

A Monumenta Germaniae Historica nagyérdemű kiadója, Georg Heinrich Pertz 1823-ban egy alkalommal a pápaságra vonatkozólag ezt a megjegyzést tette: «Die beste Verteidigung der Päpste ist die Enthüllung ihres Seins». Pertz ezzel arra célzott, hogy a pápaság elleni vádakat, támadásokat, balvéleményeket ennek az intézménynek kritikai alapon álló, magukra a forrásokra, oklevelekre és aktákra támaszkodó története cáfolhatja meg és vitathatja el legbiztosabban, megdönthetetlenül. Csakhogy akkor, amidőn Pertz e megjegyzést tette, a pápaságnak ily értelemben vett története megírására gondolni sem lehetett. A leggazdagabb és legfontosabb forrás, a vatikáni levéltár, akkor és még később is, hosszú ideig, több mint félszázadon át hét lakattal lezárt gyűjtemény volt és még a mult század 60-as éveiben is csak elvétve sikerült egyes tudósoknak a vatikáni levéltár anyagából egyet-mást használni. A katolikus történetírásnak a mult század második felében legkiválóbb képviselője, Johannes Janssen, kinek egyénisége mindennemű indiszkréció ellen a legteljesebb biztosítékot nyújtotta, a 60-as évek derekán Rómából írt leveleiben nem egyszer tesz említést azokról a nehézségekről, melyekkel neki a vatikáni levéltár használata tekintetében meg kellett küzdenie. A 70-es évek elején a vatikáni levéltár akkori prefektusának, Theiner Ágostonnak indiszkréciója következtében életbeléptetett szigorú rendszabályok teljesen elzárni látszottak a levéltárt a tudományos kutatások elöl és hosszú időre elodázní a pápaság kritikai történetének megírását. Csak XIII. Leo pápa nagylelkű elhatározása, mellyel a levéltárt a tudományos kutatás részére megnyitotta, tette ezt lehetővé. Még akkor is akadtak aggályoskodók, akik a

nagy pápának ezen elhatározásától káros következményeket vártak a pápaságra és egyházra, és tudjuk, hogy nem hiányoztak kísérletek Leo pápát elhatározásának visszavonására bírni. Leo pápa nem értette ez aggályokat, híres mondása: «Non abbiamo paura della pubblicità dei documenti» elnémította az aggályoskodókat és a következmények neki adtak igazat.

A múlt század derekától kezdve nem hiányoztak kísérletek a pápaság történetének megírására. Az 50-es évek közepétől kezdve láttak napvilágot Gregorovius klasszikus művének: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* kötetei. Ezt követték Papencordt, Alfred Reumont, Adinolfi és mások munkái, melyek ugyan elsősorban éppúgy, mint Gregoroviusé, az örök város történetével foglalkoznak, de beleillesztik annak keretébe a pápaság történetét is. Ezek a munkák azonban, minden jeles tulajdonságaik mellett még mindig nem jelentették azt, amire Pertz célzott. Gregorovius előtt a vatikáni levéltár ajtaja éppúgy zárva maradt, mint mások előtt; mesterileg megírt munkája a nyomtatott anyagon kívül egyes könyvtárak kézirati anyagát használta fel, és Papencordt, Reumont, Adinolfi munkáiban is hiányzik a levéltári anyag felhasználása. Ranke Lipót oly nagy feltűnést és ellenzékelt kiváltott háromkötetes munkájában a pápaságról felhasznált kiadatlan okleveles anyagot is, de a vatikáni levéltár anyagához természetesen ő sem férhetett hozzá. M. Creighton, peterboroughi püspöknek a 80-as években megjelent *History of the papacy* című öt kötetes munkája szélesebb látkörrel, magasabb szempontokból tárgyalja a későbbi középkor pápaságának történetét 1378-tól kezdve a Sacco di Romáig, és angol szerzőnél szokatlan igyekezettel törekszik a nagyterjedelmű irodalomnak nem angol termékeit is felhasználni és azok eredményeit értékesíteni, de ez a munka is figyelmen kívül hagyja az akkor már hozzáférhetővé vált vatikáni levéltár anyagát. A 80-as évek közepe táján végre megindult Pastor Lajos munkája, mely emberileg lehető teljességgel használja fel a pápaság történetére vonatkozó óriási terjedelmű okleveles és kézirati anyagot, évtizedeken át folytatott, Európa minden nevesebb könyv- és levéltárára kiterjedő

kutatások eredményeként megajándékozva a tudományos világot azzal a munkával, melyre több mint száz évvel ezelőtt Pertz célzott.

Pastor Lajost a szülői ház tradíciói nem szánták a tudományos pályára. Az Aachenben otthonos, eredetét, mint mondják, a XIII. századra felvivő család tagjai főleg a kereskedői pályát tekintették élethivatásuknak. Pastor Lajos atyja előbb Aachenben, majd 1860-tól kezdve Frankfurt a/M.-ban vezette üzletét, festéknagykereskedését, mely legidősebb fiára, Lajosra volt szállandó, aki azonban már gyermekkora óta inkább vonzódott a tudományos foglalkozáshoz. Előbb a természettudományok iránt érzett vonzalmat, de a frankfurti környezet hatása alatt csakhamar a történettudomány felé hajolt. Befolyt erre különösen frankfurti tanárának, a nagynevű Johannes Janssennek hatása, akinek Pastor kedvenc tanítványa lett. Nevelését Janssen ajánlására Siering Emil frankfurti káplán irányította, kinek kíséretében 1868 őszén az alsórajnai részeken hosszabb utat tett. Az ez évben megtartott bonni archeológiai kiállítás és a holland-belga műemlékek tanulmányozása végleg megérlelték Pastorban az elhatározást, hogy a tudományos pályára lép. Anyja nem szívesen látta a pályaváltoztatást. Egyrészt a régi atyai üzletre való tekintettel ellenezte azt, másrészt tartott attól, hogy az akkori viszonyok közepett fia az akadémikus pályán — mert Pastornak csak ez lebegett szeme előtt — nem fog egykönnyen boldogulni. Pastor a protestáns vallásban született. Atyja mélyen vallásos, konzervatív érzelmű protestáns volt, anyja hitbuzgó katolikus. Pastor a protestáns vallásban kereszteltetett meg és csak később, atyja halála után — 1864-ben — tért át a katolikus vallásra. Az akkori viszonyok Poroszországban, a később kitört kultúrharc valóban nem biztatta nagy reményekkel az akadémiai pályára készülő katolikusokat. A család egyik benső barátja, Koch Henrik tábori lelkész meg is mondta egy alkalommal Pastornak, hogy az adott viszonyok között Poroszországban könnyebben lehet egy katolikusból püspök, mint egyetemi tanár. Az anyai ellenkezést végre is legyőzte Janssennek közbelépte, akit a Pastor-családhoz benső barátság fűzött. Janssen levelei

között számos darabot találunk, melyek Pastor anyjához, nővéréhez és a családnak többi nő tagjaihoz vannak intézve, amelyek Janssent mint azok lelki vezetőjét és tanácsadóját mutatják be lelki tépelődéseiknél. Janssen, aki a frankfurti városi gimnáziumban a katolikus vallású tanulók történet-tanára volt, Pastort csakhamar megszerette. Kedvenc tanítványának tekintette őt, akinek tudományos fejlődésére később is elhatározó befolyást gyakorolt. Leveleiből látjuk, minő figyelemmel és gonddal kísérte pályafutását, irodalmi terveit és a viszony köztük idővel valósággal atya és fiú közti viszonyná fejlődött.

Pastor eredetileg a kereskedői pályára lévén szánva, elég későn, csak 15. életévének betöltése után látott komolyan középiskolai tanulmányaihoz. Különösen a történelemben és latin nyelvben részesült alapos kiképzésben. Történettanárnak. Janssennek tanítási módszere a felsőbb osztályokban jóformán elérte az egyetemi oktatás színvonalát. Előadásai-ban tanítványait a fontosabb források és irodalmi termékek ismeretébe is bevezette, ami a középiskolai tanításban egészen szokatlan volt. A latin nyelvben Pastor Mommsen Tivadar testvérének, Tycho Mommsennek volt tanítványa. A mai viszonyok közepett, amidőn a latin és görög nyelv ismeretének szükségtelen voltát nem szűnnek meg folyton hangoztatni, túlzottnak tűnhetik fel az az oktatási mód, mellyel a frankfurti gimnáziumban a latin nyelvet tanították. Pastor életfeljegyzéseiből látjuk, hogy a felsőbb osztályokban Schillernek a 30 éves háborúról szóló művét fordították latinra. Tacitust pedig latinból görögre. Ennek a különleges módszernek köszönhetette Pastor, amint maga is elismerte, erős filológiai képzettségét, melynek később mint történetíró oly nagy hasznát vette.

Pastor még tanulóéveiben választotta meg élete főmunkájának tárgyát, a pápaság történetének megírását. Elhatározására befolyással volt Ranke műve a pápaságról, melyet tanára, Janssen adott kezébe olvasásra. Az akkor még csak 19 éves Pastort a munka nem elégítette ki, érezte azt, hogy fogyatékos és hiányos, és pedig azért, mert híjával van a legfontosabb anyagnak, a vatikáni levéltár

anyagának, mely nélkül bármely mesteri kéz rajzolja is meg a pápák történetét, teljes képet arról nem nyerhetünk. Megérlelődött benne a gondolat a vatikáni levéltár anyagának felhasználásával írni meg a pápaság történetét. Hogy az újabb korra esett választása, a pápaság történetére a közép-kor végétől kezdve, arra Ranke művén kívül minden valószínűség szerint tanárának, Janssennek tudományos munkássága is befolyással volt. Janssen akkoriban bocsátotta közre nagy munkájának: *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgange des Mittelalters* első köteteit, és amidőn Pastor közölte vele elhatározását, hogy a pápaság újabbkori történetének megírását tűzte ki élete feladatául, nemcsak hogy helyeselte azt, hanem széleskörű bibliográfiai és forrásismerteivel tőle telhetőleg támogatta Pastort vállalkozásában. Ő vezette be Pastort a történeti módszertanba és Pastor egyetemi tanulmányainak menetére is döntő befolyást gyakorolt. Az ő tanácsára ment Pastor egy félévre a löweni egyetemre, hol Janssen is végezte egyetemi tanulmányai egy részét. A löweni egyetemen különösen Paul Alberdingk Thijm gyakorolt befolyást Pastorra, aki egyetemi tanulmányait Bonnban, majd Berlinben és Bécsben folytatta. Bonnban Floss, Menzel és Moritz Ritter voltak tanárai. Bécsi tartózkodása alatt, ugyancsak Janssen ajánlatára, jutott összeköttetésbe Onno Kloppal, a 30 éves háború történetírójával, akinek révén az osztrák katolikus történetírók legjelentősebbjeivel, Höfler Konstantinnal és Weisz Jánossal ismerkedett meg. Klopp hívta fel Pastor figyelmét a XVI. századbeli egyházi únió-törekvésekre, melyek egy részét, az V. Károly korabeli únió-törekvések történetét, Pastor doktori értekezése tárgyául választotta s amely később átdolgozott és bővített alakban Pastor habilitációjának alapjául is szolgált az innsbrucki egyetemen. Már ebből a fiatalkori dolgozathból is kitűnik Pastor erőssége, széleskörű bibliográfiai ismerete, a törekvés az irodalom lehetőleg teljes felhasználására és annak új anyaggal való kiegészítésére. A munka aránylag rövid idő alatt készült el, szélesebbkörű levéltári kutatásokat Pastor ahhoz nem végzett, az új, addig fel nem használt anyag legnagyobb részét a frankfurti városi levéltár szolgáltatta. Felfogása elűt az

addigitól, de a szerző eltérő véleményét mindenütt igyekezik forrásadatokkal támogatni és indokolni. Dolgozási módján erősen meglátszik Janssen hatása. Nem bocsátkozik polemikákba, az eseményekkel szemben katolikus felfogását nem titkolja, de igyekezik tárgyvilágosan az *audiatur et altera pars* alapján állni.

Még egyetemi hallgató korában — 1876-ban — indult el Pastor első olaszországi útjára, melyen főleg műtörténeti tanulmányokkal foglalkozott. Egyetemi tanulmányainak befejezte után, 1878-ban, ment le másodszer Olaszországba és akkor már a pápaság történetének előmunkálatai, a levéltári és kéziratári anyag átbúvárlása tették tanulmányútjának tárgyát. Ekkor még küzdenie kellett a nehézségekkel, melyek a vatikáni levéltár használata körül fennállottak, de ennek ellenére az 1450—1549 közti időszakra, melyre kutatásait ez alkalommal korlátozta, kielégítő eredményt ért el. Nagyobb sikerrel kutatott a római könyvtárakban, melyeknek már Ranke által részben felhasznált kéziratot anyagát teljesen átvizsgálta. Habilitációja után 1881-től kezdve újabb olaszországi útjain egészítette ki anyagát. Ekkor már megnyílt a vatikáni levéltár is a tudományos kutatások előtt, úgyhogy ennek az anyagát is értékesíthette munkájánál, melynek első kötete 1886-ban látott napvilágot.

Pastor nagy munkájának kiinduló pontjaul a XV. századot választotta V. Márton pápától kezdve, noha tulajdonképpen célja a pápaság történetének megírása a XVI. századtól kezdve egészen 1800-ig. Hogy visszament a XV. századra, annak az a magyarázata, hogy a XVI. századot a renaissance korának ismerete nélkül teljesen megérteni és méltányolni nem lehet. A bevezetésben nagy vonásokkal megrajzolta az olaszországi irodalmi renaissance és az egyház közti viszonyt. E mozgalomban két irányzatot különböztet meg, a pogány és keresztény irodalmi renaissance-ot, melyek mindegyikét rendkívül élesen jellemezte. Ezt követi egy rövid áttekintés az avignoni pápaság és a schisma koráról, melyben főleg azzal a felfogással száll szembe, mintha az avignoni pápák teljesen a francia királyi politika uszályhordozói lettek volna, és rámutat azokra az érdemekre, melyeket e kor-

szak pápai maguknak a hitélet és főleg a keleti missziótevékenység terén szereztek. Az előadás érdemlegesen V. Márton pápával kezdődik, azonban csak a XV. század közepétől kezdve válik terjedelmesebbé. V. Márton és IV. Eugen pontifikátusait a munka tehát rövidebbre fogja és ennek az időszaknak levéltári és kéziratosa anyaga nincs is teljesen rendszeresen átkutatva. Ez csak V. Miklós korával kezdődik. Különös figyelemmel méltatja a munka a renaissance kezdeteit Rómában, aminthogy általában Pastor szakított azzal a módszerrel, mely túlnyomóan a politikai történetre veti a fősúlyt. Pastor munkájának nagy jelentősége abban áll, hogy az egyoldalúságot, mely a kulturális és művészeti kérdések háttérbe szorításával együtt jár, elkerülte és hogy az egyes pontifikátusok jelentőségét a tudományok és művészetek terén behatóan méltatja. Kutatásai a renaissance korára vonatkozó ismereteinket nemcsak hogy lényegesen kibővítették, hanem azokat sok tekintetben teljesen új alapokra fektették. Maga Jakob Burckhardt, a renaissance korának legkiválóbb ismerője is bevallotta, hogy Pastor kutatásai a renaissance korára egészen új világot vetettek.

Janssen leveleiből tudjuk, hogy Pastor az első kötet kéziratát kisebb körben, tanára előtt bemutatta és felolvasta. Egyes odavetett megjegyzésekből következtethetjük, hogy Pastor a munka diszpozícióját Janssennel együtt megbeszélte. Az egész munkában Pastor szerencsés kézzel állította be azokat a szempontokat, melyek körül az előadás csoportosul. Az első kötetben kiemelkedő szempontok a pápai hatalom újjászervezése és az egyház küzdelme a zsinati ellenzékkel, majd a renaissance-mozgalmak jellemzése, a pápaság érdemei az irodalmi és művészeti renaissance körül V. Miklós idejében, valamint a pápaság szerepe az izlam elleni küzdelmek irányításában. Ez utóbbi szempont uralkodik a II. kötetnek azon a részén is, mely II. Pius pontifikátusáról szól, míg a II. Pál és IV. Sixtusszal foglalkozó részben ismét a tudományos és művészeti kérdések lépnek előtérbe.

A kultúrtörténeti háttér megrajzolása nyitja meg a III. kötetet, mely a VIII. Incétől II. Gyula pápáig terjedő kort tárgyalja. Ebbe a korba esik VI. Sándor pontifikátusa,

melynek megírásánál Pastor felhasználhatta a Borgia pápának a tudományos kutatás elől addig elzárt registrum kötetit. A levéltári anyag különben is erre a korra egyszerre megnövekedett, úgy hogy a kötet terjedelme is nagyobb lett. Pastornak VI. Sándorra vonatkozólag a registrum köteteken kívül még egyéb, rendkívül fontos anyag is áll rendelkezésre, így a Borgia-politika egyik legalaposabb ismerőjének, Ascanio Sforza bíbornoknak siffrírozott levelezése testvérével, Lodovico Moro herceggel, VI. Sándornak magánlevelezése az 1493/94. évekből, mely ugyan csak töredékes, de ennek ellenére VI. Sándor egyéniségének megítéléséhez végtelen becses anyagot szolgáltat. Pastor mindezek alapján rámutat arra, hogy VI. Sándor magánélete erkölcsi tekintetben teljes joggal hibáztatható és elítélhető, és ezt a szigorú ítéletet Giulio Farnesének egy később előkerült levele teljes mértékben igazolta, úgy hogy azok a kísérletek, melyeket újabban Spanyolországban és Olaszországban tettek VI. Sándor mentésére és kedvezőbb színben feltüntetésére, elhibázottnak tekinthetők. Másrészt azonban Pastor arra is rámutat, hogy az az eljárás, mely VI. Sándor vétkességét mértéken felül nagyítja, — így különösen Portogliotti-é — a történelmi valóságnak nem felel meg. A II. Gyula pápa alatti művészeti áramlatoknak, így a Szt. Péter templom építésének, Michelangelo és Raffael munkásságának Pastor beható méltatást szentel. A Michelangelo és Raffael-féle freskók méltatása — így különösen a Stanza d'Elidoro-é — sok tekintetben új szempontokat vet fel, melyek a legkiválóbb műtörténészek, így Burckhardt, Schneider és Steinmann részéről is elfogadásra találtak.

Pastor munkájának következő kötetei a reformáció és a katolikus restauráció korával foglalkoznak. A IV. kötet a reformáció korabeli pápáknak, X. Leónak, VI. Hadriánnak és VII. Kelemennek van szentelve. X. Leo jellemzése a rendesnél sötétebb színeket mutat, mert, amint azt Pastor kimutatja, a humanisták túlhajtott hízélgése és dicsérete, melylyel a Medici-házból származó első pápát elhalmozták, valamint Raffael művészete túlságos fénnel árasztották el Leo alakját, pedig pontifikátusa alatt az egyházi szempontok

háttérbe szorulása végzetes körülményekkel járt a pápaságra. Éppígy a Medici-házból származó második pápának, VII. Kelemennek pontifikátusa sem ítélt meg kedvezően, aki nem jutott tudatára annak a feladatnak, mely a reformációval szemben a pápaságra várt: a világi és dinasztikus szempontok félretolásával teljes erővel az egyház reformján munkálkodni. A kettőnek pontifikátusa közé esik VI. Hadrián ideje, akinek rövid ideig tartó pontifikátusa nem járt ugyan tényleges eredményekkel, de jelentőségteljes azért, mert rámutatott azokra az irányelvekre, melyek alapján az egyházi reformok később végrehajtást nyertek. Az igazságos megítélés, melyben Pastor az utolsó német — németalföldi — pápa pontifikátusát részesítette, igazolta azt a jellemzést, melyet Hadriánról annak idején Höfler Konstantin és Lepitre nyujtottak.

VII. Kelemen idejében már mutatkoznak a katolikus reformtörekvések első nyomai, melyekkel behatóan a következő kötetek foglalkoznak. III. Pál pontifikátusának keretében főleg a tridenti zsinatot megelőző egyházi reformtörekvéseket tárgyalja, továbbá a németországi egyházi uniótörekvéseket, Loyolai Ignác fellépését és a jezsuita-rend első kezdeteit. Pál utódja, III. Gyula idejében már mindjobban előtérbe lépnek az egyházi kérdések, második utódja, IV. Pál pápa idejében pedig a III. Pál által kezdeményezett és életbe léptetett szigorúbb egyházi elvek már annyira uralomra jutnak, hogy utódai szilárd alapokon építhettek tovább. IV. Pius idejébe esik a tridenti zsinat folytatása és befejezése, melynek tárgyalásaiban a pápának döntő szerepe volt. Bölcs mérséklete a pápai politika vezetésében a katolikus reformáció és restauráció érvényesülését nagymértékben előmozdította, ami pontifikátusának különös jelentőséget kölcsönöz. Egészen új világitásban mutatja be Pastor munkája V. Pius pápát, a katolikus reformációnak legideálisabb képviselőjét, aki újból felveszi a XV. század pápáinak az izlám visszaszorítására irányuló törekvéseit is. Pastor kutatásai alapján élesebben domborodik ki XIII. Gergely egyénisége is, akinek személyiségét, uralmának jelentőségét eddig általában kevésbé jóakarólag ítélték meg. Gergely pápa működésének objektív

megítélését megnehezítette főleg az a körülmény, hogy az egyházi államban mutatkozó bonyodalmak és mozgalmak elnyomására és a rendezett viszonyok helyreállítására alatta látszólag nem történt elhatározó lépés. Pedig ez téves beállítás. Mert igaz ugyan, hogy a feladatok megoldása csak utódja, V. Sixtus idejében történt, ámde — amint ezt Pastor kimutatja — Sixtus pápa ezen a téren is csak az elődje által megkezdett munkát fejezte be és elődje munkásságának termését aratta le. Tekintetbe kell venni azt is, hogy XIII. Gergely pontifikátusának súlypontja az egyházi téren fekszik. Ő alatta történik gondoskodás a tridenti zsinat dekrétumainak végrehajtására, aminthogy Gergely pápa pontifikátusát általában jellemzi az egyházi szempontok érvényrejutása a világiak felett. A korabeli egyházi férfiak legkiválóbbjainak — élükön Borromei Károllyal — közreműködésével a katolikus restauráció ügyét hatalmas lépéssel vitte előre, ha mindjárt az európai keresztény népeknek a katolikus vallásban újbóli egyesítését megvalósítani nem is tudta. Pontifikátusa főleg Németországra volt nagy jelentőségű, és ez magyarázza meg, hogy Pastor vele a rendesnél behatóbban foglakozott.

A Pastor életében megjelent kötetek a XIII. kötetig bezárólag a katolikus restauráció kérdésén át egészen a 30 éves háborúig terjednek. Ezek a kötetek a katolikus reformációs és restaurációs törekvéseket egészen új világításban mutatják be. E törekvésekben Spanyolország helyett Olaszország veszi át a vezetős szerepet, és ennek kimutatása tekintetű Pastor munkájának ezen köteteiben a legjelentősebb eredménynek.

Pastor munkájának még hiányzó három kötetét kéziratban befejezve hagyta hátra. Sajtó alá rendezésükről végrendeletileg intézkedett, úgyhogy nagy műve nem fog csonkán maradni.

Pastor munkája a pápaságról minden tekintetben korszakalkotó. Az irodalomban és a forrásokban való teljes tájékozottság, a kiadatlan levéltári és kézirati anyagnak emberileg lehető teljes felhasználása, az anyag feletti mesteri uralkodás, a szigorúan tárgyilagos és tudományos módszer az

események feldolgozásában munkáját a tudományos irodalomnak a későbbi korra is számottevő termékévé avatják. Főbecse a munkának, hogy az egyoldalú politikai beállítással szakítva, a pápaság intézményének jelentőségét és szerepét minden téren igyekszik megvilágítani. Az általa tárgyalt korszakok szereplő személyeit mesteri kézzel rajzolja meg: elég legyen e tekintetben Loyolai Ignácnak, Teresa à Jesusnak, Filippo Nerinek, Róma apostolának és Borromei Károlynak jellemzésére utalni, melyek mindegyike művészi alakítás-számba megy. Szélesebbkörű érdeklődésre tarthatnak számot Pastor munkájának azon részei, melyek Róma városának állapotát a renaissance végén ismertetik, valamint a Sixtus-kápolnáról és a vatikáni stanzák- és loggiákról szóló fejezetek, melyek külön kiadásban is, gazdagon illusztrálva megjelentek. Az általa tárgyalt korszak későbbi részében a vallási kérdések dominálnak, ezeket a kérdéseket szenvedélytől menten, a pro és contra érvek és szempontok tárgyilagos mérlegelésével tárgyalja. Katholikus volta nem teszi elfogulttá, nem hűny szemet az egyes pápák hibái és tévedései előtt sem. Elég e tekintetben VI. Sándor pápa jellemzésére utalni, kinek erkölcsi eltévelyedéseit a kezdetben ultramontanizmus vádjával illetett Pastor a legélesebben elítéli.

Pastor munkája, noha a XVI—XVIII. századi pápaság történetét a legkimerítőbben tárgyalja, a későbbi kutatásokat nem teszi feleslegessé. Számos oly részletkérdés van, melyeket munkájában csak érint és amelyek tisztázása későbbi kutatások feladata leend. A reformációról és a tridenti zsinatról például az utolsó szó még nem hangzott el és az ellenreformáció története sincs még teljesen minden oldalról megvilágítva. A Merkle szerkesztésében megjelenő Concilium Tridentinum még befejezetlen, a zsinati atyák levelezései, a zsinat tárgyalásaira vonatkozó röpiratok és traktatusok nincsenek még teljesen közzétéve, a reformáció története forrásainak kiadását eszközöző bizottság munkálatai is épp csak hogy megindultak, úgy hogy a kép, melyet Pastor nagy művében az újabbkori pápaságról rajzol, még nem teljesen megrögzített, ámbár az is bizonyos, hogy az újabb kuta-

tások a Pastor által tett megállapításokat lényegesebben aligha fogják megváltoztatni.

Pastor azt a nagyterjedelmű kiadatlan anyagot, melyet munkájában értékesített, legfontosabb darabjaiban közzé is tette. Az egyes kötetek függelékeiben a legjellemzőbb iratokat teljes szövegükben, vagy legalább is bő kivonatokban közölte megfelelő jegyzetekkel együtt. Művét egy nagyszabású okmánypublikáció volt hivatva kiegészíteni, melyből azonban, sajnos, csak az első kötet jelent meg, mely az 1376—1464-ig terjedő időszakot öleli fel. Ennek a kiegészítő vállalatnak abbamaradását nem lehet eléggé sajnálni, már csak azért sem, mert a későbbi századokra ilyenmű egységes oklevélkiadványoknak úgymint híjában vagyunk. Munkájának technikai beosztásában követte tanárának, Janssennek eljárását. Az általa felhasznált kiadatlan anyagot külön jelölte meg, amivel a kutatóknak és tudományos publikációk előkészítőinek megbecsülhetetlen szolgálatot tett. A római nemzetközi történelmi kongresszuson felolvasott tanulmánya a római magánkönyvtárakról, főleg a főnemesi családok könyvtáiról nyújt áttekintő tájékoztatást, ami annál értékesebb, mert Pastor nem egy oly könyvtárba tudott bejutni, melyben előtte senki sem fordult meg.

Alig lesz valaki, aki a vatikáni levéltár anyagát oly alaposan ismerte volna, mint Pastor. A tulajdonképpeni titkos levéltár mellett természetesen a szentszék többi levéltáira is kiterjedtek kutatásai. Csak egy levéltár volt, mely Pastor előtt is zárva maradt és ez az inkvizíció kongregációjának levéltára, melybe minden igyekezete mellett sem tudott bejutni. Az inkvizíció történetére a vatikáni titkos levéltár anyaga nagyon hiányos. Ezeket a hiányokat Pastor részben pótolni tudta a római könyvtárak, elsősorban a Barberini-könyvtár anyagával. úgyhogy az inkvizíció levéltárának elzárása ellenére a III. Pál pápa idejébeli inkvizícionális kérdéseket megfelelő módon világíthatta meg. A S. Ufficio jegyzőkönyveit Pastor a Barberini-könyvtárban fedezte fel és ezekből tette közzé egy külön kiadványban a római inkvizíciónak általános érvényű dekrétumait az 1555—1597 közti évekből. Közzétételükkel lényegesen hozzájárult az inkvi-

zício intézményének ismeretéhez, amely mind középkori, mind újabbkori részében, ellenére a reávonatkozó terjedelmes irodalomnak és az újabb tudományos kutatásoknak, máig sincsen még teljesen tisztázva.

Pastor tudományos munkásságát kezdettől fogva a pápák történetének megírására koncentrált. Azonban ő sem térhetett ki másirányú munkák elvállalása elől, ami őt időnként eltérítette nagy művétől. Ezeknek egy részét a kegyelet diktálta. Amidőn 1891-ben Janssen meghalt, Pastor kegyeletteljes kötelességének tartotta emlékét irodalmi téren is megörökíteni. Már a következő évben megjelent Janssen életrajza, melynek megírásánál Pastor felhasználta Janssen levelezéseit és naplófeljegyzéseit. Az életrajzban Pastor azt a módszert alkalmazta, melyet Janssen Johann Friedrich Böhmer életrajzában követett: magukat a leveleket és naplófeljegyzéseket szolgáltatóknak és azok alapján vezetni végig az olvasót az illető életpályáján. Pastor az életrajzot aránylag rövidre fogta; az előszóban ugyan azt mondja, hogy szándékában van Janssen életét terjedelmesebb formában megírni, de erre nem került sor. Pótolta ezt némileg Janssen levelezésének közzététele, mely két kötetben 1920-ban látott napvilágot. Ez a publikáció a Janssen által írt leveleket foglalja magában. Kiegészítik azt Janssen bizalmas barátjának, Onno Kloppnak Janssenhez intézett levelei, melyek a *Hochland* 1918/19. évfolyamában láttak napvilágot. E levelezések közzétételével Pastor a tudománytörténetnek végtelen becses szolgálatot tett. Belőlük nemcsak Janssen nagyszabású, nemes egyéniségét ismerjük meg sokkal jobban, mint akármilyen nagyterjedelmű életrajzából, hanem figyelemmel követhetjük Janssen nagy munkájának létrejöttét, melynek egyes kötetait még kéziratban közölte Kloppal. Janssen levelei azonkívül még a múlt század második felének kortörténeti megismeréséhez, főleg a délnémet-rajnamenti viszonyokra számos érdekes részlet-adatot tartalmaznak. E mellett Pastorra háramlott Janssen nagy művének folytatása is. Amidőn Janssen meghalt, munkájának VII. kötete féligkész állapotban maradt hátra. A munka folytatása tekintetében Janssen Pastorra gondolt, akinek még halálos ágyán utasításokat adott

erre. A Janssen által gyűjtött anyag Pastor tulajdonába ment át és így természetes, hogy Pastor nyert megbízást a munka folytatására. Pastor Janssen kézírata és jegyzetei alapján befejezte és közrebocsátotta a VII. és VIII. kötetet, mely utóbbi a 30 éves háború korának kulturális-erkölcsi viszonyait tárgyalja, és ezenkívül az összes kötetek újabb kiadásait is eszközölte. Ez a munka, mely helyyel-közzel az eredeti szövegnek átdolgozását és majdnem mindenütt újabb és újabb pótlásokat tett szükségessé, Pastort a maga nagy munkája mellett annyira igénybe vette, hogy Janssen művének befejezésére, a hiányzó kötetek megírására már nem került a sor.

Janssen nagy munkájában számos kérdést csak érintett, részletesebben nem tárgyalta. Pastor ezért Janssen munkájának kiegészítéseképpen egy nagyobb szabású vállalatot indított meg: *Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes*, mely önálló, kisebb-nagyobb terjedelmű monográfiákban egészíti ki azt. E vállalatban, melyből nyolc kötet jelent meg, maga Pastor is résztvett egy kiadvánnyal, Luigi d'Aragona bíbornoknak az 1517—1518. években Németország, Németalföld, Franciaország és Felső-Olaszországban tett utazása útinaplójának közzétételével, mely a középkor végének kultúrtörténetéhez rendkívül értékes anyagot tartalmaz. E mellett Pastor Janssen egyes kisebb műveinek, így a kritikusaival folytatott polémiáinak, valamint gr. Stolberg életrajzának új kiadását is eszközölte, ezzel is kifejezést adva hálájának és kegyeletének mestere és pártfogója emléke iránt.

Pastor művei között van még néhány, mely szintén kívül esik tulajdonképpen tárgy körén, amelyek egy részét szintén a kegyelet diktálta. A kisebb terjedelműek közé tartoznak sógorának, Kaufmann Ferenc aacheni prépostnak és Heinrich János mainzi dékánnak életrajzai. Az utóbbihoz Pastort évek hosszú során át benső összeköttetés szálai fűzték, aki, mint mondá, Janssenen kívül reá a legnagyobb befolyást gyakorolta. A világháború alatt jelentek meg Hötzendorfi Conrád és Dankl Viktor élet- és jellemrajzai, melyek megírásánál Pastort, mint látszik, az aktualitás befolyásolta.

Sokkal jelentősebbek ezeknél báró Gagern Miksa és Reichensperger Ágost életrajzai.

Pastor báró Gagernnel bécsi egyetemi hallgató korában ismerkedett meg Onno Klopp révén. Gagern, aki 1855 óta Bécsben, a külügyminisztériumban szolgált, hol a kereskedelem-politikai és sajtóügyi osztályt vezette, akkor már elhagyta volt az állami szolgálatot s a bécsi katolikus és karitatív mozgalmakban fejtett ki nagyobb tevékenységet. Életének legjelentősebb időszaka az 1848/49. évekre esik. Tagja volt a frankfurti parlamentnek és vezetője annak a küldöttségnek, melyet 1848 márciusában a délnémet államok küldtek ki azzal, hogy a német császári méltóság átruházása IV. Frigyes Vilmosra előkészítették és így a német egység Poroszország vezetése alatt létre jöjjön. E küldöttség működéséről és a vele összefüggő kérdésekről alig volt tudomásunk, csak a Pastor által írt életrajzból nyerünk arról részletes felvilágosítást. Pastor az erre vonatkozó adatokat magától Gagerntől kapta, majd annak halála után leveleit és iratait is felhasználhatta. Műve ezért nem tisztán életrajz, hanem valóságos kortörténet, mely a XIX. század politikai és egyházi történetéhez rendkívül értékes anyagot szolgáltat, különösen a függelékben közzétett levelek és okiratokkal, melyek egy-kettő kivételével az 1848/49-es eseményekre vonatkoznak.

Valóságos kortörténet a Reichensperger Ágost életét tárgyaló munka is. Reichensperger a németországi katolikus mozgalmaknak a múlt század második felében egyik vezéralakja volt, aki mint politikus, műbarát és műtörténész egyaránt kiváló szerepet játszott. Mint műbarát és műtörténész különösen a középkori műemlékek konzerválása és a gyakorlati egyházi művészet terén fejtett ki nagyterjedelmű munkásságot. Irodalmi munkásságának jegyzéke mutatja, milyen fáradhatatlanul agitált, hogy a közvéleményt ez irányban befolyásolja. Nyilvános előadások hosszú sorával, helyi történelmi és régészeti társulatok alapításával vagy újjászervezésével, egyházi és világi hatóságok ez irányban való felvilágosításával igyekezett Reichensperger elérni azokat a célokat, melyeket maga elé tűzött. Ezek voltak: a romlásnak induló

egyházi építészeti emlékek helyreállítása, az idők folyamán agyonrestaurált templomok megtisztítása minden oda nem való díszről és az új templomoknak korrekt stílusban felépítése és díszítése. E téren Reichensperger tevékenységének tág tere nyílt, mert ezen a téren vétkeztek a legtöbbit. Montalambert egy alkalommal a műemlékek restaurálása és konzerválása tekintetében e kifejezéseket használta: «Vandalisme destructeur» és «Vandalisme restaurateur». Reichenspergernek az egyházi műemlékek megmentésére irányuló törekvése csakhamar nagy eredményeket mutatott fel. Különösen nagy hatása volt e téren a kölni székesegyházi építészeti irodának, melynek felvirágoztatásában Reichenspergernek elvülhetetlen érdemei vannak. Ez az egyházi építészeteknek és művészeknek egész sorát képezte ki s hatása a XIX. század második felében az egyházi építészet és művészet terén csakhamar jelentősen megnyilatkozott.

Mint politikus, Reichensperger már a frankfurti parlament idejében is neves szerepet játszott. Politikai szereplésében Pastor két korszakot különböztet meg. Az egyik a frankfurti parlament és a porosz Landtag idejére terjed ki 1863—64-ig. Az ekkor alakult katolikus frakciónak Reichensperger volt a vezére, melyet ezért a Reichensperger-frakció névvel neveznek. A második korszak 1870-ben az új centrumpárt alakulásával veszi kezdetét és egészen 1884-ig terjed. Ebbe az időbe esik a kultúrharc, melyben Reichensperger vezetőszerepet játszott. Pastor Reichensperger politikai tevékenységének tárgyalásánál annak naplóira és bizalmas barátaihoz intézett leveleire támaszkodott, azonkívül Reichenspergertől, kinek bizalmas környezetéhez tartozott, különböző alkalmakkor részletes szóbeli információkat nyert. A munka messze túlhaladja az életrajz keretét, a XIX. század második felének német egyházpolitikai mozgalmairól valóságos monográfia. Belőle éles vonásokban bontakozik ki a német katolikus mozgalom e nagy vezérének alakja, aki Windthorst, Malinckrodt és Görres mellett elvülhetetlen érdemeket szerzett magának a német katolikus érület fejlesztése körül.

Pastor nagy művének első kötete után vele szemben

sem maradtak el a támadások. A kritikusok egy része nem tudott szabadulni attól a beidegződött felfogástól, hogy katolikus történetíró hivatalból elfogult tárgyával szemben és hogy tőle a pápaság objektív története nem várható. Különösen erősen támadta Pastor művét Druffel Ágost, aki terjedelmes bírálatban hányta fel Pastornak elfogultságát és munkája hiányait. Pastor a II. kötethez csatolt függelékben számolt le kritikusaival, nyugodt hangon, szenvedélytől menten adva meg válaszát és nem tért át a személyeskedések terére. A kritikai gáncsoskodások lassanként el is maradtak és a következő kötetek már osztatlan elismerésben részesültek. Ha voltak is egyes kifogások ellenük, ezek a tárgyi szempontokat helyezték előtérbe. Ez a körülmény készítette Pastort arra, hogy a II. kötet újabb kiadásaiban elhagyta azt a polémikus függelékét, melyben kritikusaival szemben a maga álláspontjának igazságát védte.

Pastor munkájával kapcsolatosan indult meg egy nagy-szabású polémia, melynek végső hullámai még ma sem simultak el teljesen. A Savonarola-kérdés ez, mely hosszú időn keresztül, heves, olykor szenvedélyes hangon folyt. Pastor a III. kötetben részletesen kitért Savonarola működésére. Ténybeli megállapításaihoz kétség nem fér. Savonarolát azon vád ellen, melyet ellene általában emelni szoktak, hogy fanatikus ellensége volt a kultúrának és művészetnek, nemcsak hogy védelmébe veszi, de kimutatja ezen vád alaptalanságát és tarthatatlanságát. Meggyőzően bizonyítja a frate élete tisztaságát, kiemeli művészi ékesszólását, és kimutatja, hogy Savonarola elvben a katolikus dogmák ellen sem foglalt állást. Viszont rámutat hibáira is. Hibáztatja, hogy prédikációiban mértéken túl lépett fel az egyház és a papság ellen, hibáztatja VI. Sándorral szemben tanúsított makacsságát, elítéli Savonarolát, hogy magának próféta szerepet vindikált, és különösen elítéli őt azért, mert az ellene kimondott exkommunikáció után tovább végezte papi funkcióit, amit a frate bukásának egyedüli, igaz okának tart. Pastort objektivitása Savonarola megítélésében sem hagyta el, gondosan és lelkiismeretesen csoportosítja a pro és contra érveket ítélete megfogalmazásában, elannyira, hogy néme-

lyek szerint VI. Sándor pápa szerepét a Savonarola-ügyben túlságosan kedvezően ítéli meg. Utalás történt arra is, hogy Pastor előadásából nem bontakozik ki Savonarola intenciójának végcélja a maga egész tisztaságában és hogy ezért világtörténeti jelentősége sem áll előttünk világosan a maga egész teljében. A támadások Pastor ellen csakhamar megindultak. Pastor művének ez a kötete épp akkor jelent meg. — 1894-ben — amidőn a Savonarola-centenárium, halálának 400. évfordulója. küszöbön állt. Ismeretes, hogy a dominikánus rend ezt az évfordulót fel akarta használni Savonarola kanonizációjának keresztülvitelére. Erre a célra szolgált a rend által megindított centenáris folyóirat, mely azonban néhány szám után, felsőbb befolyás következtében, megjelenését kénytelen volt megszüntetni. Pastor felfogása Savonaroláról sorompóba szólította a rendet, mely ezzel a kanonizációt veszélyeztetve látta. Ekkor jelentek meg Procter, Ferretti, Berthier polémikus iratai, melyek Pastor felfogása ellen szenvedélyes hangon keltek ki és őt formálisan az egyház és a pápaság ellenségeivel, a szabadkőművesekkel helyezték egy sorba. Legerősebben támadta Pastort Luotto, a faenzai gimnázium tanára, Savonarola iratainak különben egyik alapos ismerője. Felszólalása a tudományos kritika határain túlmenőleg, a szenvedélyeskedések terére csapott át. Egész munkáján szenvedélyes hang vonul végig. Nem a módszeresen képzett historikus tárgyilagosan indokolt megállapításai-val lép fel Pastor ellen, hanem általános és helyel-közzel szellemtelen frázisokkal igyekszik Pastor művének hatását ellensúlyozni.

A polémiaiban, mely Pastor művével kapcsolatosan megindult, az akkori idők legkiválóbb historikusai vettek részt. F. X. Kraus, Herman Grauert, F. Tocco és mások Pastor mellett foglaltak állást bizonyos rezerváció mellett. Éppígy állást foglalt Luotto munkája ellen a *Civiltà Cattolica*-ban megjelent tanulmány írója, aki a frate hibáztatásában voltaképpen még Pastoron is túlment. Pastor maga is felszólalt a vitában és egy külön kis füzetben számolt le kritikusaival. A vita különben bizonyos fokig eltávolodott az eredeti kiindulóponttól és végül is nem annyira Savonarola, mint inkább

VI. Sándor pápának e kérdésben elfoglalt magatartása körül forgott. A vita későbbi folyamán mások is hozzászóltak a kérdéshez, így Moritz Brosch és több ízben Joseph Schnitzer, aki Savonarolának egy nagyobbterjedelmű életrajzát is közzétette. A polémia sok érdekes mellékkérdést is vetett felszínre, de természetesen nem döntötte el végérvényesen a kérdést. A vita egészen a legújabb időkig elhúzódott, egyik utolsó megnyilatkozása Merklének a német történészek 1927. évi gráci kongresszusán tartott előadása, mely végeredményben a Pastor-féle felfogás felé hajlik.

A kedvező körülmények egész sora tette lehetővé Pastornak, hogy nagy művét befejezze. Nem utolsó volt ezek között az, hogy Sickel Tivadarnak visszalépte után, 1901-ben ő került a római osztrák történeti intézet igazgatói állásába. Ebbeli minőségében nagy érdemeket szerzett magának az intézet fejlesztése és munkakörének kiépítése körül. Az ő igazgatósága alatt vonta be az intézet nagyobb mérvben működési körébe a műtörténeti kutatásokat, melyek Sickel idejében elég mostoha elbánásban részesültek. A fiatalabb osztrák műtörténészek legnagyobb része megfordult a háború előtt az intézetben, és az az emlékkiadvány, mellyel az intézet Pastor 60. születésnapját 1914-ben megünnepelte, áttekintően számol be azokról a tanulmányokról, amelyeket az intézet tagjai folytattak. Igazgatósága idejében tágultak az intézet keretei is. Sickel igazgatósága idejébe — 1887-be — esik a cseh történeti expedíció hozzácsatolása az osztrák intézethez, amennyiben a csehek által Rómába küldött historikusok az intézet rendkívüli tagjai sorába felvételtek. Pastor idejében hasonló módon csatolták az intézethez a krakkói tudományos akadémia és az osztrák Leo-társaság tagjait is. Pastor igazgatósága alatt indult meg az intézeti kiadványoknak egy új sorozata, melynek főleg első kötete tarthat nagyobb érdeklődésre számot, mely a nyugati egyházszakadás kezdetén megindult irodalmi polémiához közöl újabb, ismeretlen iratokat. Sajnos, a világháború kitörése ennek a vállalatnak is véget vetett.

Olaszországnak belépése a világháborúba Pastort is távozásra kényszerítette működése színhelyéről. Az össze-

omlás után az osztrák történeti intézet nem is kezdte meg újból működését. A pénzügyi szempontnak ez a tudományos intézmény is áldozatul esett, de körülbelül ugyanakkor, amidőn az osztrák kormány az intézet működését megszüntette, Pastor újból visszakерült Rómába, ezúttal mint az osztrák köztársaság vatikáni követe. Ennek a szerencsés körülménynek tudható be, hogy Pastor tovább tudta folytatni tudományos munkásságát és hogy nagy műve nem maradt befejezetlen.

Pastor munkája messze kimagaslik mindazok között, melyek a pápaság intézményének történetével foglalkoznak. Vele csak Hartmann Grisar műve vehetné fel a versenyt, a korai középkor pápaságának története, de ez a körülmények sajátos alakulása következtében az első kötetnél tovább nem jutott. Pastor be tudta fejezni munkáját, melyet egyik kritikusa a modern történetírás legmonumentálisabb alkotásának mondott. És ez a dícséret valóban nem túlzott. Pastor az emberileg lehető legteljesebb munkát végezte el, mellyel a maga nevét valóságos fogalommá tette. Értékét és becsét munkája nem fogja elveszteni és szerzője nevét későbbi időkben is együtt fogják említeni a katolikus történetírók legkiválóbbjainak nevével. Mert Pastor katolikus történetíró volt a szó legnemesebb értelmében, aki katolikus meggyőződését soha nem titkolta és azért mindenkor helytállt. Halálos ágyáról, amidőn XI. Pius pápa őt apostoli áldásban részesítette, azt üzenté a pápának, hogy szíve utolsó dobbanása a római anyaszentegyházé és a pápaságé. Igazságszeretetével, ítéletének tárgyilagosságával, előadásának higgadtságával kivívta magának azok elismerését is, akik kezdetben tudományos munkásságával szemben tartózkodó, nem egy esetben lenéző magatartást tanúsítottak. Haláláig hű maradt ahhoz a jelgéhez, melyet tudományos pályája kezdetén magának választott: «Vitam impendere vero».

ÁLDÁSY ANTAL.

A SZERVES ÉLET METAFIZIKÁJA.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

X.

Az életjelenségek teljesebb és elfogulatlanabb filozófiai értékelésének a jelei valóban mindinkább kezdenek mutatkozni. Elsősorban maguk a biológusok között találunk egyesekeket, akik szaktudományuk eredményeit általános, vagy speciálisan biológiai természetfilozófiai világkép kialakítására is felhasználva, erősen hangsúlyozzák a megfigyelt tényektől szükségessé tett új szempontokat. Driesch és Becher természetbölcséleti elveivel később foglalkozunk, itt az előkészítő, anyaggyűjtő rész lezárásaként két nagyhírű modern fiziológus, Bleuler és Buytendijk biofilozófiai következtetéseit kívánjuk röviden vázolni.

E. Bleuler *Die Psychoide als Prinzip der organischen Entwicklung* (Berlin, Springer, 1925) című igen érdekes és óriási adatanyagot felsorakoztató könyvében a darwini és lamarcki magyarázó elveknek fenntartása és az élő szervezet fizikai-kémiai feltételeinek hangoztatása mellett okvetlenül szükségesnek tartja valamely lélekszerű tényezőnek, pszichoidnak és működésének felvételét az életjelenségek megmagyarázására. Ezt a pszichoidot a testalkat funkciói alapján konkrét módon kimutathatónak és tulajdonságait meghatározhatóknak tartja. Az emlékezet mellett, amelyet Bleuler esetleg már a szervetlen világ, mindenesetre azonban minden szerves lény egyik alapvető tulajdonságának tart, a pszichoid rendelkezik a léleknek úgyszólván minden tulajdonságával, választási képességgel, érzelemmel, absztrakciós képességgel: mindenképp azonban a szerves lények élet-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1929. évi 620. számában.

érzékelési és cselekvő funkcióinak célszerű irányítója, a restituáló erő, a bonyolult szervezet fiziológiai reakció-működését lehetővé tevő nagyszerű «hírszolgálat» szervezője és kormányzója és az ösztöntevékenységeknek is oka. A pszichoidot egyáltalában lehetne léleknek is nevezni, amint azt maga Bleuler is elismeri; ő azonban szívesebben alkalmazza a specifikus emberi vonásokkal kevésbé terhelt pszichoid nevet és megállapítja, hogy nem a psziché a pszichoid utolérhetetlen mintája és ideálja, hanem a psziché, a nagyagykéregben székelő lélek, az őszpszichoidnak csupán egy, bizonyos tekintetben önállóvá vált ága. A vitalizmust, mint az élő szerves anyag különleges alkatáról szóló elméletet, Bleuler nem teszi magáévá, hanem az élő anyagban a mnémikus, azaz emlékezeti funkcióknak csupán nagyobb számát és magasabb fokát véli felismerni, mint az élettelen anyagban; az élő anyagban ez a tevékenység már a bonyolult pszichoidális jelleget ölti fel. A fokozatos emelkedés a szerves világon belül is folytatódik és talán a pszichikai funkciókban éri el a legmagasabb fokot. Bleuler elmélete harmonikusan kiépített panpszichizmus, amelyet azonban nem kell panmonopszichizmusnak, a mindenségnek egy lélektől való áthatottsága tarításának értelmezni; egyes adataira és megállapításaira a későbbiekben még hivatkozunk.

Bleuler ismételten hangoztatja az életnek, a szerves világnak gazdag, bizonyos fokig fényűzően sokszerű, nem tisztára szegényes hasznossági szempontoktól vezetett természetét. Ez a gazdag, úri luxust, pompát, szinte végtelen művészi teremtő erőt mutató jellege az életnek az, ami legerősebben ötlük Buytendijk világosan látó szemébe: ezért van ő is annyira tisztában azzal, hogy a biológiai világ fizikai-kémiai tényezői, valamint darwin—lamarecki törvényszerűségei, sőt hasznossági célszerűségei sokat megmagyaráznak az élet funkcióiból, de az élet legmélyebb lényegét nem értethetik meg. Mert mindezek az elvek és tényezők csak egy szolgai mechanizmust eredményeznének, az élet pedig legkevésbé ez. Az élet organikus, szerves. Ez a jelleg a biológiai világon túl is terjed, úgyszólván egyetemes jelentőségű principiuma a világnak; amint későbbi rendszeres filozófiai vizsgálataink-

ból ki fog tűnni, az organikus jelleg a valóság szellemileg rendkívül jelentős poétikus oldalának legfőbb elve. Buytendijk szerint a szerveesség jellemző vonása a régen hangoztatott és kevesetmondó «különféle részek egészén», azaz a sokszerűségben megnyilvánuló egységen kívül elsősorban egy szabályos szabálytalanság: ezt megértjük, ha egy szerves alakot, pl. egy tölgyfalevelet körrel vagy elipszissel hasonlítunk össze. Szabályos szabálytalansága folytán őrzi meg a rendkívül rugalmas szerves alak minden változáson keresztül is tipikus azonosságát. Törvényszerűségében sajátos szabadság, variabilitás nyilvánul meg: a szerves jelleg ezért a korlátolt fajta fogalmi gondolkodásnak valóságos paradoxona. Másodsorban a részek kontinuitása, a különféle elemek harmonikus és folytonos összekapcsoltsága jellemzi a szerveességet. Végül erős határoltságot, önmagában való lezárttságot mutat a szerves alak és alkat; ez a belső zártság dinamikus jellegű, határoló felületén befelé irányuló és kifelé védő — sőt talán azt is hozzátehetjük, hogy sokszor támadó és expanzív — feszítőerő nyilvánul meg. Ebből a dinamikai és határolt természetéből következik egyúttal az is, hogy a szerves lénynek háttere van, azaz kiemelkedik környezetéből. Mint ilyennek demonstratív, tüntetőleg megnyilatkozó valóságértéke van, amelyben gazdagság, fényűzés, erő, szellemiség nyilvánul meg és célszerű, mechanikailag is alkalmas berendezése csupán ennek a magasabb természetnek, a szerveesség valódi jelentésének és jelentőségének szolgálatában áll. Az itt elmondottak is joggal várakozást kelthetnek Buytendijknek a szerves világ fenomenológiáját ígérő nagy művével szemben; a mi céljainkra eddig a kiváló és hírneves szaktudósnak csak egy kis értekezését tudtuk felhasználni, amely *Anschauliche Kennzeichen des Organischen* címmel a *Philosophischer Anzeiger* 1928. évfolyama IV. füzetében jelent meg a 391—402 lapokon.

XI.

Az alapvetés munkáját lényegében befejeztük. Ismertettük a céljaink szempontjából számba jövő fontosabb elméleteket és a tapasztalás anyagának legjellegzetesebb, mond-

hatnók perdöntő jelenségeit. Feladatunk immár a szerves élet metafizikájának körvonalait megrajzolni.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk azt a kétségtelen tényt, hogy a szerves világ a fizikai-kémiai anyagoktól és folyamatoktól megalkotásában és funkcióiban nagy mértékben függ: felépülésének lehetősége a szerves világ kedvező körülményeihez van kötve, amelyek ugyan nem teljesen merev, de a szerves világ viszonyaihoz és arányaihoz képest meglehetősen szűk mozgású határok közé vannak szorítva, azaz nem nagy mértékben változhatnak meg a szerves élet létfeltételeinek megszűnése nélkül. A hőmérséklet, az elektromos telítettség, a levegőösszetétel, a talajminőség, a táplálékösszetétel, stb. némileg változhatnak ugyan és a szerves lények ehhez a változáshoz alkalmazkodni tudnak. Ez az alkalmazkodás azonban az említett tényezőknél a szerves világban lehetséges egész változási skálájának rendszerint kis százalékához, mondjuk 10 %-on aluli változásához és többnyire a szerves világnak földünk felületén ma szokásos állapotának egy átlagos közepéhez van kötve; egyes anyagok és jelenségek hiányát, másoknak csak igen csekély mértékben való jelenlétét pedig egyáltalában nem bírja el a szerves élet. Ezért a szerves világ filozófiai megértéséhez is okvetetlenül hozzátartozik a szerves létfeltételeivel és alkotórészeivel való számolás és szaktudományi feldolgozásának elengedhetetlen tartozéka fizikai-kémiai feltételeinek és strukturájának lehetőleg kimerítő és matematikailag pontos, exakt feltárása. Csak ezeknek az alapoknak elégséges ismeretével állapíthatjuk meg és értékelhetjük igazában és pozitív módon, hogy mi és mennyi az az új, ami a szerves világ felépülésében a fizikai-kémiai alapokhoz hozzájárul.

Ez az új azonban szintúgy kétségtelenül megvan. A szélsőséges darwinizmus és lamarekizmus bírálatai, valamint a behatóbb biológiai vizsgálatok, például Driesch kutatásai meggyőzően kimutatták, hogy a szerves lények funkciói csupán fizikai-kémiai úton nem magyarázhatók meg. Az élőlény embriológiai kialakulása egy sajátságosan hajlékony, a sejtananyag integritásához egyáltalában nem kötött és annak sérüléseit mintegy az elérendő normális alak mint cél szerint

reguláló és regeneráló tevékenység eredménye. Ez a tevékenység, amint már vázoltuk, módjaiban, utáiban, eszközeiben nem mutat egyértelmű kötöttséget, hanem inkább szabadságot, amely a fizikai-kémiai világban ismert «mechanikai okság», azaz matematikai-mechanikai elvek szerint meghatározott törvényszerűség szigorúan egyértelmű meghatározottságához viszonyítva eléggé tág határok között mozogva, ugyanazt a célt többféleképpen elérheti: így tud a megváltozott külső körülményekhez is és az élő anyag külső körülmények okozta változásaihoz is, tehát szervesetlen feltételeinek megváltozásaihoz is a mechanikai törvények szigorúan kimért hatásaihoz viszonyítva elég nagy mértékben alkalmazkodni. Ez a tevékenység lényegileg nem mechanikai kauzalitás, hanem a fizikai-kémiai mechanizmusokat csupán eszközként felhasználó célszerűségi beállítás, finális elvek szerint megy végbe. Bizonyos fokig matematikailag van meghatározva, bár itt is látszólag kevésbé szigorú egyértelműséggel, mint a szervesetlen világ; ez különben a legújabb kutatások fényében szintén nem tűnik fel abszolút szigorúan meghatározottnak, de alighanem mégis jóval szigorúbban van meghatározva, mint egyes modern, ellenkező végletekbe csapó természettudományi irányok gondolják. A szerves világ azonban, amint azt mind világosabban látni kezdjük, csupán matematikai meghatározottság alapján nem hogy teljesen, de még szerény igények szerint elégségesen sem érthető meg; magasabb jelentéselveket, például poétikus elveket is látszik követni és ezért az ilyen magasabbrendű, szellemibb elveket figyelembe vevő szempontok nélkül nem ragadható meg valódi lényegében és jellegében. Egymás fölé épülnek benne különböző szempontok szerint meghatározott rétegek. Fizikai-kémiai alapjai mechanikai és más fizikai-kémiai, meglehetősen szigorú matematikai módon meghatározott elveket követnek. Ezek fölé újszerű, hasznossági-célszerűségi elvek alapján meghatározott, lényegileg szerves jellegű, biológiai tulajdonságok épülnek; a darwini élet-harc és a lamarecki alkalmazkodási törvények ebben a körben a legnagyobb jelentőségűek, valóban pozitív magyarázó értékük van. Mindezek fölé épülnek a szerves világot meg-

határozó legmagasabb rendű, szellemi jelentésű faj- és típus-törvények szerint, a szerves alak és alkat önálló jelentőségét feltáró elvek szerint meghatározott vonásai a szerves világnak: éppen maga ez az alak- és alkatgazdagság, amely hatalmas szellemi jelentésvilágot hordoz.

A szerves alakokat alkotó és a szerves életet vezető tevékenység alapja tehát a vázolt módon ható ok. Ez a fajta oki jelleg, ez az aktivitás részben — de nem teljesen — benne van az aristotelesi forma-fogalomban, amely az élőlény éltető, kifejlesztő, szervező és működtető principiumát jelentette szemben az élőlény tömegével és szervetlen elemeivel, környezetével is, amelyeket az aristotelesi természetbölcselet a *matéria* = anyag fogalmában foglalt össze. A formatív elv tevékenysége következtében kiteljesedett élőlényen tökéletesen mutatkozó alakot működéseivel együtt Aristoteles *entelechiának* nevezte; néha azonban a formáló elvet is így jelölte. Így a makk, valamint a tölgy biológiai alkata és erői adják a formát, a makk és a tölgy anyaga a környezetnek az élet folyamán felhasznált anyagával együtt a *matériát*, végül pedig a kifejlett tölgy alakjával és életműködéseivel együtt az *entelechiát*. Máskor csak a formáló erőt, például az embernél a lelket, nevezi Aristoteles a *test entelechiájának*. Ezt az utóbbi szóhasználatot követi Driesch, amikor a sajátos biológiai hatóokot *entelechiának* nevezi.

Ezt az élettényezőt Bleuler, Driesch és Becher is lelki fajtájúnak, pszichoid természetűnek tartja, míg például André a növények funkcióiban érzékelésnek és cselekvésnek nyomát sem látva, a növényi élet ható okát, illetőleg okait nem fizikai-kémiai, de nem is pszichikai természetűnek gondolja, hanem egy sajátos módon ható, a növény vázolt, vegetatív életműködéseit okozó principiumnak: az aristotelesi filozófia ezt is léleknek nevezi és a lélek legalsóbb rendű fajtájának, az úgynevezett vegetatív léleknek tartja. Driesch az *entelechiát* *egyenfeletlinek*, minden biológiai folyamat egységes okának minősíti, amely csupán különböző egyedekben külön-külön nyilvánul meg. Ezt az álláspontot vallja Becher is, aki *egyenfeletti lélekszerű életelvet* vesz fel. Az aristotelesi filozófia a növény- és állategyedekben *individua-*

lis, a növényben csupán vegetatív képességű, az állatban vegetatív és szenzitív, éltető és érzékelő képességű, végül az emberben vegetatív, szenzitív és értelmi-akaró természetű lelket vesz fel. Egyes gondolkodók és kutatók hajlandók több, de nem minden egyes növényi és állati individuum részére külön ható okot feltételezni.

Beigazoltnak tekintve a biológiai ható oknak vagy okoknak a fizikai-kémiai okoktól való különbségét, itt most az előbbieken adott hármás kérdés megoldását kell iparkodnunk megtalálni. Vizsgálunk kell először, vajjon egy vagy több ható ok veendő-e fel a biológiai életben, ha pedig több, akkor szerves egyedenként egy avagy több vagy kevesebb. Másodszor vizsgálunk kell a ható okoknak a szerves testekhez való viszonyát, végül pedig lélekszerű vagy nem lélekszerű természetüket.

XII.

A biológiai ható okok egységének vagy többségének vizsgálatát Erich Becher elméletének és elmélete indító okainak bemutatása és kritikai megvilágítása igen alkalmas módon vezeti be.

Bechert főleg a gubacsoknak és lakóiknak viszonya ragadja meg. *Die fremddienliche Zweckmässigkeit der Pflanzengallen* című könyvében vizsgálja azt a jelenséget, hogy némely növény sajtáságos képződményeket, úgynevezett gubacsokat termel ki egyes rovarok szúrása és a szúrás helyén történő lepetezés következtében. Ezek a gubacsok vendégeiket bőségesen táplálják, levegőzésükről gondoskodnak, lakást és védelmet nyújtanak és akkor, amikor a lárva annyira fejlett, hogy a szabadban lehet, sőt kell tovább élnie, sok esetben természetes és spontán módon létesített kijáratot nyitnak számára. A gubacsalakók viszont csak kevés esetben hasznosak a gubacsnövénynek, többnyire nem használnak, sőt a gubacsban elfogyó anyagok és energiák miatt egyenesen ártanak neki. Ezekben az esetekben nem az élőlénynek sokaktól hangoztatott magára irányuló célszerűségével, hanem egy ellentétes értelmű, a tudományban nagyon elhanyagolt fogalommal, az idegen élőlényeknek szolgáló cél-

szerüséggel állunk szemben. Ezt a jelenséget Becher egyenesen a biológiai világban megnyilvánuló altruizmusnak, sőt többnek, az ellenség szeretete jelének tekinti. Hasonló jelenségek látszólag az állatvilágban, például hangyáknál is előfordulnak. Mindezeket a jelenségeket Becher csak *egy* egyénfeletti élettényező hatásával tartja megmagyarázhatónak, amely az élőlényekben hatva, azok között megteremti a mindnyájukat összekötő kapcsolatokat. Más jelenségek, például egészen eltérő állatfajoknál rendkívül hasonló szervek kifejlődése, is erre a magyarázatra utalnak. Az egyénfeletti élettényezőnek lelki jellegűnek kell lennie, mert intelligenciára vagy hasonló képességre valló, értelmes, jelentéssel bíró hatásokat hoz létre.

Az életnek sok tekintetben egyénfeletti, inkább faji, az élőlényeket összekötő természete, mintegy a szerves lényeket egyesítő hatalmas árama Schelert is, mint már előbb Bergsont, egyénfeletti módon egységes életelv és életok felvételére indítja.

A felsorolt jelenségek tényleg a szerves világnak bizonyos egységére, egyetemes és sok tekintetben szoros kapcsolatára vallanak. Kétségtelen azonban az is, hogy az egész szerves világban egyetlen egy és egységes ok és életelv felvételét nem indokolják. A biológiai alakok és jelenségek elfogulatlan fenomenológiai szemlélete kölcsönhatásokat és együttműködések határozottan megállapíthat a szerves világban, de nem egy egységes életok működését és csak egy életelv érvényességét az élet egész területén. Magának Bechernek a főpéldája alaposabb vizsgálat előtt nem tűnik fel okvetlenül abban a színben, amilyenben Becher látja. Ő maga is elismeri, hogy egyes növények a gubacsokat előidéző rovarokkal szemben sikeres ellenállást, mások a behatás leküzdését mutatják, a behatás maga pedig sajátos mérgezéssel kapcsolatos sebet-ejtésnek minősíthető, amelynek bonyolult minősége váltja ki a sebet ejtő rovar petéi, illetőleg lárvái számára kedvező reakciókat. Ezek a reakciók jellegzetesen kóros folyamatoknak látszanak, rosszul sikerült sebhegesztő és jobban sikerült elszigetelő folyamatoknak, amelyeknél a mérge a restitúció végett a sebesülés helyére szállított anyagokat

nem engedi céljuknak megfelelően felhasználni, hanem a parazita lakó használja fel azokat. Másrészt a gubacs alakulása a beható méreg és a parazita elszigetelésére irányuló folyamatot is jelentheti. Ha a ma ugyan általában nem baktérium okozta kórnak tekintett rákosodásokra gondolunk, némileg hasonló jelenséget találunk bennük. A gubacs megnyílása viszont talán az «érett» daganatok felnyílásához hasonlítható, amelyek a kóros anyag eltávolítását célozzák. A gubacsnak ilyen, csupán bonyolult kóros tünetként való magyarázata természetesebb: a mellett lehet a kórokozó, tehát az idegen test számára célszerű, de az nem tételezhető fel, hogy a megtámadott test szándékosan alkotta meg ilyen, az ellenségnek szolgáló célszerű berendezéssel. Hogy ennél tovább menjünk és a növénynél egyenesen a gubacs lakó szempontja szerint való célszerű tevékenységet tegyünk fel, azt csupán az előbbi eshetőség teljes lehetetlenségének a kimutatása után tehetjük; ezt a lehetetlenséget azonban Becher egyáltalában nem mutatja ki meggyőzően; de még az esetleges kimutatás sem szólna egyetlen egységes életok, csupán szoros kölcsönhatás felvétele mellett.

Az egyetlen egyénfeletti életok felvétele ellen azonban az élet maga nagyon is sok és fontos jelenséget sorakoztat fel. Driesch vizsgálataiból mindjárt a fajonként rendkívül eltérő fokú reguláló és regeneráló képességeket említjük meg: korántsem minden állatfaj embriológiája ad olyan kiváló bizonyítékokat a vitalizmus mellett, mint a tengeri süné; ez — igaz, hogy erre a bizonyításra egymagában is elegendő — kiválóan alkalmas, de egyúttal kivételesen kedvező példa. A szerves világban annyira alapvető és bizonyos fokig valóban mindenütt meglévő restitutív képesség nagy különbségei pedig nem tesznek egy egységes életelv és életok mellett vallomást. Ilyen lényeges különbségek a szerves világ felépülésében mindenütt nagy fokban és számban vannak; mindjárt visszaemlékezhetünk a növény és állat különbségére, amely André felfogása és vizsgálatai szerint alapvető, nagy és áthidalhatatlan. Hatalmas különbségek vannak azonban a növény- és állatvilágon belül is. De nemcsak különbségek vannak, hanem nagy ellentétek, harcok, disz-

harmóniák is. A Becher-látta, de nem kétségtelenül igazolta harmóniák maguk is többnyire diszharmóniákat is rejtenek magukban : ami az egyiknek — és éppen az «igazságtalanul» támadónak és sérülést okozónak — jó, az a másiknak — éppen a megtámadottnak és mégis jótevőnek — rossz. A legtöbb gubacs képződést, ill. kikerülését legalább is éppen úgy lehet valamelyik fél szempontjából sikeres harcnak fel-fogni, mint baráti együttműködésnek. Az élet sokféle alakja között általában nem kevesebb a harc, mint az együttműködés : hiszen a létért való, sokszor elkeseredett harc tényleges jelensége lett a darwinizmusnak éppen egyik legerősebb támasza és fegyvere! Ennek a harcnak fennállását tagadni nem lehet. És ezt a harcot Becherrel az élőlényeknél mutatkozó esetleges tökéletlenségekkel és «ostobaságokkal» együtt az egyénfeletti életviláglélek mellett működő és hatását korlátozó tökéletlen egyéni lelki tényezők rovására írni már kissé bonyolult és kétes értékű magyarázó kísérlet : akkor mindenesetre egyszerűbb eleve több ható okot felvenni és ezek között nemcsak ellentétet és harcot, hanem barátságos kölcsönhatást, együttműködést és esetleg mindannyiuk fölött egy legfelső okot feltételezni.

Az életnek minden élőlényben hasonló jellege inkább szól egy közös életok mellett, mint az élőlények között csak igen bizonytalanul megállapítható és számos ellenkező jelenségtől ellensúlyozott életharmóniák. Valóban úgy van, mintha a szerves világban hatalmas áram hullámzanék végig és váltogatná a testeket, amelyeket meglelkesít. Minden élőlényben van valamilyen közös vonás és ez az élőlényeknek egységére, szoros kapcsolatára vall. Ezt a tényt az életokok keresésénél figyelembe is kell vennünk.

Másrészt azonban ez az egység nem áll fenn minden tekintetben. Az életnek két igen eltérő megnyilvánulása az állati és a növényi élet : különbségeiket jellemeztük. Ezenkívül még tekintettel kell lennünk arra az alapvetően fontos körülményre, hogy az élet, legalább mai képében, az állat- és növényvilágon belül sem egy nagy közös, hanem sok, egymással bonyolultan összeszövődött, de tulajdonképpen mégis csak külön ágba folyik. Az életnek vannak egyetemes

vonásai, ezek egységesítik az egész élő, szerves természetet. Ámde az élet nem csupán ilyen «egyetemesség», mondhatjuk absztrakció: az élet elsősorban konkrét, igen konkrét realitás, amely egyéni jellegű és szerkezetű testekben, az élőlényekben jelenik meg. Ha teljes alaposággal vizsgáljuk, azt találjuk, hogy bár csak az individuumokban jelenik meg az élet közvetlenül, igazi hordozói mégsem ezek, de nem is az állatok, illetőleg a növények avagy az állatok és a növények összessége, hanem az állategyedek, illetőleg a növényegyedek bizonyos csoportjai: a fajok. A fajok külsőleg az állat-, illetőleg növényegyedeknek származásilag összekapcsolt és továbbszaporodó életközösségeket alkotó vagy legalább azok lehetőségét jelentő, nagyon hasonló élettani szerkezetű egyedekből összetett sorozatai. Belsőleg több a faj: ez mutat igazában egy egységes életáramot állandó jelleggel és szakadatlan továbbfolyásában megmaradó léttel. A különböző fajok inkább csak többé-kevésbé hasonló életjelenségeket mutatnak: egy faj egyedeiben azonban egy közös, rajtuk mindannyiukon keresztülhaladó és őket egymásból kifejlesztő életáram nyilvánul meg. A szerves élet igazi és tényleges tapasztalati hordozója is a faj: ezen belül az életnek sajátos mély egysége mutatkozik, a különböző fajok viszont az élet egész körét felosztják, mintegy felszabdaldják maguk között. Kleinschmidt vizsgálatai és a formakörtan, a Troll-féle kutatásoktól felújított goethei típuselmélet, az André-féle specifikus törvények nagyrésze a species naturalis, a természetes faj fogalmát mindjobban hangsúlyozzák és előtérbe állítják. Ezek a természetes fajok ma az élet nagy birodalmában zárt egységekként állanak előttünk, amelyekben a fajták és egyedek szorosan összekapcsolódnak és a darwin—lamarcki elvek szerint kialakulhatnak, de maguk a fajok csupán ezen elvek alapján egymásba nem mennek át, nem hidalhatók át; valami sokkal mélyebben lévő, úgyszólván titokzatos életegységet, mondhatnók zárt életegységnek alkotnak. Az életnek egyetlen életokkal és életelvyvel való kimerítő megmagyarázása ezzel a rendkívül jelentős tüneménnyel szemben lehetetlennek bizonyul.

XIII.

Eddigi eredményeink szerint az élet nem egységes ok és egyetlen elv hatásának, hanem több, részben hasonló ható tényező együttműködésének, néha barátságos, máskor versenyző, nem ritkán ellentétes, sőt bizonyos fokig ellenséges kölcsönhatásának mutatkozott. Hogy az életokok többségével állunk szemben, az az elfogulatlan vizsgáló előtt kétségtelen: hátra van azonban az okok számára vonatkozó kérdés második fele, amely azt kérdi, vajjon az élőlények minden egyedében külön ható okot kell-e feltennünk avagy nem; ha pedig nem, akkor milyen körben kell az élet-okokat keresnünk.

A szerves világ behatóbb szemlélete nem szól az egy-egy szerves lényhez tartozó éltető okok mellett. Vizsgálódásaink során az életjelenségek végső alapját magukban rejtő élet-okok mindig mint valami titokzatos erőlények, sajátságos és nagyjelentőségű tevékenységekre képes és ezeket kifejtő tényezők tűntek fel. Ezeknek az okoknak az élet szempontjából alapvető, azt létesítő, fenntartó és irányító szerepük van. Éppen ezért általában nem hozhatók az egyes élőlényektől függő viszonyba, nem köthetők egy-egy szerves egyedhez. Az élet ugyanis közvetlenül ezekben az individuális szerves lényekben nyilvánul meg, de lényegében azok fölött állónak látszik. Az egyes élőlények keletkeznek és elmúlnak, kifejlődnek és elöregednek, az élet azonban, ha nem is örökkévalónak, de az egyes élőlényeknél sokkal állandóbbnak bizonyul, a hasonló nemzedékek hosszú sorát hasonló módon köti össze.

Vannak konkrétobb kísérleti tapasztalatok is, amelyek az életokoknak az egyes élőlényekhez való kötöttsége ellen szólnak. Ilyenek mindjárt a restitúciós jelenségek. Láttuk, hogy a tengeri süni egy tojásából egy, két, három, négy és esetleg még több egységes, tipikus alkatú állategyed fejlődhet ki. Két részre vágott, eredetileg egységes és teljesen kifejlődött *Clavellinából* vagy *gilisztából* kedvező esetben két teljes állat alakulhat ki. A növények száraiból, leveleiből teljes példányok nőhetnek, pedig a magasabb növény-

fajoknál a levelek, száruk sejtjei már specializálódtak és harmonikusan együttműködnek és a szervezet egyes részeinek sejtjei, csakúgy mint a magasabb rendű állatoknál, már sem alkatukban, sem működésükben korántsem felelnek meg az egysejtű növények, illetőleg állatok sejtalkatának és sejtműködésének. Ezekből a speciális szervezetrészekből mégis egész szervezetek restituálódnak, illetőleg regenerálódnak átdifferenciálódás útján, néha előzetes visszafejlődés után. Már pedig az igazán nem tehető fel, hogy az önkényes és az illető élőlények szempontjából véletlen beavatkozások új életokokat, az életet okozó tényezőket is hoztak létre. Az életok a szétválasztott részeket megfelelően kiegészítette, teljes élőlényekké fejlesztette, átszervezte, de maga nem kettőződött és háromszorozódott meg: ezt a képet nyerjük az élőlényeknek ilyen nem természetes szaporodás, hanem önkényes feldarabolás útján való szaporításából.

Nagyon sok más jelenség is szól a külön-külön az egyes növényi és állati individuumokhoz kötött életokok ellen; a legtöbb ilyen jelenséget még egyáltalában nem vizsgálták meg kellőképpen. Ilyen rendkívül figyelemreméltó jelenség az egyes állatfajoknál mutatkozó ivadékgondozás is. Ez a legkülönbözőbb és legérdekesebb formákat veheti fel. Nagyon sok állatfaj, így pl. a legtöbb halfaj kannibális természetű, felfalja a tojást és a porontyokat; van azután néhány az ivadék iránt közömbös faj is. Ez a lelki élet megnyilvánulásának azon a fokán, amelyet a különben sok szempontból intelligens halaknál tapasztalunk, semmiképpen sem csodálatos, sőt ez a leginkább plauzibilis jelenség. Sokkal inkább gondolkodóba kell, hogy ejtsen egyes állatfajok egészen másnemű viselkedése. Vannak éppen halak is, pl. a makropodák, ahol a nőstény kannibál-természetű, viszont a hím fészket épít és a tojásokat, valamint a kikelt kis halakat a leggondosabban őrzi és elkeseredetten megvédi az anya vagy más halak támadása ellen. A madarak, hangyák, méhek és a legtöbb emlős ivadékgondozása közismert. És mégsem ez tűnik fel, hanem a hiánya, mert az állatokat is sokszor öntudatlanul a magunk erkölcsi megítélésének mértékével próbáljuk mérni: hiszen az a tanítás, hogy az ivadékgon-

dozás általános természeti jelenség, teljesen téves. Sőt, amint mondtuk, az állatnál az ellenkező jelenség is igen gyakori és sokkal érthetőbb: a «delki», «erkölcsi» úton semmiképpen meg nem magyarázható, sokszor igen bonyolult, máskor téves (kakuktojás, tyúk kacsaí) ivadékgondozás a legnagyobb mértékben figyelemreméltó jelenség, amely csakis a fajnak az egyed fölött való hatalmas túlsúlyával magyarázható meg.

Alapos szemlélet és megfontolás után tehát ez a jelenség is csak a biológiai ható okoknak az egész fajjal és nem csupán egy-egy egyeddel való összekapcsolódásából érthető meg, hiszen különben kezdetleges lelki alkatot mutató állatoknál valami törvényszerű erkölcsösséget, másoknál egyetemes erkölcstelenséget kellene felvennünk. Mivel azonban az említett jelenségek faji sajátságok és egyedenként bár némileg, de aránylag mégis kevésbé variálnak, itt is törvényszerűen egyetemes faji, nem individuális erkölcs, illetőleg erkölcstelenség nyilvánulna meg: ilyen morális szempontokat persze nem keverhetünk bele az említett jelenségekbe, de megállapíthatjuk, hogy az ivadékgondozás faji célt szolgál és megléte vagy hiánya lényegileg nem egyedi, hanem faji vonás és különbség az állatok világában. Megléte erőteljes tanúság a faji egység hatalma mellett, hiánya viszont nem szól ellene, mert azokban az esetekben, ahol ivadékgondozást nem találunk, helyette az ivadék fennmaradásának más, szintén sikeres eszközeivel találkozunk.

Mindezek a megfontolások a növényi, illetőleg állati egyedet csupán faja egyik példányának mutatják; az individuum itt főleg azért fontos, hogy benne megnyilvánulhasson, élhessen a faj. Csak így érthető meg, hogy az egyed szétesztása nem jelenti feltétlenül az organizmus pusztulását, sőt több új egyed keletkezésének válhatik indító okává: a szerves egyed nem végső szubstanciális egység, hanem az anyagi, szerves egyed fölött álló ok vagy okok hatásterülete, amelyre azok mind addig tovább hatnak, amíg ennek a hatásnak törvényszerű feltételei és így lehetősége fennállnak; természetes, hogy a megsérült egyedeket, illetőleg a még életképes egyedrészt helyreállítani, kiegészíteni ipar-

kodnak. Csak így érthető meg a fajnak az egyedek fölött és azoknak önfenntartási törekvése fölött megnyilvánuló óriási hatalma, amely az önfenntartást is sokszor csak éppen a fajfenntartás eszközének mutatja, mint pl. az elégséges kifejlődéskor termő és termés után elpusztuló növényeknél vagy a szaporodás után elhaló állatoknál; az önfenntartásnak a fajfenntartással való ellenkezése ezért többnyire kezdetleges vagy pervertált fajbiológiai állapotok jele. Ha ehhez még hozzávesszük a faji bélyegnek, a faji jellemnek, a faji életnek mind a növény-, mind az állatvilágban mutatkozó jelenségeit, visszaemlékezünk a természetes fajnak a modern kutatásokban rohamosan növekedő jelentőségére. akkor az élő egyedeket valóban csupán mint a fajnak többé-kevésbé individualizált példányait, mondhatnók hatásait ismerjük meg és az egyes fajok mögött és köreiben keressük a legtermészetesebben és a legtöbb valószínűséggel, a legtöbb joggal és sikerre való kilátással az élet ható okait, az említett specializációs törvényekben pedig a legfontosabb speciális életelveket pillantjuk meg. A szerves lények világában csupán egy olyan terület van, ahol az individuumok már-már a faji élet és hatalom fölé emelkedő erejű egyénítést mutatnak és ahol az egyes individuumokban kétségtelenül külön-külön ható élettényezők is tapasztalhatók: ez az ember világa. Máshol mindenütt a faj uralkodik vagy legalább is dominál a szerves világban.

Állításaink ellen felhozhatná valaki azt, hogy a faj megállapítása egyáltalában nem mindig sikerül könnyen és természetes módon; csupán az bizonyos, hogy élő egyedek vannak, de a természetes faji egység fennállása nagyon kérdéses. Erre azt felelhetjük, hogy a faji vonások labilitása és bizonytalansága kétségtelenül sok esetben tapasztalható. Ez azonban még nem jelenti a faji egység hiányát. Hiszen a biológia és főleg valamely nem teljesen önkényes rendszer-tan lehetetlen volna természetes faji egységek és különbségek fennállása nélkül. Azt már említettük, hogy az élet közvetlenül csak a szerves egyedekben nyilvánul meg; és a tudomány általában mégsem x vagy y állat- vagy növényegyedre kíváncsi, hanem az egyedekben valóban

meglevő és sok egyed számára közös vonásokra, tehát a bennük megnyilvánuló és őket természetesen átfogó jellegre. Még abnormis individuális jelenségek kutatása is többnyire egyetemes összefüggések felismerését célozza. A faji egység nem matematikai szigorúsággal van meghatározva, hiszen az új faj és jellege csak lassan alakul ki ősbibb fajokból a fajfejlődés folyamán: de ha egyszer megjelent az új faji jelleg, nem fejlődik vissza. Az is lehet, hogy a természetes fajt csak nehezen tudjuk megállapítani. Mindamellettt a biológus gyakorlati meggyőződésében mindig mélyen gyökerezik a faji egység létébe vetett hit, még ha elméleti aggodalmai volnának is ellene, különben a legtöbb esetben nem dolgozhatnék tovább. És ezt a meggyőződést rengeteg jelenség — sokat megemlítettünk az előző vizsgálódásaink során — feltétlenül támogatja, úgy hogy a természetes faj létének és egységének felvételét azok a jelenségek, amelyek a faji jellegnek és egységnek sok esetben való labilitását, tehát nem matematikai szigorúságát mutatják, továbbá a részünkről való megállapításának nehézségét okozzák, egyáltalában nem ingathatják meg.

A fajok közötti kereszteződés tényei sem szólnak ellenünk. Hiszen a faji egység nem jelent abszolút zárttságot és semmi sem zárja ki azt a lehetőséget, hogy különböző fajok ható okai az egyedek kereszteződése esetében az utódokban együttműködjenek, amennyiben erre a törvényszerű feltételek, továbbá tevékenységükben a tényleges hajlandóság is megvannak. Viszont a Bleulertől is hangoztatott tény, hogy a természet lehetőleg megakadályozza a fajkereszteződéseket, valamint az a tapasztalati jelenség, hogy ilyen keresztezéseknek — többnyire nem normális, szabad viszonyok között való — létrejövetelekor is az utódok ritka kivételektől eltekintve nem képesek további szaporításra, a fajtisztaság megőrzésére irányuló törekvés, tehát természetes, egymástól különböző és lehetőleg külön is maradó faji egységek fennállása mellett tanuskodik.

XIV.

A biológiai ható tényezőknek a szerves lényekkel való összefüggésének kérdése rávilágított arra a problémára is, vajjon az életokok a szerves anyagban, a testben vannak-e mint annak része vagy lényege, nem anyagi magva, avagy a szerves testeken mint anyagon kívül, túl állnak-e fenn? A kérdést az utóbbi értelemben kell eldöntenünk a kísérleti eredmények és a belőlük előbb vont redukzív filozófiai következtetések alapján. Az életokok nem kereshetők sem az egész szerves világban mint annak egyetlen biológiai ható tényezője, sem az egyes szervek egyedekben, hanem látszólag az élőlények bizonyos természetes módon összefüggő köreivel, a természetes fajokkal vannak kapcsolatban. A fajok a szerves világ specifikus részei. Erős állandóságot mutatnak, de a prehisztórikus kutatások tanúsága szerint nem örökkévalók, nagyon valószínűleg, majdnem bizonyosan fejlődésnek, változásnak is alá vannak vagy legalább voltak vetve. Sajátságos specifikus hatóterület, hatáskör képét mutatják, amely egy bizonyos okhoz van kötve. Mindez inkább a mellett szól, hogy a biológiai ható okok a szerves egyedeken túl, azokon kívül vannak és az élőlények világa csak közöttük megfelelően felosztott hatóterületüket alkotja, amelyen állandóan tevékenyek és így az élet alakjait és folyamát hozzák létre.

A ható okok és az élő anyag között levő lényegbeli egység csak kétféleképpen volna lehetséges: vagy maga az anyag él és így élő anyag és életok azonosak, vagy pedig az élő anyag «hözánótt köntöse», nem önálló létű megnyilvánulása az életokoknak. Az előbbi feltevés sajátságos hylobiizmus volna, amely azon a tényen dől meg, hogy nem minden anyag él és viszont az élő anyagból lehet élettelen és az élettelenből élő, egyszerű asszimiláció alapján. Nem volna így megérthető az élőlények első keletkezése sem. Végül pedig az a körülmény, hogy az élet alakító és «élő» tevékenysége igen nagy mértékben független a csirasejt-anyag teljességétől, szintén ez ellen a feltevés ellen szól. A XVI. fejezetben még azt a döntő fontosságú filozófiai

argumentumot csatoljuk az itt bemutatottakhoz, hogy az anyagnak térbelileg kiterjedő mivolta ellenkezik a ható okok alkatával, így az életokokéval is: ez az érvelés az anyagi valóságnak bármilyen egyetemes pszichikai vagy pszichoid-természetéről szóló feltevést kizár.

Az élő anyagnak, mint az életok megnyilvánulásának elmélete szintén ellenkezik azzal a tapasztalati ténnyel, hogy a csirasejtanyag érintetlensége egyáltalában nem feltétele az élet lehetőségének. Az a tény pedig, hogy az élet az élő anyagot a legváltozatosabb módon cseréli, majd lead, majd felvesz anyagot, az egyik faj testéből — pl. táplálkozás útján — a másikéba viszi át és szövi teljesen, annak szerves és lényeges alkotórészévé bele, feltétlenül az élő anyagnak mint anyagnak önálló léte mellett szól. Amikor a sas megemészti az egeret, akkor az egér testének megemészthető anyagai a sas szervezetébe felszívódnak, már pedig valamely biológiai ható tényezőnek, pl. az egér-oknak pusztá megnyilvánulása — amelynek mint csupán megnyilvánulásnak nincs önálló léte, nem önálló valóság — nem válhatik a sas-oknak megnyilvánulásává a sas-test szervezetébe való belekerülése és az azzal való szerves összekapcsolódása révén, akár az egér-, illetőleg a sasegyedekben, akár az egér-, illetőleg a sasfajban vagy fajokban látjuk egy-egy specifikus életok tevékenységének területét és hatását. Az élő anyag könnyű és folytonos cserélése határozottan arra vall, kényszerítő módon arra utal, hogy az élő, azaz az életokoktól organizált, hatásuk alatt álló anyag önálló valóság, tevékenységük önálló szerszáma, eszköze, tere és tárgya, azaz éppen «anyaga», az életet létesítő és alakító ható okok pedig az élő anyagon kívül álló, rajta túl levő tényezők, amelyek az anyagon kifejtett sajátos tevékenységükkel és az anyagra gyakorolt és abba szőtt sajátos hatásaikkal hozzák létre a szerves élet jelenségeit és képét, alakjait és működéseit.

XV.

Az utolsó kérdés a biológiai ható okok lelki, pszichikai, vagy másnemű jellegére kíván választ. A válasz egyelőre

tisztán a természettudományi kutatásból merített természet-bölcseleti alapon a következőkben adható meg.

Driesch vizsgálatai kimutatták, hogy a biológiai alak kifejlődése nem vezethető vissza csupán mechanikai okokra: a sajátos biológiai ható tényező, amelyet Driesch entelechiának nevez, az élő testben is meglévő mechanizmusokat felhasználja, de maga másként hat. Ez a hatás egyfajta rendezés, szervezés, amely utáiban és eszközeiben a mechanikai okság egyértelmű megkötöttségével szemben bizonyos szabadságot mutat és valamely célként elérendő alakot vagy állapotot vagy gyakorlandó funkciót a rendelkezésre álló eszközök legalkalmasabbjaival iparkodik kialakítani, illetőleg gyakorolhatóvá tenni. A hatás módjában sajátos szabadság, irányában célszerűség nyilvánul meg. Bleuler számtalan pszichikai vagy pszichoid-tevékenységre valló jelenséget állított össze a szerves élet körében. Buytendijk pedig önértékű hatásainak fényűző gazdagságát emeli ki. Ez az okság tehát szellemi természetűnek mutatkozik. Csakugyan annak tekinti Driesch is, Becher is, bár Driesch a «pszichoidon» látszólag csak az entelechia megnyilvánulásának egyik módját, a cselekvés-entelechiát érti. Végül azt is megemlíthetjük, hogy Kant főleg a szerves élet teleológiai struktúrájának vizsgálatában már-már metafizikát épít ki, amelyben a szellem a világ-folyamat legvégső mozgató tényezője.

A típuselmélet szintén szellemi ható okok mellett szól. Hiszen a típus egy sajátos kép, idea, amelynek lényege voltaképpen szellemi jelentése, leginkább poétikus képmivolta. A típus mint ilyen idea magának az alaknak mint alaknak végső magyarázata, ősképe, de az alaknak a változó világban való létesülését nem magyarázza meg. Ehhez aktív és pedig a típus megvalósítására irányuló tevékenységet kifejtő ok szükséges. Minthogy pedig a típus lényege sajátos szellemi jelentésű és jelentőségű, szellemileg megragadható és szellemileg fontos kép, ezért a típus megvalósítására, sőt akadályokat különböző, bizonyos fokig szabadon választott utakon és eszközökkel legyőző megvalósítására irányuló tevékenység csak mint szellemi tevékenység és az ilyen módon tevékeny ok csak mint szellemi ok érthető meg.

Ezek a meggondolások rávezettek arra, hogy az egész szerves világban csupa szellemi jelentés és jelentőség, azaz tudományos és művészi érthetőség és fontosság, mélyértelműség és szépség nyilvánul meg. És ha nem akarjuk azt mondani, hogy ezt az egész jelentés-világot mi visszük bele a szerves élet birodalmába, akkor nem tehetünk mást, mint hogy ennek a jelentésnek a szerves világban való tárgyi adottságát valljuk. Ekkor azonban a szerves élet végső ható okai felelősek a szerves világnak ilyen szellemi jelentések szerint való felépüléséért és mivel ezek az okok nem mechanikai, hanem célszerűen alakító és úgyszólván szabadon rendező tényezőknek bizonyultak, semmi akadályja sincs annak, hogy szellemi természetű lényeknek tekintsük őket. Ámde ekkor eszünkbe juthat, hogy hiszen az egész tapasztalati világ, a szervesen is, tele van a legmélyebb szellemi, tudományos és művészi jelentéssel és jelentőséggel: és ha a mechanikai okság nem állana akadályként előttünk, könnyen hajlandók lehetnénk az egész tapasztalati világ ható okaiként szellemi természetű tényezőket felvenni. Ezen a fokon azonban a kérdés már egyetemes metafizikai természetűvé, a valóság egész körére kiterjedő jelentőségűvé szélesedik ki és az általános metafizika van hivatva az egész világ egységes szemléletére alkalmas, a szervesen és a szerves világ egységét biztosító és a szerves élet metafizikai tételeit szigorúan kimutatott alapelvekkel alátámasztó megállapításokat megtenni. Ezekből itt csak csak egészen röviden a feladatunk szempontjából leglényegesebbeket adjuk és a részletek dolgában *Grundlegung der Philosophie* c. munkánk III. kötetének idevágó fejtegetéseire utalunk.

XVI.¹

Minden természetbölcseleti vizsgálódásnak egyik leg-sarkalatosabb kérdése és egyuttal veszedelmes szirtje az okság problémája. Oknak nevezzük valaminek a létesítőt

¹ A szigorúbb filozófiai bizonyítás szempontjából ez a fejezet döntő fontosságú, tárgyának természete miatt azonban, sajnos, nem tehető egészen könnyűvé.

principiumát, tehát okságról beszélni csak ott lehet, ahol valami időben vagy időtlenül létrejön. Túl vagyunk azon, hogy az okságnak és a megalapozottságnak a különbségét még mindig bőven magyaráznunk kellene. Alapnak nevezzük azt a valamit, ami valamit, önmagát vagy mást, megalapoz, hordoz : látjuk, hogy a megalapozást csak tautologikusan, önmagával határozhatjuk meg, legfeljebb körülírhatjuk és rámutathatunk, mert végső, alapvető principium. Alapja lehet valami önmagának vagy — illetőleg és — másnak : az azonosság például önmagának és minden másnak is alapja. Megalapozás sokféle van, elsősorban azonban tartalmi, logikai és matematikai ; a megalapozás igen bonyolult viszonyaira nézve lásd a *Grundlegung der Philosophie* I—III. köteteit. Minden ok alap, még pedig létesítő alapja az okozatnak, de nem minden alap ok ; a logikai és a matematikai alap nem ok. Az ok valóság, mint alap valóságalap. A valóságalap jellegét leginkább a tartalmi alap adja meg, de a valóságalapban a tartalmi alapon kívül logikai és matematikai alap is van. A valóságalap is vonatkozhatik önmagára és másokra, saját létét vagy más létet alapozhat meg : az előbbi esetben nem ok. minthogy a saját létét megalapozó nem létesíti önmagát. Mert oknak, amint mondtuk, a létesítő alapot nevezzük, már pedig semmi sem létesíti önmagát ; hiszen az, amit létesítenek, csak mintegy a létesítésnek — nem mindig időbeli — végén van, tehát nem lehet már a létesítés elején, ahol a létesítő van. A létesítés továbbá egy fajta meghatározás és semmi sem határozhat meg, mielőtt van : mert mielőtt van, még semmi, a semmi pedig nem határoz meg és így nem is létesít semmit. Önmagának oka tehát semmi sem lehet, az ok mindig valami másra irányuló, azt vagy abban valamit létesítő — vagy további értelemben fenntartó — valóságalap.

Az előbbi megfontolások világossá teszik, hogy minden létesülőnek van oka és hogy okában vagy okaiiban legalább is ugyanannyi valóság van, mint az okozatban.

A természetbölcseletnek elsősorban az anyagi világban felmerülő oksági kapcsolatokkal van dolga. Az anyagi, azaz térszemléletünkben jelentkező vagy legalább azzal kapeso-

latos és az énünkön kívül, a térben lévő világban lokalizált jelenségek létesítésének okát három irányban kereshetjük: vagy az időben megelőző jelenségeket magukat tekintjük a következő jelenségek okainak, vagy az anyagi jelenségeket hordozó valóságokban, a testekben keressük az anyagi jelenségek, változások okát, vagy pedig az anyagi világon túl, kívül, nem a testekben, hanem azokon kívül álló valóságokban; az első fajta okokat mechanikai, a másodikat immanens, a harmadikat transzcendens okoknak nevezzük. Az antik és a középkori világfelfogás túlnyomóan az immanens és a transzcendens okok felvétele mellett foglalt állást; így Aristoteles is transzcendens és immanens természeti okokat ismer. Az újkori természetbölcseletnek itt nem részletezhető sajátosság alakulása a mechanikai okok felvételére vezetett a *causa æquat effectum* elve alapján. Az újkori természet-tudomány úgyszólván csak ezekkel a mechanikai okokkal operált és a mechanikai okságot mint egy a természeti folyamatot szükségszerűséggel meghatározó és valamennyi természeti jelenséget és változást szükségszerűen meg- és összekötő láncnak tekintette. Itt, amint más alkalommal kimutattuk, valójában az energia megmaradása törvénynek, valamint általában a természeti jelenségek törvényszerű kapcsolatainak és egymásra való következésének szükségszerű oksági kapcsolattá, egymásból való létesülésévé történt indokolatlan és hibás átértelmezésével állunk szemben.

Feladatunk megoldásának egyik alapvető feltétele annak a felismerése, hogy a mechanikai okság egész fogalma téves és a mechanikai okság mindenképpen lehetetlen. A valóságnak egészen felszínes szemléleténél csak kissé gondosabb megfigyelése és fenomenológiai elemzése világosan meggyőző arról, hogy maguk a jelenségek semmiképpen sem létesítenek, önmaguk nem okoznak semmit, hanem mindnyájan csak okozatai valami mélyebben lévő, tevékeny principiumnak, amelyet legtalálóbban talán erőnek nevezhetünk.

Ugyanez a belátás más módon is igazolható. Az anyagi világ jelenségei, egyáltalában az egész számunkra adott tapasztalati valóság változást mutat, azaz különféle álla-

potok egymásutánját. A változásoknak ez a sora pedig nem lehet kezdet nélkül való. Mert feltéve, hogy kezdet nélkül való, akkor a változások sorában a mai állapot bekövetkezéséig végtelen számú állapotnak kellett elmúlnia. Ha máig végtelen számú állapot múlt el, akkor kellett lenni a multban olyan állapotnak, amelyet a mai állapottól végtelen számú közbeeső állapot választott el; a végtelenben elmúlt, például P jelzésű állapotnak azért természetesen nem kellett a kezdet nélkülinek feltételezett sor első, azaz kezdő állapotának lennie. A P állapottól a változások sora szigorú egymásutánban, egy következő állapotot sem hagyva ki, haladt máig, egymás után valósítva meg az egyes állapotokat. Végtelen számú véges állapot azonban egymás után, egyenként, az egyszerre való összefoglalás (és limesképzés) lehetősége nélkül meg nem valósítható, le nem folyhatik: a változások sora pedig tagonként, minden időbeli ugrás vagy összefoglalás lehetősége nélkül halad. E szerint a felvett P állapot után eltelhetett 1, 2, 3, 4, . . . , n, $n + 1$ állapot, de sohasem végtelen számú: időbeli tagonként való felépítéssel, limesképzés útján való szimultán összefoglalás nélkül aktuálisan végtelen számú tagból álló halmaz nem képezhető.

Tehát a változások sorában nem lehetett olyan P állapot, amelyet mától végtelen számú állapot választott volna el. Mivel pedig az elmúlt állapotok sora lezárt, csak a jövő felé, de nem a mult felé nőhet, a multban pedig végtelen számú tagja nem lehet, nem is lehet kezdet nélkül való, hanem máig csupán véges számú taggal bírhat, azaz kezdődött.

Ez a felismerés ellent mond a mechanikai okság feltételeinek. A mechanikai okság elve ugyanis kimondja, hogy a változások sorának tagjai a megelőző tagok okozatai, azok után és azokból jöttek, de legalább is jöhettek létre. E szerint a változások sora tagjainak fogalmában lényeges jegyként benne volna az a lehetőség, hogy időben megelőzi őket egy másik tag, azaz az ok, amely az okozat létrejövetele után részben vagy egészen elmúlik; ezt az okot a mechanikai kauzalitás tranzitív, átmenő jellege folytán ismét megelőzheti egy előbbi ok stb., hiszen amaz első ok szintén a válto-

zások sorának tagja, maga is jelenség, és mint ilyen a mechanikai kauzalitás szerint megint egy időben előtte volt jelenség hatása. Ezek szerint a változások sorának minden tagját megelőzheti egy előző tag, azaz a változások sora lehet kezdet nélkül való. Ez a tétel beleütközik abba az igazolt tételbe, hogy a változások sora nem lehet kezdet nélkül való : tehát nem állhat fenn ; így azonban következménye, a mechanikai kauzalitás elve sem állhat fenn. Felismerésünk-ből ugyanis az következik, hogy a változások sorának nem minden tagját előzheti meg egy másik tag. Nem pedig az elsőt, azaz általában a szükségképpen fennálló kezdőtagját a változások sorának. Ez a tétel független attól, hogy melyik tényleges tag éppen az első : ez a tag mint valamelyik változó valóság lehetne pl. második és akkor megelőzné egy másik ; kell azonban a változások sorában egy tagnak lennie, egy elsőnek, amelyet mint első nem előzhet meg más. Ezt mondja ki tételünk. Így megpróbálkozhatnánk valaki azzal a feltevessel, hogy a változások sorának minden későbbi tagja lehet egy előző tag, azaz mechanikai ok okozata, csupán az első tag nem lehet az. Nyilvánvaló, hogy az a körülmény, hogy valamely állapot egy megelőző állapotból létesült, ennek okozata, az illető létesült állapot lényeges vonása. Igen ám, de a változások sorának tétele csak azt mondja, hogy a sor nem lehet kezdet nélkül való, de a mától visszafelé levő tényleges kezdetére, az elmúlt tagok számára semmiféle szükségképi meghatározást nem ad. Ez a szám lehetne nagyobb is, kisebb is, mint amennyi valóban, azaz a változások sorának minden tagja mint változó valóság általában lehetne a sor első tagja. Mint első tag nem lehetne mechanikai ok okozata, tehát ez a jelleg nem lehet lényeges, szükség-szerű vonása. Így a tapasztalati valóság semmilyen állapotának nem lehet lényeges tulajdonsága mechanikai októl való létesültsége, szükségképi mechanikai okságról tehát szó nem lehet. És mivel az okozottsága minden létesült valóság szükség-szerű tulajdonsága és okozottságának jellege kétségkívül lényeges vonása, hiszen ez határozza meg létrejövetelét, tehát mechanikai okság a változó valóság tárgyai között sem fenn nem állhat, sem ezeket semmiképpen meg nem magyarázza.

Minden ok, amely okozata létrejövele után részben vagy egészen megszűnik, csak az okozatot megelőző ok. Ha ilyen ok lehetséges, ennek az oknak is lehet hasonló oka : ezzel a mechanikai okságot ismét felállítanók. Tehát olyan ok, amely okozata létrejövele után részben vagy egészen megszűnik, nem lehetséges, akár átalakul ez az ok az okozatba, akár nem. Tehát elmúló, megszűnő okok nem lehetségesek. Másrészt olyan ok, amelynek csupán okozatával egyenlő vagy annál csak véges mértékben több valóságtartalma van, nyilvánvalóan megszűnik vagy megfogyatkozik, egészen vagy részben megszűnik okozatának létrejövele után. Tehát okozatával egyenlő vagy csak véges mértékben gazdagabb valóságtartalmú ok nem lehetséges : e szerint az ok csupán végtelenül gazdagabb lehet okozatánál valóságtartalomban. Végül pedig olyan ok, amely saját állagából ad át okozatának, ennek létrejövele után megfogyatkozik ; még akkor is némileg megfogyatkozik, ha végtelenül gazdagabb állagú. Tehát az ok nem adhat át saját állagából okozatának, ez nem belőle keletkezik, alakul, hanem csupán tőle. Az ok az okozatot valami más módon kell, hogy létrehozza, pusztán okozó képessége folytán, tehát a saját erejéből, ami itt annyit jelent, hogy saját erejével. De nem önmagából. Mivel pedig a változó valóság kezdődött, oka tényleg «a semmiből», azaz minden anyagi alap nélkül, minden előző állag nélkül, csupán saját erejével őseredeti módon létesítette. Ilyen ok bizonyos mértékben kétségtelenül másfajta valóság, mint az okozat, továbbá végtelenül többnek kell lennie okozatánál : különben ezt az őseredeti létesítést saját létének minden megfogyatkozása nélkül elvégezni nem bírná, avagy véges mivolta esetleg még nála több véges okozatnak volna oka, tehát nem is igazi oka ; így semmiből valami lenne ok nélkül, pedig a semmi maga nem ok, nem létesít. Csak a végtelenül gazdagabb ok hozhat létre a maga végtelenül gazdagabb mivoltának véges módon ki nem meríthető erejével okozatokat, amelyek nem belőle, de végtelenül nagyobb valóságtartalmú erejében természetesen kielégítően megalapozva jönnek létre. Ez az okságnak első pillanatra talán nehéznek vagy pa-

radoxnak tűnő, de a szigorú vizsgálat során egyedül igazolható formája.

Véges tartalmú valóság oka lehet egy tartalomban kimeríthetetlen és tartamban elmúlhatatlan, azaz potenciálisan végtelen, kezdettel bíró, de létében nem végződő lény, mert ez már végtelenszer gazdagabb. Az ilyen lény maga is kezdődött, tehát létesült, az ő oka azonban már csak közvetlenül egy tartalomban aktuálisan végtelen és tartamban kezdet és vég nélkül való, örök lény lehet; mert a kimeríthetetlen és elmúlhatatlan valóságnál végtelenül gazdagabb valóság csupán végtelen és örök lehet. Egymás fölött tehát legfeljebb három létező és két ok lehetséges; a legalacsonyabbrendű, véges valóság már nem lehet ok.

Van az okságnak egyik lényeges alkotóeleméből, a tartalmi megalapozásból kifolyóan még egy másik, a hipotétikus mechanikai kauzalitással ellentétes alapvető tulajdonsága is: hogy a létesítés, az okozás az ok részéről mindig szabad, azaz soha sincs eleve egyértelműen determinálva, abszolút módon meghatározva. Ez következőképpen igazolható. Először is kétségtelen, hogy valamely elv, szabály, formula, törvény maga sohasem okoz, semmit sem létesít, legfeljebb csak szerinte történhetik valamilyen létesítés. A létesítésben mindig van valami aktivitás, hiszen valóságot produkál. Ha ezt a valóságot a létesítő csak egyféleképpen hozhatja létre, sem másképpen nem valósíthatja meg, sem el nem hagyhatja, hogyha tehát létrehoznia és így létrehoznia kell, akkor a létesítő kényszerítve van a létesítésre: ekkor pedig lényegileg nem ő aktív, hanem az, ami őt kényszeríti. Ő a kényszerített, ez a kényszerítő, tehát más. Ha ennek a kényszerítőnek megint kényszeríteni kell, akkor ő is kényszerítve van a kényszerítésre. Így mindig tovább visszamegy a kérdés a tulajdonképpen okozó, létesítő, az aktivitást tényleg a maga részéről kifejtő okra. Mivel pedig ilyen oknak lennie kell, különben lehetetlen az okozás, a szükségszerűen, nem szabadon ható lény pedig maga is csak kényszerített okozat, illetőleg eszköz, nem maga hat, nem maga aktív, nem maga az ok, tehát az igazi oknak, legalább is a végső (vagy első) oknak, de egyáltalában minden tulajdonképpeni oknak és

nemcsak eszköznek szabadnak kell lennie, ható tevékenysége nem lehet eleve egyértelműen meghatározva ; legalább is az okozás és elhagyása, többnyire azonban különféle lehetséges okozások közül választhat. Az ok, amely az előző megállapítások alapján sajátosságos végesen túli erőlénynek bizonyult, most szabadon választó valóságnak mutatkozik.¹ Szabad választáshoz tudatosság szükséges arról, amit szabadon választva létesít az ok. A szabad és tudatos, saját erejéből, de nem állagából mást létrehozó ok pedig kimeríti mindazt, ami az akaratnak lényeges vonása : az ok tehát mindig akaró, tudatos, azaz szellemi lény. Lehet — legalább — kimeríthetetlen és elmúlhatatlan, az ilyen ok oka azonban már csak az abszolút végtelen ok lehet ; ennek már nem lehet oka, mert nincs fölötte lehetséges lény, de nem is kell okának lennie, mert mint örök lény nem kell, hogy létesüljön, mint ősválóság pedig nem is létesülhet.

A természetbölcseletnek az okokra vonatkozó kérdésére immár végleges választ adhatunk. Az anyagi jelenségek egymásnak nem lehetnek okai, mechanikai okság lehetetlen. A test térbelileg kiterjedt valóság ; mint ilyen vég nélkül osztható és térbeli kiterjedését megtartja ; végső eleme nincs, állandó potenciális összetétel, matematikailag és metafizikailag mindig tovább, vég nélkül szétbontható : e szerint semmiféle aktivitásnak nem lehet végső, elemi alapja a test. A testben magában tehát nem lehet szabad és tudatos, akaró, legalább kimeríthetetlen, esetleg abszolúte végtelen okot keresnünk : ez egész lényegével ellenkezik a testtel, eo ipso elkülönül attól, rajta kívül, túl van. Az anyagi világ jelenségeit és változásait létesítő okok tehát mind a jelenségeken, valamint az anyagon túl, kívül álló, ilyen értelemben transzcendens, tudatos, akaró, szellemi, legalább kimeríthetetlen és elmúlhatatlan erőlényeknek bizonyulnak szigorú metafizikai, regresszív bizonyító eljárás alapján ; fennáll ezenkívül az a lehetőség is, hogy közvetlenül az isteni ősszellem okoz jelenségeket és változásokat az anyagi világban.

¹ Az ok, mindenekelőtt pedig az első ok okozási szabadsága egyúttal végleg igazolja azt a megállapításunkat, hogy a változások sorának bármely tagja lehet első.

XVII.

Az előző fejezetben alkalmazott általános bizonyító mód eldöntetlenül hagyja azt a kérdést, vajjon a természet jelenségeit másodrangú, okozott, kimeríthetetlen-elmúlhatatlan okok hozzák-e létre, avagy maga az ősválóság? Elegendők az előbbiek is, de lehetséges természetesen az is, hogy az ősválóság közvetlen hatásai az anyagi természet lényei és jelenségei.

Maga az a körülmény, hogy a természeti jelenségek létesítésére elegendők a másodrangú okok is, már bizonyos mértékben a mellett szól, hogy rendes körülmények között valóban ilyenek hozzák létre a természeti jelenségeket. E mellett szól azonban még sok más mozzanat is. Nem látható be teljes értelme annak, hogy Isten, akinek erre semmi szüksége sincs, állandó játékot rendezzen magának a természeti folyamatban. Az még valahogyan elképzelhető, hogy Isten megindítja a világfolyamatot és az azután mechanikusan, önmagától tovább megy: ezt a feltevést azonban kizárja a mechanikai okság lehetetlensége. Így Istennek minden egyes jelenséget és változást a világban közvetlenül kellene létrehozni, ez pedig nem sokat ígérő megoldási kísérlet.

Sokkal valószínűbb, hogy a világ, tehát a természet jelenségeinek és változásainak is rendes körülmények között közvetlen okai a másodrangú, szabad és tudatos szellemi lények; és csak ezeknek közvetlen oka az ősök, az isteni szellem. Ezt az utolsó elgondolást bizonyossággá emeli mindaz, amit már a szerves élet világában egyetlen ható ok felvétele ellen felhoztunk: a szerves alakok sokfélesége, a közöttük levő ellentétek és harcok, az életnek nem egységes árama, hanem lényegileg a különböző fajokban elválasztva folyó sorai, egyáltalában a világban a nagy összefüggéseken belül megnyilvánuló specifikáció.

Nem szabad itt még egy igen fontos tapasztalati körülményt figyelmen kívül hagynunk. Újabban több kutató és természetbölcsező, közöttük Becher és Bleuler is, a természetben előforduló olyan jelenségekre figyelmeztet, amelyek nem az intelligencia teljes hiányára, hanem fogyatékos meg-

nyilvánulására vallanak ; Becher és mások a természetben előforduló Dummheitről beszélnek. Példaként Becher hibás regenerációkat említ, amikor egy fej vagy láb olyan helyen vagy akkor képződik, ahol és amikor nincs rá szükség ; maga az alak, a szerv, valamint a regeneráció általában célszerű, de az adott egyéni helyzetben célszerűtlen, sőt károsan hibás. Hasonló példaként lehetne említeni a nagyrészt már kihalt monstrozus, kevéssé ügyesnek sikerült, bár célszerűnek elgondolt élőlényeket, az ösztönök eltévelyedését és az egyedre és fajra károsá válását stb. Ezek a jelenségek intelligens, sőt az alkatok és folyamatok bonyolultsága és finomsága folytán nagy intelligenciájú, de nem csalhatatlan, mindentudó, hanem néha bizony tévedésnek is alávetett okra, illetőleg okokra látszanak vallani.

Ezt az érvélést, amelyben kétségtelenül sok megkapó és meglepő van, nem tartjuk egészen igazoltnak. Lehetséges, hogy a szerves világban is szigorúbb, precízebb törvények uralkodnak, semmint hisszük, és lehet, hogy a tévesnek látszó folyamatok esetében beteljesedtek a valamely törvényszerű reakció létrejövésére szükséges feltételek és a biológiai ható ok vagy okok az egyes esetekben való célszerűtlenség miatt az átlagos körülmények között, alapjában célszerű törvényszerűséget nem függesztik fel, nem engednek meg kivételt alóla, hanem következetesen szerinte járnak el. A téves regeneráció esetében lehet, hogy például valamely ideg elvágása következtében jelentkeztek a regenerációt kiváltó ingerek, avagy éppen elmaradó ingerek indokolják annak megindulását, ámbár a regenerálandó, de az illető ideg elvágásakor általában elvesz a szerv az adott esetben megvan. A ma monstrozusnak tetsző és életre nem való alakok valamikor, más geológiai viszonyok között sokkal célszerűbbek lehettek, az ösztönök eltévelyedése törvényszerű degenerálódási, pusztulási vagy csak individuális beteges jelenség lehet. Ezek a jelenségek tehát semmi esetre sem szólnak feltevésünk ellen, bár nem vallanak feltétlenül mellette sem ; mégis inkább mellette sorakoztathatók fel.

Sokkal jelentősebbnek tartjuk azt a megfigyelést, hogy a fajfejlődés folyamata, bár általában céltudatos és eléggé

biztos, azért mégsem teljesen előrelátó, hanem mintegy tapogatózó és kísérletező haladást mutat. Egyáltalában már maga a fejlődés ténye, amely többnyire az alakok morfológiai és célszerűségi tökéletesedésével jár együtt, kevésbé közvetlenül egy örökkévaló és változatlan ható ok, mint több nem örök és végtelen, hanem létében kezdődő és magában is fejlődő közvetlen ok mellett szól. A fejlődésnek ez a kísérletező, próbálkozó, néha szinte bizonytalan menete pedig nagyon erősíti álláspontunkat. Már az említett őslényekre vonatkozóan annyi kétségtelennek látszik, hogy az állati életnek kevésbé sikerült megoldásai, mint a későbbi, ökonómikusabb, ennyiben célszerűbb, de egyúttal harmonikusabb, esztétikailag magasabb rendű, alkat dolgában differenciáltabb szerves alakok. A magasabbra, tökéletesebbre való eljutás pedig az állatvilág fajfejlődésében is az általános képeltudatos jellege mellett, amely csupán darwini-lamarcki elvekkel meg nem érthető, látszólag sok kísérletezésnek, próbálkozásnak nem csekély számú áldozat, nem egy zsákutca árán elért eredménye. Bleuler is emlegeti a kísérletező, próbálkozó pszichoidot és ilyen nemű tevékenységeit.

A növényvilágban hasonló jelenségeket észleltek. Troll is e felé a felfogás felé hajlik, Andrénak pedig az ennek a jelenségnek a növényvilág keretében is való fennállására tett utalásán kívül a következő tanulságos példát köszönhetjük. A virágnövények fajfejlődésében, illetőleg ennek specifikus törvényében az ökonómikus elv együtt jár az esztétikaival. Vizsgáljuk meg itt az ökonómiai, a takarékosági kérdés megoldásának a virág funkcionális specifikációja, működéseinek specializálódása folyamán mutatkozó haladását. A boglárkafélék (*Ranunculacea*) között azokat tekinthetjük a legkezdetlegesebb virágoknak, amelyeknél a szíromlevelek felesleges számban képződnek és a porzók és bibék termelésében sem nyilvánul meg tervszerű anyagmegtakarítás. Ide tartozik például a hérics (*Adonis vernalis*), amelynek sok aranysárga szíromlevele, sok porzója és bibéje van. A boglárkánál (*Ranunculus acer*) a szíromlevelek száma már ötre redukálódott. Az egérfarkfűnél (*Myosurus minimus*) már a porzók száma is jóval kevesebb, bibe azonban még

igen sok van, úgy hogy számos mag sohasem érik meg. A részleges anyagmegtakarítás tehát itt még a beporzás teljesítőképességének csökkenésével kapcsolatos. Előbbre haladt a szarkaláb (*Delphinium consolida*). Itt egy vagy két porzókörre csak két vagy három bibe jut és hogy a méheknek ne kelljen nagyon sok virágport elvinniök, két szirmlevél egy mézsarkantyúvá alakult át. A szarkalábféléktől tovább haladva a rózsaféléknél figyelhetjük meg a specializálódás fejlődését. A málnavirág nagyon hasonlít egy szimpla boglárkavirághoz. Öt szirma, sok porzókörre és számos egymással össze nem nőtt bibéje van. Ámde a virágalap már kiszélesedett, úgy hogy a szirmok kedvezőbb helyzetben állhatnak. Az almaszerű rózsanövényeknél már csak öt vagy még kevesebb termőlevél nőtt össze az őket korszalakban körülvevő virágalappal és ez az utóbbi már maga is részt vesz a gyümölcs képzésében.

Ezt a sort még sokkal tovább lehetne követni: az egyes alakok és berendezések figyelmes és megértő szemlélete nagyon intelligens, de nem végtelen intelligenciájú ható tényezőknek módfelett érdekes kísérletező alakításait tárja fel, amelyekből lassanként kifejlődnek a rendkívül tökéletes, csodálatba ejtő legmagasabb növényi és állati alakok. A beható biológiai megfigyelés mind határozottabban arra utal, hogy a növényi és az állati világban — akármilyen elképesztően hangzik ez még sok fülnek — fokozatilag ugyan általában emberfeletti, de minőségileg antropomorf, azaz az emberéhez hasonló és nem végtelen intelligencia hatása nyilvánul meg. Hiszen ez a szó, hogy antropomorf, csak addig gyanus, amíg azt jelenti, hogy a nagy világot az ember formájára akarjuk hozni. Mihelyt azonban úgy értelmezzük, hogy a hasonlóság az ember és a természet között éppen azért áll fenn, mivel az ember egész, tehát szellemi lényével is a nagy világnak, a természetnek egy része, rögtön világossá válik a mélységes rokonság és megegyezés. Hiszen éppen az a csodálatosképpen nagyon közkeletű felfogás a legkevésbé plauzibilis, hogy éppen az ember jelent a maga különleges szellemi mivoltával érthetetlen kivételt a természet többi lényével szemben, és az a megállapítás, hogy a természetben

is szellemi, még pedig az emberi szellemhez hasonló intelligenciájú, akaró és tudatos lények működnek, az elfogulatlan gondolkodó előtt a legtermészetesebb, úgy hogy tulajdonképpen nem ez a tétel szorulna az adott sokféle igazolásra, hanem az ellenkező állítás.

Azt is hangsúlyoztuk, hogy a természetben megnyilvánuló nem végtelen, hanem az emberi szellemhez hasonló szellemi ható erők általában emberfölöttiek. Ez egyúttal ismét állásfoglalás a növény- és az állategyedek külön «*delkei*» ellen. Az a tanítás, hogy az állatoknak, sőt, ha következetesek maradunk, bizonyos értelemben a növényeknek is egyéni lelkük, egyéni szellemi éltető és ható principiumuk van, ősrégi : elsősorban az állatoknak az emberhez hasonló viselkedéseiből származik azzal a közvetlen tapasztalással kapcsolatban, hogy nálunk az ilyenféle viselkedés egyéni énkünk, «*delkünk*» állásfoglalásának és tevékenységének eredménye, következménye. Ezt a felfogást tette a némi tekintetben meglehetősen szenzualista aristotelesi természetszemlélet is magáévá ; az aristotelesi felfogás idevágó főtételeit már ismertettük. E szerint a legáltalánosabban elfogadott, többnyire legtermészetesebbnek látszó felfogás szerint az állatoknak a mienknél többé-kevésbé kezdetlegesebb, a növényeknek pedig, ha egyáltalában van, még primitívebb lelkük van. Alaposabb vizsgálatra azonban ez a felfogás mégis tarthatatlannak bizonyul.

Kimutattuk, hogy minden ok szabad és tudatos, tehát akaró és intelligens, egyúttal legalább elmúlhatatlan és kimeríthetetlen valóság. Ilyennek kellene tehát lennie az állati és a növényi élet okaiul felvett állat- és növénylelkeknek is. Múltékony vegetatív és szenzitív lelkekről nem lehet szó. Minden másodrangú ható ok közvetlen oka az ősök. Isten. E szerint minden olyan esetben, amikor önkényes beavatkozással egy állatból vagy egy tojásból szétosztással több életképes és egész állatot restituáló részt csinálunk, Istent új lélek teremtésére indítottuk volna : mert hiszen a két új gilisztának vagy Clavellinának vagy Echinusnak csak nincs egy lelke, amint a szétvágás előtti állatnak nem volt kettő, a lélek, a szellemi erő pedig nem vágható szét. Hasonló volna

az eset növényeknek dugványozás útján történő szaporításánál : ezzel párhuzamos lélek dugványozás mégsem tanítható.

Ehhez a metafizikai képtelenséghez járulnak mind azok a már vázolt jelenségek, amelyek az állati és növényi egyedekhez kapcsolt külön ható okok ellen és a fajokhoz kapcsolt ható okok mellett szólnak. A már ismertetett jelenségekhez azonban még több, igen lényeges további is járul.

Az első nehézség az állati léleknek az állat lelki megnyilvánulásai nyomán feltételezhető jellegében és alkatában van. Ez korántsem annyira könnyen érthető, mint a felületes szemlélő gondolja. Az állat az alaposabb megfigyelő szemében mind rejtelmesebbé, mind idegenebbé, érthetlenebbé válik. Ennek fő oka az állat lelki megnyilvánulásaiban mutatkozó óriási ellentétben rejlik. Az állat sok lelki megnyilvánulásában nagyon alatta marad a mi lelki képességeinknek : magasabbrendű szellemi jelentésű, önálló egyéni tevékenységének és egvénisége és egvéni tevékenysége fejlődésének a jelei rendkívül csekélyek. Sok primitív emberi vonás, amely a normális emberi lélekhez elengedhetetlenül hozzátartozik, belőle teljesen hiányzik, így pl. valószínűleg a moralitás és az önálló elméleti gondolkodás, amely az embernél legkedveltegebb, vad korában, kora ifjúságában már határozottan fellép. Másrészt viszont a tapasztalatokat értékesítő, egyenesen raffinált praktikus cselekvés példái az állatnál igen gyakoriak, esztétikai «örzéke» is sokban fejlettek látszik. Bleuler érzelmi élet jeleit, hiúságot, hetvenkedést, a színre és művészi alakra való reagálást, biztos helyzetben a különben veszélyes ellenséggel való incselkedést talál és említ az állatvilágban ; absztrakciós képességet is észlel ugyanitt, de nem öncélú elméleti, hanem gyakorlati jelentőségű szerepben. Köhler híres majomvizsgálatainak eredményeire is utalhatunk. Mindezek alapján az állati egved feltételezendő lelke sok tekintetben magasfokú intelligenciát, általában lelki életet, semmiesetre sem csupán szenzitív képességet mutat ; másrészt azonban látszólag teljesen hiányzik belőle a magasabb rendű eredetiség, az erősebb egvéni fejlődési képesség, a «látókör», a moralitás, az öncélú elmélkedés, mindezek a vonások, amelyeknek legalább egyrésze még primitív

és abnormis embereknél is, legfeljebb az egészen hülyéket, szervezeten minden magasabb rendű lelki élet megnyilvánítására képteleneket kivéve, aránylag nagy fokban megvan.

Vannak azután az állati tevékenységek között olyanok, — és ezek a legrejtelmesebbek és a legérthetlenebbek — amelyek az emberi lelki képességeket messze meghaladó fokokat árulnak el. Ilyen pl. az állatoknak igen általános és csaknem hihetetlenül nagyfokú tájékozódási képessége, vagy a hangya-, a méhtársadalmak szigorú együttműködései, egyáltalában sok ösztöntevékenység; ezekről mindjárt bővebben szólunk. Az állati lélek, ha egyedinek tekintjük, így egy csodálatos és érthetetlen torzónak lesz: egyik oldalon az emberi lélek képességeit jóval felülmulja, a másikon az emberi lélek alapvető képességei teljesen hiányoznak belőle. Ilyen szellemi lény, ilyen önálló lélek képtelenség, belső ellenmondásokba keveredik; ezt alaposabb pszichológiai-filozófiai megfontolások könnyen kimutatják. Még sokkal nehezebb volna helyzetünk, ha a növény működései alapjául is valami egyedi növénylelkeket vennénk fel: ezeknek egészen torz, egyoldalú alkatuk volna és a szabad, tudatos, kimeríthetetlen, elmúlhatatlan szellemi erő igen furcsa képét adnák.

Az állati lélek az állati egyedből kiinduló sajátos állati tevékenységek — életműködés, érzékelés, tapasztalati és ösztönselekvés — egységes oka volna. Ezek a tevékenységek két főcsoportra oszthatók: az egyik az egyed alapvető életfunkcióit tartalmazza, amelyeket nem nevezhetünk igazában cselekvéseknek; a másik az állati egyed érzékelő-reagáló és spontán módon tevékeny működéseit foglalja magába. Ezek egyrészt többé-kevésbé erősen individualizált tevékenységek, az állati egyed individuális «tapasztalati világának» és individuális «cselekvőképességének» együttes eredményei, amelyek azonban az állat nem vegetatív működései sokkal szigorúbban és merevebben meghatározott, kevésbé individuális, második részének uralma alatt állanak. Ezt a második részt az ösztöntevékenységek alkotják.

Az állati ösztön és a belőle folyó tevékenységek a szaktudományos természetkutatásnak, valamint a természetből-cseleletnek is sokat emlegetett és vizsgált, de rendkívül széles

körü és érdekes megnyilvánulásaiban még ma sem eléggé ismert tárgya. Az ösztöntevékenységek fő jellemvonásai úgyszólván a tevékenység megkezdésekor előre determinált, egyénileg kevésbé variálós jelleg, amely vagy már kezdetben kifejlődve van adva és csak a kivitelben válik biztosabbá, vagy ha az egyed fejlődésével fejlődik, akkor is kevésbé vesz részt az egyed individuális különbségeiben, egy átlagos, normális fejlettségi foktól nem nagyon tér el teljes kifejlődése után és ha céljában nem is mindig rögtön nyilvánvaló, de irányában már eleve nagy biztonságot mutat, mintegy lapangó, de erős céltudatosságot áruva el. Ezek a vonások általában megkülönböztetik az ösztöntevékenységet az individualizált cselekvéstől: egyik vonás sincs azonban annyira szigorú merevséggel meghatározva, mint ahogy ezt sokszor beállítani próbálták. Az ösztöntevékenységek is variálnak némileg, részben fejlődnek is, nem is abszolút biztosak: végeredményben azt mondhatjuk, hogy csupán a felsorolt tulajdonságok összessége különbözteti meg az ösztöntevékenységet az individualizált cselekvéstől, hasonlóan pl. a szemléletnek és a képzetnek szintén csak ilyen, az összképben mutatkozó különbségéhez.

A felsorolt vonásokhoz még egy lényeges tulajdonságot csatolhatunk, amely szintén az előzőekhez hasonlóan illeszkedik be körükbe. Az ösztöntevékenység általában célszerű, de a célszerűség inkább faji, mint egyedi. Az egyed számára általában csak mint a faj átlagos példányára célszerű az ösztöntevékenység: rendkívüli, a faj normális életkörülményeitől eltérő egyéni helyzetekben sokszor káros lehet, de mindamellett mint sajátos faji törvényszerűség működik; természete tehát főleg a faj fennmaradására irányuló célszerűséget mutat, még ha nem is közvetlenül a fajfenntartás szolgálatában áll. Az egyedekre általában annyiban célszerű, amennyiben a faj az egyedekben él és nyilvánul meg; ezért az ösztöntevékenység a faj egyedei átlagos életére vonatkozó általános célszerűségű. Az ösztönöknek ezt a természetét Bleuler is hangsúlyozza. Az ösztöntevékenységet az egyed tapasztalása némileg, de aránylag kevésbé befolyásolja, az ösztön, bár csak az egyedekben nyilvánul meg, mégis valami

egyedfölötti jelleget árul el. Az egyednek — az embert kivéve — úgyszólván feltétlen ura, sőt merev kényszerítője.

Legtalálóbban mint faji cselekvést, az egyedekben és az egyedeken keresztül a faj cselekvését jellemezhetjük az ösztöntevékenységet: ez talán legjobb karakterológiai jele, állandósága, kevéssé változó mivolta, az egyed tapasztalati világától, sőt sokszor fejlettségétől is nagy mértékben való függetlensége mind szorosan a fajhoz és nem az egyedhez tartozónak mutatják. Az ösztön valóban a faj parancsa az egyedben, az ösztöncselekvés a faj cselekvése az egyedben keresztül, az ösztön hatalma a fajnak feltétlen, sokszor az egyedre végzetes hatalma az egyed fölött. És ez az ösztön, az ösztönélet és ösztöncselekvés ható tényezője, az állatnak, főleg persze az állat érzékelő és cselekvő életének és tevékenységének, minden egyéb individuális vonása mellett, sőt inkább fölött legfőbb kormányzó és uralkodó princípiuma. Ez döntő módon vall az állati tevékenység ható okainak a fajjal és nem az egyeddel való legszorosabb kapcsolatára, egy állati ható oknak egy egész faj és nemcsak egy egyed fölött való működési hatalmára, egy egész fajban és nemcsak egy egyedben való tevékenységére, egy egész fajban és nemcsak egy egyedben bírt hatáskörére: az ösztön éppen a faji ható erő «cselekvő», nem életműködéseket létesítő, illetőleg kormányzó tevékenységének vezérfonala, az egyedek általános és hasonló irányítása a faji jelleg és törvényszerűség szellemében, amelynek alá van rendelve a szintén a faji erőnek az egyes egyedekben megnyilvánuló, azokra gyakorolt individualizáló tevékenysége. Éppen azért van ez az individualizáló hatás, az individualizált állati tevékenység az általános faji jellegű ösztönhatásnak és ösztöntevékenységnek alárendelve, hogy kiemelje a faj primátusát, uralmát és egységét az állat-egyedekkel szemben, hogy rámutasson a ható erőnek az egész fajban való egységes működésére, az egész faj fölött való uralmára. Nem volna lehetetlen, hogy a faji ható erő az egyedeket erősebben individualizálja, hiszen ez az individualizálás fajonként különböző, a gerincesek fejlődésével nő, a rovarok legmagasabb rendű fajainál viszont látszólag legjobban háttérbe szorul a hatalmasan egységesítő ösztön-

kormányzással és ösztöntevékenységgel szemben. Az állati individualizálás erősebb lehetne az általános faji jellegű ösztöntevékenység hatalmánál is és még mindig egy faji erőnek különböző hatásaiban való eltérő individualizáló tevékenységét fejezhetné ki : a faji jellegnek és egységes tevékenységnek tényleg adott primátusa azonban jobban biztosítja az egész fajnak bár átlagosabban, de általánosabban célszerű jellegét, megkönnyíti fenntartását és jobban kifejezi egy hatóerőtől függő szoros biológiai egységét. Az ösztön ereje és merevsége, amint említettük, a gerincesek fejlődő sorozatában enyhül, de még mindig túlsúlyban marad egészen a sor legfelső fokán megjelenő emberig, ahol a faji tevékenység az egyéni cselekvéssel szemben másodrangúvá süllyed : itt és csak itt azonban az egyes állati individuumokhoz még egy-egy külön ható erő is hozzájárul, az emberi lélek, amely az emberi egyén legfőbb — nem legalapvetőbb, hanem a feltételek sorában legutolsó — ható okává válik és működési szabadságának lehetőségére és biztosítására a faji ösztönök felett legalább is korlátozó hatalommal rendelkezik ; így az ő, közvetlenül csak egy egyénre vonatkozó egyéni hatótevékenysége lesz az emberi individuum leglényegesebb, legfontosabb, legdöntőbb és legerősebb tevékenysége.

Az állatoknál — és a növényeknél is — azonban ezt a legutolsó, legjellegzetesebb ható erőt nem az egyed, hanem egy-egy természetes faj fölött kell keresnünk : ez az erő alakítja ki lassan az előző, ősbibb fajokból az új fajt, új jellegét, törvényszerűségeit, ez fejleszti ki lehetőleg folytonos átmenetben a Bleulertől emlegetett phylopsyche megnyilvánulásait, kormányozza a nemzedékek egymásra való következését, részben ez létesíti a szervezet felépítésében és életfunkcióiban mutatkozó egységes vezetést (Bleuler : *Oberleitung*), ez okozza az állat individuális cselekvéseit és foglalja őket nagy, átfogó ösztöntevékenységek keretébe és ez rendeli alá az állati, illetőleg a növényegyedet és speciális érdekeit a faj egyetemes, fontosabb, magasabb érdekeinek.

XVIII.

Vizsgálataink végére értünk. Befejezésül meg kell rajzolniunk a természeti okok és hatásaik eloszlását a természeti folyamatban és azután néhány tételben összefoglaljuk fő eredményeinket.

Megállapíthattuk azt, hogy a világban általában a másodrangú, létesült okok, teremtett szellemi erők hatnak. Ezek elmulthatatlan és kimeríthetetlen, szabad és tudatos lények. Szabad aktivitásuk akarati tevékenység. A tudatos, értelmes akarat mindig személyes szellemi valóság, mondjuk lélek, és mindig egyéni, individuális lény : hiszen az akarat igen konkrét, tartalmi, tehát egyéni, sohasem egyetemes, absztrakt valami. Az okok tehát hathatnak több egyedre, individuumra az anyagi természetben, ekkor és ilyen értelemben hatásuk egvedfölöttinek nevezhető, maguk azonban mindig egyéni és személyes szellemi lények. Ezen tulajdonságok közül egyet sem tagadhatunk ellenmondás nélkül : az önmagában egyénfeletti vagy személytelen ok, illetőleg szellemi ható erő önellentmondó.

Mivel minden ok szabad és tudatos lény, a szerves világ jelenségeinek okai sem lehetnek másfélék, pl. mechanikai okok, hanem csupán a szerves anyagi világgal szemben transzcendens, rajta túl, kívül lévő szellemi erők. Ez csak a mechanikai kauzalitás átalakjához szokott számára tűnik föl elképzelhetetlennek, a szerves jelenségek szellemi jelentéssel és jelentőséggel, tudományos felfoghatósággal és művészi élvezhetőséggel, valamint általában gyakorlati célszerűséggel megalkotott mivoltát belátó azonban nem fog állításunktól meghökkenni vagy azon egyszerűen mosolyogni. Az előbbieket után nyilvánvaló, hogy csak ez az álláspont igazolható szigorúan.

A természeti jelenségek, elsősorban persze a szerves jelenségek törvényszerű meghatározottsága természetesen nem szól álláspontunk ellen. Hiszen a törvényszerűség, amint már láttuk, nem szükségszerűséget, hanem csupán következetesen megtartott szabályszerűséget jelent : és erről világos, hogy szabad tevékenység alakja és módja is lehet. A termé-

szeti törvényszerűség valóban szabadon választott, de következetesen megtartott szabályszerűség a természeti okok tevékenységében. Ezeknek a szabályoknak specifikus különbségei eredményezik többek között a szervetlen és a szerves világ különbségeit is: míg amott szigorú mechanikai elvek szerint hatnak az okok, itt más fajta, inkább célszerűségi vagy pl. a szervetlen jelenségek okainak matematikai szabályaival szemben inkább poétikus elvek szerint irányítják működésüket. Ez tehát nem szükségszerű és a legvégső lényegben való, metafizikai eltérés, ezért nem is bontja meg a szervetlen és szerves világ, az egész természet mély egységét, hanem csak a hatás specifikus módjában és jellegében mutatkozó különbség, amelynek alapján azonban a természeti jelenségek nagyszabású és igen alkalmas rendezése és e rendezés alapján történő felépítése valósítható meg.

A természettudományi vizsgálatok eredményeit követve és a belőlük kialakítható természetbölcseleti világkép vonásait megrajzolva megállapíthatjuk, hogy legrégebben, a világ létének kezdetén létesült egyrészt a magától és magában még egyáltalában nem organizált anyag, másrészt néhány alapvető természeti erő. Ezek elkezdettek az anyagra, még pedig látszólag az egész anyaghalmazra hatni és abban aránylag egyszerű hatásokat hoztak létre, amelyek azután minden későbbi anyagi szerveződés alapjai lettek. Ezek a legalapvetőbb fizikai erők, hatásaik a legalapvetőbb fizikai jelenségek: valószínűleg a hő- és az elektromos hatások terén kell őket keresnünk. Ezután újabb ható erők léptek — teremtés következtében — a világba és az anyagon újabb hatásokat hoztak létre. Ezek a hatások már az előző hatásokra épültek, sőt azoknak bizonyos mértékéhez, fokához lehettek kötve, úgy hogy csak ott voltak létesíthetők, ahol az alapvetőbb hatások megfelelő alakulása folytán megvoltak a kedvező előfeltételek. Így az új erők már nem az egész anyagra, hanem annak csak egy részére hathattak, ezen azonban az előző hatásokra építve immár bonyolultabb újfajta hatásokat hoztak létre. Itt talán a molekuláris és más hasonló fizikai erőkre, illetőleg hatásaikra gondolhatunk. Később ismét új erők az előzők hatásaira építve megint szűkebb körökben

újra bonyolultabb újfajta hatásokat létesítettek: ezek a kémiai erők, illetőleg hatások, amelyek az eredetileg egységesen homogén anyagot az abban először fellépő tiszta fizikai különbségeknél még sokkal erősebben specializálták. Működésük módja is sokban eltér a fizikai okokétól.

A specializálódás következő fokán a legalapvetőbb biológiai ható okok léptek fel és az előző erők megfelelő hatásaira építve ismét szűkebb körben az előző hatásoknál megint bonyolultabb és a szellemi kifejezés sokoldalúsága, gazdagsága — nem éppen fensége — terén magasabb rendű hatásokat produkáltak. Először valószínűleg egy (vagy két, esetleg néhány?) alapvető növényi biológiai erő kezdett hatni, majd később mellette — nem közvetlenül reá építve — egy (vagy két, esetleg néhány?) sok tekintetben hasonlóan ható alapvető állati biológiai erő. Ez a hasonló hatás több alapvető vitális tevékenységben megnyilvánul, pl. a restitutív képességben, valamint a nemekkel és a szaporodással kapcsolatos jelenségekben; ezekre a növény- és az állatvilág között mutatkozó érdekes hasonlóságokra Bergson és Becher is határozottan rámutat, de azt már erős túlzással az élet és életok alapvető egységének feltételezése útján próbálja megmagyarázni.

A későbbi fejlődés és specializálódás most már a biológiai lények világában, még pedig két főágában külön-külön úgy ment végbe, hogy az ősnövények illetőleg ősellatok egyes egyedeire új, és egyes különböző egyedekre különböző újabb ható erők kezdetek hatni; így megindult a fajfejlődés folyamata, amely először néhány alapfajt, pl. a mai biológiai törzseknek megfelelő ősfajokat — tömlősök, férgek, gerincesek ősfaja vagy ősfajai stb. — hozhatott létre; majd újabb erők fellépésének következtében, amelyek a megelőző, alapvetőbb biológiai, kémiai, fizikai erők bonyolult hatásaira építve még bonyolultabb, újfajta élőlényeket alkottak, ez a fejlődés mind tovább és tovább haladt; végül elért a mai specializálódási állapothoz, amikor egyes végső természetes állat-, illetőleg növényfajokra egy-egy erő hat és a faj egyedeiben alapvetőbb biológiai, kémiai és fizikai erőkkel együttműködve, a faji és egyéni jelleget meghatározó vonásokat és funkció-

kat hozza létre. A fajfejlődés teljes kialakulása az állatvilágban látszólag folytonos formagazdagodással járt, a növényvilágban azonban mintha a formagazdagságnak már valamivel előbb bekövetkezett tetőpontjai után némi formaelszűgyenyedés állott volna be az ökonómiai szempontoknak a fejlődésben történt fokozatos érvényesülése következtében ; ez a szempont az állati és a növényi szervezet eltérő berendezése folytán az állati formák gazdag kialakulását kevésbé látszik akadályozni, mint a növényi formákét.

Az embernél azután a specializáció még egy fokkal tovább ment a legutolsó, lehető legerősebben specializált állathoz, midőn a faj mindegyik egvedére az ember leszármazási vonalának megfelelő előző faji, család-, osztály-, alapvető biológiai, kémiai, fizikai erőkkel együtt még külön egy-egy ható erő, az emberi lélek hat ; így azt is mondhatjuk, hogy minden emberi egyén külön természetes fajnak, speciesnek is megfelel: valójában itt már minden egyes külön anyagi, szerves individuumban egy külön szellemi ható erő is tartozik. Így a szervetlen és az egész szerves világ harmonikus képen és fejlődésben egyesül ; ennek bővebb megrajzolását és a vele kapcsolatban felmerülő sokféle kérdés megfejtését itt nem adhatjuk, de utalhatunk *Grundlegung der Philosophie* című munkánk III. kötetére, ahol ezt a problémakört *Kraftspezialisierung* néven részletesebben megvizsgáltuk.

Itt csak azt jegyezzük meg még, hogy az új erők fellépésének és mind speciálisabb hatásának e feltevése nélkül a szerves világ fejlődése semmiképpen meg nem érthető: hiszen láttuk, hogy a puszta mechanikai vagy tudattalanul hasznossági-célszerűségi szempontokat egyedül figyelembe vevő végtelen darwini-lamarcki elvek ezt a fejlődést nem tudják megértetni. Az új erőknek lényegileg újszerű, bár a régre szerves folytonossággal tovább építő hatása magyarázza meg azt a Geleitől észlelt jelenséget is, hogy a fajfejlődés még erre igen kedvező esetekben sem mutat a fejlődésben megelőző faj természetébe való visszaesést ; és ez a jelenség viszont a faji jellegnek mélyrenyúló gyökereit bizonyítva, igen jelentős módon beszél feltevésünk mellett.

XIX.

Összefoglalva a vizsgálódásaink során elért fő eredményeket, a következő tételeket állíthatjuk fel :

1. Mindenfajta okság és így minden természeti okság is kizárólag a hatásnál tartamban és tartalomban végtelenül gazdagabb, szabad és tudatos, akarat-értelmi alkatú, személyes, egyéni szellemi okokat kíván ; ezek lehetnek véges hatások esetében kimeríthetetlen és elmulthatatlan, de kezdődő, nem aktuálisan végtelen, teremtett szellemi lények ; ezeknek közvetlen oka azonban már csakis a végtelen és örök isteni szellem.

2. Az úgynevezett mechanikai okság, azaz a természeti jelenségeknek egymásból való szükségképi — vagy nem szükségképi — létrejövele lehetetlen ; ugyancsak lehetetlen az úgynevezett immanens okság is, vagyis az okoknak az anyagi lények, folyamatok és jelenségek alatt, az anyagban mint ennek anyagi vagy nem anyagi lényegében való fennállása is ; a természeti jelenségek minden oka ezeken a jelenségeken, valamint az őket hordozó anyagon mint önálló térbeli valóságon túl, kívül álló egyéni szellemi alkatú erő.

3. Az okozás az ok részéről sohasem szükségképi, eleve egyértelmű és ellenmondás nélkül meg nem változtatható, hanem szabad ; az ok hatásának létrehozása vagy elhagyása, sőt többféle lehetséges hatás létrehozása, illetőleg elhagyása között szabadon választva dönt. Ez azonban egyáltalában nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a természeti okok következetes szabályszerűséggel, működési elveik szigorú megtartásával, tehát törvényszerűen hatnak.

4. A természeti világgép kialakítása részben egymás után fellépő, egymásra építő és minél magasabban, annál szűkebb körben és bonyolultabban ható okok együttműködésének az eredménye.

5. Az úgynevezett szervetlen jelenségek okai látszólag szigorú matematikai-mechanikai törvények szerint hatnak.

6. Ezzel szemben a biológiai jelenségek okainak hatás módját másfajta, szabadabb, rugalmasabb, inkább célszerűségi elvek szerint meghatározott jelleg is jellemzi.

7. Valamennyi, szervetlen és szerves jelenségeket létesítő ok hatásai szellemi jelentést és jelentőséget, magasabb szellemi jelentéselvek szerint való meghatározottságot is mutatnak. Ez a meghatározottság a biológiai lényeknél még könnyebben ragadható meg, mint a tiszta fizikai-kémiai hatásoknál és a biológiai funkciók és hatások megértése e meghatározottság tekintetbe vétele nélkül még kevésbé lehetséges, mint a fizikai-kémiai hatásoké.

8. A biológiai hatások világa két nagy ágra oszlik : a növény- és az állatvilágra. Mindkettőben hasonlóak egyes, a szerves lényeket általában jellemző alapvető vonások, de vannak lényeges eltérések is : a legfontosabbak a növénynek asszimilációs képessége szemben az állattal, amelyből ez a képesség hiányzik, valamint az állatnak úgynevezett érzékelő és cselekvő képessége, azaz az állati egyed egész múltja, sorsa szerint individuálisan alakuló reakciós képessége szemben a növényvel, amely — úgy látszik — pusztán növekedésreakcióiban individuális változásokra csak esetről esetre külön-külön képes reagálni.

9. A jellemzett különbségek szerint az állat- és a növényvilág különböző ható erők hatásának mutatkozik. A természeti lények továbbépülése és specializálódása a növény-, illetőleg az állatvilágon belül is tovább halad, itt is még folytatódik különböző, egymás után hatni kezdő okoknak egymás hatásaira építő tevékenysége.

10. A növény- és az állatvilág legutolsó, legspeciálisabb ható okai egy-egy természetes növény-, illetőleg állatfajjal kapcsolatban kereshetők leginkább ; csupán az embernél találkozunk a specializálódásnak ennél a fokánál is magasabb, a lehető legmagasabb fokával : itt a fizikai, kémiai, különféle biológiai, faji erők mellett még minden egyes emberi szervezetre külön-külön egy-egy, az előbb említett hatóerőkhöz alapalkatában hasonló szellemi ok hat, az emberi lélek.

BÁRÓ BRANDENSTEIN BÉLA.

BIRTOKOS VÁROSAINK ÉS KÖZSÉGEINK GAZDASÁGI POLITIKÁJA.

A mezőgazdasági termelés fejlesztése felette fontos része ma az ország gazdasági politikájának s ezért szükséges, hogy minden tényező kivegye részét abból a munkából, amely e téren reá várakozik. A földművelésügyi kormány, a gazdasági társadalmi érdekképviseleti szervek meg is tesznek ebben az irányban mindent. Jelentős munkát végeznek e téren a földművelésügyi kormány fennhatósága alá tartozó mezőhegyesi uradalom, a gazdasági akadémiák és földművesiskolák gazdaságai is; ugyancsak sokszor emberfeletti munkát végez ezirányban — nehéz gazdasági viszonyok közepett is — a nagy- és középbirtokosok jórésze; sőt a kisbirtokok egyrésze is elismerésre méltóan dolgozik. Ezzel szemben azonban nem látunk semmit a városok, községek és közbirtokosságoknál gazdálkodásuk fejlesztése, a város vagy község területén levő gazdaközönség tanítása, a példaadás, az irányítás terén.

Pedig nem kis dologról van szó, amikor a városok, községek és közbirtokosságok mezőgazdasági politikájáról beszélünk. Hiszen Csonka-Magyarország mezőgazdasági művelés alatt álló 13.247,380 katasztrális holdjából városi és községi birtok 391,132 katasztrális hold, közbirtokossági birtok 440,105 kat. hold, vagyis összesen: mezőgazdasági művelés alatt álló városi, községi és közbirtokossági birtok 831,237 kat. hold (az összes terület e címen 1.351,310 kat. holdat tesz ki).

Ha most nézzük a birtokos községek, városok és közbirtokosságok birtokainak nagyság szerint való megoszlását, akkor először is megállapíthatjuk, hogy 191 olyan város, község és közbirtokosság van Magyarországon, amelyeknek mezőgazdasági művelés alatt álló területe 500 kat. holdnál

nagyobb. Ezek közül 10 törvényhatósági jogú város, mégpedig: Budapest (4123 k. h.), Debrecen, Győr, Székesfehérvár, Kecskemét, Sopron, Baja, Miskolc, Hódmezővásárhely, Szeged. Van 27 rendezett tanácsú város, még pedig: Mohács, Gyula, Makó, Csongrád, Szentés, Békéscsaba, Hajduböszörmény, Hajduszoboszló, Hajdunánás, Magyaróvár, Eger, Gyöngyös, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve, Esztergom, Jászberény, Cegléd, Kalocsa, Kiskunhalas, Kiskunfélegyháza, Nagykőrös, Szentendre, Nyíregyháza, Kőszeg, Veszprém, Nagykanizsa. A többi községek, amelyeknek birtokában 500 holdnál nagyobb mezőgazdasági művelés alatt álló terület van, kis- és nagyközségek.

5000 holdnál nagyobb mezőgazdasági művelés alatt álló birtoka van a következő 11 városnak, illetőleg községnek: Szeged (55,018), Székesfehérvár (5043), Hajdunánás (9641), Hajduszoboszló (7543), Debrecen (64,768), Kunmadaras (8110), Kisújszállás (6475), Nagykőrös (7502), Kecskemét (36.448), Nyíregyháza (5758), továbbá Felsőcsikéria, Tompa és Kelebia községeknek közös birtoka (11,650 kat. hold). 1000 kat. holdon felüli birtokkal 67 város és község rendelkezik.

Az egyes városok és községek területéből igen nagy részt foglal el a földadó alá nem eső terület. Ezek azonban jórészt utak, utcák, terek, udvarok és csak kis részben a városon kívül eső területek, mint folyómedrek, árterek, vizek, nádasok stb. Például Békés községben ez a terület 1069 kat. hold, Jászberényben 1515, Kunmadarason 1309, Dunapatajon 1023, Endrődön 536, Orosházán 624, Alsóörsön 2830 (itt valószínűleg a Balaton vize is bele van számítva), Makón 1388, Szentesen 1614, Szegeden 6836 stb.

E földadó alá nem eső területekből, mint említettük, sok van folyómeder, vízmosás s egyéb olyan terület, amely évek munkája nyomán művelhetővé válik. S bár a művelési ágakban beálló változást minden évben be kellene jelenteni, nagyon kevés helyen teszik azt meg, ezért fordulnak elő olyan bajok, hogy pl. valakinek elvitte a Tisza a földjét és éveken át fizeti utána az adót. Ezzel szemben, igaz, előfordulnak olyan esetek is, hogy adómentes egy terület, amelyen pedig jó tisztabúza terem.

Ha most nézzük azt a rendszert, amely mellett a birtokos községek és városok művelés alatt álló területeiket hasznosítani szokták, két főrendszert állapíthatunk meg: egyik a házikezelés, másik a haszonbérleti rendszer.¹ Ez utóbbinál azután ismét két válfajt különböztethetünk meg: a hosszú haszonbérleti rendszert (25—30 évre), továbbá a rövid haszonbérletek rendszerét (3—6 évre), amelyek közül itt-ott kiemelkednek a 10—12 éves haszonbérletek.

A közbirtokosságok birtokában leginkább legelőterületek vannak, amelyeken, házikezelés formájában, legelőgazdálkodás folyik.

Különösen itt, a közbirtokossági legelőterületek hasznosításánál történik nagy pazarlás a közbirtokosság, a község, a nemzet kárára. A birtokoknak tulajdonképpen nincs gazdájuk. Egy tanács, vagy elnökség, vagy választmány szokta intézni a birtokoknak az ügyeit, amelyeknek jövedelme, a helyett, hogy a legelő karbantartására, javítására, fásítására vagy egyéb hasznos beruházásra szolgálna, a felügyeleti bizottság kezében szétfolyik. Sokszor megnézési, felügyeleti, kiszállási címen számolják el a bevételt. Szomorúan kérdezzük e pontnál: nincs ennek felügyeleti hatósága, nincs aki ezeket elszámoltatná és bizonyos kötelezettségek teljesítésére szorítaná? Hát szabad a közvagyonnak így elpocsékolódnia? És szabad saját bevétellel rendelkező legelőterületeket ilyen gondozatlan, folyton romló állapotban hagyni, a nélkül, hogy jobb kihasználásra még csak tervek is felmerülnének?

Az úgynevezett hosszú haszonbérletek rendszere, amelyek meg-megújítva örök haszonbérleteknek is tekinthetők (ilyenek vannak Szeged határában jelentős számmal,² Kec-

¹ A mezőgazdasági művelés alatt álló területek — kevés kivételtől eltekintve — haszonbérlet, a legelőterületek pedig házikezelés, illetőleg külterjes legelőgazdálkodás formájában vannak hasznosítva.

² Szeged város bérleti politikájával az *Előőr*s című hetilap 1928. évi 21., 22., 23. stb. számai foglalkoznak. E cikksorozatból idevonatkozólag csak az alábbiakat közöljük:

*A nemzet és az ország egyetemes érdekei követelik, hogy az a

kemét városa most kívánja bevezetni), annyira bevált, hogy a haszonbérlok legtöbb esetben tulajdonuknak tekinthetik azt; építkeznek rá, szőlőt, gyümölcsöst telepítenek és természetesen állandóan trágyázzák, jókarban tartják, hogy minél nagyobb hasznát lássák. Ez a rendszer, sajnos, fogyóban van, bár ma is ez tekinthető a legegészségesebb haszonbérlet-rendszernek. Itt csak egy hiba van, az t. i., hogy esetleg a szaporodás folytán folyton növekvő igények s a bérlő család tagjainak szaporodásával annyira elparcellázódik az egy kézben levő terület, hogy már-már nehezen lehet megélni belőle.

Szeged város bérleti szerződésének 21. pontjában kiköti, hogy minden bérlője köteles bérleménye határait egymástól legfeljebb 10 méter távolságban eperfa-, akácfa- vagy nyárfa-ültetvénnel körülhatárolni. A fa az ő tulajdona, de a bérlet lejártakor legalább 5 éves fákat tartozik átadni.

Szeged város dülönként nyílt árverésen adja bérbe földjeit 25 esztendei időtartamra. A népesség sűrűsége s a föld minősége szerint megállapítja, hogy melyik dülőben hány holdat bérelhet egy-egy bérlő. Régi bérlőit az árverések alkalmával megvédi a kialakuló bérösszegért vagy néha azon alul is. Különösen a nagyobb beruházást eszközölt bérlő biztosan számíthat arra, hogy a föld birtokában marad további 25 évre is. A kisbérlők a túlnyomóak. A város a föld bérlete

terület, melyet ezek a kisbérlők már 70—80 év óta művelnek, tulajdonukba jusson, hogy ott

- a) intenzív gazdálkodást folytathassanak;
- b) a terméketlen, szíkes, buckás stb. földet beruházással, műtrágyázással stb. még jobban megjavíthassák;
- c) maguknak állandó otthont építhessenek;
- d) az ország részére egészséges nemzedéket nevelhessenek;
- e) és végül, hogy 40,000 magyar ember felszabadulhasson a nyomorúság láncai alól.

Nagyobb befektetésekről, a szíkes föld megjavításáról, a homok megkötéséről, műtrágyázásról, mocsarak lecsapolásáról stb. olyan bérleteknél, hol minderre ma egy fillér sem juthat, másrészt a bérlőt bármikor kitehetik, szó sem lehet, pedig ezek mind elsőrendű nemzeti teendők.»

tekintetében az egyéni bérbeadás álláspontján áll, szemben a kollektív bérlettel.¹

A másik bérleti típus a rövidlejáratú bérletek. Itt már igen sok bajt látunk. A bajok jelentkeznek egyrészt abban, hogy a régebben 50—100—300 holdakban bérbeadott területek az igénylések folytonos szaporodásával lecsökkentek egész kis területekre. De e mellett különösen a legutóbbi 5—6 esztendő nyomorúságos gazdasági viszonyai között ezek a bérlők önként voltak kénytelenek kisebb területekre szorítani bérelt földjeiket, mert nem bírták az adót, a bért és az üzemi költségeket. Előfordult pl. hogy egy 300 holdas birtokon gazdálkodó városi bérlő, aki azt hosszú időn keresztül igen nagy családjával (16 gyermeke van) maga művelte és meg tudott élni belőle, a bérek, a közterhek emelkedése, a termény- és állatárak csökkenése következtében először heverő jószágától szabadult meg, azután ígás jószágait is csökkenteni volt kénytelen, míg végre nem bírt ezzel a földterülettel, kénytelen volt annak nagy részéről lemondani.

A harmadik baj, ami itt jelentkezik, az árverés útján történő bérbeadás, amely megölné nagyon sok kisbérlőnek.

A községek főleg azért adják hat évnél rövidebb időre haszonbérbe ingatlanaikat, mert ez esetben nem kell azt bejelenteni a törvényhatóságnak hozzájárulásra s így sokkal könnyebben elintézheti az ügyet maga a községi előljáróság is.

Baj az is, hogy a bérlők egymásra licitálnak. A régi bérlő sokszor a miatt kénytelen a bérleményért minden árat megadni, mert ha bérletét elveszti, családjával együtt földönfutóvá lesz, nem lévén háza, lakása, ahol magát meghúzhatja. A legnagyobb kényszerhelyzetben ígéri meg a leglehetőlenebb béreket, amelyekről már akkor tudja, hogy nem lesz képes, még tönkremenése árán sem, megfizetni. Különösen elő szokott ez fordulni a községek és városok közelében levő földek kiadásával, amelyekre nem hivatásos gaz-

¹ Somogyi Szilveszter előadása az 1921. évi kecskeméti tanya-kongresszuson. *Magyar Gazdák Szemléje* 1921 július—augusztusi szám, 454. lap.

dák — fuvarosok, bérkocsisok, zöldségkertészek stb. — is árvereznek és igen nagy összegeket hajlandók megadni. Ezért történt azután meg egyik városban, hogy a haszonbér esedékességekor annak csak 40 %-a folyt be, egy másiknál a hátralék az 1928. év végén már 900,000 pengőre emelkedett, egy harmadiknál pedig az 1667 bérlő által 18,647 kat. hold után fizetendő 797,488 pengőből 1928 szeptember 15-én 326 bérlő 143,850 pengővel volt hátralékban, mely összegből a nagyobb bérlők vannak nagyobb összegű hátralékban; de ezeken kívül vannak 2—3 éves haszonbértartozások. Ugyancsak egymást érik a végrehajtások és a bérletből kiadások. Pedig itt legtöbbször nem a haszonbérlőkben, hanem magában a rendszerben van a hiba.¹

A föld ugyanis a folytonos használás következtében állandóan veszít termőképességéből, s ha istállótrágyával, műtrágyával, helyes talajműveléssel vagy vetésforgóval nem igyekszünk a talaj táperezjét fenntartani vagy fokozni, az végre kimerül s bérlőjének nemcsak a haszonbért nem tudja megfizetni, hanem még kenyeret sem ad gazdájának. Pedig kevés fáradsággal mindezekre meg lehetne a bérlőket tanítani. Hiszen azt a legegyszerűbb ember is tudja, hogy ha neki egy hold földön 3 q rozs helyett 6 q rozs terem, akkor költségei nagyobb területre oszolván el, nagyobb a jövedelme. E mellett a bérbeadó közület is tudja, érzi, hogy évről-évre rosszabbodó földjéért kevesebb bért kap, olyan vállalkozót pedig egyáltalában nem, aki annak rendbehozatalát vállalná. Így a föld csak mindjobban kiuzsorázódik s mind a bérbeadó, mind a bérlő veszít rajta.²

A közvélemény, az ország érdeke, de a kényszerűség kötelezettsége is arra ösztönöz ma minden nagy-, közép- és kisbirtokost, hogy ereje végső megfeszítésével is igyekezzék

¹ Szomorú, hogy egyes helyeken ezek a viszonyok odáig fejlődtek, hogy a bérlők tömegesen akarnak más vidékekre menni haszonbérletre.

² A kérdésnek van másik oldala is. Egyik városban a városi befolyásos egyének és tisztviselők kezében vannak a nagyobb bérletek, jó olcsón, és a legnagyobb összeggel vannak hátralékban. Vannak olyanok, akiknek 10,000 P haszonbérhátralékuk van.

a földből minél nagyobb értéket kihozni. Minden illetékes tényező el is várja ezt a birtokosoktól. Miért ne várhatná el ugyanezt a földbirtokos községektől, városoktól és közbirtokosságoktól is, amelyek épp úgy egy-egy darabját tartják birtokukban a magyar földnek, mint az egyéni birtokos? Ma már igazán elismerésreméltó munkát látunk az egyéni birtokosoknál, akik a növénytermelés és állattenyésztés fellendítésében, a nemesített vetőmagvak és műtrágya használatában, a jó talajművelésben stb. válnak ki és jelentenek hasznos nemcsak önmaguknak és magukon keresztül az országnak, hanem különösen nagy jelentőségük van az őket környező birtokos gazdákra, akiknek van hol tanulni, példát látni, jó vetőmagot beszerezni, tanácsot kérni, jó állatot vásárolni stb. stb.

Ezzel szemben a városok, községek és közbirtokosságok kezén levő és mezőgazdaságilag hasznosítható területek hasznosításánál mit látunk?

A bérlők panaszkodnak, hogy nagy a bér és nem bírják fizetni. Tömegével kérvényezik a bérleszállításokat; majd következik az árverés, végrehajtás, amelyeknek végkövetkezménye az, hogy jön az új bérlő, aki szintén így jár. S ezek ismétlődnek évről-évre.

A legtöbb haszonbérlő tőke és hitel hiányában (sokszor a helyes termelési irány fel nem ismerése miatt is) képtelen földje termőerejét fokozni, megmunkálását javítani, új termelési irányokra áttérni, mert mindez befektetést igényel. Ha pedig valamelyik megteszi, jobban termő parcellájának haszonbérét annyira felverik, hogy befektetése és munkája eredményét vagy a haszonbérlettel együtt elveszíti, vagy a magasabb haszonbérben újra megfizetni kényszerül.¹

Kecskeméten az 1667 haszonbérlő közül 1928-ban haszonbérhátralék iránti kereset indult meg 469 esetben és per folyt ennek 40 %-ánál. Kimozdítás iránti kereset indult meg 1927-ben 29, tényleg kimozdított 4; 1928-ban tíz ilyen keresetet indítottak meg és kimozdítottak hármat.

A községi közbirtok használatának módját és művelési

¹ *Kecskeméti Lapok*, 1929 márc. 22.

beosztását az előljáróság által kibocsájtott és kormányhatóságilag jóváhagyott rendeletnek kellene megállapítania. Ennek korlátain belül kellene a községi birtokot természete szerint művelni és hasznosítani. A szántóföldek és kaszálók mindig egyéni használatra adandók ki és pedig életfogytiglan vagy több évre, a rossz megművelés azonban a hasznélvezeti jog elvesztését vonná maga után. A használatért mindenki bizonyos bérösszeget tartoznék fizetni és ezt a községi előljáróság nem a kereslet és kínálat szabályai, hanem a méltányosság szerint állapítaná meg.

Erre példa volt Szabadka város eljárása kisbérlőivel szemben. A helyett, hogy a bérlet lejártakor nyilvános árverésre bocsájtotta volna a parcellákat, pontos számítással megállapította, hogy az utolsó tíz évben mennyit emelkedtek a földárak és a földbérek s ez alapon bizonyos %-kal emelte a béreket. Ugyanakkor másutt árverés útján sokszor 3—400 %-kal emelkedtek a bérösszegek.¹

A legelőterületeknek házi kezelésszerű hasznosításánál hasonló bajokkal találkozunk. E közületek birtokában levő óriási legelőterületekre talán szükség volt ezelőtt 2—3—4 évtizeddel, amikor nagymennyiségű jószágot tarthatott a gazda, ma azonban 3—4—5-ször kevesebb legelő jószág számára ugyanannyi legelőterületet fenntartani: tékozlás, bűn és semmi által sem indokolható.

Hiszen, hogy csak nagyjából képet nyujtsunk az egyes közületek legelőterületeiről, megemlítjük, hogy Tompa, Kelebia és Felsőcsikéria közös birtokában 5851 kat. hold legelő van, Biharderecskén 2795 kat. hold, Kecskeméten 6600, Kisteleken 1444, Szegeden 15,108, Hajdudorogon 1511, ahol ugyancsak a közbirtokosságnak is van ezenkívül 1595, Hajdunánáson 9596, Hajdusoboszlón a városnak 3027 kat. hold, a közbirtokosságnak pedig 3028 kat. hold, Debrecen városának 46,156 kat. hold, Kunmadaras községnek 11,306, Kisújszállásnak 5685, Jászberénynek 2369, Soltszentimrének 1920, Nagykőrösnek 1685, Darány községnek 1571, Várpalota község úrbéreseinek 2279 stb.

¹ Czettler: *Mezőgazdasági szociálpolitika*, 483. lap.

Sem a községnek, sem a közbirtokosságnak nincs annyi pénze, amivel 2—5—10—20 ezer holdas legelőket úgy karban tarthatna, hogy az az állattenyésztésnek igazán tápláló területe lehetne. A gondozatlan legelőt azután kiveri a szék, elborítja a futóhomok s ott, ahol intenzív kezelés mellett 5—6 ezer darab állatot lehetne eltartani, ennek alig tizedrésze talál tápláló legelőt.

E kultúra alá nem fogott legelőterületeknek szántóföldekké való alakítása, bérbeadása tehát nemcsak szociális intézkedés, a község nincstelen munkásainak és előre törekvő kisgazdáinak levezető csatornája, hanem egyszersmind gazdasági irányú intézkedés is, amely a termelés eredményét kétségkívül emeli.¹

Egészen biztosra vehető ugyanis egyrészt az, hogy ezeken a közlegelőkön fele jószág sincsen, mint amennyi ezelőtt 30—40 esztendővel volt² de biztosra vehető az is, hogy rendszeres legelőműveléssel, legelőgazdálkodással ma már úgy meg lehet javítani a legelőterületeket, hogy fele területen kétszerannyi jószágot el lehet tartani.

A legelőre kihajtott jószágok apadásának elsősorban az az oka, hogy a gazdaközönség jelenleg inkább haszonállatot, mint heverő jószágot tart s e mellett a trágya fontossága is arra kényszeríti a gazdákat, hogy istállózzák a jószágot a birtokhoz közel. Ezenkívül a mesterséges takarmánytermelés és a vetett legelő felkarolása is nélkülözhetővé teszi a távoli legelőkre kihajtást. A jószágállomány nem igen fogyott, de a legelő igénybevétele igen megcsappant. Ennek következtében a legelőterületek tekintélyes részét fel lehetne törni, meg lehetne indítani annak más irányú hasznosítását. Ugyanezt szándékozik tenni Kecskemét városa a maga bugaci legelőjének egy részével, amelyen az állatállomány a 40—50 év előttinek alig $\frac{1}{5}$ -ére csökkent. Az 1924—28 közötti években évi átlagban 2092 darab jószágot hajtottak ki a bugaci legelőre. E számban a vidéki jószágok is bennfoglaltatnak. A most

¹ Czettler: i. m. 471. lap.

² L. különösen a hortobágyi és a bugaci legelő jószágállományának apadását.

megépült bugaci gazdasági vasút éppen e feltörendő és hosszú, 25—30 éves haszonbérbe adandó legelőterületeknek a jobb kihasználását is szolgálja. Bár a tulajdon sokkal biztosabban megindítja a kultúrát, mint a haszonbérlet, de gyümölcsösök, baromfitelep, zöldséges kertek, csemegeszőlők bevezetése útján a föld és a vasút is nagyobb jövedelmezőséget tud felmutatni. Az elmúlt években a bugaci közlegelő tiszta jövedelme 1924-ben 3·51 P, 1925-ben 4·38 P, 1926-ban 3·88 P, 1927-ben 5·07 P, 1928-ban 4·78 pengő. A Hortobágy is állandóan szíkesedik és így kevesebb állatnak nyújt évről-évre legelőt. De e mellett mai formájában nem is jövedelmez, hiszen a város tavalyi költségvetésében 1·50 P van felvéve holdanként.¹ Ugyanez a helyzet más községi legelőterületek hasznosításánál is.

A községi közlegelők területe 1895 óta fogyott, a közbirtokossági közlegelőké pedig még nőtt valamivel. Ez adatok azonban teljes pontosságra nem tarthatnak számot, főleg a közbirtokosságok szervezetlenségénél és ingatlanaik kezelésének sok helyen nem kielégítő voltánál fogva, amely miatt helyenkint a terület nagysága sem volt biztosan kimutatható.²

A vezető osztályok múlt század közepén uralkodó közfelfogására jellemző, hogy nem kisebb ember, mint Tóth Lőrinc, a közlegelőt «vad rendszernek», a nemzeti műveltség szegényfoltjának, a foglalások-lopások alkalomnyújtó mezejének mondja, amelyen a marha koplal, ragálnak van kitéve s amely «lehetetlenné teszi a földművelésnek a marhatenyésztéstől elváltan tökéletesítését» stb.³

Egyet feltétlenül be kell tudni e nagy legelőterületekkel rendelkező városok, községek és közbirtokosságok érdekéül, s ez az, hogy egyes helyeken nagyon értékes munkát végeznek azok az állattenyésztés javítása érdekében a maguk törzsgulyájával vagy ménésével vagy juhtenyészetével, amelyből legalább az állattartó gazdaközönség jó tenyészanyagot kaphat és vérfelfrissítésre szerezhet állatot. Így pl. Kecské-

¹ Lásd: *Budapesti Hírlap* 1928 augusztus 14-i szám.

² Dr. Kenéz Béla: *Nép és Föld*, 464. oldal.

³ Dr. Kenéz Béla: *Nép és Föld*, 463. oldal.

métnek Bugacon nagyon szép magyar törzsgulyája, ménese és törzsjuhászata van. Debrecennek Hortobágyon szintén nagyon híres magyar gulyája és híres bikavásárjai is vannak. Ugyanezt látjuk Kisújszálláson stb. Talán ez az egyetlen indok menti még kis részben e nagy legelőterületek fenntartását, de ez sem indokolja az ilyen óriási nagy területek időntúli fennmaradását.

A községek és városok, valamint a közbirtokosságok tulajdonában levő közlegelőknek, mint birtokoknak, a fentiek kivül van egy igen nagyfontosságú szociális jelentősége, ez pedig a kisemberek, a vagyontalan zsellérek, cselédek és munkások állattartási lehetősége. Közlegelő megléte esetén ugyanis a földnélküli zsellérek is tarthatnak jószágot, van hova azt kihajtaniok, ha nem is legelni, legalább levegőzni, s így e kisemberek az állattartás révén némi bevételhez juthatnak.

A közlegelők ügye egyike a félszázaddal ezelőtt keresztülvitt földtehermentesítésből hibásan kimaradt azon kérdéseknek, melyek rendezetlen voltaknál fogva az ország legkülönbözőbb vidékein mind közigazgatási, mind gazdasági és szociális tekintetben már igen sok zavart és kellemetlenséget okoztak. Tetézte ezt a rendezetlen állapotot az a tény, hogy a magyar szabadságharcot követő abszolutisztikus korszakban a különböző községi birtokosok legelőrészeit, tekintet nélkül azok jogi eredetére, közösen kezelték és az illető község, mint erkölcsi testület, kizárólagos tulajdonának tekintették, sőt át is telekkönyvezték a község nevére.¹

A Bach-korszak a községek határában levő különféle közlegelő-részeket egységes közlegelővé és községi tulajdonná alakította át. S mikor a 80-as évek elején megindult a közlegelők feltörése, ebből kifolyólag számtalan bonyodalom, nehézség és per keletkezett. A Kúria, mint legfelsőbb bíróság, az eddigi gyakorlatot figyelembe véve, nem a község, hanem a gazdaközönség javára döntött, amely döntés azután az 1894. évi XII. tc.-ben is így nyert formát, vagyis e szerint a községi legelőket a birtokosok tulajdonául szolgáló, csak közösen

¹ De Pottere Brunó: *Magyar szociális agrárpolitika*, 27. lap.

kezelendő legelőnek minősítette, melynek kezelésére a birtokossági tanácsot létesítette, s ez azután a vagyontalan zselléreket mindjárt kitiltotta a közlegelőről s nekik csak igen magas árakon engedte meg a legeltetést. Ez szociális visszahatást eredményezett az egész vonalon. Ezek a körülmények igen sok helyen elkeseredést szültek, úgy hogy több vármegyében szabályrendeletet készítettek, s ezáltal reméltek segíteni a mezőgazdasági munkások és zsellérek helyzetén.

Tehát nemcsak jogi és gazdasági tekintetben, hanem — sőt talán elsősorban — szociális szempontból felette kívánatos a közlegelők ügyének oly módon való sürgős és gyökeres rendezése, amely lehetővé teszi, hogy a jövőbeni elsősorban a községek legszegényebb lakosai, lehetőleg csekély anyagi áldozattal, használhassák a közlegelőt. Ha ez addig, míg a közlegelők gazdasági újjászervezését keresztül nem viszik, nem is lesz elsőrendű takarmányozási eszköz, de legalább mint tágas kifutó alkalmas lehet arra, hogy a kisközgazda és zsellér család összes tagjainak nappali elfoglaltsága idején az állatállomány megfelelő gondozásban és őrzésben részesüljön.¹

Sajnos, az 1886. évi XXIII. tc.-ben semmi néven nevezendő intézkedés nincs arra vonatkozólag, hogy a birtokos községek, városok és közbirtokosságok miként tartoznak hasznosítani ingatlan vagyonukat, vagy milyen formában terjed ki arra a belügyminiszter felügyeleti jogköre. S miután ez jelenleg nem történik meg, az a következmény, hogy vannak földbirtokos városok és községek, amelyeknek birtoka alig egypár pengőt jövedelmez holdankint, sőt van olyan város, amely békében birtokának jövedelméből holdanként 40 fillért irányzott elő. Valahogy nem is igyekeznek ezek a birtokosok nagyobb hasznosításra, hiszen költségvetésükből nyilvánvaló, hogy nem is ez a legnagyobb bevételi forrásuk, hanem egyes városi üzemek (mint a villanygyár, vízvezeték, helypénz, autóbuszvállalat, gazdasági vasút, vásárcsarnok, téglagyárak, bérházak, fogyasztási adók stb. stb.). Ezt mutatja az a körülmény is, hogy az olyan városok, mint pl. Miskolc, amelyeknek jelentős földbirtoka nincs, szociális, kul-

¹ I. h. 30. l.

turális és közegészségügyi tekintetben olyan rohamos fejlődést mutatnak fel, hogy messze felülmúlják a nagy ingatlan földvagyonnal rendelkező alföldi városokat.¹

E közületek mezőgazdasági politikájában a szociális cél mellett a mezőgazdasági termelés fejlesztésének a célját is szolgálni kell. Erre kötelezi őket mindenek mellett és mindeneken felül az a tény, hogy földbirtokosok, hogy övék egy darabja ennek a magyar földnek. Ma a városok mezőgazdasági politikájában — kevés kivétellel — nem látjuk a gazdasági és szociális szempontok kidomborodását, ellenben látjuk, hogy egyes városok elkeseredett bérlő-proletáriátust nevelnek, amely állandóan veszélyezteti a nyugalmat, békét és biztonságot.

Pedig könnyen meg lehetne e kérdést oldani belátással és megértéssel; könnyen lehetne a birtokos város, vagy község vezető, példaadó a mezőgazdasági és agrárpolitika terén is.

Egyik módja ennek az, — amit Kecskemét városa követ — hogy minél több olyan gazdasági tanügyi cél számára kell áldozni bizonyos nagyságú földterületeket, amelyek azután közvetve igen nagy mértékben szolgálják a város gazdaközönségének és így a bérlőknek az érdekeit is. Így Kecskemét városa 200 holdat adott az állami vincellériskola céljaira, ahol mintegy 100 holdon minta szőlőtelep van. Ugyancsak 200 holdat adott a földműves-iskola céljaira, amelyen, különösen az utóbbi évek alatt, nagyon szép növénytermelés és állattenyésztés folyik, s ez valóban mintát ad a kecskeméti gazdaközönségnek. 50 holdat adott egy faiskola céljaira, amelynek rendeltetése az, hogy Kecskemétnek közel 14,000 holdas gyümölcsös-szőlőterületét az ott legjobban meghonosodott és legnagyobb sikerrel termelhető gyümölcsfacsémékkel olcsón ellássa. 57 holdat adott a Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamarának mintagyümölcsös és gyümölcs-termelési kísérleti telep létesítésére, amelynek célja: 1. Az

¹ Ha egyes városok ingatlanainak, mint tőkeértéknek a jövedelmezőségét tekintjük, ha próbáljuk annak kamatozását kiszámítani, akkor igazán százalmas eredményekhez jutunk.

Alföld talaj- és éghajlati viszonyai között legjobban bevált, legértékesebb és legjobban értékesíthető gyümölcsfélésegeknek a legtökéletesebb formában való termesztése. 2. Bemutatni és gyakorlatilag tanítani a gyümölcsfák helyes kezelését és megismertetni a gazdákat a gyümölcsfák növényi és állati kártevői ellen védekező eljárásokkal. 3. Célja bemutatni a gyümölcszedés, csomagolás, szállítás és eltartás szakszerű kivitelét. 4. A gyümölcsös közöttesterületének célszerű kihasználását, amely ma egyrészen tormával, spárgával, szamócával, borsóval és babbal történik. 5. A kísérleti telepen (amely 5 kat. holdnyi parcellából áll) pedig bemutatásra kerül, hogy mely fajtákat lehet tökéletesíteni, ellenállóbbakká tenni s egyes, másutt bevált fajtákat miként lehetne az Alföldön meghonosítani. 6. Célja még a gyümölcs-telepnek az is, hogy a Kamara ott évenként 20—25 fiatal gazdát a gyümölcsstermelés és faápolás mindennemű gyakorlati és elméleti teendőivel alaposan megismertet, akik ez ismereteket saját vagy munkaadóik gyümölcsösében hasznosíthatják. 7. Ezenkívül a gyümölcsös-telep megfelelő gépberendezkedések birtokában vállalja a gyümölcsösök gondozását, ápolását, karbantartását. 8. A gyümölcsstermesztés mellett a telek egy kisebb területén belterjes kertészeti üzem is létesül.

Ezenkívül adott még Kecskemét városa 100 holdat egy tiszti és 100 holdat egy legénységi vitézi teleknek, melyeken a vitézek ügyessége és a mezőgazdasági kamara támogatása folytán például szolgáló gazdálkodás folyik.

A másik mód volna ennek a nagy célnak az elérésére, ha a birtokos községek, városok és közbirtokosságok a maguk által házilag kezelt birtokrészeken olyan 50—100 holdas kis mintagazdaságot igyekeznének kiváló szakemberek vezetése mellett létesíteni, amely míg egyrészt a növénytermelés, homok- és szíkjavítás terén adna a környék gazdaközönségének útmutatást és gyakorlati példákat, másrészt olyan új termelési módokat tudna meghonosítani, pl. homoki pillangósok termesztése, len- és kendertermesztés, esetleg bab és borsó, konyhakerti magvak termesztése stb., amelyek nagyobb hasznot hoznak és nagyobb nehézség nélkül megvaló-

síthatók, már ott, ahol e célra alkalmas terület van. E mellett ellátná jó vetőmaggal a környék gazdaközönységét és bemutatná a jövedelmező gazdálkodást helyes és okszerű talajműveléssel.

Ahol a város maga nem gazdálkodik, ott egy 30—50 holdas bérlőt kellene ilyen irányban támogatni, akár úgy, hogy ingyen vagy egész olcsó bérösszegért adná ezt a területet, akár úgy, hogy jó vetőmaggal, műtrágyával, gépekkel, nemesített állatokkal stb. támogatja azt. Ez nem volna kidobott pénz, hanem busásan megtérülne azokban az eredményekben, amelyek jelentkeznének egyrészt a környék gazdaközönségének több és jobb termelésében, másrészt jelentkeznének a bérlőknek a társadalmi béke szempontjából igen nagy jelentőségű megelégedettségében.

Mindezek mellett, vagy talán mondhatnók, mindezek felül, felette szükséges volna minden birtokos község, város vagy közbirtokosság birtokán, amely mondjuk, 1—2000 holdnál nagyobb, gazdasági intézői állás létesítése, aki egyrészt felügyelne, hogy a bérlők megtartják-e a bérleti szerződésben a trágyázásra, a föld hasznosítására, a vetésforgókra, a talajművelésre stb. vállalt kötelezettségeiket, továbbá útmutatást nyujtana nekik műtrágyázási, állatbeszerzési, talajművelési, növénytermelési, homok- és szíkjavítási stb. kérdésekben, a mellett összegyűjtené, megrendelné a jelentkezők számára a különféle nemesített vetőmagvakat, műtrágyaféléket, gépeket, fajállatokat stb. s télen át alkalmas időkben előadást tartana, tavasztól-őszig pedig a területeket járván, ott a helyszínen adna útmutatást, tanácsot, útbaigazítást az arra szorulóknak, látva az ottani hibákat stb.

Hogy micsoda nagy jelentősége volna az ezirányú megoldásnak, arra elég felhoznunk azt, hogy ma a városok bérlői közül — bár a bérleti szerződésben trágyázásra kötelezettséget vállalnak — alig 10 % tesz ennek eleget, minek következtében a föld állandóan romlik, kevesebbet terem, nehezebb rajta megélni, a város mindig kevesebb és kevesebb bért kap érte, mert rosszabb a föld ; a bérlő nem tud fizetni, elkeseredik és a városi hatóságnak s a társadalomnak ellenségévé válik. De e mellett ott van a másik hiba, hogy 60—80—100

holdas bérlők két rossz lóval dolgoztatják a földjüket, aminek következménye, hogy trágyázni nem tudnak, jobb művelésre képtelenek s a végeredmény ugyanaz, mint a fenti esetben. Már ez a körülmény is igen jelentősen indokolja, sok egyéb mellett, a fenti gondolat megvalósítását.

Ilyen gazdasági szakember beállítása feltétlenül szükséges a város, a bérlőtársadalom s a köz érdekében. Össze lehetne ezt kötni esetleg azzal a fentemlített mintagazdával, akinek, mint mondtuk, a város ingyen vagy egész olcsó áron adna bérbe egy területet, hogy necsak szóval, hanem tettel is oktassa a helyesebb és jobb termelésre a bérlő gazdaközöniséget.

Ilyen bérleti intézői állás létesítését határozta el Kecskemét városa a fentemlített célnak megfelelő hatáskörrel.

Érdekesen világítja meg e helyzetet az a jelentés, amely a városi bérletek reformja ügyében került nem régen a kecskeméti városi tanács elé.¹ A jelentés szerint Koháryszentlőrincen 1929 szeptember 29-én hozzávetőlegesen 5000 kat. hold terület haszonbérlete jár le. A város 1667 haszonbérloje közül ugyan mindössze 140-et érint az 5000 holdas lejárat, de kétségtelen, hogy a változtatásra érett helyzet minden hibája mégis itt ütközik ki legjobban. Országos jelenség egyébként, hogy a nehéz mezőgazdasági helyzet következtében a bérlők mindama részénél, akik nem a legnagyobb szorgalommal és takarékossgal dolgoznak, vagy családi körülményeikben nincs meg a teljes harmónia, a 3—4 év előtti állapottal szemben a gazdasági elszegényedés jelei mutatkoznak.

Koháryszentlőrincen a 140 bérlőnek felét az 1927—28. év folyamán per útján kellett fizetésre szólítani. A peresített bérlők fele fizetett elég simán, a másik felénél már nagy nehézségekbe ütközött a dolog. Körülbelül 25 bérlő pedig rendkívül sok bajt okoz. Ezek gazdálkodását a teljes tőkehiány jellemzi. Állatállományuk úgyszólván semmi. Földjeik művelése a lehető legprimitívebb. A szerződésben előírt trágyázást számbavehetően nem teljesítik. A beruházások minimálisak. A fásítás nem halad. Zöldtakarmány-termelés nincs,

¹ *Kecskeméti Közlöny*, 1929 január hó 8. sz.

azért a jószágállomány silány. Már a külsőségekben is óriási különbségek vannak a magántulajdonban levő birtokok és a városi bérletek között.

Nem vitás többé, — hangsúlyozza a jelentés — hogy a városi bérleti rendszer javításra szorul. A jelenlegi rendszer folytatása ugyanis feltétlenül a jövedelmek csökkenésére vezetne. A folyó év őszén lejáró tekintélyes bérletmennyiség már alkalmat ad arra, hogy a mezőgazdasági politika az új megoldásokat alkalmazásba vegye. A kérdés olyan jelentős, hogy a reform letárgyalásánál szakemberek bevonása okvetlenül szükséges. Az előterjesztés mégis megjelöl egyes szempontokat, amelyeket a reform megalkotásánál irányadóknak kell venni. Ilyenek :

Az árverési feltételek. Bánatpénz. Bérleti időtartam. Gabona-, vagy készpénzbér? Tanyaépületek. Beruházások kérdése. Fásítás. Állatállomány minimuma. Takarmánytermelés. Bérlők részére gazdasági tanácsadó szerv. Traktorbeszerzés. Vetőmag, trágyahitel kérdése. Megállapítandó volna továbbá a lejáró bérleteknél, esetleg egyéenként, hogy árverésen vagy árverés mellőzésével történjék-e a további bérbeadás stb.

Kecskemét város új haszonbérlő szerződés-tervezetet készít. Az egész eddigi tárgyalások abban a jelben zajlottak le, hogy a bérlők helyzetének rendezése Kecskemét jövő gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének az alapja. Éppen azért a legnemesebb szempontok vezérelték azt a szűkebb-körű bizottságot, amely az ügyet közgyűlési tárgyalásra előkészítette.

Már fentebb említettünk egypár gondolatot és alapelvet e szerződés-tervezetből, most azonban még meg kívánjuk említeni azt, hogy a szerződésnek egy pontja a bérlőket arra kötelezi, hogy minden hold bérletföld után egy pengőt fizessenek egy alapba, amelyhez a város szintén ugyanannyi összeggel járul hozzá. Ez így egy évben kb. 37,000 pengőt tenne ki s azt a célt szolgálná, hogy a bérlőtársadalmat segítse, irányítsa, gazdaságában támogassa ; különféle eszközök, módok rendelkezésre bocsájtásával legyen segítségére a sokszor nehéz helyzetben levő bérlőtársadalomnak.

Miután a haszonbérlők legnagyobb része megfelelő hittel nem rendelkezik, az volna tanácsos, hogy az illető város vagy község vegyen fel öt év alatt törlesztendő kölcsönt részükre, abból juttassa nekik a feltétlenül szükséges részt, de ne készpénzben, hanem anyagban. Pl. hozasson számukra istállótrágyát vagy műtrágyát, vegye meg a szükséges szarvasmarhát, lovat, sertést, baromfit, talajművelő eszközöket, adja át nekik egyelőre a tulajdonjog fenntartásával, tűzkár- és állatbiztosítással. Ezeknek az árát bizonyos részekre osztva az öt évre ossza el, még pedig úgy, hogy annak esedékes részletét mindig a haszonbérrel együtt szedjék be.¹

Egy másik pont az, hogy a szerződés kötelezi a bérlőket a fásításra, még pedig haszonfa és gyümölcsfa ültetésére. Ennek könnyű előmozdítása érdekében a város faiskolát létesít, amelyből ingyen fogja adni a csemetéket a bérlőknek a fásításhoz.

Egy harmadik nagyon fontos alapelv e szerződés-tervezetben az, hogy a város bizonyos irányelveket szab a bérlőknek a városi bérelt földeken építendő épületeknél, vagyis bizonyos előírások szerint kívánja a városi haszonbérelt földeken ez építkezések folytatását. Ha már egyelőre nem tud befolyást gyakorolni a tanyai építkezésekre általánosságban, legalább a városi bérelt földeken építendő lakóházak egészségügyi berendezésére és előírással építkezésére kíván befolyást gyakorolni.

A birtokkal rendelkező községek még egy igen nagy jelentőségű célt valósíthatnának meg birtokaik révén, ez pedig a földbirtokpolitika, vagyis az időnként fellépő földigénylők igényeinek a kielégítése. Erről mondotta Horváth Mihály a Magyar Gazdaszövetség 1911-i kecskeméti gazda-nagygyűlésén tartott előadásában² Kecskemétre vonatkozólag: «Hála őseink bölcs előrelátásának, akik birtokokat szereztek, mert midőn a gazdasági fellendülés megindult, a nép szaporodott, a város abba a helyzetbe jutott, hogy mindig tudott földet juttatni a népnek akár örökáron, akár bérbeadás út-

¹ *Kecskeméti Lapok*, 1929 márc. 22.

² *Magyar Gazdák Szemléje*, 1911 június hó, 329. lap.

ján. A várostól bérelni vagy örökáron földet venni mindig előnyös volt a lakosságra ; nem zaklatja a lakosságot és szükség esetén méltányos fizetési határidőket engedélyez.»

Ugyanerre találunk adatokat Dömötör Lajosnak a Magyar Gazdaszövetség 1921. évi kecskeméti tanyai kongresszusán tartott előadásában,¹ amidőn azt mondja : «A városi közönség a tulajdonát képező földekből 1801. évben kezdte meg a parcellázást, majd 1825-ben folytatta s 1836-ig összesen 5300 holdat osztott ki. 1836 után azonban a birtokparcellázás nagyobb mérveket öltött, s két nagy pusztát ad el (Úrrét és Ágasegyháza) 10—14 holdas részletekben. A 22 ezer holdat kitevő Borbás-, Alpár- és Szentkirály-puszták az 1887. év folyamán adattak el legnagyobbbrészt 20—50 holdas parcellákban kedvező fizetési feltételek mellett. 1902-ben ismét voltak nagyarányú parcellázások, míg a legújabb parcellázás 1920-és 1921-ben volt, amikor mintegy 3050 holdat adott el a város 2—55 holdas részletekben. Azért többnyire ilyen kis parcellákban, miután ezek egy része szőlőtelepítésre alkalmas terület. Jelenleg a várostól 45 km-re eső 2000 holdas pusztaszeri birtok van parcellázás alatt, amely területen valószínűleg önálló község fog alakulni.»

Kecskemét város telepítéssel is foglalkozott. Az ő segítségével jött létre Helvécia-telep. Önállólag is létesített telepeket ott, ahol a szőlők műveléséhez szükséges volt a munkások szaporítása. A város itt munkásházakat építtetett, azokat azután néhány hold földdel eladta hosszú törlesztésre örökáron.

A bérlőtársadalom egy részének nyugtalansága s nehéz helyzete vitte rá Szeged város vezetőségét is arra, hogy egyes birtokrészeinek eladásával foglalkozzék. Így merült fel a legveszélyesebb csengelei rész eladásának az ügye, ahol a bérlőtársadalom a legrosszabb helyzetben van s ahol a bérhátralék is a legnagyobb.

Hogy Kecskemét mennyire helyesen járt el földbirtokpolitikájával, mutatja az a körülmény is, hogy a kielégített polgárság a földreform kapcsán sem támasztott nagyobb igényeket a város birtokaira.

¹ *Magyar Gazdák Szemléje*, 1921 július—augusztusi szám.

Ámbár a községi földek forgalmi korlátja enyhe, nem egyszer útjában áll a szabad fejlődésnek: amikor t. i. a község határában a szaporodó népességnek már nem áll elegendő föld a rendelkezésre. Ha a község vagy város földje a saját határában fekszik, a lakosság elégedetlenségének nyomása ledönti a forgalom akadályait. Nehezebben megy ez olyankor, amikor a község vagy a város más község határában a földesura. Ilyenkor az utóbbi község lakosainak panasza nem mindig elég nyomatékos arra, hogy az előbbi község földjének áruba bocsájtását el tudja érni.¹

Kétségtelen, hogy a községi legelők helyes kezeléssel jelentős tényezői közgazdasági életünknek, a szántóföldek pedig mintagazdaságokul vagy kis parcellák eladása, vagy bérbeadása útján telepítésre felhasználva a birtokpolitikának s egyúttal az erre nagyon is rászolgáló községi háztartásoknak tehetnek szolgálatot.²

*

Ha áttekintjük azokat a bérleti szerződéseket, amelyek mellett az egyes birtokos városok és községek birtokaikat haszonbérbe szokták adni, akkor azt látjuk először, hogy a földtulajdonos közületek minden módon igyekeznek körülbástyázni a maguk érdekeit, de nagyon kevés gondot fordítanak a szerződésekben arra, hogy a haszonbérelő gazdasági és szociális viszonyai, érdekei, vagy anyagi, szellemi és családi szempontjai meg legyenek védve, fejlődjenek, vagy hogy maga a gazdálkodás fejlődjék, hogy ezen keresztül mind a bérelő, mind a tulajdonos mennél jobban találja meg számítását.

Egy ilyen haszonbérleti szerződésben pedig egyrészt mintegy gazdasági programot kellene adni a haszonbérelő számára, másrészt azok életkörülményeit, gazdálkodását gazdasági, szociális bástyákkal kellene körülvenni, hogy jól érezzék magukat, haladni, boldogulni, fejlődni tudjanak, ami a haszonbérbeadónak is érdeke. Az a bérleti szerződés, ame-

¹ Amint ezt jól megmutatta az a nemrégiben lefolyt háborúság, amely egymással szembeállította a földre éhes tápéiakat és a Tápé határában 5000 holdnak birtokában levő Szeged városát. (Kenéz.)

² Dr. Kenéz Béla: *Nép és Föld*, 287. lap.

lyet most Keeskemét törvényhatósági bizottsága március hó 22-én tartott közgyűlésében elfogadott, nagyjában felöleli mindazokat az előnyöket, lehetőségeket és szempontokat, amelyek a haszonbérletnek is a javát szolgálják, s amelyek mellett a haszonbérleti viszony mindenkire kedvezőbb lehet.

Tekintsük át azokat a bérleti szerződéseket, amelyeket az egyes birtokos városok és községek alkottak, és melyek bizonyos gazdasági fejlődés lehetőségét nyújtják.

A hajdunánási haszonbérleti szerződésben benne van a trágyának a bérleményen leendő felhasználása, továbbá a rendes vetésforgó megtartása, a rendes gazda gondosságával leendő művelés. Benne van az is, hogy tartozik a haszonbérlet az ültetendő csemétéket gondozni és ápolni.

Nagykőrösön a szerződés 7. pontja szerint a haszonbérlet kötelesek a szántóföldeket, réteket és legelőket a cserjéktől, bokroktól, káros élősdigyomoktól, szerbtövistől, zsombéktól, hangyabolyoktól és vakondtúrásoktól saját költségükön állandóan tisztán tartani, kötelesek okszerű gazdálkodást folytatni s a földbirtok termőképességét lehetőleg fokozni, mindenesetre azonban fenntartani. E kereten belül a haszonbérleten teljesen szabad gazdálkodás van engedve. Nem szabad azonban egy földet egy évben kétszer bevetni. A szerződés 15. §-a a fásítást írja körül, s igen helyesen oldja azt meg. A fát a város adja, a szállítás, ültetés, locsolás és gondozás a haszonbérlet kötelessége.

A nyiregyházi bérleti feltételeknek 12. pontja írja elő a gazdálkodás mikéntjét, amely az általános szokásoknak megfelelőleg a jó gazda gondosságát kívánja meg, úgy, hogy a földek termőképessége fennmaradjon, sőt fokozódjék. Jelentős haladás itt az, hogy a szántóföldek 15 %-a minden évben más és más helyen, mesterséges takarmánytermelésre használandó, amelynek legfeljebb egyharmada lehet magtermelés, a többi zöldtakarmány. A 16. pont szerint a városnak joga van az általa megbízott szakértő útján a birtokon folyó gazdálkodást és az épületek karbantartását ellenőrizni. A fásításra vonatkozólag itt is találunk az előbbiekhöz hasonló intézkedéseket.

Debrecen városában kétféle bérletek vannak s így a bérleti szerződés is kétféle. Egyik egy 3 és $\frac{1}{2}$ ezer kat. hold földterületnek a haszonbérlete, amelynek természetszerűleg egész más feltételeket kell tartalmaznia, mint a kis bérletek irányítására létesített szerződésnek. E nagy bérleti szerződés 7. pontjában benne van, hogy új épület emelése csak a haszonbérbeadó előzetes engedélye alapján, az általa elfogadott terv szerint és kimutatott helyen emelhető. A föld termőerejének fenntartása céljából a haszonbérlők tartoznak a téli hónapokon át a birtok minden 6 holdjára legalább egy számos jószágot tartani s a nyert trágyakészlettel szántónak és rétnak legalább egyharmadrészét megtrágyázni. Kötelesek a trágyakezelésnél, trágyázásnál az ellenőrző közeg szakértői tanácsát és utasítását megtartani. A faültetésre vonatkozólag is tartalmaz a bérleti szerződés rendelkezéseket. A 19. pont a szerződés megtartásának ellenőrzését írja elő. Ezeket leszámítva, ez a szerződés sem tartalmaz a gazdálkodásra jelentősebb útmutatásokat. A debreceni kisbérlők szerződésében ilyen irányú intézkedések nincsenek.

A tompai szerződésben a kártékony állatok és növények irtásán kívül nagyon értékesek a gazdálkodásra vonatkozó rendelkezések. Így a 9. §. a következőket tartalmazza idevonatkozólag. A haszonbérő a bérleten a jó gazda gondosságával köteles gazdálkodni. E célból köteles évente az ingatlan egynegyed részét kat. holdankint számított 160 q istállótrágyával megtrágyázni, és az addig nem szántható alá, míg azt az előljáróság meg nem tekintette és erre engedélyt nem adott. Köteles a bérő aratás után a tarlót azonnal alászántani, és ha kizöldült, legkésőbb augusztus hó 1-ig újból alászántani, a vetőmagot a község által részére beszerzendő pácolószerrel üszög és egyéb gombák ellen pácolni és a pácolószer árát a községnek megtéríteni. Köteles a haszonbérő a tavaszi vetések alá a földeket még ősszel megszántani, kivéve a futóhomokot. A kukorica töve ősszel szántandó alá. Köteles a bérő a község útján beszerzendő nemesített, mind őszi, mind tavaszi gabona- és kapásmagvakat elvetni és az őszi gabonákat szuperfoszfáttal elszórni. Őszi kalászos után őszi kalászoszt vetni nem szabad. Napraforgót termelni tilos. Kö-

teles a négyesforgó szerint gazdálkodni, vagyis a terület felét őszi és tavaszi kalászsóval, $\frac{1}{4}$ -ét takarmánnyal s $\frac{1}{4}$ -ét kapással tartozik vetni a következő sorrendben: 1. trágyás takarmány, 2. kalászos, 3. kapás, 4. kalászos.

A szegedi haszonbérleti szerződésnek 7. pontjában foglaltatik idevonatkozólag intézkedés. E szerint a föld $\frac{1}{3}$ -a használandó kapás vetemény termelésre. Bérlőknek a veteményes földet kiélni s a rajta termett szalmát és trágyát elvinni nem szabad. Tartoznak azt legalább minden 5 évben átrágyázni. A trágyázás ellenőrzését a tanács végzi. A kibérelt földeknek visszaélés által történt elhasználása és megrongálása, kiaknázása, elhordása stb. kártérítés kötelezettsége mellett tilos. A bérlők — miután itt jórészen hosszú bérletek vannak — jogosultak a bérföldön szőlőültetvényt és gyümölcsöst létesíteni. A fásításra vonatkozólag itt is találunk intézkedéseket.

Amint köztudomású, Szeged bérlőpolitikája ellen az elmúlt időben több helyről emeltek kifogásokat. Éppen azért a városi tanács egy háromtagú bizottságot küldött ki, hogy a bérleteket vizsgálja felül. Mintegy 30,000 kat. holdas haszonbérlet van ugyanis 10—20 és 25 éves bérletek által hasznosítva. E bizottság sorra járja a lejáró bérleteket s a lejáró területeket csak olyanoknak javasolja bérbeadni, akiknek a műveléshez legalább annyi erejük van, hogy a szükséges beruházást és munkát el tudják végezni. A bizottság álláspontja az, hogy a békében elért haszonbérhez 20—25 % felár csak ott legyen javasolható, ahol a bérbeadás óta a közlekedési viszonyok a bérlő javára megváltoztak. A cél újabban itt az, hogy a bérbeadó is, a bérlő is jól járjon, a város megkapja a bért s a haszonbérlő meg tudja élni. Szeged város közgyűlése régebben hozott határozatával lehetővé tette, különösen a kisbérlőknek, a bérleten visszamaradást azáltal, hogy akinek lakóháza, gazdasági épülete és kertje, jószágja van, annak a 10 holdas vagy ennél kisebb bérletét beruházottnak minősítette és árverés mellőzésével az átlag elért haszonbér mellett a bérletben bennhagyta. A kiküldött bizottságnak egyébként az is feladata, hogy javaslatot készítsen egy egészen új alapokra fektetett bérleti politika megkezdésére.

Újabban a nagyobb birtokos városok és községek mind foglalkoznak birtokuk egyszerűbb és jövedelmezőbb hasznosításának kérdésével. Így legutóbb Szegeden merült fel az a gondolat, hogy, miután a mai bérleti rendszer gyökeres módosításra szorul, kísérletet kell tenni a bérbeadás megreformálásával olyképpen, hogy a földeket nem árverés, hanem árajánlat útján kell kiadni. Ez az út sokkal realisabb, megfontolhatóbb, mint az árverés, melynél pillanatnyi hangulat is szerepet játszik. A város is megfelelőbb bérlőt kaphat, arányosabban és méltányosabban oszthatja ki a bérleteket, ha ideje és nyugalma van dönteni. A városi földek árajánlat útján való hasznosításának eszméje megérdemli az alapos megvitatást, mert sok szempontból igen célszerűnek látszik.

Megszívlelést érdemel a következő javaslat is.

Ha Kecskemét városa oly szervet létesítene, illetőleg létesítéséhez anyagilag hozzájárulna, amely a város és a bérlő közé állana, amely szervre tehát azzal a kötelezettséggel ruházná át a város az összes bérleteket, hogy azokat ugyanúgy, ahogy vannak, albérletben meghagyja, illetőleg az évenként bérbeadásra kerülő parcellákat régi módszer szerint tovább adja, akkor már két célt ért el. Az első az, hogy a város, mint földbirtokos, csak egy bérlővel számol, a másik pedig az, hogy ezzel az egy bérlővel szemben a városnak a gazdálkodás fejlesztésére vonatkozólag már lehetnek konkrét kívánságai s hogy ezeket az egyes albérlők hogyan hajtsák végre, az a főbérlő gondja és kötelessége. Ez az egy bérlő jogosítva, de esetleg kötelezve volna arra, hogy egy nagyobb területet saját magának fenntartsion és ott mintagazdaságot rendezzen be s ez mintegy iskolája volna és útmutatásul szolgálna a többi bérlőknek vagy birtokosoknak.

E szerv, nevezzük Mezőgazdasági Részvénytársaságnak,¹ más feladat teljesítésére is hivatott volna. Beszerezne a mezőgazdasági gépektől kezdve a műtrágyáig minden modern gazdasági eszközt, ezeket vagy eladná, vagy közvetítené, vagy kölcsönadná és így, minthogy mindent idejekorán és nagy

¹ Bérlőszövetkezet címen már alakult egy ilyen tömörülés, amely éppen e kérdésekben kíván közreműködni.

tömegben szerezhette be — azt polgári haszon ellenében mindenki részére olcsón hozzáférhetővé tehetné.

Ilyen célú bérlőszövetkezet alakult Kecskeméten folyó év tavaszán, éppen a fenti célok megvalósítására. Sajnos, nem sikerült nekik bérlőhez jutniok.

Szeged város közgyűlése már elfogadott a fentihez hasonló szerv létesítésére vonatkozó indítványt azzal, hogy a megalakítandó részvénytársaság alaptőkéjének felét a város veszi át.

Igen érdekesek a városi gazdálkodás új formáira a debreceni polgármester tervei. A polgármester szerint lehetséges volna a városi vagyonok olyirányú kezelése, amely mellett azok intenzívebben kapcsolódnának be a gazdasági életbe, így a városnak nagyobb jövedelmezőségi lehetőséget is biztosítanának. A polgármester tervezetet dolgozott ki, amelyben a város vagyonát négy hatalmas részvénytársaságba kívánja belevinni. Az egyik részvénytársaságba tartoznék a város mezőgazdasága, a másodikba az erdőgazdaságok, a harmadikba a város különféle üzemei (világítás, vízmű, téglagyár stb.), a negyedik pedig egy bank-alapítás lenne, amely mint a város pénzügyintézete működne. Ezt a bankalapítási tervet Debrecen már két évvel ezelőtt meg is valósította.¹

Itt említjük még meg, hogy a birtokos városok, községek és egyéb közületeknek kötelességük volna birtokaik árnyában belépni az illetékes körzeti mezőgazdasági hitelszövetkezetbe, hogy ezzel is példát mutassanak a földbirtokkal járó kötelezettségek teljesítésében.

Nagy baj ma a nagytömegű bérlőrendszerrel az is, hogy ezek a bérlők sem tűz, sem jég ellen nem szoktak biztosítani, s ha ilyen elemi csapások következnek be, akkor nemcsak az az évi termés és az egész jószágállomány megy tönkre, hanem hosszú időre munkájában is meg van bénulva a gazda. Ha egy fentemlített intéző irányítaná ezeket a bérlőket és a bérleti szerződésben kötelességükké volna téve a tűz és jég ellen való biztosítás, akkor egy nagyobb bérleti területet, nagyobb

¹ Lásd ezeket: *A Kecskeméti Lapok* 1929 január 27-i számában.

vetésterületet, több épület-ingatlant véve alapul, olyan olcsó biztosítási díjakat lehetne számukra kieszközölni, amelyeket alig éreznének meg és így ez igen sok bérlőt megmentene — esetleges kár esetén — a teljes elpusztulástól.

*

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a városok és egyéb közületek azon birtokait, amelyek mezőgazdasági művelésre alkalmasak, de nem szántó-vető területek, pl. legelők, sokkal jobban kell hasznosítani, mint ahogy ez eddig történt. Különösen áll ez a nagy legelőterületekkel rendelkező városokra, községekre és közbirtokosságokra, amelyeknek sürgősen megfontolás tárgyává kell tenniök, hogy az állandóan csökkenő irányzatot mutató és számban mindinkább fogyatkozó külterjes állattenyésztés érdekében szükséges-e az eddigi nagy legelőterületek, rétek, kaszálók stb. fenntartása, vagy pedig az új művelési módok bevezetésével azokat is át kell adni az intenzívebb mezőgazdasági kultúrának. A városok nehéz gazdasági helyzete, az a rengeteg feladat, amely előtt a városok és községek állanak, az a mezőgazdasági kultúra, amely gyors léptekkel közeledik és jön mindinkább felénk, kötelezően írja elő, hogy minden lehető el kell követnünk abban az irányban, hogy a városok, községek és közbirtokosságok mezőgazdasági politikája maguknak a városoknak, községeknek, a város és község érdekelt közönségének s az országnak, továbbá a szociális békének minél fontosabb, minél nagyobb jelentőségű tényezőjévé válják. Ha ma az ország az egyéni gazdáktól, egyéni birtokosoktól erejüket meghaladó teljesítményeket, áldozatokat követel, ugyanezt kell ez irányban megkövetelni a szóbanforgó erkölcsi közületektől is, amelyek mezőgazdasági politikájára nagyobb befolyást kellene gyakorolni a község és a város egész közönségének, de a földművelésügyi, a pénzügyi és a belügyminiszternek is.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

PÁRBESZÉD.¹

A tüzes nap forró sugarakat lövel. A cella küszöbén a kisegítő barát ős orosz dalokat dúdol. A sötét cella magasan fekvő kis ablakában bazsalikom virít, a falak sötétek, az asztalon a papiros között egy korsó víz és kenyér. A cella a monostor sarkában a toronynál van s moh lepte be. A pap, akit szintén belepett már a moh, az asztal mellett egy magas, támlanélküli széken ül és szemben vele az alacsony széken Ordynin Gljeb Jengráfovics. A kisegítő barát dalokat dúdolgat :

«Ó, szombaton, egy esős napon . . .»

A nap éget, a pörös verébek csiripelnek. Gljeb halkán beszél. A pap aszott arcát szürke szőr borítja, szemei ravaszul és élesen pislognak a szőrözet alól, a szakállból kiáll egyetlen, megsárgult foga, kopasz koponyája olyan, mint a szemfedő. A ravasz pap figyel :

— A mi nagy mestereink, — mondja Gljeb halkán — akik fölötté állanak Da-Vincinek, Correggióknak, Peruginónak : Rubljov Andrej és Csirin Prokopij² és azok a névtelenek, akik Novgorodban, Pszkovban, Szuzdálban, Kolomnában s más városokban s a mi monostorainkban és templomainkban vannak szétszórva. És milyen művészek, milyen mesterek voltak, milyen könnyen tudták megoldani a legnehezebb festészeti feladatokat. A művészetnek heroikusnak kell lennie. A művész alkotó, a művész hitvalló. Fenséges és szép dolgot kell alkotnia. Van-e fenségesebb Krisztusnál s az Istenanyánál — kivált az Istenanyánál. A mi régi mestereink

¹ A *meztelen év* (Golyj god) c. regényből.

² XV. sz.-beli híres orosz szentképfestők. — Ford.

úgy fogták föl az Istenanya képét, mint az anyaság legéde-
sebb, legszellemibb titkát, általában mint az anyaság titkát.
Nem hiába fohászokdnak ma is az orosz asszonyok, az orosz
anyák bűneikben az Istenanyához: Ő az anyaság folytán
megérti s megbocsátja bűneiket.

— Te, fiam, a forradalomról beszélj, a forradalomról —
mondja a pap. — A néplázadásáról. Mi a véleményed? Nézd,
itt egy kenyér! vannak még olyanok, akik hoznak valamit.
De mit gondolsz, mi lesz húsz év múlva, majd ha kihalnak a
mai pópák? Húsz év múlva! . . . — s a pap ravaszul mosolyog.

— Nehéz beszélnem, uram. Sokat jártam a külföldön,
de ott árvának éreztem magam. A keménykalapos emberek, a
kabátok, szmókingok, frakkok, villamosok, autóbuszok, taxa-
méterek, felhőkarcolók, fény, pompa, a pazar kényelemmel
berendezett szállók éttermekkel, bárokkal, fürdőszobákkal,
finom fehérneművel s éjjeli női személyzettel, akik egész nyíltan
azért jönnek, hogy a férfiaknak felkínálkozzanak — és
milyen egyenlőtlenség, milyen nyárspolgári erkölcsök és szo-
kások! Semmiben sincs élet, minden csupa mechanika, tech-
nika, kényelem. Az európai műveltség útja a háborúhoz veze-
tett, az 1914. évet teremtette meg. A gépies műveltség meg-
feledkezett a lelki műveltségről, a lélekről. És milyen a leg-
újabb európai művészet? A festészetben plakát vagy pedig
a tiltakozás hisztériája, az irdalomban — börze és detektí-
vek vagy pedig kalandok a vadak között. Az európai művelt-
ség zsákutcába vezet. Az orosz állami élet az utolsó két szá-
zadban Pétertől kezdve ezt a műveltséget akarta átvenni.
Oroszország szenvedett a fülledt légkörben, olyan volt, ami-
lyennek Gogolj rajzolta. A forradalom azonban szembeállít-
totta Oroszországot Európával. És még valamit. Mindjárt
a forradalom első napjai után Oroszország életmódjával, szo-
kásaival, városaival visszatért a XVII. századba. A XVII.
század alkonyán volt Nagy Péter . . .

— Petro! Petro! — javította ki a pap.

— A nemzeti festészet, építészet, zene Lázárevszkaja
Juliannával¹ volt egybekötve; de jött Péter és hihetetlen

¹ A hasonló című XVII. sz.-beli elbeszélés hőse, a régi orosz
nők ideálja. — Ford.

nagysággá emelkedett Lomonoszov nehézkes ódáival s a valódi népies alkotás eltűnt.

(— Ó szombaton . . . — dúdolgatta ismét a hőségben a kisegítő barát.)

. . . Oroszországban nem volt öröm, de most lesz. Az orosz értelmiség nem értette meg s nem fogadhatta el októbert.¹ Péter óta Európa ránehezedett Oroszországra. Lent az ágaszkodó ló lábainál² úgy élt a nép, mint ezer évvel ezelőtt, de az értelmiség Péter hűséges gyereke. Azt mondják, hogy az orosz értelmiség szülőatyja Rádiscsev. Nem igaz, — Péter. Rádiscsevtől kezdve az értelmiség bálni kezdte bűneit s kereste anyját: Oroszországot. Minden intelligens ember bűnbánatot tart s a népért lelkesedik, de egy sem ismeri a népet. A forradalomnak, a nép lázadásának nem kellett semmi, ami idegen. A forradalmat a nép csinálja. A nép hatalomra jut s megteremti a maga igazságát, a valódi oroszok a valódi orosz igazságot. És ez rendjén van . . . Az orosz muzsikok egész története — a szekták története. Vajjon ki fog győzni ebben a harcban: a gépies Európa vagy a szektáriánus, právoszláv, lelki életet élő Oroszország? . . .

A nap perzsel. Gljeb elhallgat. Gyorsan beszél a pap.

— A szekták? A szektáriánizmusról beszélsz? A szekták nem Péter, hanem a rászkol idejében keletkeztek! . . . Néplázadásról beszélsz — Pugácsov, Razin fölkeléséről? — hisz Timofejevics Sztepán Péter előtt élt!³ . . . Azt mondd, hogy Oroszország. Oroszország — fikció, délibáb, hisz a Kaukázus, Ukránia is, Moldávia is Oroszországhoz tartozik. Nagy-oroszok országa . . . így kell mondani: Nagyoroszország, Moszkovia, vagyis az Oka, a Volga és a Kama medencéje! . . . Unokám vagy te nekem vagy unokaöcsém? Mindent összezavartál, mindent. Tudod-e, hogy milyen szók jöttek most divatba? — gvin, guvuz, gan, nacevak, volchoz,⁴ — valószínűs özőnvíz! Mindent összezavartál.

¹ Az 1917 októberi forradalom eszméit. — Ford.

² Péter cár híres lovasszobra Szt.-Pétervárott. — Ford.

³ Rázin Timofejevics Sztepán az 1668—71. évi parasztlázadás vezére. — Ford.

⁴ Ezek bolsevik intézmények rövidített nevei, pl.: Guvuz = goszudarsztvennoje vysszeje nesebnoje závedenije = állami felsőbb tanintézet; volchoz = volosztnoje chozájsztos = járási közigazdaság stb. — Ford.

Ezután már csak a pap, Szilveszter érsek, a volt herceg és lovastiszt beszélt. Kopasz koponyáját, mint a szemfedőt, Gljeb fölé hajtotta s szemei villogtak a szőrös homlok alatt.

— Hogyan alakult ki a mi nagyorosz (muzska) államunk? A mi történetünk a Kievi fejedelemség bukásával veszi kezdetét, — a pecsenyegek, tatárok, az elnyomás és a fejedelmek testvérháborúi elől az erdőkbe menekültünk a csud-finn törzsek közé, — az állami hatalomtól való félelem teremtette meg a mi államunkat, — úgy menekültünk az állami rend elől, mint a pestis elől. Így bizony. Mikor aztán mégis megszilárdult a hatalom, lázadozni kezdtünk, szektákra szakadtunk, a Donhoz, Ukrániába és a Jaikhoz menekültünk. Vajjon nem azért, vajjon nem azért viselte-e a nagyorosz nép országa a tatárigát, azután a német igát, mert nem volt rája szüksége, az államellenes, néprajzi tömegnek nem kellett állami hatalom! Nincs rá szüksége! A Donhoz, a Jaikhoz menekültek, ott fellázdak s Moszkva ellen mentek. Most pedig el is jutottak Moszkvába s megkezdték a saját államuk kiépítését s meg is csinálják. Úgy fogják megszervezni, hogy az egyik ember a másikat ne zavarja, ne nyomja el; úgy fogunk élni, mint a gomba az erdőn. Tanulmányozd csak a muzsikok történetét — olyan, mint az erdei gyalogösvény — ezer év, pusztá, telepek, tanyák, — ezer év. Állam államiság nélkül, élni fog, mint a gomba.

Nos, a vallás a muzsikok vallása lesz. Amikor Kievből az erdőkbe, a mezőkre, a tisztásokra, ösvényekre, a gyalogutakra menekültek, mit gondolsz, mit vittek magukkal? énekeket, énekeiket és szertartásaikat s ezer esztendőn keresztül megőrizték azokat az ősi, tősgyökeres énekeket, a tavaszhívogató dalokat, a szertartásokat. Amikor a husvétot kellene megünnepelni, akkor az erdőben, a határdombokon feleséget választanak a lányok közül. Jegorijhoz, a barmok istenéhez imádkoznak. A právoszláv kereszténység a cárokkal együtt jött be, idegen hatalom hozta magával, a nép azonban a szektáriánizmushoz és a varázslókhöz, meg Isten tudja hová menekült előle, a hatalom elől pedig a Donhoz, a Jaikhoz futott. Nézz utána, vajjon talál-sz-e valamit a mesékben a právoszláviáról? ljesij (az erdő gonosz szelleme). vodjánój (a víz

gonosz szelleme), boszorkány, de nem az Úr Szavaoth szerepel bennük.

És az ősz pap értelmetlenül nevet, idegesen hahotázik s már nevetve, szemeit összehúzva beszél:

— Látod ezt a kenyeret? még hoznak! Látod? Ha-ha! Te unokám vagy? Ne mondd el senkinek. Mindent le fogok írni a munkámban. Ereklýeket találtak — szalmát? Figyelj ide. A szektáriánusok a máglyára mentek hitükért, de a pravoszlávokat gallérjuknál fogva húzták az államegyházba. Legyen, ami lesz, de higyj a pravoszláviában. Hanem most már a pravoszlávia is csak olyan, mint akármelyik más szekta, mindegyikének egyforma jogai vannak. Ha-ha-ha! . . . Pravoszláv szekta! Ha-ha-ha-ha! Szektába senkit se lehet a gallérjánál fogva behúzni. A pravoszlávia ezer évig élt, de elpusztul, elpusztul . . . ha-ha-ha! Húsz év múlva teljesen eltűnik, mihelyt a papjaik kihalnak. A pravoszláv egyház, a görög-orosz egyház már a rászkol idejében meghalt mint eszme. És Oroszországszerte Jegorij, vodjánój, boszorkányok vagy Tolsztoj Leó fognak uralkodni, talán még Darwin is . . . Az ösvényeken, az erdőkben, a dűlőutakon. Pedig most vallásos felbuzdulásról beszélnek! Látod, itt a kenyér, azok hozzák, akik azelőtt jólétben éltek, azok a pravoszlávok, akik pudos gyertyát állítottak, de mindig kevesebbet s kevesebbet hoznak. Lám, én, a pravoszláv érsek, gyalog járok, gyalog . . . he-he-he!

Az ősz pap vígan s esztelenül nevet, rázza koponyáját s hunyorgatja szemeit. Az alacsony széken meggörbülve, szótlanul ül a szentképes Gljeb. A sarokban, a sötét ereklyetartóban a szentképek fekete orcái az örökmécs alatt hallgatnak. A cella nedves és hűvös.

— Igen, e . . . en . . . nem szabad a mezőn dolgozni . . . — dúdolgatja a kiségitő barát.

— Mi a vallás, uram?

— Eszme, kultúra — válaszolja a pap s abbahagyja a hahotázást.

— És Isten?

— Eszme. Fikció! . . . — és a pap ismét kacagásban tör ki. — Szent püspöknek nevezel engem — talán eszemet vesz-

tettem? . . . eszemet? Életéveim nyolcadik tizedében vagyok! Nem hiszek! . . . Elég . . . szalmával tömték ki az ereklyetartókat. Te — unoka?

— Uram! — és Gljeb hangja fájdalmasan remeg és Gljeb kitarja karjait. — Hisz ha az ön beszédében néhány szót fölcserélek ezekkel a szavakkal: osztály, polgáriság . . . akkor megkapom a mai rendszer tanítását. Én azonban a tisztaságot akarom hallani. Istent, hitet, igazságot akarok. — Mire való a vérontás?

— Ah, vér nélkül?! Minden vérben születik, minden a piros vérben. Mindent összezavartál, összekevertél, nem értettél meg engem! . . . Hallod, hogy üvölt a forradalom? Mint a boszorkány a viharban. Figyelj: giru, gviu, sooja . . . gam . . . A ljesij dobol: glau-bum, glau-bu-um. A boszorkányok elől-hátul integetnek: kvart-choz! kvart-choz! A ljesij haragszik: nacsevák, nácevák! ¹ . . . A szél, a fenyők, a hó: sooja, sooja, hu-ú. A szél pedig: gviu-u-u-u! . . . Hallod?

Gljeb hallgat, fájdalmasan tördeli kezeit. Ravaszul nevet a püspök, magas székén hajlong Szilveszter érsek, világi nevén Ordynin Kiril herceg, az örült aggastyán.

Pilyák Borisz után, oroszról

BONKÁLÓ SÁNDOR.

¹ Az üldözésektől megőrült pap boszorkányok és gonosz szellemek szájába adja a bolsevik intézmények rövidített neveit, mint pl. nácevák = nacsalnik evakucionnoj kommiszii = a kilakoltatási bizottság feje. — Ford.

KÖLTEMÉNYEK.

A samáriai asszony.¹

Alatta a samári hegynek
Van egy néhány kút. Köztük egynek
— Mit Jákob ásatott e völgyön —
A vize híres messze földön.

Az Úr menvén Galileába,
Elfáradott az útba' lába.
A Jákob-kútnál volt egy nagy kő,
Azon készül pihenni majd ő.
Mert véle még egy-két tanítvány,
Kik gondolák, hogy éhes is tán
A Mester, hát tovább siettek
A városba, ahol vehetnek
Élelmiszert mindannyiuknak.
Amíg pedig ők visszajutnak
Kipiheni magát a Mester.

A nap már küzködött az esttel,
Amikor az Úr észrevette,
Hogy egy asszony jó nagy sietve.
Egyik korsója a fején,
A másik csüggött balkezén.
És amire a korsót fűzni szokta :
A kötelet a hóna alá fogta.

A megmerített két korsóbul
A tiszta víz gyöngyözve csordul,
S a tikkadt Mester szomju ajkkal :
«Adj innom, asszony» — mondja halkkal.

¹ János : IV. 1—14.

Csodálkozik Samárja lánya :
 «Még nem volt úgy, hogy szóba állna
 Juda fia, samárjabelivel —
 S te most imé korsómat kéred el,
 Bár nem vagyok — láthatd — fajodbeli.»

Az Úr imígyen válaszolt neki :
 «Ha értenéd, s fel tudná fogni elméd,
 Hogy könnyen kaphatnád Isten kegyelmét —
 Ha tudnád azt, hogy véled ki beszél,
 Italt te tőled hogy vajjon ki kér :
 Te kérted volna őt, hogy szomjad oltsa,
 S ő néked élő vizet adott volna . . .»

Az asszonynál készen a felelet :
 «Nincs korsód, vödröd, nincsen köteled,
 A kút pedig — jól láthatod — mi mély,
 Vizet nekem hát hogy merítenél?
 Nagyobb vagy-é, mint Jákob ősapánk,
 Ki e kutat örökbe hagyta ránk?! . . .»

Az Úr viszonz : «Ki ezt a vizet issza,
 A szomj azt később ide hajtja vissza.
 De aki azt az italt élvezi.
 Mit az Igében én nyujtok neki :
 Sohsem lesz annak többé szomjazása —
 Örök életre buzó víz forrása
 Leend az néki lelke mélyiben . . .»

Ha kín marcangol minket, s nem pihen,
 Ha ránk borul a kétely szürke árnya,
 S hitünk lankad, mert meg van törve szárnya —
 Ha szomjan szenved árva lelkünk,
 S nincs mód, hogy enyhületre leljünk :
 Jerünk csak Krisztusunk elé,
 Nyujtsuk kezünk' bizvást felé,
 Kérjünk az ő élő vizébül,
 S megtépett lelkünk újra épül,
 Nem szomjazik meg soha többé,
 Él és boldog lesz mindörökké! . . .

A csárda.

Magyar földön jártomban, im,
A csend mezében uszva,
Túl a falvak s fák sorain :
Jött cimborám, a puszta.

Kitárult keble hallgatott ;
De a nyugtalan égen
Morcos felhő-csapat uszott
Villámok özönében.

Neszt hallottam, hang lüktetett
Méhéből messzi ködnek.
A röghöz nyomtam fülemet :
Lovasok dübörögtek.

S hogy jöttek egyre közelebb,
Dobbant a föld határa,
Lány sziveként, ki megremeg
Az égzengés szavára.

A mének szilaj csapatát
Terelték gyors csikósok,
És csattogtak szélvész gyanánt
Kigyózó karikások.

A pej nyalkán ellenkezett,
Ágaskodott a porba',
S haraggal rúgta a szelet,
Mely követé sikongva.

Tüzes egy állat, féktelen,
Node, csikós ült rajta!
Lenyűgözé szép-csendesen
S gyöngén oldalba kapta.

Elvágattak. A fergeteg
 S a szél nyomukba bögtek.
 Hajrá, s éjsötét fellegek
 Elnyelték végül őket!

De még soká láttam sötét
 Sörények lobogását,
 S úgy tetszett, hallom egyre még
 Patáik csattogását.

A felhők is, mint a lovak,
 Szöktek, szikrákat rúgva ;
 A felkavart égboltozat :
 Lett dúló ménes útja.

Csikósnak véltem a vihart,
 Aki dalt fúj vidáman ;
 Falkát terelget, rendbe tart
 Rőt villám-ostorával.

De lankadt fönt a ménsereg.
 Testéről a verejték
 Im' egygyéfolyva csepereg ...
 Eső hullatta cseppjét.

Halkan leszállt az alkonyat,
 S túlnan intettek nékem
 Egy halomról fehér falak —
 Én persze arra tértem.

Elállt a szél, már nem esett,
 A nap a földre hágott ;
 Gyöngyharmatos síkság felett
 Szivárvány íve lángolt.

Közelbnek tűnt a ház s halom,
 A nap hunyó sugára
 Táncot lejtett az ablakon,
 A nádtetőn bokázva.

Fent a kocsmá cégérje hányt
 Bukfencet, mint a részeg.
 Szivem jókedvűn kalapált :
 Hegedű szól meg ének.

Befordultam. Egy icce bort
 Szürcsölve, csöndben ültem.
 S bennem is a tánc kedve forrt,
 Forrt vígan, mint körültem.

Karcsú náddal versenyre kelt
 Dereka a leánynak ;
 Hetykén fordult, fűrgén szökellt
 A legény, a betyárhád.

Tenyerök összecsap, peneg
 A sarkantyú ütemre.
 A dal vig, mégis kesereg,
 Sir, sir valami benne.

«Betyárélet gyöngyélet ám» . . .
 Kurjant az egyik fennen.
 Kemény a szó góg-ajakán,
 Bár titkon könnye cseppen.

Asztalfőn az öreg betyár
 Feje karjára omlott ;
 A gond hollócsapatja szállt,
 Midőn sorsára gondolt.

Sötét szemöldöke mögül
 Ki-kitört vére lángja,
 Mint tüzfény a bokrok közül
 Erdőkben, éjszakába'.

S láttam, hogy üres poharát
 Miképen vágta falnak.
 És nőtt a zaj . . . A cimborák
 Szilaj kedvvel mulattak.

Balján gyönyörű lányka ült,
 Ki őt szívébe zárta,
 Ki érte gyermekként hevült,
 Ki nem gondolt a táncrea.

A kecses lányra kedvtelően
 Szeme sugarat ontott,
 S el csak akkor borult, midőn
 Jövendőjére gondolt.

A szivekből szikrát csiholt
 A cigányok vonója ;
 Csapong a kedv, már-már kifolyt
 Dagadozó folyója.

Elnéztem az öreg betyárt,
 Szeme vad fénybe gyulladt . . .
 Fönt, fönt bitófa árnya szállt . . .
 Én meg indultam utnak.

A puszta álmos, néptelen,
 Ám eleven a mennybolt.
 Egy-egy beszédes méla szem
 A sok csillag, a telt hold.

A vén betyár szintén kilép,
 Körültekint figyelve,
 A földhöz illesztvén fülét,
 Kémlelt az éji csendbe?'

Nem hall-e messzi lépteket,
 Amik vesztökre törnek?
 Vall-e a föld, kit úgy szeret,
 Ha tán pandurok jönnek?!

Lélek se jött. Felállt, merőn
 A csillagnyájra nézett,
 A holdra ott az égmezőn,
 És kezdett ily beszédet :

«Szép hold, szép és mocsoktalan,
Te boldogabb vagy, hidd el,
Mert nem bujkálsz fent uttalan
Csillagseregeiddel!»

De csitt, neszt hallott, felszökelt,
A csárdába beszélve.
A zsvajt ott elnyelte csend,
Mintha elvágta volna.

Szivem tán még hármát se vert,
Már ültek a nyeregbe' . . .
Föld rengett, tompa hang felelt
Száguldó lépteikre.

De a cigány s nótája is
Velem maradt az éjbe
S tűzthurja sirt a rebellis
Nagy Rákóczi nevére.

Lenau után németből

HAVAS ISTVÁN.

TÖRÖK NÉPBALLADA BUDA ELESTÉRŐL.

Valamikor régen, valamerre messze, túl az ország határán, emberöltőnyi időt is meghaladólag, egy népdalféle hangzott fel előttem. Idegen ajkáról jött, idegen nyelven hangzott. Halk hangon kezdte és vissza-visszatérő sora búsongva énekelte, sikongva zokogta: «Német kézre került búbájós Budánk.» Adakále elárvult szigetén, a hármashatár mentén, ott hangzott fel a nóta, az ottani törökség nyelvén, a mi magyar Budánkról.

Budin-káleszi, a török hódoltság ősi Budája elevenedik előttünk valóra. Vadvirágos domboldalak cserjés, csalitos lankáin bülbülzavú rózsák, kőfalak övezte térségein szultáni mecsetek és dzsámik, hepe-hupás utcáiban boltozatos csársi-piacok és az aláhanyatló napkorongnak tüzet szóró sugarai kupolák színes arabeszkjeit sziporkáztatják. Csend üli meg a lelkeket és háremi elzártságok rostély-ablakaiha csak loppal ha besurran egy-egy eltévedt napsugár. Esti imádságra, namázra készlet a müezzin és az éjszakai őrtállónak a beksinek, nyugalomra parancsol a litániája. A környék zöldellő mezőin spáhi-lovások száguldanak és lent a váraljai Tabánban nesztelen léptekkel suhanganak a szomszédoló kadinák, a hódoltság korának fátyoltakarta bulya-asszonyai. Akár egy-egy színesre festett bábalakja a keleti világ árnyékjátékának, a ramazáni Karagöznek.

Keleti képsorozatnak vetítődik elénk ezeregy színe. Riadozó óvatossággal tünedeznek elő a megfélemedett ráják, hogy zeg-zugos sikátorok félhomályú útvesztőiben szerterebbenjenek. A kormányozó pasa nagy büszke konakján pedig, a váli budai várpalotáján mármár színefakultan lengedez a zászló, a csillagos félholdú és vad vágatásban a janicsárok hada, az eleddig legyőzhetetlenek hitt bátorság. Megszállás előtt a budai végvár és szorongó szívvel rettegik a közelgő világveszedelmet, a hódító törökség meghódoltatását.

A kávézók és italozók rejtelmes csendjében pedig suttogva kél a regős törökök danája, az ásik bús melódiájú versezete és pengeti többhúrú lantját sírván, és fújja a török sípot sikoltván. Dalok fájó sorai kelnek szárnyra, megsejtett eseményeket siratván; dallamok

sírnak elő, megtört szíveket zokogván. Hírek szállonganak, baljóslatok terjengenek és a népi képzelet dallá tömöríti őket és énekké formálja.

«Német kézbe került búbajos Budánk», zokog fel az elmúlt századok iszlámi sóhaja és fájdalmasát rezzen a keleti népléleknek egyre lazább remegésű húrja. A félhold világszerte szóródó fényessége homályosulóban, a lófarkkal ékes zászló alátorpanóban és már-már egerútra lesnek az eddig legyőzhetetleneknek hitt legyőzöttek.

«Buda végvárában szűzek hervadoznak», kesereg a bánatos török nóta és mintha népköltési életük sirázi rózsája elalélna és Gulbabának rózsás lombozata mintha végsőt akarna virítani. Tizenkét virágszál, megannyi török lányka sínylődik a sötétszemű börtönben, vasból való bilincsekbe verve és a szerdár lánya, a katonai főparancsoló egyetlenje, arany ketrecében sóhajtozza fogoly lánypajtásainak bánatos keserűségét.

«Padisah nagy urunk hódítsd ismét vissza», zokog a szó újfent és a meg-megcsukló sóhajtások szókká szövődnek, a szók bánatos sorokká illeszkednek és versformát ölt a sírás, dallá nemesedik a kétségbeesés.

Így született meg Budavára elestének szókká kristályosodott sikoltása, egyike és eddigelé majdnem egyetlenje a nép száján keletkezett és már-már elhalt török népmondáknak. És szinte balladaszerű a drámai erejű szagztatottsága, a végzetes eseményeknek epikai felsorolása és a fájó érzelmeknek lírai megvillanása. Égető szenvedések jajonganak benne, melyek Szilágyiak és Hajmásiak szomorú fogságára, szultáni ivadékok bús epekedésére emlékeztetnek.

«Sorvadoz az iszlám Budin börtönében», jajdul egy utolsót az iszlám világ gyásza és áhítatos imádsággal fohászkodik a padisához, hogy hódítsa az elvesztett Budint vissza és büntesse meg az árulókat, akik miatt odaveszett az ő szemük fénye, a törökség megszentelt végvára. Az ellenségben pedig, a hitetlen idegenben, sohasem a magyart, hanem mindig csak a nemszét, vagyis az osztrákot látja és tudja.

A dunai török végvárnak régóta omladozó falai közt, Adakáléban, a török harcosok Szigetvárában hallottam először és egyben utolsóul Buda elestének szomorú danáját. Jó negyven esztendeje immár, az elmúlt század nyolcvanas éveiben. Ott üldögéltünk a kazamaták romjai közelében, rózsák illatozó bokra mellett, legényemberek mulatójának szalmafonatú székecskéin. Három ország hármass határánál, szerb, román és magyar szólások és uralmak közé ékelődve. Majdnem hontalanokká váltan a szigetlakók, de vala-

mennyije török, megannyija iszlám és a magyar uralom felsősége alatt, nyelvében és vallásában, de meg önkormányzó vonatkozásaikban is teljesen szabadon és háborítatlanul. Hej, de szomorúra fordult az ő legújabb sorsuk, az önrendelkezés jelszava jegyében.

Ott az idősebbek kávéháza a sziget nyíltabb szélén, a kikötőhöz közel. Jóval messzibbre a fiataloké, másik csücskén a sziget hosszának. Amott a régmúlt lakozott, a szomorú végzetten elmerengő, emitt a balsejtelmes jövő kapcsolódott bele a nem törődő jelenbe. Amottan, az öregkorbéliek, dohány áfiosos füstjébe, nargilék szortyogó hangjába temették gondjaikat, emitt pedig, az ifjúkorbéliek, versek danájába fojtották érzelmeiket és szívük fájó sebeit. Történeti idők multjában egy közbenső, majd hova-tovább végső láncszeme a Balkánon végighúzó népfolyamatosságnak; újabban, a történeti idők jelenjében már csak egy eltévedt tengerszeme a Balkánból kiszorított törökségnek. Az anyaországgal, a szultáni kalifátussal csak érzelmi összeköttetésben ha maradtak. És szinte szimbólummá vált előttük a Duna áttörhetetlen gátja, a Demir-kapu, melyen túlra, akár az óperenciákon át, csak Mohammed hitének szárnyain át ha repülhettek. A szárnycsapások pedig egyre lankadtak, aminthogy a kalifátusi zászló is egyre fakult és erőtlenedett.

És bekövetkezett az idők ama teljessége, hogy kettészakadt a török sorsnak, a kiszmetnek fonala, mely az adakálei törökséget az anyaországgal összekötötte és meglazult az érzelmi és értelmi közösségük egyaránt. A sztambuli lekek szolgálása nem táplálta többé őket és legfeljebb ha árban meg vámban kedvezőbben kaphatták azokat a sztambuli különlegességeket, dohányféléket és egyéb bazári csecsebecséket, melyek az adakálei csársiban kerültek továbbadásra. Hiszen messze odaát, a mesevilág ködképeiben előtündöklő Sztambulban, az adakálei igazhívók káprázatos Mekkájában, idő telvén, idő mulván, tilossá vált a szabad szó, a néplélek bármely megnyilatkozása és csak pusztá véletlen, ha elleshették azokat a röpke szókat és gondolatokat, melyeket a Balkán irdatlan hegygerincein, forгатagos folyamain és végeláthatatlan vadságain át a szabad szellő szállított feljükk, sóhajtások hídjain át, könnyecseppek szivárványos színein keresztül. A sztambuli folklore rózsafája pedig egyre száradóban és egyre apadóban a török mesetenger gyöngyöt harmatozó forrása.

Ott üldögeltünk egy este az ifjak kávéházában, az adakálei szigetvár felvégi tanyájában. És amint énekelgetik szerelmi dalaikat, a török népköltési termékek eleddig ismeretlen és fel nem jegyzett adalékait, amint szürcsölgetjük kávékat és figyeljük az előttünk

elterülő képek néprajzi érdekességeit, egyszerre csak éleset sikít a síp, gyászosat pereg a féldob, a csengőkkel díszes def, és Budavára elestét zokogja egy hosszú, szívfacsaró nóta, melynek visszaterő sora sikoltva énekelte, búsan zokogta: «Német kézre került búbajos Budánk.» Mintha rég eltűnt századok mámoros álmai elevenedtek volna valóra, mintha történeti nagy távolságok törnének közelre és mintha néplélekbeli utórezgések csendülnének fel füleinkben. A szókba olvadó melódiák pedig egyre bánatosabban, egyre sóhajosabban keseregnek és mintha tárogatóvá erősbödnék a török síp és kuruc nóták vágyó epekedése szállna felénk a messze távolból, óperenciákon is túlról. És keleti bolyongásaim öt esztendeje alatt, járván-kelvén trákiai törökök közt, törökség lakta román, bolgár és újgörög területeken, a téres Anatólia északi és déli helységeiben, sehol semerre se akadtam ennek az adakálei ajkakon felejtődött és töredékesnek tetsző nótára, sem pedig valamelyes nyomára. Itt-ott mintha még ráeszmélkedtek volna, mintha egy régi álomképre ráébredtek volna, sőt a dunai Balkán partszegélyei körül, főleg a bolgár-földi törökén, mintha a nótáját is hallották volna. Sztambul környékén, magában a szultáni székhelyen, még csak az emlékezetére se mertek gondolni. Oka főleg a török nyelvi viszonyokban és a közműveltségi állapotokban rejlett.

A nép nyelvét, a nyelvjárásaiban is élő tiszta török idiómát, nyelvszámba se vették és népköltési termékeit, ha népmesékben nyilatkozott, ha népdalokban, csak csacska szólásoknak és durván hangzó üres és tartalmatlan fecsegésnek tekintették. Pedig az a török nép, mely életének harmóniáját külső nyilvánulásaiban is kereste, melynek látszatos nyugodtságában csapongó képzelődések tobzódtak, lelke mélyéből szeretett énekelni és regős-mesékben gyönyörködni. Folyók szertekanyarodó szélein, hegyek felfelé kígyózó lankáin keresvén az otthonát, hűselők csendes árnyékában, virágok kábító illatában a pihenőjét, közelébb tudta és érezte magához a teremő erőt, Allah mindenhatóságát és dalban szólaltatta meg az óhaját, énekben az érzelmeit. És nem a sárkinak nevezett időmértékes mūdalbumban, hanem a magyaréval teljesen egybevágó ritmusú és hangsúlyú népdalban, a türküben nyilatkozott népköltészetének lelke. Aninthyogy maga a sárki szó általában keletit, iszlám mūdalt, a türkü pedig törököst, vagyis nemzeti népdalt jelent. A Buda elestéről szóló ének is ritmusos, hangsúlyos versezet és rímei, akár a magyar népköltésiek, majdnem mindig asszonancok.

A török népnyelvvvel ellentétben oszmán nyelven azt az irodalmivá tett nyelvkeveréket értették, mely arab és perzsa elemekkel

túlontúl és természetellenesen összevegyülve, a nép nagy rétege előtt érthetetlennek és ennek folytán idegennek maradt. A török folklore-nak pedig se megfigyelője nem akadt, se feljegyzője. Így felejtődhetett el nem egy török népének, nem egy török néprege, amint Buda elestének jajkiáltása is századokon át szunnyadozott, közelében a magyar végeknek, Adakále szigetvára körül.

Az adakálei daltöredék pedig, mely török népköltési gyűjteményeim egyik kötetében látott napvilágot, mintha továbbra is rejtélyesnek és töredékesnek maradna. Hiszen még mindig üldözött volt a nép nyelve és minden olyan gondolat, avagy szellemi termék, mely a nép génuszának cikornyátlanul és mindenkitől megérthetően jutott akár szóbeli, akár irodalmi kifejezésére. A keleti zsarnokuralom eszmevilága szinte külön gondolatkört, külön nyelvet teremtett magának, mellyel a népszabadság és népművelődés eszméjét, még gondolatban is, ha kellett véres erőszak árán, távol tudta magától tartani. Innen a nagy tömegek kulturálatlansága és az írott betűktől való idegenkedése.

Ám jött a nagy világégés, nyomában a nagy újjászületés és az iszlám világ kalifátusi és szultáni oszmán birodalmából egy nemzeti Törökország, a háromegynyelvű oszmán idiómából pedig nemzeti török nyelv lett. A szolgaság bilincsei töredezni kezdtek és elkövetkezett, mert elsősorban ennek kellett elkövetkeznie, a török nyelvnek nemzeti újjászületése. Sorra hámladoznak a fájáról az idegenné vált arab és perzsa szóelemek, a nyelv szellemével nem egyező szóalakok és mondatszerkezetek s az eddig lenézett és megvetett népnyelv, a türk idióma, az irodalom nyelvévé lesz, a nemzet teljes egészének közkinsévé. És a népnyelvvel egyetemben a népköltészet ezer színességei is kezdik bevonulásukat a török közművelődés nemzeti csarnokába. Századok mulasztása vár pótlásra és megindul a gyűjtés munkája, a már meglevők rendszerbefoglalása.

Ez időtájt történt, hogy egy török napilap, az Ikdám nevezetű, a török népköltészetéről szóló és török nyelven írt munkámat¹ ismertetvén, szóba hozta az adakálei népmondát, a Buda elestéről szólót. És nem kis meglepetésemre, több olyan és eddigéle ismeretlennek maradt versszakkal egészíti ki az eddigi töredéket, melyekkel az ének még többet nyer balladaszerűségében és költői szépségében. Szinte tüneményesen bontakoznak elő egy, valamikor török földszerte ismert és közzájra került történeti népballadának költői kör-

¹ Dr. I. Kúnos: *De la Poésie populaire Turque (Türk halka edebiyati)*. — Librairie Ikkal, Stamboul. 1925.

vonalai. Még mindig hézagosan, még mindig töredékesen, de már vázaltszerűségében is megkapóan. Az iszlám törökség mély gyásza, Buda megostromlása és siralmas eleste a vezető gondolat, a költemény gyászos kerete, mely körül a már-már elalvóban levő fényesség egy-egy fellobbanó lángolása világítja meg a tragikusan megrázó és sejtelemszerűen lejátszódó eseményeket. A vasból kovácsolt bilincsekben sínylődő tizenkét virágszál, az arany ketreckében raboskodó kadina, apjának, a szerdárnak egyetlenje, az el-kikémlendő és úttalan utakról segítségre leső rablánykák, amikor a leigázott moszlim ott-honára éjjek éjjelében törnek, idegen imára idegen templomokba viszik s kőkeresztjük elé le is térdeltetik és jön a végítélet napja, amikor felhördül az ágyú Mekka keletje felől, amikor elsötétül a nap és pénteki szent napon német kézre kerülnek, mindmegannyi felsikoltó emlékezete a török népköltészet szálló danáinak és néplélekbeli megnyilatkozásainak. Ám a helytől és időtől való fokozatos távolodás nem maradhatott nyom nélkül. Hosszú századok hullajtották az ékességeit, távolságok homályosították a fényességeit és csak egyes szagztatott felkiáltásaiból, egy-egy bánatos felhördüléséből ha következtethetünk a mainál jóval teljesebb, tökéletesebb és költői szépségekben is bizonyára gazdagabb formájára.

És szállt a madár ágról-ágra, szállt az ének szájról-szájra, valamikor régen, valamerre messze :

Buda végvárában cserje csalit felett,
Vadludak és darvak lomhán keringenek,
Szomorú fogságban szüzek epekednek.
Német kézre került bűbajos Budánk.

Buda végvárában utcasoros *csársi*.
Áhmed szultán néven dicsőül egy *dzsámi*,
Fel-felsikoltanak vallásunk sirámi.
Német kézbe került bűbajos Budánk.

Buda végvárában szüzek hervadoznak,
Iszlám segítségért sírván sóhajtoznak.
Félelmetes mától mit várhat a holnap.
Német kézre került bűbajos Budánk.

Rácsillog egy csillag az ég peremére,
Tizenkét virágszál vasból bilincsére ;

Hitetlen is remeg *Allah* nagy nevére.
Német kézre került bűbájos Budánk.

Forrás vize mellett nincs szent mosakodás,
Minárés mecsetben nincsen fohászkodás,
Gyaur és iszlám között nincsen barátkozás.
Német kézre került bűbájos Budánk.

Sárarany serlegben sárgállik a *henna*,
Fürtöm éjjelében gyémánt fésűm foga,
Lengő fátyolkendőm őszi szél szaggatja.
Német kézre került bűbájos Budánk.

Buda végvárában *szerdár* lánya vagyok,
Anyámnak, apámnak egyetlenje vagyok,
Arany ketreckében bús báránynka vagyok.
Német kézbe került bűbájos Budánk.

Halvány fényű félhold dereng fenn az égen,
Tizenkét virágszál az éj sötétjében,
Sorvadoz az *iszlám* Buda börtönében.
Német kézre került bűbájos Budánk.

Csillagtalan éjjel leskel az ellenség.
Vérem nem kívánja hitetlennek véréit,
Lelkemmél váltom meg szeretteim éltét.
Német kézbe került bűbájos Budánk.

Buda végvárának fala szét nem hullhat,
Magas bástyájáról szem le nem pillanthat,
Szakálas-ágyúkból golyó nem szóródhat.
Német kézre került bűbájos Budánk.

Ős-Buda lánykái el-kikémlődnek,
Úttalan utakról segítségre lesnek,
Mának búbánatja holnap a tietek.
Német kézbe került bűbájos Budánk.

Éjjek éjjelében otthonunkra törnek,
Idegen imára templomukba visznek,
Kőkeresztjük elé le is térdeltetnek.
Német kézbe került bűbajos Budánk.

Vitézlő végvárunk Buda régi vára,
Minden röge, köve vérrel átáztatva,
Vértanuink teste porladoz alatta.
Német kézbe került bűbajos Budánk.

Darumadár elszáll, fülemüle hallgat,
Halkká váló hangja sebzett szívet szaggat,
Könnyek fakasztanak vérveres rózsákat.
Német kézbe került bűbajos Budánk.

Mekka felől három ágyú torka hördült,
Csütörtöki napon a nap elsötétült,
Pénteknek szent napján Buda sorsa eldőlt.
Német kézre került bűbajos Budánk.

Padisah nagy urunk hódítsd ismét vissza;
Árulóknak vérét földünk mind felissza.

KÚNOS IGNÁC.

SZEMLE.

Shakespeare-fordításainkról.

Elnöki megnyitó beszéd a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-matinéján,
1929 május 20.

Hosszú idő óta sikerült a Kisfaludy-Társaság Shakespeare-bizottságának végre ismét rendezni egy Shakespeare-matinét. Ma már kevesen emlékeznek azokra a rendkívül népes és népszerű matinékre, melyeket 20—25 évvel ezelőtt, akkor még a Nemzeti Múzeum dísztermében rendeztünk. A Shakespeare-kultusz nálunk azóta se hanyatlott, de inkább a színházba helyezkedett át, ahol a Shakespeare-ciklusok még mindig gyakorolják nagy vonzóerejüket a közönségre.

Mai előadásunk rendezését főképp Hevesi Sándor barátomnak köszönhetjük, ki annak főszereplője is lesz, de hálásak vagyunk a Nemzeti Színház kitűnő művészei és művésznőinek is, kik közreműködésük által a tartandó előadást megélik, magát Shakespeare-t szólaltatva meg. Örömmel üdvözljük őket itt, az Akadémia termében, ezen a látszólag idegen talajon, melyet nekik könnyű lesz művészetökkel meghódítaniok.

A hosszú szünet utáni újabb találkozás ösztönszerűen indít a visszatekintésre, arra, hogy azokkal is időzzünk, akik «máskor voltak» s ma már nincsenek közöttünk. A Shakespeare-színészek és a Shakespeare-rel foglalkozó írók gárdájának is bizony sok volt a halottja az utóbbi években. Jászai Mari, Csillag Teréz, Ivánffi, Gyenes, Pethes művészetében nem gyönyörködhetünk többé. Elhunyt, aki bizottságunknak is lelkes, buzgó tagja volt, Vargha Gyula, elhunyt szünetelő Shakespeare-tárunk utolsó szerkesztője, Ferenczi Zoltán; elhunyt egyik legértékesebb Shakespeare-esztétikusunk, Alexander Bernát. És elvesztettük azt, ki Lévy halála óta egyedül volt még a régi Shakespeare-fordítók közül életben: Rákosi Jenőt.

Őt, kivel Radó Antal barátom megemlékezése fog tüzetesebben foglalkozni, aki maga is mint a romantikus dráma egyik főképviselője

szerepelt irodalmunkban, természetes kötelékek fűzték a brit szellem-óriáshoz; érthető, hogy mikor Kisfaludy-Társaságunk ezelőtt 65 évvel megindította az első teljes, verses magyar Shakespeare-kiadást, Rákosi is csakhamar beállott a fordítók gárdájába. Az ő fordításában jelent meg a *Felsült szerelmesek*, *A windsori víg asszonyok*, az *Ahogy tetszik* és *Cymbeline*. Szembetűnő, hogy őt Shakespeare humora érdekelte és vonzotta leginkább. Nagy megértéssel hatolt be a költő világába és ismert stílművészetével ültette azt át irodalmunkba. A Shakespeare-fordítás őt egyébiránt még öregkorában is foglalkoztatta; mikor bizottságunk elhatározta, hogy Shakespeare-kiadását megújítja, Rákosi elárulta, hogy fiókjában kész új fordításokat rejteget; kedve telt benne a saját munkáit átdolgozni; így jelent meg tőle kiadásunkban új fordításképpen *A windsori víg asszonyok* és az *Ahogy tetszik*.

Most már, az ő elhúnytaival, egy sem él azok közül, akik — elkezdve Vörösmartyn — a Kisfaludy-Társaság első Shakespeare-kiadásában mint fordítók közreműködtek. Mikor az új kiadást — 1914-ben — megindítottuk, megállapítottuk azokat az elveket, amelyeket annak szerkesztésénél szem előtt fogunk tartani. Ezek szerint a remekíróknak elismert fordítók szövegéhez csak ott nyúlunk hozzá, ahol az újabb Shakespeare-filológia és különösen a szövegmagyarázat a javítást igénylő tévedéseket nyilvánvalókká teszi. Idejüket múlt fordításoknak másokkal való fölcserélésétől nem zárkoztunk el. Így jelent meg hét kötetben hét színmű, — többre, sajnos, nem tudtunk kiadót találni — köztük Arany János két és Petőfi egy fordítása változatlanul.

Kötelességünknek tartjuk a Kisfaludy-Társaságnak, mint út-törőnek birtokállományát a Shakespeare-fordítások terén védelmezni; annál inkább, mert valóban legnagyobb költőink és műfordítóink műveiről van szó. El vagyunk határozva — irodalmunk érdekében — küzdeni az ellen az áramlat ellen, mely majdnem válogatás nélkül akarná Shakespeare-fordításainkat időről-időre modernebbekkel cserélni föl. Nem akarjuk útját vágni a fölmerülő műfordítói tehetségeknek, ha azok a legmagasabb feladatokkal akarnak megpróbálkozni; de másrészt nem tartjuk kívánatosnak, hogy a Vörösmarty, Arany, Petőfi, Lévy József, Szász Károly, Rákosi Jenő műfordításai maholnap a lomtárba kerüljenek. Ha az angol színpadnak a Shakespeare nyelve, a franciának a Molière-é, Racine-é, Corneille-é, a németnek a Schilleré, Goethéé nem elavult, talán nálunk sem kívánhatja meg a színpad, hogy nyelvét a legmaga-

sabb műfajokban is mint divaticikket cserélgethesse minden emberöltővel.

Ez az elvünk, azt hiszem, irodalmunk minden őszinte barátjának egyetértésére számíthat.

Ezeknek előrebocsátása után melegen üdvözlöm Shakespeare-matinénk vendégeit és felkérem előadóinkat előadásaik megtartására.

Berzeviczy Albert.

IRODALOM.

Európai külpolitika.

Gratz Gusztáv: *Európai külpolitika.* A Magyar Szemle Kincsestára
25. sz. Budapest 1929, 80 l. 8°.

Örömmel üdvözljük ezt a kis könyvet, mely remélhetőleg lényegesen hozzá fog járulni a magyar közönség külpolitikai neveléséhez. A magyar intelligencia látható érdeklődéssel fordul a külpolitikai kérdések felé. A Külügyi Társaság tanfolyamai, az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar külpolitikai előadásai és más fővárosi és vidéki kísérletek mind nagy érdeklődéssel találkoznak. A baj csak az, hogy a külpolitikában újoncok vagyunk. Kevés az irodalmilag képzett szakemberünk és publicistánk, s a nagyközönség körében minduntalan hitelre találnak bizonyos szépen hangzó jelszavak, melyek nem egyeznek a valósággal, vagy elavultak.

Gratz jelen füzetének célja külpolitikai útmutatót adni a szélesebb értelemben vett művelt közönség kezébe. E kis füzet ismeretével az átlagos műveltségű ember eligazodhatik a lapok külpolitikai híreiben, sőt bizonyos fokig ellenőrizheti azokat. Röviden, igen világosan elénk tárja a magyar külpolitika szempontjából fontos európai államoknak külügyi törekvéseit, leméri e törekvések súlyát és jelentőségét. A hosszas történeti visszapillantásokat lehetőleg kerüli s csak annyiban fűz ilyeneket előadásába, amennyiben a jelen helyzet megértése céljából szükség van rájuk. Mellőzi a magyar külpolitika tárgyalását, csak per tangentem érinti a többi világrészek külpolitikai viszonyait és a külpolitika gazdasági rugóit is csak nagy általánosságban tárgyalja. Ez utóbbi szempont háttérbe szorítása érezhető hiánya a füzetnek. Külpolitikai műveltségünk éppen e téren a legfogyatékosabb. Gratz a közgazdaság terén is elsőrangú szakember. Tőle várhatnók elsősorban a közgazdasági külpolitika kérdéseinek megvilágítását. Remélhetőleg ezt a hiányt egy új kötetkével hamarosan pótolni fogja.

A 78 lapnyi szöveg beosztása a következő: 7 lap esik az alapfogalmak tárgyalására és a befejezésre, 20 lap Nagybritanniára, 17 lap esik Németországra, 9 Franciaországra, 8 Oroszországra, 7 Olasz-

országra, 3—3 Ausztriára, a kis-antant és Északkeleti-Európára és 1 a Balkánra. Gratz, mint a régi nemzedék legtöbb tagja, nem tud egészen megszabadulni a régi osztrák-magyar nagyhatalmi politika hatása alól. A nagyhatalmak külpolitikája érdekli, otthonos benne, de pl. a kis-antant külpolitikáján csak átfut, holott Csonka-Magyarország szempontjából ez legalább is van olyan fontos és közönségünk éppen erről tud a legkevesebbet. A Lengyelországnak jutott egy lap és a Bulgáriának szánt tizenöt sor sem arányos ez országoknak a magyar külpolitika szempontjából való fontosságával. Nem arányos az Angliának és Németországnak adott tér — együtt majdnem a füzet fele! — a francia és olasz külügyi törekvések ismertetésének szentelt — együtt a füzet egyötöde — lapszámmal. A kontinentális politikában ma Franciaországé a vezérszerep és az olasz külpolitikának sok törekvése párhuzamos a magyar érdekekkel. Az angol dominionoknak és gyarmatoknak juttatott 13 lap túlzás a kötetke ökonomiája és a magyar érdekkör szempontjából, a mellett, hogy túllépi a füzet címében is kifejezésre jutó kereteket. Túlzás a háború utáni német-francia tárgyalások 12 lapos ismertetése is.

Egy könyv értékét azonban nem az dönti el, hogy egyes kérdéseket a szükségesnél részletesebben, másokat rövidebben tárgyal-e, hanem az, hogy amit nyújt, sikeresen szolgálja-e a célokat, melyeket a szerző maga elé tűzött. E szempontból Gratzot a legnagyobb elismerés illeti meg. A könyvet mindenki haszonnal és tanulsággal forgathatja, még a szakember is. A dolog természete szerint Gratz nem igen nyújthat új ismereteket, mégis minden, amit ad, az övé, átszűrve hosszú évtizedek publicisztikai és politikai munkásságának tapasztalatait és telítve egy lehiggadt kritikai elme mélyen szántó reflexióival.

Milyen tanulságos pl. az alapfogalmak tárgyalása! Külpolitikáról sohasem hallott olvasó is akadálytalanul megérti, de a legműveltebb és legtapasztaltabb diplomata is fog belőle tanulni. A legszellemesebb rész itt annak a négy szempontnak a bemutatása, melyekből a külpolitikai anyagot vizsgálat alá kell venni: az illető nemzet külpolitikájának állandó tendenciája, e tendencia megjelenési formája, az aktuális külpolitikai helyzet és a konkrét politikai akció szempontjából. Az egyes szempontokat rövidségükben is meggyőző példákkal teszi szemléletessé. Aki ezt a hét lapot elolvasta, már tisztában van vele, hogy a külpolitika nem olyan egyszerű dolog, mint ahogyan ezt a malom alatt képzelik.

Az angol külpolitikával látható szeretettel foglalkozik. Nagy-britannia külpolitikájának alapelveit a következőkben foglalja össze :

az angol tengeri uralom fenntartása, a birodalom részeinek összetartása, az angol szigetország megtámadhatóságának elhárítása, az európai kontinensen a hatalmi egyensúly biztosítása. Már-már feledésbe merült igazságra eszméltet bennünket, mikor kiemeli, hogy Belgium függetlensége mekkora garanciája a szigetország biztonságának. Sok illúziót fog eloszlatni annak megállapítása, hogy Franciaország uralkodó helyzete a kontinensen nem érinti a Szigetország biztonságát, és mivel ma nem állítható Franciaországgal szembe semmiféle erősebb államszövetség, az angol politikára nézve tehát a kontinensen a legjárhatóbb út a franciákkal való együttműködés. Persze együttműködés meg együttműködés között lehet különbség.

A francia külpolitika alapelvei: a hatalmi túlsúly biztosítása a kontinensen, a gyarmati rendszer kiépítése, a Földközi-tengeren a francia pozíció védelme és a párizsi békék következtében kialakult hatalmi helyzet megrögzítése. Ezek az alapelvek Németországot és Franciaországot tartósan szembeállítják egymással a locarnói szerződés ellenére és ellenére annak, hogy a demokrata német köztársaság bámulatos könnyűséggel nyugodott bele Elzász-Lotharingia elvesztésébe. Franciaország ez alapelvek következtében hívott életre egy szövetségi rendszert, mely a Belgiummal, Lengyelországgal és a kis-antanttal kötött szerződésekben nyert kifejezést. A rendszer Németország sakkban tartásán kívül az osztrák csatlakozás megakadályozását, valamint egy esetleges német-olasz közeledés elgáncsolását is szolgálja. A Földközi-tengeri pozíció védelme állítja egymással szembe Franciaországot és Itáliát. Szeretném kiemelni, hogy Magyarország és Franciaország között semmi közvetlen ellentét sincsen és hogy a német-francia ellentétek kiküszöbölése esetén Franciaországnak a kis-antant többé szüksége nem lesz. Ha pedig egyik vagy másik kis-antant állam szétesnék, Közép-Európa kérdésének új rendezése egyenesen francia érdek volna.

A német külpolitikát egyelőre teljesen lefoglalja a versailles-i béke által reá rakott béklyóktól való megszabadulás törekvése. Amíg ez a kérdés nem nyer megoldást, addig alig lehet szó a német külpolitika távolabbi céljainak megvalósításáról. Ezeket a távolabbi célokat Gratz nem tárgyalja, holott bennünket igen közelről érinthetnek (pl. a német-orosz szövetség). Csak Ausztriával kapcsolatban hallunk ezekről valamit. Az osztrák kérdés háromféleképpen oldható meg. Az egyik megoldás a csatlakozás, mely Magyarországot egy nyolcvan milliós Németország szomszédjává tenné. Ez a Németország, Gratz eufemisztikus kifejezésével élve, «igen nagy vonzerőt gyakorolna» Magyarországra. A másik megoldás Ausztria önállóságá-

nak fenntartása. Gratz rámutat, hogy az Ausztria gazdasági életkép-
telenségéről elterjedt hiedelem nem alapos. Ausztria önállóságának
van azonban egy nagy akadálya : az, hogy az osztrák népből hiányzik
az önálló állami gondolat. A harmadik mód Ausztriának valamilyen
összeköttetése a középeurópai államok egyikével vagy másikkal.
Rámutat, hogy a francia külpolitika nem zárkóznék el egy ilyen
kombináció elől, míg az olasz külpolitika abban a hiszemben, hogy
ez a régi Monarchia feltámadását jelentené, visszautasít minden ilyes
elgondolást.

Az olasz külpolitika legfontosabb törekvései Gratz szerint : az
olasz egység teljes megteremtése, Itália Földközi-tengeri pozíciójának
megerősítése, az Adriának olasz beltengerré való alakítása, Észak-
Afrikában, a Balkánon és Közép-Európában az olasz hatalmi szféra
kiterjesztése. Azt hiszem, mindez csak következménye a római világ-
birodalmi eszme új életre kelésének. A rómaiak Itália egyesítése
után két ellenséggel számoltak le : Karthagóval és Illyriával. Azzal,
hogy Észak-Afrikában megvetették lábukat, kettévágták a Földközi-
tengert és Illyria leverésével Itália könnyen megtámadható óriási
terjedelmű partvidékének keleti felét tehermentesítették. Ugyanezt
akarja a fasiszta Olaszország is. Itália a Földközi-tenger keleti felé-
nek vezető hatalma akar lenni. A Dodekanézosz és Tripolisz meg-
szerzése, a törökökkel és görögökkel való barátkozás e célt szolgálja.
Az első lépés ez irányban a mare nostro megteremtése. Itt ütközik
össze az olasz és délszláv érdekek. A vérmesebb olaszok meg akarják
szerezni az Adria egész partvidékét, az előrelátóbbak beérnének azzal
is, hogy az Adria keleti partja a mainál több állam közt osztassák fel.
Mindez Jugoszlávia ellen irányul. Ezért keresi Olaszország azoknak
az államoknak a barátságát, amelyeknek érdekei szembenállanak
Jugoszláviáéval (Magyarország, Bulgária, Albánia), és ezért kíséri
akkora figyelemmel a horvát szeparatizmus jelenségeit. Az Adria
olasz uralmát veszélyeztetné az, ha egy nagyhatalom elérné a
mai osztrák-olasz és olasz-délszláv határokat. Ezért akarja Itália
mindenáron fenntartani Ausztriát. Sem Gratz, sem az osztrák viszo-
nyok más ismerői nem hiszik, hogy az osztrák különállás sokáig
tartható lesz. A magyar külpolitikának itt nagy lehetőségei vannak.
A csatlakozás nem érdeke sem Franciaországnak, sem Itáliának és
halálos veszedelme a cseheknek. Ha mégis megtörténnék, olasz és
magyar érdekek, hogy a két államnak közvetlen határa legyen (Szlo-
vénia!).

A kis-antant államairól Gratz megállapítja, hogy csak a trianoni
béke változatlan fenntartásának kérdésében egységesek. Legyen

szabad ehhez azt a megjegyzést fűznöm, hogy e nagy közös érdek elegendő arra, hogy az egyik vagy másik kis-antant állammal való megegyezésünknek fel-felmerülő gondolatát a fantasztikumok közé kergetse. A trianoni béke azonban nemcsak háborúval vagy revízióval szüntethető meg, hanem egyik vagy másik kis-antant állam szétesésével, vagy az osztrák kérdés új rendezésével is. Egy ilyen új helyzetben a kis-antant magától felbomlanék. A magyar külpolitika hivatása ez új helyzet előállításának előmozdítása.

Gratznak a többi államok külpolitikájáról írt fejtegetéseit melőzhetjük. Nem mintha nem volna sok tanulságos bennük, hanem mert a legfontosabb részek az eddig ismertettek. A bíráló azzal az óhajással zárja sorait, találjon Gratz kötetkéje mennél több olvasóra és hulljanak eszméi mennél termékenyebb talajra!

Bajza József.

Regény Kőrösi Csoma Sándorról.

Szántó György: *A bölcső.* 384 l. Dante könyvkiadó, Budapest.

Kőrösi Csoma Sándor azok közt a történeti egyéniségek közt foglal helyet, akiknek minden cselekedete, egész életfolyama egyetlen célgondolat felé irányul, a gyermek- és ifjúkorban ösztönösen, az érett korban hiánytalan tudatossággal és meg nem rendülő következetességgel, egészen a sírig. Az ilyen egyéniségek első tekintetre nagyon is átlátszók, egytulajdonságúak, regényhőssé átformálásuk nehéz feladat. Egyetlen módszer, a lélekelemzés, mutatkozik olyannak, amellyel a mindent egybefoglaló egyszínűség prizmáját regényes, változatos színképpé lehet szétbontani. Regényirodalmunknak már maga a lélekrajz is gyöngéje. Annál ritkább nálunk az ú. n. tisztán pszichológiai regény. Kemény Zsigmond óta újabb íróink közül leginkább csak Ambrusnál és Herczegnél találunk lélekelemzést, pszichológiai regényt. E módszer kemény próba elé állítja az író s fásasztja az olvasóközönségnek nagy, egyébként szerény irodalmi igénnyel fellépő rétegét is. Nem csodálható, hogy Szántó is kitért ez elől a könnyű sikerrel éppen nem biztató módszer elől.

A Szántó regényében két törekvés ismerhető fel. A regény első felében korrajzot ad; erre törekszik, ezzel akarja érzékeltetni a Kőrösi Csoma sajátos egyéniségét, célgondolatának átlátszó kristályba jegecedését, az «ezzel vagy ezen» életelv öntudatba érlelődését. Az utat helyes érzéssel választotta meg szerzőnk, de járni nem tud rajta. Szántónak sok ismerete van, de nem ismeri a kort. Egész sereg

jelentős és kevésbé jelentős adattal lehet ezt igazolni. Szerzőnk szerint az Enyedről falujába hazatérő Csoma tarsolyában tanári és teológiai diploma van (79. és 212. l.), ami ebben a korban merő anachronizmus, lévén csak egy diploma, a papi. Aztán a gyermek Kőrösi Csomát enyedi kisdiák korában a pedellushoz adja szállásra s a héber nyelvet egy zsidó esztergályostól tanultatja meg vele s nem a professzoroktól, akiknek különben Gubernus, Miskovics, Fejér Flórián és más soha nem hallott, bizarr neveket ad. Már ez apróságok is, amilyenekkel lépten-nyomon találkozunk (pl. Nagy Pál — borsodi követ; Kőrösi halála (1842) idején dörgi el Kossuth első parlamenti beszédét stb.), eléggé rávilágítanak a regény korrajzának értékére. A nagyobb jelentőségűek közül pedig utalok az enyedi iskolai élet rajzára s kérdem: van-e valami korszerűen igaz ebben a rajzban? Semmi a világon. Amit szerzőnk a Bethlen Gábor kollégiumáról ír, az mind a mai korból vett kitalálás és rákenés, a történeti valósággal, sőt még a felelősséggel nem sokat törődő hagyománnyal is ellenkezik. Szabad-e s lehet-e azt írni, hogy az enyedi kollégium főpátrónusa herceg Esterházy Miklós? Ha Herepei Ádám úgy beszélt volna diákjainak, ahogy szerzőnk írja («a fene a pofádat, te árkádiai tulok», «kénytelen leszek úgy felképelni édes fiacskám, árkádiai, hogy az eget éppenséggel bögőnek fogod látni» 59. l.), vajjon hihető-e, amit Kőrösi Csoma maga s utána Eötvös József is mond, hogy az őshaza utáni vágyat Herepei ébresztette föl benne? Szerzőnknek sejtelme sincs a régi kálvinista kollégiumok szelleméről, az enyediéről legkevésbé. Ennek következtében kortörténet helyett karikatúrát ad. A hipermodern vásott és elfajult iskolai jelenetek közé odavet egy-egy történeti nevet, kifejezést. Lelkiismerete nem furdalja még akkor sem, ha perverz, fajtalan és erkölcstelen hamisságokat akaszt az enyedi diákság nyakába (68—73. l.).

Mindezek a kérdések és megállapítások érvényesek a herceg Esterházy udvartartását ismertető részekre is, azzal a súlyosbító kérdéssel tetézve, hogy mi köze ennek az egésznek Kőrösi Csoma Sándorhoz? A képtelenségek, ízléstelenségek, erotikumok ebben a részben is csak úgy tolongnak egymás hegyin-hátán a nélkül, hogy látnók magát a kort, s látnók a hős lelkének kialakulását, célgondolatával örökre összeforró egybetalálkozását.

No de nem baj, Kőrösi egyszer mégis csak elindul a Himalája felé. Ettől kezdve regényünk módszere nagy változáson megy át. A korrajz helyét utazási kalandok foglalják el. E kalandoknak Kőrösi Csoma nem hőse, csak éppen jelenvoltja, ezek tehát a hős és mese-

fejlesztés szempontjából közömbösek. Kőrösi Csomára nem igen hatnak, hacsak ilyen hatásnak nem tekintjük azt, hogy egy tragikomikus, nemnélküli kasztrált lény zagyva locsogása bontja ki Csoma előtt a két földrész különbözőségét, mert most már látva látta, hogy túl a Kárpátokon (Erdélyben) csak a testnek vannak vágyai, míg itt a havasalföldi kalugyerek között a léleknek. Rájön Kőrösi, hogy a kasztrálás «csodavárás» «sodaakarás». Hát igen, mindez lehetséges, ha Kőrösi Csomát szerzőnk szemüvegén nézzük. Akkor lehet ilyen együgyűségeket ráfogni. Csakhogy ez a Kőrösi Csoma nem a történelem Kőrösije, aki az angol tudományosságnak hasznot, nemzetének dicsőséget szerzett, hanem a szerzőé, akinek tollától kénytelen egy egész regényt elszenvetni. Még az sem mentheti a szerzőt, hogy e kalandoknak van komoly céljuk: a föld- és néprajzi állapotok ismertetése. Nem. E kalandok csak arra valók, hogy szerzőnket az élelmes kiadócég magyar Mereskovszki néven dobhassa oda a jel-szavak után futkosó, hiszékeny közönségnek.

Mivel érdemelte meg szerzőnk a magyar Mereskovszki jelzőt, bajos kitalálni. Egyet azonban el kell ismerni. Azt t. i., hogy szerzőnk a mondanivalóból soha ki nem fogy. Egyforma készséggel és kedvvel, de persze minden belső összefüggés nélkül szaporítja a szót a világ teremtéséről és a svábokról, Napoleonról és a báránybégetésről, a Zend-avesztárról és földszínű kukoricakenyérről, a vikingekről és a cigányokról, a fjordokról és az ópiumlebujokról. Szerzőnk valóban kifogyhatatlan ideákban. Erről tanuskodik gazdag heterogén szókészlete. Leleménye egyébként is bámulatos. Az ő bolgár szekeresparasztja ismeri a húnmondákat és hún dalokat, szófiai zsidója pedig a kazárok őstörténetét. S hogy a lelemény teljesen eredeti legyen, Kőrösi Csoma mindezekben teljesen tájékozatlan, amit szerzőnk Herepei Ádám szájával sokkal klasszikusabban fejezne ki.

Szerzőnk helyes érzékel választotta meg regénye hőstét. Módszere is — első részben a korrajz, másodikban az utazás — alkalmas arra, hogy láttassa hősenek, az embernek és tudósnek lelki nagyságát. Ámde a kivitel zavaros, tájékozatlan mind a körülmények szemléltetésében, mind a hőst mozgató lelki hatások feltüntetésében. Hősenek csak látszólagos félszégeit tudja megrajzolni. Lelki nagyságát, szívós székely eszményiségét, tudományos és nemzeti jelentőségét vagy nem akarta, vagy nem tudja még csak sejtetni sem. A bölcső műfajilag sem sikerült. Bensőleg szerves mese helyett gépies filmjelenetek fűződnek egybe. Stílusa is egyenetlen, szaggatott, kuszált, olykor erőszakolt, máskor modoros.

Sajnálunk kell a tiszta költői érdek és mérték fölládozását a könyv, a pillanatnyi múlt siker kedvéért. Ez Kőrösi Csomának ugyan nem ártott, de nem válik előnyére sem irodalmunknak, sem irónknak.

Kristóf György.

Egy «új magyar regény».

Molnár Ákos: *Végre egy jó házasság.* A Mikszáth Kálmán pályadíjjal kitüntetett regény, 8° 239 l. Bpest, Pantheon, é. n. (1929).

Végre egy jó regény! — szeretnők variálni a könyv címét. Ez a felkiáltás azonban a regényre éppúgy csak irónikusan vonatkozhatnék, mint a tárgyál szolgáló házasságra. Regénynek is csak olyanformán jó ez a könyv, mint házasságnak Homolács úr és hitvese viszonya.

A regény egészen freudista alapon van elképzelve. Egy nyárpolgári házasság keretén belül az egymáshoz szokottság fékentartja a tudat alatt lappangó vágyakat egy szabadabb, változatosabb és szebb élet után, de amint a házastársak rövid időre elszakadnak, gátlások alól felszabadult állapotukban az addig elfojtott vágyak manifesztálódnak, az elnyomott sóvár és érzeki kívánságok úrrá lesznek fölöttük s csúnya szégyenvallásba sodorja őket kitörésük a megunt házaselet korlátai közül. De éppen ezeknek a tudat alatt nyugtalanító vágyaknak felszínre törése hozza meg számukra a gyógyulást is.

Egy kispolgári módban élő házaspárról van szó, kik elégedetten s egymást megbecsülve élnek huszonnyolc esztendeig. Az, hogy lassanként ráuntak egymásra, csak egészen ártatlan formában jut kifejezésre: a férj szép női aktokat ábrázoló képeslapokat rejteget hivatali íróasztalában s ezeknek szemléletében próbál megfelekedezni feleségének elvaskosodott bájairól. Az asszony meg első férjének gazdagságáról képzelődik s azt a fényt és pompát színezgeti, melyben élhetne most a kisfizetésű hivatalnok szegényes életmódja helyett annak az oldalán.

A regény azzal indul meg, hogy az asszony egyik rokonuk lakodalmára Szolnokra utazik, hol első férje él, s nagy titokban már előre is szürke életének pompás szenzációjaként gondol regényreminiszenciákból kiszínezett találkozásaikra. Elutazása a férj lelkét is megzavarja. Ez a jelentéktelen esemény a derék Homolács urat egészen meglepő kilengésekre ragadja. A helyett, hogy hitvesének elutazása után a pályaudvarról hivatalába sietne, előbb lázongani

kezd magában az asszony gyámkodása ellen, majd kétségbeesik azon, hogy mit csinál nélküle s vissza akarja sürgönyözni. E helyett azonban a vasúti étteremben egy kissé excentrikusan viselkedő költőnőbe botlik bele, kinek meglepő találékonysággal miniszteri tanácsosként mutatkozik be. A vadócot játszó költőnő is vágyódik kifelé a «poshadt hétköznapiokból», természetes tehát, hogy a rokonszenvesen előkelő urat találkozóra hívja a Gerbeaudba. Homolács úr ugyan most még megszökik a költőnőtől, de mikor véletlenül hozzáér a költőnő kemény kis melléhez (ennek egészen előkelő, «vezérmotívum»-szerű szerepe van a regényben), vére felforr. Megveszi a költőnő verskötetét s belőle csakúgy kapásra, menthetetlenül ráeszmél a modern költészet szépségeire, megtagadja addigi konzervatív irodalmi felfogását, sőt a «Halálpajtás adj' Isten jócákát» kezdetű vers hatása alatt szakítani akar egész addigi életformájával s a halálosan egyforma napok után egy kis változatosság és felszabadulás keresése címén egymás után követi el a legnagyobb ostobaságokat.

Bizonyos crescendóval akar kievickélni a «fáradt, mocsaras unalom»-ból. Zsebében egyik hivatali ügyfelüktől fölvetett 300 pengővel elébb a Ritzben ebédel meg nagyúri módon, aztán megcsalja feleségét, majd a költőnőt akarja felkeresni s azt tervezgeti, hogy tetemes összeg elsikkasztása után megszökik vele Párizsba. A Múza kegyeltjére egy vadzseni-társaságban talál rá s itt mint maecenást ünnepeletti magát, majd a Jánoshegyre autózik a költőnővel, itt nyakára hág a hivatalos pénznek s annyira elázik, hogy otthonába a leány kénytelen feltámogatni.

Másnap keserű kijózanodás vár reá. Hivatalában be kell valania a sikkasztást s állását és becsületét vesztené, ha hazaérkezett felesége irgalomra nem lágyítaná könnyörgésével vezérigazgatója szívét. Az asszony is szégyenkező érzéssel tér vissza, mert első férje részéről semmi érdeklődés sem nyilatkozott iránta, sőt még szégyenletes felajánlkozása se tudta megtörni az egyébként cseppet se kíváncsi férfi közönyét. Az asszony lelke tele van önváddal, s amint egymás után tudomására jut férjének minden esztelensége, mindegyikért csak önmagát okolja. S így végül is az egész elszakadási kísérlet csak arról győzi meg őket, hogy nem tudnak egymás nélkül élni. Mindegyik alaposan póruljárt a keresett kis «változatossággal» s boldogan térnek vissza a megszokott nyugodalmas révbe. Hiába mondja a költőnő ironikusan házasságukat legendásan jónak s hiába lelkesíti az asszonyt, hogy «nyitva a szabadság kapuja, indulni, rohanni, futni kell feléje, új élet, új lehetőségek felé», az asszony kijelenti, hogy nagyon jól érzi magát otthonában s Homolács úr is tűzbe vágja a költőnő

kötetét. «Az évtizedes csodatevő erő villámgyorsan szövi újra eltéphetetlen hálóvá a láthatatlan szálakat, melyek már-már elszakadtak volna közöttük.»

Mit gondoljunk erről a történetről, melyet a szerző így jellemez: «évtizedeken át áporodott eseménytelen idők csattanó fordulása?» Iróniát lássunk-e benne vagy lapos moralizálásnak érezzük? Nem tudunk tisztába jutni az író álláspontjával. Ki akarja-e fölényesen figurázni a nyárspolgári házaseletet s a belőle kitörni próbálkozó-ügyetlen félrelépőket (csak azért, mert ügyetlenek), vagy minden irónia nélkül mutat-e rá benne a lélek mélyén elfojtott rossz hajlamokra, melyek felszabadulva könnyen sodorják szakadékba az embert? A költőnő a történet végén fölibe kerül-e a maga szabadosabb felfogásával a filiszter házaspárnak, vagy pedig póruljár s megszégyenül? Szinte a szerző szavaival volna kedvünk jellemezni az egész históriát: «Mérhetetlenül ostoba kis ügy».

A másik nagy fogyatkozás az egész történetnek csináltsága, erőszakoltsága, valóságatlansága. A regény kiindulópontja egy nyugodt természetű, rendes, pedáns hivatalnoknak érthetetlen neuraszténias lélekállapota. Egyáltalán nem tudjuk megérteni, miért okoz Homolács úr lelkében olyan vészes felfordulást s miért zökkenti ki teljesen a megszokott kerékvágásból az, hogy felesége két napra elutazik. Végzetes szakadékot érzünk a két Homolács közt. Az a pedáns, nyárspolgári érzésű és gondolkodású, feleségét szerető malomhivatalnok nem válhat egyik óráról a másikra azzá a könnyelmű, világfiás tempókra vetemedő, intellectuel becsvágyat fitogtató figurává, amilyenné a szerző formálja. Egészen bábszerűen mozog az író kezében, s nagyon kiérezzük, hogy az író egy lélektani kuriózumot akar vele bizonyítani, a nélkül, hogy ez a demonstrálás csakugyan meggyőző volna. A regény problémája pedig éppen a hős kétlelkűségének meggyőző lélektani rajza volna, s mivel ezt nem kapjuk meg, a regény is unalmas és kisszerű mesterkedés gyanánt hat.

Fokozza ezt a kiábrándító hatást az a mesterkélttség, mellyel a szerző intellektuális vágyódás köpenye alá burkolja Homolács úr érzéki gerjedelmét. Homolács azt hiszi, hogy egy nagy intellektuális élmény viharzik rajta keresztül, pedig tulajdonkép erotikus lázban ég. Úgy gondolja, hogy a költészet újszerű szépségének megismerése varázsolta el lelkét, pedig tulajdonkép a költőnő gyengecsontú, fiús kis teste tartja izgalomban. A felkorbácsolt vér sokkal meggyőzőbben magyarázhatná Homolács úr kilengését, mint az új költészet mámore, az, hogy «mint egy finom bort öblögette szájában az ízek mu-

zsjkáját.» Amilyen fontosságot a szerző ennek tulajdonít, szinte minden malicia nélkül azt lehet mondani, hogy a modern költészet nyomta víz alá szegény Homolácsot, ennek a «megértésével» kezdődött elzüllése.

A regényt kiadója pályadíjjal tüntette ki s «haladó irányú modern magyar regénysorozat»-ban bocsátotta közre. Azt elvégre nem találjuk egészen érthetetlennek, hogy pályadíjat nyert. Ezek a pályázatok évek óta igen siralmas eredménnyel járnak s abból, amit ennek a regénysorozatnak nem nagy igényű olvasóközönsége a regénytől vár, sok minden megvan a szerzőben: van tagadhatatlan elbeszélő képzsége, tud felszínesen, de hangzatosan problémákat feszegetni, szeret ironizálni a nyárspolgárinak bélyegzett szolid életformák rovására, fel tud vázolni külsőségekben egy pár különös figurát; de tekintete még nem tud lehatolni sem az életnek, sem az emberi léleknek mélyére s ízlésének is tisztulnia kell, mert most még sokat vét rovására. Azt azonban már kevésbé tudjuk megérteni, hogy minő tulajdonságainál fogva kell benne az új magyar regénynek a haladó irány igényével fellépő reprezentánsát látnunk. Koszorúját aligha nyerte a borítékon hirdetett program képviselőjeként. —s.

Egy orosz bölcseleti folyóirat.

«*Der russische Gedanke.*» (Jakovenko folyóirata.)

Az emigráns orosz filozófusok folyóiratszerű kiadványának első füzete jelent most meg Bonnban, Friedrich Cohennél, hét ívnyi terjedelemben, és ha a tervek valóra válnak, évenként három hasonló füzet fogja követni ezt a figyelemreméltó kezdetet.

Az új orgánusra már régen nagy szükség volt. Nemcsak maguknak az orosz filozófiai íróknak volt rá szüksége, akik távol hazájuktól az emigrációs gócpontok szétszórtságában eddig csak rapszódikusan hallathatták hangjukat; de az európai közönségnek is, mert így most együtt láthatja azt a munkateljesítményt, amelyet a modern orosz gondolkodás termel a nehéz körülmények közepett is.

Különösebb ellentétet, mint amely az orosz filozófia és az irodalom között áll fenn, bajos elképzelni. Nincs még egy irodalom, amely annyira át volna szöve gondolati szállal, a lét lényeges kérdéseivel való vívódással, mint éppen az orosz. Alig van jelentősebb alakja az újabb orosz irodalom történetének, akinek írói maszkja mögött ne a filozófus arca rejtőznék, az élet mélyeit szántó gondolkodóé, alig van

dráma- vagy regényhőse, akinek a száján ki ne buknek egyszer a végzetes és végső «miért». Persze ez az irodalmi bölcselet sokszor széthulló, legtöbbször nem is eredeti, de mindig szembetűnő, és ha egyetlen általánosító jelzővel kellene megkülönböztetni az orosz írókat minden más nemzetiségű kortársától a világirodalomban, csak az illethetné meg joggal, hogy filozófus.

Ezzel szemben a hivatásos orosz filozófia, eddig legalább, alig jutott szóhoz az egyetemes bölcelet munkájában, nem termelt olyan gondolkodókat, akik áttörték volna a nyelvi elkülönültség gátjait és átömlesztették volna mondanivalóikat az európai vérkeringésbe. Különös, de való: a hivatásos orosz filozófia igazi reprezentáns híján kénytelen volt olyanra bízni képviselőjét az európai köztudatban, aki minden gondolati telítettsége mellett is csak másodsorban filozófus: az íróra.

A hivatásos filozófiának ezt a meddőségét sokan azzal magyarázták, hogy az oroszok és általában a szláv népek lelki alkata nem alkalmas rendszeres bölceleti tevékenységre. Nem hinném, hogy ez a magyarázat megállná a helyét, különösen az oroszokkal szemben, hisz az orosz irodalom erősen filozófikus színezete éppen az ellenkezőjére enged következtetni és annyit mindenestre bizonyít, hogy lelki készségben nem lehet hiány. Az alkalmatlanság helyett sokkal egyszerűbbnek látszik olyan okra hivatkozni, melynek gátló hatása nyilvánvaló és könnyen ellen is őrizhető. Az oroszország esetében ilyen a szellemi izoláltság, amely csak a XVIII. században kezdett enyhülni, akkor is csak fokozatosan és fölöttébb lassan. Az Európától elbarrikádzott Oroszországban egyedül az orthodox egyház dogmákkal határolt bölceletének voltak lehetőségei, de ezen belül sem mutatkozott érdemleges gondolati mozgás évszázadokon át. Hosszú és nyugodalmas volt ennek az egyházi bölceletnek az uralma. Nem zavarta reformáció, az ész követelményei nem szálltak perbe a vallás fellebbezhetetlen tanaival, és ha volt is ellenzékeskedés a kereszténység keleti táborában, legtöbbször a hivatalos egyház képviselte a haladóbb, az újítóbb szellemet, nem az ellenzék. Oroszországot nem érte a renaissance hulláma sem, a XVIII. század racionalizmusa is éppen csak hogy érintette, mindaz tehát, ami az európai filozófiát elindította útjára, vagy fejlődésében siettetete, kívül rekedt a határon. A filozófia középkora ezáltal kitolódott a XIX. századig és ennek kettős következménye lett: először az, hogy a világi bölceletnek évszázadok hátrányával kellett megküzdenie, s ez a harc a faji alkalmasság ellenére sem lehetett hamarosan diadalmas, — másodsor és ez

talán még fontosabb — a modern orosz filozófia világi művelői kezében is mélyebben vallásos, keresztényibb, mondhatnók, egyházbibb maradt, mint az európai.

Jól látható ez az új folyóiratból. A munkatársak sorában nemcsak hogy ott látjuk a hivatásos egyházi filozófusok, Bulgakov, Florenszkij, Karszavin neveit, mint akik helyet kérnek az általuk képviselt hivatalos egyházfilozófia részére az Orosz Gondolatban, hanem egyes tanulmányokból is kiviláglik ez, különösen Berdjajevnek a szabadságról írt értekezéséből (Le problème métaphisique de la liberté), amely különben a mostani szám legreprezentatívabb cikke egyúttal. Méltóan illeszkednek e tanulmány köré Loszkij (Die Intellectuelle Anschauung als Methode der Philosophie), a szerkesztő-Jakovenko (Die Grundvorurteile des menschlichen Denkens) és Frank (Ich und Wir) dolgozatai, amelyek mind arról győznek meg, hogy az orosz filozófia már pótolja a százados elmaradottságot és művelői az európai gondolkodók vezető csoportjában haladnak.

Filozófián kívül külön rovatot kapott még az orosz irodalom-és kultúrtörténet is a *Russische Gedanke*-ben. Ez a rész már korántsem olyan sikerült, mint a filozófiai. Erre már nem is volt olyan nagy szükség és nem is üti meg azt a mértéket, amelyet az európai szaklapok: az Archiv für slavische Philologie, a Zeitschrift für slavische Philologie, Revue Slavistique stb. képviselnek. Mert ha okos, kulturált főre vallanak is például Glockner megjegyzései Leszkov művészetével kapcsolatban (Bemerkungen über Nikolaj Lesskow), aligha érdekelhetnek bárkit is különösebben egy átlag német regényolvasónak szubjektív megállapításai, főképp ha nem rendelkezik kellő tárgyismerettel szerzőjük. Már nem laikus munkája Ljackij cikke (Die Auferstehung L. N. Tolstojs als künstlerisches Denkmal), de túlságosan felszínes. A *Feltámadás* publicisztikai értékeit szeretné mindenáron esztétikumra felváltani és ezzel szándékosan, de a meggyőzés reménye nélkül meghamisítja a kései Tolsztojt. Az egyetlen oázis ebben a részben Hessen mély összefüggéseket feltáró ethikai vázlata (Die Tragödie des Guten in Brüder Karamasoff), amely az újabb Dosztojevskij-irodalom legszebb és legtanulságosabb lapjai közé kívánkozik.

A két főrovatot gazdag ismertető rész egészíti ki, tarkítva kisebb közleményekkel.

Lazicius Gyula.

I. Ferenc József levelei.

Ferenc József sajátkezű bizalmas levelezése és titkos rendelkezései.
Bpest, 1924. Légréady-nyomda és könyvkiadó r. t.

Ferenc József a mi érdeklődésünknek eléggé központi helyét foglalja el. Legitimista és nem legitimista, sőt a királyságért magáért sem lelkesedő lapjaink szívesen közlik a reá vonatkozó ismert és ismeretlen adatokat — magyar és idegen szerzőktől egyaránt. A fentírt című munka eredeti levéltári kutatások alapján készült, bizonyosságául annak, hogy eredeti levéltári kutatás nem biztosítéka egy mű komolyságának. Az összeállító neve nincs közölve és ez nagyon igazságos eljárás, mert azok a nyomdászfiúk is a névtelenség homályába vannak burkolva, akik a könyv egyes íveit kiszedték, pedig az ő munkájuk intelligenciára alig marad el a kiadóé mögött, és ha közülök küldtek volna Bécsbe valakit a levelek kiválogatására és magyarázására, nem járhattunk volna sokkal rosszabbul. Elvégre Ferenc József személye világtörténeti nevezetességű, minden reá vonatkozó adat érdekel bennünket. Az ő leveleinek pusztá másolása és értelmetlen «magyarázása» még nem érdem, a kiadónak valamit nyujtania kell, ha el akarja hitetni, hogy éppen reá kellett bízni a kiadást.

Fölismerhető a válogatásnál az a törekvés, hogy világtörténeti fontosságú vagy magyar vonatkozású legyen az anyag; e miatt szorul háttérbe az a szempont, amely Ernst Ottó hasonló kiadványában a legfőbb: Ferenc József jellemzése. Nem róható meg a teljesség hiánya, mert hetven év világtörténelmét nem várhatjuk ettől a műtől; találhatunk mentséget más gyöngéjére is. Viktória angol királynőtől több levelet közöl, akad köztük néhány egészen formális levél: követküldés, követ lemondásának tudomásulvétele, éppen így akad közömbös tárgyú levél azok közt, amelyeket I. Miklós cár írt Ferenc Józsefhez. Nem kifogásolom ezek közlését sem, az olvasó fogalmat alkothat belőlük az uralkodók közt szokásos udvariassági formákról; nagyon helyesnek tarthatjuk azoknak a leveleknek közlését, amelyeket Miklós cár a magyar szabadságharc idején és a krími háború folyamán írt Ferenc Józsefhez. Sajnálhatjuk, hogy nem adja Ferenc József válaszát a cár 1849 aug. 4/16-i levelére, amelyben a cár javasolja, hogy a fegyverletétel után Ferenc József eljárásában «kegyelem párosuljon bölcs határozottsággal».

Nem kifogásolom Coronini, Ferenc József egyik volt nevelője tanácsadó leveleinek és több más idegen személy levelének közlését

sem, bár nem zárkozhatom el az elől a föltevés elől, hogy idegen személyeknek levelei egyrészt azért jutottak a kötetbe, hogy ez eltérő legyen Ernst Ottó kiváló kiadványának anyagától. Azt azonban különösnek találom, hogy a magyarázó idézget forrás megnevezése nélkül Ferenc József nyilatkozataiból (20., 114., 132. l.), mikor Ferenc József gondolkozásának ismertetésére előtte hevert a bécsi házi levéltárnak páratlan gazdagságú anyaga.

Kellemetlen hiba az anyag rendezetlensége. Családi jellegű levelekkel kezdődik a közlés, de ezek csoportját megszakítja Bismarck lemondása, néhány belső osztrák és magyar ügy tárgyalása. Azután (56—86.) általában magyar vonatkozású levelek következnek, tarkítva Károly román király 1881-i trónbeszédével, Milán és Natália látogatása és Ferdinánd bolgár cár trónrajutása ügyével. Rudolf katasztrófáját a 35—37. lapon tárgyalja, az udvari gyászról Milán királlyal kapcsolatban kerül szó (12. l.), a pápához írt tudósítás a trónörökös haláláról a 110. l.-ra vetődött. Egységes az egyetlen baráthoz, a szászországi Alberthez, egyes uralkodókhoz, köztük Miklós cárhoz írt levelek csoportja, bár ez utóbbiak közül is közel tíz ív választja el a Görgey érdekében írt levelet (135—8. l.) a főcsoporttól (272—368. l.). Közel áll a föltevés, hogy ezek a bécsi levéltárban voltak így csoportosítva . . .

Meglepően sok a sajtóhiba, köztük számos olyan, amely az avatatlan olvasót megtévesztheti. Ferenc József számos levele kelt a kötet szerint «Luxemburgból». Legyen az olvasónak több esze, mint a kiadónak és jöjjön rá a 254. l. előtt, ahol először látja a helyes Laxenburg nevet, hogy a császár kedvenc kastélyából ír és nem a német-belga-francia határról. A porosz király bécsi követe is csak a 437. lapon kapja meg igazi Arnim nevét, addig ismételten szerepel mint «Armin». Drouin de Lhuys francia külügyminiszter nevét Droughel de Lhuys-nek írja a kiadó (468. stb. l.), másutt nem veszi észre, hogy a porosz király megvetését akarja kifejezni azzal, hogy «welsch» országnak nevezi Olaszországot, a gúnynevet nagybetűvel «Wels»-nek írja (378. l.). Tsarsko Selo-t ír Carszkoje Szelo helyett, Schwartzenberg herceget Schwarzenberg helyett, a porosz-osztrák szövetség a krími háború korában szerinte Poroszország ellen irányult, 1848-ra teszi Ferenc József 1849-i magyarországi győzelmeit, 1849-re az 1848-i bajor forradalmat (519., 524. l.), István főherceg nádort saját édesanyja férjévé teszi (265. l.), eljegyzésnek nevezi Ferenc József házasságát (493. l.), könnyebb lovasságban kettőspárt fordít, könnyű lovasságban lovaspár (Rotte) helyett, «előrehaladó» agg-

kort, «kezdődő» (angehende) aggkor helyett, amire Ferenc József 1872-ben panaszodik (214—18), 42 éves korában.

Nincs tisztában a juliánus és Gergely-naptár egyeztető dátumjelzésével; több ingadozás után egy helyt huszárosan oldja meg a kérdést, azt fordítja merészen a cár leveléből, hogy ez Ferenc Józsefet április 26 és május 8 közt fogja meglátogatni (303. l.), értse meg az olvasó, hogy juliánus naptár szerint ápr. 26-án, tehát Gergely-naptár szerint május 8-án lesz a látogatás.

Ha az előbbieket tollhibáknak minősítné a jóakarát, akkor is bőven marad anyag az elítélésre a sajtó alá készítő pesti névtelennel szemben. A magyar alkotmány eltörlésének kérdésében egy kalap alá veszi Metternichet, a stabilitás államférfiát, aki tisztelte a magyar alkotmányt, mert az régi volt — és a hidegvérrel destruáló hatalmi politikust, Schwarzenberget. 1881 május 5-én Ferenc József írja barátjának, Albert szász királynak, hogy az Oroszországgal kezdett tárgyalások félbeszakadtak «a március 13-i borzalmas katasztrófa» miatt. A magyarázat a Ring-színház katasztrófáját sejtí a kifejezés mögött (230. l.), tehát egyrészt föltételezi, hogy ilyen — magában véve igen szomorú — esemény megakaszthat diplomáciai tárgyalást, másrészt nem veszi észre, hogy a Ring-színház katasztrófája 1881 decemberében történt, a március 13-i szerencsétlenség pedig az egyik tárgyaló félnek, II. Sándor cárnak meggyilkoltatása; ez már természetesen megakadályozta a folytatást, mert nem volt kivel tárgyalni. Nem tudom, milyen forrásból merítette a magyarázó azt (342. l.), hogy a bécsi kormány amnesztia-ígérettel próbálta hazacsalogatni azt az emigrációt, mely végül Kis-Ázsiába került Kossuth Lajos vezetésével; honnan gondolja azt, hogy a krimi háború idején Ferenc József szerb és horvát alattvalóinak fölkelésétől tartott (452. l.). Annál sajtóságosabb az utóbbi botlás, mert egyik közölt levélben maga Ferenc József írja Miklós cárnak, hogy Kossuth Lajos készül újabb fölkelés szítására (342—46. l.), azt pedig csak nem gondolja a magyarázó, hogy Kossuth vezetése alatt horvát-szerb mozgalomtól félték Bécsben? De nem csodálkozhatunk, hogy a magyarázó figyelmét kikerülte ez a levél. Hiszen az ő figyelmét kikerüli még az a levél is, amelyet magyaráz. «Az erős és őszinte vágy, hogy szorosabbá tegyük a jóbarátság kötelékeit birodalmunk és az ausztriai birodalom között és hogy bebizonyítsuk de La Cour úr, becsületrendünk parancsnoka kitűnő szolgálatai iránt való elismerésünket, — írja III. Napoleon 1853 jan. 7-én Ferenc Józsefnek (448. l.) — elhatároztuk, hogy öt Fel-ségéd mellé kiküldött rendkívüli követi és meghatalmazott minisz-

teri minőségében megerősítjük.» A megerősítés természetes következménye annak, hogy pár héttel azelőtt népszavazás útján császárrá lett Napoleon, a kiadó azonban azt írja magyarázatul a levélhez, hogy Napoleon «most is a jó viszony megszilárdítására törekszik és rendkívüli követet küld a bécsi udvarba». Ugyanilyen fajtájú félreértés az, mikor a magyarázó szerint Ferenc József «örömmel emlékszik meg arról is, hogy Ischlben egész családja együtt lesz». Ez az öröm így nyilatkozik meg az Albert szász herceghez írott és a magyarázatnak alapjául szolgáló levélben: «Miután családom Ischlben lesz, sajnálatomra nem szállásolhatlak a villámba, mert az egész ház tele lesz gyermekekkel, nevelőnőkkel és dadákkal». (254. l.)

Viktoria királynő benső viszonyának bizonyítékaul tekinti a magyarázó azt, hogy ő Ferenc József esküvőjére nagybátyját, a cambridge-i herceget küldte (458—88). Viktoriának akkor a krími háború miatt igen is nagy szüksége volt Ferenc József szövetségére vagy legalább jóakarátú semlegességére.

Visszagondolva azokra a hibákra, amelyek azt bizonyítják, hogy ez a kiadvány nagy könnyelműséggel készült, a magyarázóval szemben a régebbi történetfölgóásnak és Ernst Ottónak kell igazat adnunk azokban a kérdésekben, amelyekben a magyarázó «önálló». Ilyen pl. az, mikor azt sejteti, hogy Ferenc József könnyen nyugodott meg a német egységnek porosz vezetés alatt történt megalakulásában (214—18), mikor az 1849 utáni kivégzések és üldözések minden ódiomát a miniszterek nyakába akarja varrni (146. l.), mikor Tisza Kálmánt Ferenc József «kedvelt miniszterelnökének» nevezi (30. l.). Nemcsak botlás, hanem ízléstelenség is az, hogy Rudolf trónörökös haláláról ismétli a pezsgős palackkal való agyonverés pletykáját. Sikerült azonban olyan esetet is találnom, mikor a magyarázónak igaza van Ernst Ottóval szemben. 1884 jan. 11-én Tisza Kálmán nehezményezi Edelsheim-Gyulay távollétét, ez nem a főrendiház reformjának tárgyalásakor történt, amint azt Ernst írja, hanem csakugyan a vegyes házasságok tárgyalásakor.

Míg egyfelől elismerem, hogy a kötetben értékes és ismeretlen anyag került közlésre, másfelől mély szomorúsággal kell arra a bosszantó megvetésre gondolnom, amellyel a kiadó az olvasóközönségre tekint. Annál fájdalmasabb ez, mert nem egyedülálló jelenség. Mályusz Elemér a Magyar Szemlében már rámutatott arra a könnyelműségre, amely napilapjainkban tapasztalható komoly tudományos kérdésekkel szemben. Bizony példa bőven akad erre és a legszomorúbb, hogy a könnyelműség határa nem látszik, sem időben, sem térben.

Még a boldog békeidőben olvashattunk egy cikksorozatot ugyanabban a lapban, amely a most tárgyalt kötet anyagát közölte folytatásokban, az a cikksorozat napnál világosabban bizonyítgatott Horvát Istvánnal együtt elhúnytának vélt történeti dajkameséket; ugyanaz a lap nemrégiben eltemette a beteges, de Istennek hála máig is élő Reményik Sándort, — egy másik lap, amelyet intelligencia dolgaiban a legelsőik közé szoktunk számítani, szenzációhajhászás kedvéért szerencsétlen II. Lajos királyunk haláláról közölt kézzelfogható hazugságokat. A legszomorúbb a dologban, hogy közönségünk mindezt annyira elfogadja, hogy az ilyen alacsonyrendű szellemi «táplálékot» más lapok is jónak látják átvenni. Átlátom, hogy az ilyen közönség megérdemli a most ismertetethez hasonló «munkákat», de sajnálom, hogy nagy tőkével rendelkező kiadóink nem nyújtanak mást, olyasmit, amiből nem téveszmékkel telnék meg az olvasó feje. Struccgyomrú közönségünk patkót-üveget, tücsköt-bogarat, követ és kefét egyaránt lenyel, javára azonban csak normális eledel válhatik.

Török Pál.

Eugénia császárné.

Paléologue, Maurice: *Eugénie császárné vallomásai.* Fordította Szini Gyula. Genius kiadás. Bpest, év n. (1928).

A diplomata-írónak egyik legkiválóbb, talán legszebb műve. Olyan egyszerűnek tűnik föl az egész: egy sorozat interview. Csak-hogy az ilyenek megírásához is művész kell, még inkább művész kell ahhoz, hogy össze tudjon fűzni belőlük egy sorozatot úgy, hogy az valóban érdekelje az olvasót.

Az interview-k történeti eseményekre vonatkoznak, de az egésznek tagadhatatlanul újságírói alkotás-jellegét mintegy aláhúzza az, hogy a szerző az elmondottak idejében történt egyéb eseményekről is megemlékezik. Amint a napilapokban egyfolytában olvashatunk tárcát, regényfolytatást, személyi híreket, távirati tudósításokat, úgy hullámszik itt minden fejezetben Paléologue saját diplomáciai pályafutásának egy-egy emléke, a császárné vándorlásainak története, hát-terben a diplomata és a bukott császárné érdeklődésének főtárgya: a mindenkori diplomáciai helyzet egy-egy színfoltja. Ezeket a napi-híreket mint valami regényfolytatás kíséri Eugénia vallomásainak sorozata.

A mű e sokoldalúságából következik, hogy képet nyerünk a császárnén és az írón kívül több történeti alakról és eseményről.

Eugénia főjellemvonásának az érzékeny hiúság mutatkozik. Milyen boldog lehetett szegény, mikor előkelően megtagadhatta egy aktív minisztertől — a sokat emlegetett Delcassétól — a kihallgatást, amivel különben bizonyára kínos helyzettől kímélte meg őt. Mint szegény ember a gazdag rokonsággal, dicsekszik beszélgetései közben Eugénia «barátnéjával», Viktoria angol királynéval, emlegeti a tapintatos Ferenc Józsefnél és a tapintatlan Viktor Emánuelnél tett látogatását. Ferenc József a látogatás alkalmával egyetlen kitétetést viselt a mellén: a francia becsületrendet, amelyet III. Napoleon ajándékozott volt neki, a tapintatlan Viktor Emánuel fogadóterme viszont tele volt Bismarck, Vilmos császár és egy sereg német uralkodó képével, amelyeknek láttára Eugénia fölháborodva hagyta faképnél az olasz királyt. Az ő előadásában az uralkodók feleségei kávé-nénikéknek tűnnek föl, akik kisvárosi pletykák helyett országaik szövetségi és háborús terveit beszélgetik meg barátnéjukkal.

A császárné a multban él. A jövőt illetőleg naiv, azt képzei, hogy még eljöhét a császárság ideje Franciaországban! Legboldogabb emléke nem férjhezmenetele, ami őt trónra emelte, hanem fiának keresztelése, ami a dinasztia jövőjének biztosítására nyújtott reményt.

A történelem vádjaitól nem ijed meg ez a büszke nő; kitörő szenvedélyességgel vállalja az értelmi szerzőséget a mexikói kalandért, III. Napoleon meggondolatlan politikai terveiert; azt reméli, hogy mindezeket helyeselni fogja a jövődő történetírás. Nyíltan megmondja, hogy meg akarta mutatni a világnak a francia hadsereg elsőségét minden haderő fölött, nyíltan megmondja, hogy Franciaország megalázását látta volna abban, ha 1870-ben a porosz király garanciát nem ad arra, hogy porosz herceg nem fogja elfogadni a spanyol koronát.

Nyíltan megmondja, hogy ő férjével együtt remélte Ferenc József lemondását Velencéről Miksa mexikói császárságáért, az ő fejében tehát nem fordult meg, hogy amint neki és férjének kellemetlen volt Plon-Plon herceg nagyravágyása, úgy Ferenc József is nem azért «engedte» Miksát Mexikóba, hogy ennek fejében saját tartományairól mondjon le, hanem inkább azért, hogy Miksa távozásával jobban biztosítsa ezeket a tartományokat, amelyekben Miksa népszerűségkeresése kényelmetlenné kezdett válni... Nyíltan megmondja, hogy ő remélte Poroszország lemondását a rajnai tartományokról a franciák 1866-i semlegességéért való hála fejében. De tagadja, hogy a mexikói hadjárat okai közt szerepeltek volna a Jecker-féle bonok, — Paléologue Bismarck félelmével is bizonyítja,

hogy francia szempontból Eugénia gondolata volt helyes 1866-ban, mikor a július 5-i koronatanácson követelte a francia hadsereg előnyomulását a Rajnán át Poroszország ellen.

A császárné lelki energiája törhetetlen, ennek mintegy szimboluma a büszke, egyenes, császárnéi testtartás. Róla leperegnek az alattvalóként hódolni nem tudó történetírók vádjai, ő prédára leső párducként várja a kérdéseket, hogy szétmarcangolhassa a bennük rejlő gyanusításokat. Az író pedig, mintha gyakorlott vadász készülne fényképfölvételekre a nemes vadról, tudományos gonddal keresi a kérdéseket, amelyekre a válasz a legérdekesebb, legjellemzőbb lehet. Közben a beszédtárgy, az események kritikája és természetesen a stílus jellemzi az író is.

Nem volna francia a szerző, ha pikantériát nem szőne könyvébe. III. Napoleonnak tudomására jut, hogy féltestvérének, Morny hercegnek — Hortense királyné törvénytelen fia — szalonjában a főhelyen Hortense fejedelmi kiállítású képe függ a falon. Eugénia bizalmasan kéri Mornyt ennek a képnek eltávolítására. Morny herceg enged a kérésnek, de nem érti, mennyiben szomoríthatta ez a kép Napoleon császárt. Sem Eugénia kérése, sem Morny herceg állítólagos nyilatkozata nem mutatja, hogy anyáról van szó, a beszélgetés tárgya köztük egy sikamlós történet, amely Morny herceget talán csak annyiban érdekli, amennyiben a császárnak bosszantására szolgálhat.

És nem volna francia diplomata a szerző, ha néhány vaskos csapást nem mérne poroszokra és németekre. 1863 eseményeinél említi III. Napoleon fantasztikus tervezetéseit, de elhallgatja, hogy Napoleon a Rajna partját, esetleg Belgium déli (nagyobbik) felét akarta megszerezni Franciaország részére. A kisebb német államokat föl akarta osztani a poroszok és osztrákok közt, Lengyelországot föl szabadítva odaadta volna a szász királynak kárpótlásul, az oroszokat pedig Törökországból elégitette volna ki. Erről a francia nyereségre épített tervről (hiszen mindenki adott volna valamit azért, amit kapott, csak Franciaország zárta volna tiszta nyereséggel a mérleget) Paléologue szóról-szóra ennyit ír: «Egy nap, az 1863-i lengyel fölkelés idején arra a fantasztikus tervre vetemedett, hogy Szászország és Hannover királyait áttelepíti Dél-Amerikába a végből, hogy Közép-Európában területe legyen, amellyel megvásárolná Ausztria és Poroszország beleegyezését abba, hogy Lengyelországot állítsák vissza.» Tehát elhallgatja, hogy ebben az üzletben Napoleon akart nyerni, elhallgatja, hogy elsősorban Oroszország beleegyezését kellett volna megvásárolni.

Ugyanilyen elhallgatást látunk az 1866-i események kapcsán.

amikor megjegyzés nélkül hagyja Eugéniának azt a nyilatkozatát, mely szerint ők Mainzot, a rajnai tartományokat csak a nagy porosz diadalok után követelték kárpótlásként és még később gondoltak Belgium és Luxemburg meghódítására. Paléologue előtt aligha volt titok az, amit a bécsi állami levéltár adatai alapján világosan kimutatott Oncken: Eugénia a Rajnapart, sőt Belgium meghódítását is tervbevette már 1863-ban. (*Die Rheinpolitik Kaiser Napoleons* III. első kötet, 3—6. és köv. II.)

Az csak természetes, hogy Paléologue kitart a mellett, hogy az emsi táviratot Bismarck meghamisította; francia diplomatától értjük az ilyen fölfogást, de a történezt egészen a dilettánsok közé szorítja az, mikor az 1903-as évek eseményei kapcsán fölkiált: Anglia gyönyörrel fog ellenállani Németország világhuralmi törekvéseinek. (60. l.) Paléologue okvetetlenül és nagyon is tudhatja, hogy Anglia még pár évvel azelőtt a «világhuralomra törekvő» német birodalomhoz kersett kapcsolatot Oroszország és — Franciaország ellen.

De az olvasó nem az igazságot, hanem a szépségeket keresi olvasmányaiiban és azokat megtalálja Paléologue műveiben.

Mily nagyszerű kérdéseket tud fölteni ez az ember! A közönségnek szenzáció, a szakembernek újdonság a felelet, a beszélgetések kerete pedig a modern életélvezet finomabb formáinak leírása.

Az íróhoz méltó a fordító, Szini Gyula. Nem volt könnyű föladata, de kitűnően oldotta meg. Lehet apró kifogásokat emelni ellene, de a kifogásoknak nem fog mindenki igazat adni. Lexikonok is fölkapták azt a szokást, hogy az idegen személyek keresztneveit idegen alakban adják vissza, tehát: Mathilde, Eugénie, Jérôme, Friederike, Maurice és így tovább. Van igazság abban, hogy sokszor a keresztnev alakja árulja el olyanok nemzeti hovatarozóságát, akikét családnévükből megítélni nem lehet; a nevek idegenszerű írásában mégis szorosabb mértéket tartanék, mint ez ma szokásos. Eugénia császárné nem volt és előreláthatólag nem is lesz olyan sok, hogy velük szemben szükséges volna ilyen elővigyázat. Nem kifogásolom azt, mikor uralkodók egymásról szóló nyilatkozatában meghagyja a «cousin» szót, ezzel még jellemzi is azt, hogy az illetők közt vérrokonság nincsen; fölöslegesnek tartom a Crédit Mobilier nevének magyarázatát, vagy ha azt zárójelben adja a fordító, akkor fordítsa le zárjelben a Prince Imperial kifejezést is, — ezt franciául nem tudó olvasók közül kevesebben fogják megérteni, mint a világhírű bank nevét. «Biztonsági ellenszerződés» helyett az irodalomban elfogadott «viszontbiztosító szerződés» szót hagytam volna a szövegben.

De amint a fölhozott példákából is látszik, komoly kifogásolni

való alig akad, a fordítás szépségeit zavartalanul lehet élvezni. Csak egy kis mintát a fordításból: «Narfényes és gyöngéden finom délután, mint valami júniusi reggel. A tejszínes azurkék égen a levegő csodálatosan vibrál. A ház közvetlen közelében ezernyi sárga, kék, rózsaszínű, fehér, mályvaszínű, skarlát virág remeg a napfényben. A park többi részében komorabb növényzet . . .» Aki így tud fordítani, az maga is művésze a nyelvnek.

A könyv kiállítása is ízléses, de ezt a figyelmet meg is érdemlik azok, akikre a kiadó ennek a műnek kiadásakor számíthatott.

SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A VILÁG-BAN.

Gróf Széchenyi Istvánnak a *Hitel*-ben olvasható sajtópolitikai eszméiről írt tanulmányomban¹ említettem, hogy Széchenyi sajtópolitikai álláspontja egységes, és hogy a *Hitel*-ben talált idevonatkozó nyilatkozatait többi műveiben vagy megismétli, vagy kiegészíti s részletek tekintetében bővíti, de velük ellentmondásba nem kerül. Következésképpen : amiket a *Hitel*-ben erről a tárgyról olvastunk, azok nemcsak ad hoc érvek ennek a könyvnek gondolatmenetéhez, hanem egyúttal Széchenyi minden művét átható s minden tettét irányító állandó eszmevilágának, lelkének jellemző elemei is.

Előző tanulmányunk eredményeit, megállapításait felesleges lenne ismételni ; mellőzni fogjuk tehát itt Széchenyi azon sajtópolitikai eszméinek ismertetését, amelyekkel a *Hitel*-ben már találkoztunk. Sajtópolitikai, közvéleménypolitikai álláspontjának csak az ezeken kívül álló, kiegészítő és részletezésben új nyilvánulásait fogjuk itt ezúttal tárgyalni, amikor ugyanabból a szempontból a *Hitel* után most Széchenyi István *Világ*-járól szólunk. Célunk pedig változatlanul ugyanaz, amely eddig is vezetett, vagyis : hódolni Széchenyi nagysága előtt és igazságait hirdetni az új nemzedék számára.

A *Világ* gróf Széchenyi István irodalmi alkotásának a *Hitel* után második kimagasló műve. Teljes címe : *Világ vagyis Felvilágosító Töredékek: némi hiba s előítélet eligazítására.*²

¹ *Budapesti Szemle* 1929. évi januári számában.

² A hivatkozások a *Világ* első kiadására vonatkoznak, melyet Fűskuti Landerer nyomtatóintézete adott ki Pesten 1831-ben.

A *Hitel*-nél sokkal terjedelmesebb. A «Jó akaróimhoz» című ajánlást egy négyoldalas bevezetés követi, «Az egész munka veleje» címmel, melyből megtudjuk, hogy a *Világ* tulajdonképpen a *Hitel* magyarázata, ennek mintegy második kötete s egyben válaszirat és cáfolat a *Hitel*-ről megjelent és elhangzott rosszaló bírálatokra, — elsősorban pedig és csaknem kizárólag gróf Desseffy József *Taglalat*-jára. A bevezetésre következik a harminchatoldalas előszó, amelyből az első tizenhat oldal még az olvasóhoz szól, míg a többit és innen végig az egész művet — tegező modorban — Széchenyi magához gróf Desseffyhez intézi. A tárgyalás maga ötszáz-tizenhat oldalon kilenc fejezetre oszlik, tizedikként a huszonöt oldalnyi «Végszó» csatlakozik és 7 oldalnyi «Magyarázatok».¹ Közöljük jellemzésül és tájékozásul a kilenc fejezet címét: «Ön- és körülmény-isméreti töredékek.» «A Taglalatban előforduló néhány állítás.» «Szerencsétlen ideák.» «Vallomások.» «Ész és szív.» «Egyesületek.» «Casino.» «Pesti lóverseny.» «Töredékek egy angol leveleibül.»

A *Világ* stílusa a *Hitel*-énél nehezkesebb. Önálló olvasmányként már csak azért is alig tarthat számot az érdeklődésre, mert az olvasótól mintegy megköveteli, hogy előbb a *Hitel*-t és Desseffy *Taglalat*-ját is elolvassa. Nehezen gördülő mondatai, szétágazó előadása, gyakran ismétlődő s a tárgyalás vezérfonalával csak lazán összefüggő személyes vonatkozások természetes magyarázatát adják annak, hogy a *Világ* a *Hitel*-nél is kevésbé olvasott könyv. Ám mégis, aki olvassa, értékes jutalomhoz jut: közelebb férkőzik Széchenyi lelkéhez, jobban megismeri a magyarság haladásának útjait, lehetőségeit, gátjait, — száz év távlatában pedig e könyv időszerűségeiből újabb fontos igazságokat ismerhet fel.

*

Az államtudomány és a közjog bölcselete szerint a sajtó szabadsága, túl az egyéni, emberi szabadság körén, ennél magasabb értékű s jelentősebb valami: közszabadság, al-

¹ A könyv végén a *Hitel* fordításáról szóló pár oldalas «Jelentés» van.

kormánybiztosíték. Tudjuk másfelől, hogy a közvéleményre való befolyásának nagysága folytán a sajtó nagyhatalom, amellyel az ember csodákat művelhet, vele visszaélve viszont mindent, ami szép, nagy, jó : elcsúfíthat, összedönthet, megronthat. Törvényhozási feladatként tehát az jelentkezik, hogy a sajtó jogát ebből a két szempontból kiegyensúlyozva kell szabályozni. Jó tehát a tételes sajtójog, ha egyrészt teljes épségben megtartja a sajtó alkotmánybiztosító erejét, másrészt ugyanakkor, amennyiben lehet, megakadályozza, amennyiben pedig megakadályozni előre nem lehet, legalább megtorolja a visszaélést.

Vizsgálva Széchenyi erre vonatkozó álláspontját, látjuk, hogy a sajtószabadság jelentőségét, szükségét hangoztatja. Azonban a *Világ* éppen úgy, mint a *Hitel*, nem alkotmánypolitikai problémákat boncolgat, hanem országunk kulturális és gazdasági haladásának útjait ismerteti ; a sajtószabadság alkotmánybiztosító szerepéről a *Világ* nem is szól, hanem csak kulturális jelentőségéről, amiről igen tanulságos képet ad. A másik szempontból is inkább csak közvetve nyilvánul meg álláspontja, a sajtóval való visszaélés kérdését kifejezetten nem is a *Világ*-ban, hanem a hozzákapcsolt s a *Hitel* fordításáról szóló *Jelentés*-ben érinti, ahol ezeket mondja :

«A sajtói rendszabásról, röviden kimondva ítéletemet, azt hiszem : Legyen szabad kinyomatni mindent, de bűnhődjék az anarchiát javasló, veszedelmes magot hintő, rágalmozó : vagyonával, személyével, vérével.»¹

E szavaival a sajtószabadság nyílt hívévé szegődik Széchenyi, ami azért is természetes, mert akkor a magyar betű azt az előzetes cenzurát sínylette, melynek titkos, de tudott irányító akarata Bécsben, az idegen kormányzati érdekek tényezői közt székelt. Szerinte tehát legyen szabad a sajtó, de bűnhődjék, aki a sajtót arra az útra viszi, melyet mai politikai szótárunkban destrukciónak nevezünk, s bűnhődjék : vagyonával, személyével, vérével.

¹ E jelentés a könyv lapszámozásában az 540—544. oldalakra esik, de lapjai számozatlanok. Idézett szavai az 543. oldalon olvashatók.

Gondolatvilágáról keresett képünket szépen kiegészítik következő eszméi, melyek nem szólnak különösen sajtótörvényről, hanem általában törvényre vonatkoznak :

«A kemény törvény becsületes emberre nézve nem büntetés, hanem ajándék, a féktelen s becsületesre nézve pedig a legnagyobb szükség, kit pártolni nemcsak a legoktalanabb igaztalanság, de egyszersmind a törvények legnevetéses paródiája, melyek nem azért vannak, hogy azok mögé bújhasanak s rejtőzhessenek a csalárdok, szótörők, gondatlanok stb., hanem hogy azokat a törvény, ha el volnának bújva s rejtezve is, napvilágra rántsa, s velök irgalmatlanul, de igazságosan bánják tetteiként.»¹

Érdemes elmélkedni ennek a tanításnak bölcseségén és a nagy igazságon, melyet tömören kifejt; hiszen a mindenkori törvényhozás, bíraskodás, végrehajtás célját és helyes irányát egybefoglalta itt Széchenyi és mondása nemcsak általában, hanem sajtópolitikai vonatkozásban is örökérvényű marad. Ugyancsak helytálló sajtópolitikai kapcsolatban is a törvényről általában mondott e szavai, melyek azért is figyelmet érdemelnek, mert a társadalmi béke biztos eszközét is megjelölik :

«A törvények, ha tökéletesen igazságosak nem lehetnek, — minthogy azok olyanok valóban mindig nem is lehetnek — inkább a tehetetlent, mint a hatalmast pártolni hajoljanak, mert a hatalom hajdan, most és a jövőben is, — s míg ember ember marad, mindig könnyebben tudott és fog magán segíteni, mint a tehetetlenség.»²

De nemcsak helyt áll ez a gondolat, hanem érdemes belőle ki is indulni és tovább következtetni, amikor is mindkét szempontból — az alkotmánybiztosíték és a sajtószabadsággal való visszaélés szempontjából — figyelemreméltó eredményhez jutunk. A kedvezés és a hatalom méltányos megosztása ugyanis azt követeli meg a jó sajtótörvénytől, hogy egyrészt a törvény a kormány s az államhatalom birtokosaival szemben a sajtót védje meg mint gyengébbet, s biztosítsa a jogos bírálat szabadságát, másrészt, hogy ne kedvezzen

¹ 407. és 408. oldal.

² 432. és 433. oldal.

akkor a sajtónak, amikor az a maga hatalmával a közérdek vagy a magánosok kárára, sérelmére visszaél.

Habár a sajtó alkotmánybiztosító szerepéről Széchenyi nem szól a *Világ* lapjain, a sajtószabadságról és ennek ellen-súlyozásáról, a büntetésről és helyreigazításról alkotott állás-pontját kiegészíthetjük még azokkal az idézetekkel, amelyek-ben a szabadságról nyilatkozik, melyekről tehát épp ezért itt kell megemlékeznünk :

«A szabadság legfőbb jó ; s ekkép bizonyos, hogy az soha nem lehet vad, tudatlan, rest s önkényes ember sajátja, hanem csak azé, ki nemesített keblétül ösztönöztetve, s csinosult értelme által vezetve, szintúgy meg tudja becsülni mindenkinek sorstul nyert sajátját, valamint önmaga tulaj-donát védelmezni bátor — szóval : kinek nem ajkin forog csak, de törülhetetlen betűkkel szívébe is van vésve a ke-resztény vallásnak mindent kimerítő javaslata : — Amit magadnak nem kívánnál, másnak se tedd.»¹

Széchenyi szerint nem az az igazi szabadság, amely magá-nak mindent megenged és másra nem tekint. Ezért magát a privilégiumot is helyteleníti, mert másra sérelmes jogi hely-zetet lát benne. A maga magyar nemesi kiváltságában még en-nél is többet, a magyar nemzet haladásának akadályát látja, kész tehát e privilégiumát megszüntetni s legnagyobb öröme-ként a nemesi jogosítványok törvényben való eltörlését említi.

A szabadságról általában szóló gondolatait a sajtószabad-ságra értelmezve nagyon tanulságos megállapításokhoz ju-tunk : «Van sok . . . ki magát tökéletesen szabadnak tartja, ha . . . vámot nem fizet . . . a közönségnek bármely nagy megbántásáért vagy botránkoztatásáért személyéhez nem férhet semmi . . . » — mondja a *Világ*,² ám ez nem szabadság, hanem álszabadság, mely «karöltve jelenik meg a szűkölkö-déssel vagy sequestrummal».³

Ma már — elmondhatjuk — ilyen szabadságra nem is vágyik senki. Sajtópolitikai vonatkozásban sincsen komoly érdekelt fél, sem kiadóvállalat, sem nyomdász, sem szerkesztő, sem író, sem olvasó, aki ily teljes «szabadság»-ra, a sajtó

¹ 384. oldal.² 382. oldal.³ 383. oldal.

privilegiumára, törekednék. S ha vannak ily óhajok, ezek demagógia céljaiból fakadók, megtévesztésül indulnak útnak a jelszavakra figyelő profán tömegek felé, — soha be nem váltható — ígéretképpen.

Az ilyen álszabadság, az ál-sajtószabadság is, romlásba visz. S ha Széchenyi hajlandó privilegiumáról lemondani és e lemondás folytán ráháruló terhekre önmagát kötelezni, nemcsak azért teszi ezt, mert — mint mondja — «igazságszeretetet készit arra — ami már magában is elég ok, — hanem mert agyvelőm világosan mutatja, hogy mostani világban azt, ki semmiben nem akarja megkötni magát, előbb-utóbb mindenben meg fogja kötni az igazságos idők szelleme».¹

Ugyanakkor, midőn a privilegium ellen s az igazi szabadságról mondott gondolatait a sajtó privilegizálása ellen is helytálló érvnek és az igazi sajtószabadságra is ráillőnek tartjuk, azt is meg kell állapítanunk, hogy ugyancsak az is áll a sajtóra vonatkoztatva is, amit a verseny nélkül való, monopolisztikus helyzetről mond :

«A sajtószabadság még nem elég az előmenetelre, nagyobb civilizációra, hanem ahhoz bizonyos vetélkedés is szükséges.»² S valóban : az ilyen helyzet sokszor hatalmi túltengéshez, sokszor pedig tespedéshez, a színvonal süllyedéséhez vezet. Példaként vegyük a sajtó életében a szaksajtó köréből azt az esetet, amikor valamelyik szakmának egyetlen szaklapja van, s figyeljük meg a színvonalnak csaknem mindenkor bekövetkező emelkedését, amint egyedülállása véget ér és vetélytársa vagy több ilyen akad.

*

A szabadságról elfoglalt álláspontjával összeillik az, amit a sajtóval, a gondolatközléssel való visszaélésről, a sajtó hibáinak ellensúlyozásáról a *Világ*-ban olvashatunk. Láttuk már, hogy szerinte «vagyonával, személyével, vérével» kell bűnhődnie annak, aki anarchiát javasol, veszedelmes magot hint, rágalmoz. Ezt a szigorú álláspontot meg is ismétli,

¹ 392. oldal.

² 337. oldal.

ugyanakkor azonban a bíráló enyhe, megértő gyakorlását kívánja :

«Rossznak magvát hintő könyveket megigazítani s veszedelmes következtetéseket, ha másként nem lehet, tüzzel, méreggel, tűrhetetlen gúnyfulánkkal rontani és megsemmisíteni, ítéletem szerint kötelesség ; de jószándékú, ártatlan s csak rosszul s hibásan írt munkát ökrendő szidalmakkal lemennydörgeni, s dühös tajtékkal önteni le, vétkesnek találok.»¹ A könyvek, sajtótermékek hibáinak megigazítását a közvéleménynek az igazság felé való irányításáért, tehát magas közérdekből, tartja fontosnak. «Tévedéseket helyrehozni kötelesség ; mert nincs veszedelmesebb s csábítóbb oly okoskodásoknál, melyek csak suppositiókra s előítéletekre vannak állítva, ha minden felvilágosítás és eligazítás nélkül terjedtebb kört foglalni engedtetnek. A balvélekedések és esetlen hiedelmek még nagyobb gyökereket vernek, s a való helyett, hogy mindjobban fejlene ki, még nagyobb homályba vonul a közönség elől.»²

Érdelemleges legyen tehát a bíráló, igazítsa ki a tévedést, alkosson, legyen ez is egy lépés előre. De ne feledje a bíráló, hogy a meg nem értés, a túlzás könnyen visszariasztja a kezdőt, akiből helyes kritikával esetleg értékes tényezőt lehet nevelni. Ezért mondja Széchenyi, hogy akkor bimbózó irodalmunk és színművészetünk virágzását könnyen megakadályozhatja a túlzó követeléssel előálló, mindent lebecsülő bíráló, tehát «érzékeny, szíves oktatással» kell bírálgatni a kísérleteket, a jószándékú kezdeményezést, míg a nagy «Rewiewk» ideje is eljön, míg «azoknak is fog ütni az óra majd»,³ és a szigorú kritikának is, mely a kezdeten túljutott szellemi tevékenységnek igazi, elengedhetetlen kifejlesztője.

«A kritika általánosan nemcsak hasznos, de legszükségesebb is, s míg szoros, kemény, s égetésig gúnyoló bírálás nem hozand ítéletet honi könyveinkről, addig, közönségesen szólván, ízlésünk egészen kicsinosult nem leend.»⁴

*

¹ 246. oldal.

³ XXX. oldal.

² XVI. és XVII. oldal.

⁴ XXIX. oldal.

A sajtószabadság szükséges voltáról és a vele való visszaélés ellensúlyozásáról ezeket az eszméket olvashatjuk a *Világ*-ban. Gróf Széchenyi István közvélemény-politikai álláspontjáról ezekből a szempontokból újabb kiegészítő részeket kaptunk. Általános politikai meggyőződéséből fakadnak alábbi idézetei, melyek a mindenkori tételes törvényeknek megváltoztatására és reformokra, újításokra vonatkoznak és amelyek sajtójog-politikai szempontból is teljes mértékben igazak.

«Szeretném tudni, belső jobb organisatiónk ellen ki lehetne? A kormány? — ne toljuk arra, mert annak . . . eszes, gazdag, erős és hív jobbágy kell. A törvények tehát? — azokra se fogjuk, mert azokat szükség szerint s szabad új egyezségek által javítani, változtatni, sőt eltörölni is lehet, mint egészen újakat is alkotni. Mi egyéb tehát? Semmi más, mint a szerencsétlen ideák lenyomó hatalma.»¹

«S kérdem, vajjon mi józanabb: egy törvényt úgyszólván világra hozott előítélet sugtában javítlan hagyni-e . . . , vagy azt annyira igazítani, hogy csalárdon, rendsértőn és féktelenen kívül az egész nagyközönség annak oltalma alatt bátran örüljön személyi s vagyoni sajtósága és szabadságának?»²

E két felvetett gondolat a törvények igazi feladatára és igazi céljára mutat rá. Törvény, sajtótörvény is természetesen, éppen úgy változásra szorul az élet más és más követelményeinek, igényének, az idők szellemének megfelelően, mint ahogy változik a nemzet akarata is, amit a törvény hivatott kifejezésre juttatni. Baj és kiszámíthatatlan kárral járhat, ha a törvényhozók kezében nem formálódik a már meglevő tételes jog a nemzet igazi akarata és igazi szükségéi szerint. Hiba lenne elsiklani Széchenyi idevonatkozó, államférfiúi nagyságát olyan hatalmas méretekben feltáró mélységes megnyilatkozásai felett, melyek éppen erre vonatkozóan minden korok és minden nemzetek számára olyan igazat mondanak:

«Inkább akkor kellene magunkat reformálnunk, mikor az idő még a mienk s kezünkben a hatalom, és ekkép mi

¹ 192. oldal.

² 420. és 421. oldal.

jelelnék ki a változások útkörét; mintsem addig várjunk, — mert hiába! haladnunk kell — míg vagy igen kevesen vagy igen is sokan fognak minket reformálni, és sem az idő, sem a hatalom nem lesz többé a mienk, s idegen kéz tűzendi ki további pályaköreinket!»¹ «Az Idő szelleme minket is viszen.»²

Szép szavak, mély gondolatok; igazak! Az Idő szelleme tényleg visz mindnyájunkat. Rajtunk múlik azonban, hogy sodrát kihasználjuk, vagy hogy elveszünk általa. Széchenyi e mellett nem mondja, hogy hódoljunk a mindenkori divat szerint felszínre került elméleteknek és javaslatoknak, és azt sem mondja, hogy a közvélemény csálhatatlan, aminthogy távol áll attól is, hogy a közvéleményt és az Idő szellemét azonosítsa egymással. Sőt inkább mindezeknek bölcs mérlegelését ajánlja, mielőtt tettekre váltanánk őket.

Így figyelmeztet arra, hogy «csak ne áldozzuk fel saját véleményünk vagy teoriánk fenntartása végett magát a dolgot»,³ hiszen a teóriák sokszor gyenge alapokra állítatnak: «A természet örök törvényei, melyeket nem ember, de felsőbb hatalom szabott, nem úgy állanak, mint azokat a tudatlan — s annál hiúbb, mennél tudatlanabb — ember magának képzi, teoriázza s kívánja, hanem . . . annak törvényeit csak azok fedezik némileg fel, akik a nemző okok nyomozását nem könnyűnek, de igen nehéznek tartják, s kik nem annyira ön eszökben s combinatióikban, mint inkább mások tapasztalásaiban bíznak.»⁴

Mérlegeljük a teóriákat, mielőtt általánosságban alkalmaznók. A kételkedés, bizonyos gyanakvás, mindenkor jogosult, mert sokan szólnak hozzá a legkülönbélebb tárgyakhoz kellő szakértelem és tudás nélkül. Pedig «ki minden tapasztalás nélkül oktatólag írka-firkál, nem cselekszik kevésb negéddel és arrogantiával, mintha vak a színtudományra akarná embertársait oktatni.»⁵ A javaslatok elbírálásánál számos esetben lehetővé válik a kísérlet, ezáltal pedig kis arányban ki lehet vizsgálni a javasolt eljárások előnyeit,

¹ 275. és 276. oldal.³ 445. oldal.⁵ 491. oldal.² 283. oldal.⁴ 492. oldal.

hátrányait. Maga Széchenyi a *Világ*-ban is gyakorlati úton kíván bizonyosságot szerezni több elgondolásról, így ajánl a magyar lótenyésztés, borkivitel stb. tekintetében próbát, mondván: «A factum többet fog tanítani, meggyőzni s ideáinkat jobban eligazítani s józanítani, mint irka-firkálások.»¹

Reformáljuk magunkat tehát, ha kell, amikor kell s ahogy kell. Kövessük, nem az okvetetlenkedők eszméit, nem a hivatlanok javaslatait, sem a közvélemény felkapott elveit, jelszavait, hanem az Idők szellemét. Kövessük, ne legyen terhünkre még a mult emléke sem, a multa való tekintetek sem. Mert «ha ma támadnának fel: sem a Phoeniciaiak ügyes hajósok, sem a Siciliaiak Archimedessel együtt practicus eröművészek, sem a Rómaiak Columellával összeleg és egyetemben nagy gazdák stb. nem lennének.»² Igaz ugyan, hogy «a jelenkor a régiek tudományára alapítá további előmenetét, úgy mint a régiek a még régiebbekre az övékét, s a mai idő a jövő századoknak lesz legbizonyosb alapja»,³ mégis — Széchenyi mondja ezt is: — «a mult a halál, jelen s jövő az élet, s így az élő embernek nem a multban, hanem a jelen s jövőben van igazi helye.»⁴

Politikus és kodifikátor, jogász és filozófus egyaránt álljon meg ezek előtt az idézetek előtt egy pillanatra, mert megérdemlik az elmélkedést. Az úgynevezett történelmi osztály képviselője mondja e szavakban, hogy a haladást cseppet se szabad kockáztatni a visszatekintés veszedelmeivel. Az, aki a multat igen nagyra tartja, aki a hagyományok erejét tiszteli, aki ősök műveit látja a jelenben: ez a valaki mondja: a mult a halál. A haladás irányát a *Salus rei publicae*, a jelen és a jövő szabják meg. Nincs ennél realisabb realpolitika!

A haladás, amelyet az Idő szelleme követel, Széchenyi szerint kettős: erkölcsi és fizikai; az előbbi a fontosabb,

¹ 483. oldal.

² 223. oldal.

³ 224. oldal.

⁴ 222. oldal. Ebből azonban ne véljük, hogy a mult tanulságait Széchenyi kicsinyli, mert pl. az 51. oldalon azt mondja, hogy a mult leghívebb tükre a jövőnek.

nélküle az utóbbi csak rövidletű sikerekre mutathat rá. A sorrend megfordítása végzetes, és ezért mondja: «Elszomorodám, hogy egy oly hazában, melyben annyi teendő s felemelendő van, a nagyobb rész inkább tetejére akarja és törekedik állítani a hazai előmenetel építményét, mint annak örök természeti sarkalátira.»¹ A sorrend megfordítása hasztalan erőfecsérést, elhibázást, a «kezdetek eldülését» vonja maga után s a közértelem fejletlenségét. Ezért kérdi:

«A közértelem s nemzetiség, a honszeretet s közlélek anyja pedig mikép fejlődhetik szaporább s bizonyosabban ki, mint a lélek organuma, a nyelv bővítése, nemesítése s felemelkedése által?»²

Közértelem, szellemi és fizikai haladás, nyelvünk fejlesztése tehát azok a szempontok, melyek alapján itt a *Világ* gondolatait még csoportosítanunk kell, hogy Széchenyi közvéleménypolitikai elgondolásáról teljesebb képet adhasunk.

*

Fejtegetéseink, ismertetéseink során — látszólag — eltávolodtunk a közvélemény és sajtópolitika körének határától. Most azonban ismét közelebb jutunk a kör központjához: a sajtóhoz. A sajtó ugyanis közművelődési tényező, hiszen még az oktatás célzata nélkül forgalomba került sajtótermékek is — könyv, újság vagy ábra legyen az — van, vagy legalább is lehet, jó vagy rossz művelődési hatása. Ma kultúrpolitika nem lehetséges sajtótermék nélkül; s csupán egyoldalú lehet, ha a sajtótermékeknek csak egyes, nem pedig valamennyi típusával számol. Sőt ilyenkor nemcsak egyoldalú, de könnyen hiábavaló is, mert a figyelembe nem vett típus a többi típus eredményeit könnyen megsemmisítheti. Sajtópolitika sem lehetséges azonban, ha felejt a sajtó kultúrpolitikai feladatát és jelentőségét. Az sem lehet ugyanis önmagáért és célja az egész politika jóságát, helyességét biztosítani, elősegíteni; helyes sajtópolitika tehát támogatja, kiegészíti a kultúrpolitikát s nemcsak a közvélemény és köz-

¹ 361. oldal.

² 368. oldal.

hangulat helyes alakulását akarja előidézni és vezetni, hanem egyúttal vigyáz a közművelődés színvonalára és emelni igyekszik azt.

Tudásra törekednünk mindannyiunknak kötelessége is és egyúttal érdeke is. Széchenyi szerint : «A hatalmas Isten az embert, mint halhatatlan lélek birtokosát gondolkozásra, jó és hasznos tettek végbevételére s csak az országlás-szabta törvények tisztán szembetűnő erejöknek hódolni teremté.»¹ A Teremtés akaratának tesz eleget az, aki önmagát műveli s másnak művelődését előmozdítja, amint hogy «ki embertársának részint lelki, részint testi tehetségeit pozitíve vagy negatíve csonkítja, ellenségesen cselekszik vele ; úgy nemkülönben az sem tesz jót vele, ki érette gondolkodik s dolgozik ; s így embertársának csak az a legjobb és leghívebb barátja, ki testi-lelki erejét kifejti, előmenetelére módot ad, s hozzá így szól : fáradozz s magad lész jobb-léted szerzője.»²

S ez nemcsak egyénekre vonatkozik.

«Nemzetekkel szint így áll a dolog. Sem azok közt, melyeken vad önkényuralom uralkodik, s hol gondolkozni s tenni nem tanácsos, — sem azoknál, hol csak a kormány gondolkodik és tesz, nem fejlődhet ki tökéletesen a lelki rugósság, a nemzeteknek a legjobbtevőbb élet-principiuma, mely a sokaságot, midőn azt practica életbe helyezi, az elkeseredett szolgaságnak, rakoncátlan képzeletnek s meg nem főtt theoriának mindazon veszélyitül ója s menti meg, melyek szolgálta vagy elaludt nemzeteket annyiszor vérbe borítani, vagy elgázolni szoktak.»³ Jobb körülményekhez, függetlenséghez, igazi szabadsághoz vezet tehát a kultúra és így elsőrangú érdeke is az embernek, emberiségnek.

A tömegek kormányozhatóságának szempontjából sem állítható, hogy a nép minél szélesebb rétegének minél nagyobb műveltségre való emelése káros következménnyel járhat. Bölcs kormányzat ezt az elvet nem követheti. «Ne higyjük, a kormány az otrombát, a tudatlant kedvelné, mert senki sem kedveli a szegénységet s ép velejű embereknél nagyobb kincse a kormánynak nincs.»⁴ «Anomália, hogy egy bölcs

¹ 48. oldal.

² 326. oldal.

³ 326. oldal.

⁴ 114. oldal.

fejedelem híg velejű alattvalóit, kiknek semmi consequentia éltökben, jobban kedvelhetné, mint azon jobbágyit, kik velejöknek valami consistentiát iparkodnak adni, s napjaitkat nem fecsérlik el, hanem tetteiket józan planum szerint rendelik s folytatják.»¹

A fejedelemnek, népnek, mindegyik polgárnak egyaránt érdeke a műveltség. Mert «valjon mi virágoztat egy országot, bár fekvése nem kedvező, s hervasztat egy másikat, bár fekvése felette kedvező? S ugyan hol van e titkos majd élet-, majd halál-ok rejtve? A lakosokban! A bölcs, sziklák közt kertet állít elő s a tudomány még Palmyra fővényire is bájrt ruház; a buta ellenben a legmosolygóbb vidékekre is gyászlepleget von s még Arkadia virányit is szomorú vadonsággá díszteleníti.»²

A művelődés előmozdítása nagy jótett, kötelesség. Miként a *Világ* tanítja: «Köz intelligentia, egyedüli valóságos erő; ennél előbb-utóbb nagyobb hatalom nincsen; s azt a lehető legnagyobb magasságra fejteni legszentebb hazafiúi kötelességünk; mert annál nagyobb jót nem tehetünk hazánknak.»³

Ebben a nagyjelentőségű jócselekményben nagy tevékenységet fejthet ki a sajtó, melyre ez éppen úgy kötelességként hárul, mint a kultúrpolitika minden tényezőjére. A sajtó munkásainak e kulturális célt is szem előtt kell tartaniok, a sajtópolitika pedig biztosítsa, hogy e kötelességet teljesíthetik is és teljesítik is.

A sajtó nagy kulturális jelentőségéről Széchenyi nyíltan vallja a *Világ*-ban, hogy azt sokra értékeli. Többek közt ezt is mondja: «Volnának mélyebb sarkalatok is, tagadhatlan, melyek nemzeti értelmességünket határ nélkül szaporább s bizonyosabban nevelnék, mint egy tudós Társaság, Casino s több eféle egyesítő intézet, mint teszem például: nemzeti pedagógiák, községnevelő iskolák, sajtói szabadság s. t. i.»⁴ Vagyis a sajtószabadság kultúrpolitikai fontosságát Széchenyi többre tartja az akadémiákénál is. Ám ne feledjük itt azokat

¹ 116. oldal.

³ 282. és 283. oldal.

² 338. oldal.

⁴ 369—370. oldal.

az idézeteket, amelyek a sajtószabadsággal visszaélőkről és a hibák kijavításáról szólnak, s amelyekből láttuk, hogy a sajtószabadságon Széchenyi nem valami önmagáért élő, a közérdek felett álló, sérthetetlen privilégiumot ért.

A sajtópolitikusnak át kell éreznie, hogy egyben kultúrpolitikus is. Az írónak, az újságírónak át kell éreznie, hogy akarva, nem akarva tanít, vezet; lelkiismeretében éreznie kell a felelősséget, amelyet vállalt azért, hogy mire tanít, hova vezet.

Az írás — akár tudomány, akár művészet — az írás szent!

«Minden hasztalan szó idő-ölés, minden oly írás pedig, melynek célja nem ember-javítás s nem az emberiség jobbléte, előbb-utóbb felébreszti a Nemesist.»¹ Az írás igazi célja tehát ember-javítás, vagyis a haladás, az erkölcsi és fizikai haladás elősegítése. Amiképpen pedig szent az írás, azonképpen szentségtörés az írással visszaélni. Sőt még a hivatlanul, avatatlanul való írás is elítélendő: «Nagyobb szemtelenség alig van, de egyszersmind keményebb büntetésre méltó is, ítéletem szerint, mint másokat oktatni akarni ahoz kívántató tulajdon nélkül».²

Mennyivel kevesebb baj lenne, ha ezt a gondolatot megszívlelték volna s megszívlelnék!

*

A sajtópolitikának a kultúrpolitikához való viszonya kölcsönös, de e kölcsönösség nem kizárólagos. Mindkettőnek nemcsak egymással kell összhangban állani, hanem a politika többi ágaival is. Mint már mondtuk: a sajtópolitika nem lehet önmagáért, ugyanezt kell a kultúrpolitikáról is mondanunk: nem jó politikus, aki az összeség egyetemes érdekét nem figyeli, hanem csak részleges, bizonyos szempontból kapott horizontját tekinti a mindenség határának.

Modern, ritka szociális érzékre vall s a sajtópolitikus feladatát is érinti Széchenyi következő gondolata:

«A . . . közértelmiség . . . semmi által nem fejlődhetik ki oly hathatósan, mint midőn a lehető legnagyobb rész oly

¹ 245. oldal.

228. oldal.*

állásba helyeztetik, melyben végzett munkája után még olvasásra és gondolaturlódásra is fenmarad egy kis idő s az élet legelső szükségei kipótlása után, egy kis tehetség könyveket vásárolni, az idő s értelmesség józan lelkével előhaladni.»¹ Hogy e gondolat mennyire örökérvényű, azt igazolhatják mindazok, akik az iskolánkívüli népművelés súlyos feladatát kívánják megoldani és ebben munkálkodnak. Bár korának műszaki felkészültségéhez alkalmazkodva Széchenyi István csak olvasásra gondolt, azaz könyvre és lapokra, tétele ma is, sőt a műszaki haladás folytán és az emberi igények változására tekintettel, fokozottan érvényes, így a könyvön, lapokon kívül más kultúreszközökre vonatkoztatva is, első sorban a rádióra és bizonyos fokban a filmelőadásokra is.

Annál a tömegnél, melynek az élet hajszája a pihenésre időt nem ad s mely nyomorban tesped, annál megtorpan a kultúrpolitika, mert az ösztönös szükségletekhez viszonyítva csak távoli, másodrangú, talán nem is ismert, talán már elfeledett igényeket érint. Annál a tömegnél csak kevés tartós sikerre számíthat a sajtópolitika is: mert e tömeg egyedei előtt legerősebb hangja az üres zsebnek van, legtöbb hitele pedig azoknak, akik a meglevő rendet ócsárolva valami jobbat ígérnek.

Íme: így vezetett a *Világ* idézete annak a megállapításához, hogy a kultúrpolitikának, sajtópolitikának a gazdasági és jóléti politikával is összhangban kell állania, vagyis hogy a politika céljai felé a részletmunkák céltudatos harmóniája vezet.

A közvélemény-politika minden erőfeszítése hiábavaló, ha a politika más ágazatában divergencia mutatkozik; viszont a legjobb célzatú, legnemesebb, leghelyesebb kezdeményezést is megsemmisítheti a hibás közvélemény-politika.

A részletmunkák céltudatos összehangolása nem egyszerű feladat, de mégsem nehéz. A célt kell tudni, a célt kell mindig szem előtt tartani, s ekkor már elértük, hogy ha hibázunk is, kicsit hibázunk. A cél pedig mindig egy marad és ez: a haladás.

¹ 197. oldal.

A politika különvált feladatköreiben így, összhangban végzett munka elvisz ahhoz az állapothoz, melyben «az ember complicált léte a lehető legnagyobb tökéletességgel bír», vagyis a *Világ* szavait használva, «melyben a lélek legtöbb, a szív sok, s a test elég táplálást nyer.»¹

Ehhez azonban reális érzék kell. Az ábrándozás itt csakugyan az élet megrontója. «A közhaszon s jobb és bátrabb lét» felé ábrándozással nem jutunk. «Madárnézők, álommagyarázók vagy háromlábú asztalok ösztönére» ne adjunk, és nincsen ok keseregnünk, «hogy mi, egy boldogabb század élőji, az emberiség legközelebső hasznát előmozdítani vagyunk meghíva, s mai ismétünk, szelidebb szokásaink s azon hitvallás következtében, melynek legfőbb tanítványa a felebaráti szeretet, mikéülünkben találunk elég indító okot : nem annyira üzni pompát jótéteményeinkkel, mint jót tenni habár tanutlan is!»²

«A képzelet oly sebesen s bizonyosan lebben ketté, mint a szappan-buborék, a kicsapongás úgy széled el, mint a szürkületi köd, s az álombuli egykori ébrülés bizonyos.»³

*

Széchenyi egész politikai, írói, általában közéleti szerepe ennek a realitásnak kívánt szolgálni; a *Világ* is, mint a *Hitel*, a réalpolitika céljait követte.

Ennél a megállapításnál kell megemlékeznünk az idegenforgalom — nálunk ma időszerű — ügyét érintő és reális érzékét ismét erősen bizonyító kijelentéseiről, melyek a sajtópolitika szempontjából is nagyon fontosak.

«Az Idegent többször és sűrűbben közénk édesgetni mint eddig, nehezebb feladás, mert kimenni hozzá szinte csak magunkon, behozni őket pedig már kettőn áll! Azonban ennek eszközlése sem oly felette nehéz, mint látszik, mert az emberiség legnagyobb részét csak két rugó ösztönzi, s az, aki azokat ügyesen és szerencsésen használni tudja, vele szinte azt tesz, amit akar. E két rugó pedig nem egyéb, mint a 'haszon- s kellemvágy'. «A kellem utáni vágy korántsem olyan erős s hatalmas rugó, mint a haszon utáni.»⁴

¹ 188—189. oldal.

³ 51. oldal.

² 322—323. oldal.

⁴ 343—344. és 348. oldal.

Így adja meg Széchenyi István gróf száz évvel ezelőtt az idegenforgalom kérdésének tömör összefoglalását s vele számos mai kísérlet, fáradság és törekvés hiábavalóságának egyszerű magyarázatát és egyúttal a helyes belső és külső propaganda alapelveit.

Visszatérve fejtegetésünk ama korábbi részéhez, melyben a «lélek orgánuma»-ról, a nyelvről szoltunk, említsük meg, hogy a *Világ* a nemzeti nyelv ügyével is foglalkozik. Egyik fejezetében a kormányról szólva felemlíti, hogy az «Ausztiai közbirodalom» kormányai részéről mutatkozó és Magyarország eltörlését célzó törekvések bizonyos mértékben érthetők, s vajjon «szabad-e nekünk amiatt kárhozhatni őket, nekünk, kiknek oly számos Nagyai magok vetkeztek ki önkényesen s édes örömet minden sajtáságokbul; nekünk, kiknek legelső képviselői elégtelennek állíták a magyar nyelvet közdolgok vitelére, midőn az országlás egyszerűsítéséről támadta szó; nekünk, kiknek szebb része szégyenlé a magyar szót hordani ajkin!»¹ Felháborodása a magyar nyelv magyar ellenségei ellen őszinte és érthető, hisz Széchenyi — bár maga is küzd a magyar nyelvvel — jól tudja és ismeri annak gazdagságát, fejlődésre képességét, kifejező erejét. Felveszi ő is a harcot a «latán» nyelv ellen és célul jelöli ki: az országgyűlés ne orvos-doktor nyelvén, hanem magyarul beszéljen, magyar könyvek és élő idegen nyelven írt munkák ismertések viszonyainkat, magyarul értsenek az ország lakosai. «Magyarországot álomkórságából saját honi nyelve zengésével kell felébreszteni.»²

A magyar nyelv újjászületése miatt a Legnagyobb Magyar szinte hálás II. József iránt, akinek az ez ellen irányult rendelkezései a nyelvhez való ragaszkodást a magyarságban visszahatásként felébresztették, ami aztán irodalmunk felendülését, a magyar sajtó megszületését eredményezte. A *Hírmondó* című lapunk 1780-ban — mint mondja — «úgyszólván szinte az eltiprandó nyelvből fakadott fel.»³

¹ 107. oldal.

² 514. oldalon és általán abban a fejezetben.

³ 507. oldal.

Nem jelenti a magyar nyelv művelésének célul kitűzése, hogy idegen nyelvek ismeretére ne törekedjünk. Hiszen ezek nélkül nem lehet eredményesen tanulmányozni a külföldi viszonyokat és nem lehet magyarra tenni az idegen szép-irodalom, tudomány, szaktudás termékeit. Amire Széchenyi kora magyarjait vezetni akarja, az, hogy saját nemzeti nyelvüket becsüljék nagyobbra a többinél, szeressék, műveljék, ne szégyeljék.

Magyar nyelven író magyar újságíró, magyar sajtópolitikus, magyar író sok gyönyörűségtől fosztja meg magát, ha a *Világ*-nak azt a húsz oldalát nem olvassa el, melyet Széchenyi a *Vallomások* fejezetében *A magyar nyelv* címmel illesztett művébe.¹ Ha pedig elolvassa, nem csupán azt a kötelességérzést fokozza magában, hogy a magyar nyelv szépségét, erejét, tisztaságát óvnia kell, hanem azt a tudatot, meggyőződést is, hogy nemzeti létünk nyelvünkben van, s hogy ezerszer legyen átkozott az köztünk, ki nyelvünknek, «életmentőnknek» ezt az éltető erejét akár Magyarországon, akár más országban, ahol magyar él, csökkenteni, veszélyeztetni meri.

Alig lehet idéznem e részből; csak utalnom kell reá; de talán jó, ha bár csak két mondatát,² mégis közlöm: «Valamint mágusi befolyása van nyelvnek a nemzetre, s viszonyhatóságok által egyiknek a másikra: úgy csak szép nemzet, vagy csak az, mely valaha az volt, beszélhet szép nyelvet; s viszont a nyelvnek mibenléte, t. i. férfiasb, nemesb, emelkedettebb vagy puhult, nemtelen s alacsony léte határozza leginkább el — pedig sokkal nagyobb mértékben, mint illyesrül gondolni szokás — a nemzet értelmi s így szabadsági állását.»

Nyelvünk erejéről mondja, hogy azt idegen halandó elgázolni nem képes s «minket, ha mi magunk nem leendünk életmentők gyilkosai, olly lépcsőkön s időirányban fog állítani magasbra, vagy hozzánk nem illő középszerűségbe lebilincselni: millyenben egyesült fáradozásink, egy szívű s emberséges munkálódásink által azt csinósítani, nemesíteni,

¹ 241—261. oldalon.

² 253. oldal.

emelni fogjuk : — vagy egymás útjában állván, egymást sárral dobálván, azon tapodni s a hazafiság isteni homloka körüli virágkoszorúk helyett a hiúsági bálvány halántékai körül fonni halállatú koszorúkat.»

*

A *Világ* sajtópolitikai eszméi és tanulságai sorát ezekkel már le is zárhatjuk, csak még meg kell emlékeznünk, idézet mellőzésével, csupán utalással a következőkről : Széchenyi a nyomtatott könyvek létének tulajdonítja, hogy az igazság könnyebben derülhet ki, mint a nyomtatás felfedezése előtti időkben.¹ A tudás, főleg szaktudás növelése céljából sürgős szükségnek jelzi a kertészeti s más közhasznú heti szaklapok indítását, melyeknek szerepét az idegennyelvű jó szakmunkák helyes fordításainak kell kiegészítenie.² A könyvet úgy kell megírni, hogy akihez szól, szívesen olvassa.³ Azt kell nézni, hogy valaki mit mond, s hogy milyen célból mondja, nem pedig azt, hogy hány éves mondja ; vagyis a gondolat célja önmagában is legyen tekintély.⁴

*

Széchenyi István gondolatai ilyen önmagukban is tiszteletet, hódolást, engedelmességet követelő és érdemlő tekintélyek.

De Széchenyi mondja : «A mult a halál», sőt mondja ezt is : «Az emberi gyengeség a multat s régít mindig nagyobb fénybe szokta állítani, mint a jelent s jövődőt, mert a gyengeség, többre hatni s nagyobbat véghezvinni képes nem lévén, reminiscenciákhoz ragaszkodik.»⁵ És mi mégis a multhoz fordultunk vissza, Széchenyihez, *Hitel*-je után *Világ*-jához, százesztendőss visszatekintéssel.

De Széchenyi nem mult és nem «reminiscentia», hanem örök élő forrása a magyar nemzeti politikának.

HLATKY ENDRE.

¹ 318. oldal.

³ VII. oldal.

⁵ 224. oldal.

² 512—513. oldal.

⁴ XXVII. oldal.

SZERB KÖLTŐK MAGYARUL.¹

1690 óta a szerbek tömegesen laknak Dél-Magyarországon. Majdnem mindenütt magyarokkal keverten. A két nemzet között mégis viszonylag csekély és kései az irodalmi érintkezés.

A hazai szerbséget szellemi vezetői, a papok, féltették a nyugati jellegű magyar kultúra hatásától. A szerbek sohasem illeszkedtek be őszintén a magyar birodalom szervezétébe és céljaik elérésének legfőbb akadályát, joggal, a magyarságban látták. A karlócai pátriárchátusban nemzet-egyházi szervezetet nyertek, melynek kereteiben elszigetelték magukat az idegen befolyások elől.

A szerbség e magatartása nem volt titok a magyarok előtt. A magyarságnak úgysis hibája, hogy csak a nyugati nagy nemzetek irodalma érdekli, a körülöttünk és velünk lakó népeké alig. A szerbek magatartása csak növelte a magyar elfordulást. Nagyon jellemző, hogy a szerb irodalomról először német közvetítéssel vettünk tudomást.

A tényleges hatalmi helyzet a szerbeknél mégis megérelte az irodalmi közeledés gondolatát. A legfontosabb lépés e tekintetben az volt, mikor Tekelija Száva (1769—1842) végrendelete felállította a pesti Thökölyánomot. Ez az intézet tette lehetővé, hogy a hazai szerb intelligencia legnagyobb része a pesti egyetemen végezze főiskolai tanulmányait. A magyar-szerb irodalmi közeledésnek majdnem valamennyi szerb bajnoka ez intézet növendékei közül került ki.

Az összeomlás előtti Magyarország kulturpolitikája nem

¹ Debreczeni—Szentelky: *Bazsalikom*. Subotica 1928, 148 l., 8°. Petrović-Njegoš—Džisalović: *Hegyek koszorúja*. Novi Sad 1929, 127 l., 8°.

tartotta szükségesnek, hogy magyarok foglal kozzanak a nemzeti kisebbségek irodalmával. A pesti és a kolozsvári egyetemek nemzetiségi katedráit a nemzetiségeknek adott engedményekül tekintették. Az e katedrákon működő professzorokat alig-alig hallgatta egy-két magyar fiú. Így alakult ki az a helyzet, hogy az irodalmi közeledés munkájának magyar felét is részben szerbek végezték el. Részben pedig az életviszonyok folytán véletlenül e munkaterületre sodort, erre a feladatra nem készült és nem hivatott magyarok. Ha végigtekintünk azok során, akik szerb költői műveket magyarra fordítottak, megállapíthatjuk, hogy felerészben szerbek voltak. Ez persze nem vált előnyére az átültetéseknek, mert, bármily kitűnően tudtak is e fordítók magyarul, verset írni az ember rendesen csak anyanyelvén tud. A magyar fordítók túlnyomó része jóindulatú műkedvelő, aki ráeszmélve irodalmunk e hiányára, több buzgalommal fordítgat, mint tehetséggel. Az amúgy is gyenge érdeklődés felkeltésére ezek a próbálkozások nem voltak alkalmasak.

Az összeomlás óta eltelt évtized nem hozott lényeges változást. A kisebbségi sorsra jutott vajdasági magyarság egy orgánuma, a szabadkai Bácsmegyei Napló, ugyan hivatásának vallja a szerb-magyar irodalmi közeledés ügyének szolgálatát, de az a méltatlan bánásmód, amelyben a magyarságnak Jugoszláviában része van, nem támaszthat sem ottani véreinkben, sem a csonka hazában sok hajlamosságot a különben kívánatos irányzat előmozdítására.¹

I.

Hatszáz éve volt már szerb irodalom, a nélkül hogy Nyugat-Európa tudomást vett volna róla. Először egy olasz útikönyv (Fortis Albert: *Viaggio in Dalmazia* 1774) terelte a figyelmet a szerb népköltészetre. A könyv egy szerb népballadát közölt, a *Hasanaginicát* (Hasszán aga felesége),

¹ Az itt következő történeti áttekintésekben lehetőleg mellőzzük a folyóiratokban szétszórt fordításokat, mert javarészüik úgyis megjelent a gyűjteményekben s mert nem célunk a teljesség. Sok száz adatomat egyszer külön bibliográfiában fogom feldolgozni.

melyet hamarosan lefordítottak minden nyugati nyelvre. Németre Goethe fordította (1778). A «mennyei szépségű» ballada, — ahogy Kazinczy nevezte — nagy érdeklődést keltett. A tudományos világ mint analógiát üdvözölte Wolf Frigyes Ágost elméletéhez a homéroszi eposzok keletkezéséről (1793), amelyet Lachmann Károly a *Nibelungenliedre* alkalmazott (1816). Fokozta az érdeklődést a német romantikus iskola előtérbe nyomulása, mely iskola rajongott a népköltészetért.

Ily körülmények között Kopitar Bernát tárt karokkal fogadta a Kara Gjorgje-féle szerb felkelés leverése után (1813) Bécsbe menekült ifjú Karadžić Vukot (1787—1864), aki könyv nélkül tudott egy csomó szerb népverset. Kopitar, korának legképzettebb szlavistája, állandó érintkezésben állott Bécs tudományos és irodalmi köreivel, így tájékozva volt arról, mekkora jelentősége volna a szerb népköltés termékei publikálásának. Az ő biztatására adta ki Karadžić népverseinek első két füzetét (1814, 1815), melyeket aztán a kötetek hosszú sora követett. Karadžić gyűjteményeit Kopitar és Grimm Jakab ismertették meg a német közönséggel, majd egyre-másra jelentek meg a szerb versek német, francia, angol stb. műfordításai is.

Ma már a szerb irodalomtörténet is tisztában van azzal, hogy Karadžić kiadásai filológiai szempontból a legkevésbé sem mondhatók megbízhatóknak. Skerlić nagytekintélyű kézikönyve megállapítja, hogy Karadžić erősen átírta a népversedet, mintegy munkatársává szegődött a népénekeseknek.¹ Az igazság az, hogy Karadžić ennél is tovább ment. Énekeinek szövege kiadásról-kiadásra változik, tökéletesül. A legszebb versek az ő gyűjteményeiben találhatók, melyek mögött messze elmaradnak a későbbi gyűjtők kritikaibb kiadásában olvasható népénekek. Karadžić népballadáit csodálatosan egységes szellem és költői technika jellemzi. Mindez azt bizonyítja, hogy egy nagy költő alkotásaival van dolgunk. Nem vonható kétségbe, hogy Karadžić korában volt

¹ Skerlić Jovan: *Istorija nove srpske književnosti*. II. kiadás. Beograd 1921, 528 l., 8°. E kérdésről v. ö. 251. l.

szerb népköltészet, de a versek nagy részét a kiadó teljesen átköltötte. A népköltészet ilyen átalakítása nem áll egyedül a világirodalomban és nem is von le sokat Karadžić érdemeiből, de a tudománynak ezt meg kell állapítania. Így is megmarad Karadžić érdemül, hogy a szerb irodalmat kiemelte az ismeretlenség homályából. A szerb népköltészet világirodalmi elismerésével sikerült megbuktatnia az ú. n. szlaveno-szerb (szerb-egyházi-szláv-orosz keverék) nyelvuralmát és kivívnia a nemzeti nyelv jogait. Ezzel lehetővé tette a szerbség számára a kulturális emelkedést.

A magyar irodalomba a szerb népköltészetet Kazinczy Ferenc vezette be Goethéből lefordítván a *Hasanaginicát* (1789-ben, de a vers csak 1813-ban látott nyomdafestéket). Kazinczy nyomába Kölcsey, Toldy és Bajza léptek, akik ugyancsak német fordításokból dolgoztak. A német műfordítók Karadžićnak egy nem szabatos megállapítását félreértve a rímtelen ötös trocheust tartották a szerb népköltés uralkodó versformájának. Ebben fordították a balladákat, míg a lírai verseket szerb mintára rövidebb sorokban és, a német fülnek óhajtván kedvezni, rímekkel. Kölcsey három, Toldy és Bajza nyolc-nyolc verset fordított le ugyanilyen módon.¹ Toldy Wesely nyomán tanulmányt is írt a szerb népköltészetéről és e tanulmánynak egy eredeti jegyzetében a világirodalomban először állapítja meg, hogy a nagyobb versek Karadžićnak «köszönik a mívészi elrendelést».² Bajza, mint az *Aurora* szerkesztője, saját fordításain kívül közölte Vitkovics és Székács fordításait is.

Vitkovics Mihály volt az első irodalmunkban, aki szerb eredetiből fordított. Vitkovics mint szerb író is szerzett érdemeket, különösen *Fanni hagyományainak* szerb adaptációjával (*Spomen Milice*, 1816) és a Matica Srpska alapításában való tevékeny részvétellel. Ő ismertette először magyarul

¹ Kölcsey Grimm és Gerhard, Toldy Wesely és Talvj (Therese Albertine Luise von Jakob), Bajza Talvj és Gerhard után fordított.

² Wesely Eugen: *Serbische Hochzeitslieder*. Pest, 1826, 96 l., 8°. Toldy tanulmánya *A szerbus népköltésről*. Felsőmagy. orsz. Minerva 1827 (ápr.) 1153—1167. l. A jegyzet 1157. l. Toldy műfordításai e tanulmányban találhatóak.

Karadžić gyűjteményeit (1819) és 14 szerb népverset fordított magyarra. Legtöbbször magyar versmértékekben, de ritkábban trocheusokban, sőt egyszer jambusban is.¹ Csak magyar verselésű fordításai sikerültek, de nagyon is szabadok.

Mindez azonban csak próbálgatás. Az első magyar költő, aki nemcsak alkalmilag fordítgatott szerb népverseket, hanem egész kötettel lépett fel: Székács József.² Székács, mint nevelő, több évet töltött özv. rudnai Nikolics Jánosné házában. Így tanult meg szerbül és kezdte közölgetni a magyar folyóiratokban fordításait, míg végre 102 lírai és 21 epikai fordítását egy kötetben foglalta össze. Székács kötete máig az egyetlen komoly kísérlet irodalmunkban a szerb népköltészet egészének bemutatására. Eddig túltengett irodalmunkban a szerb líra, holott az epikának van igazi jelentősége. Székács kötetének már csak egyharmada esik a lírára s e részben is sok a néprajzi érdekű költemény. Epikai versei körülbelül a legjavát teszik annak, amit addig Karadžić publikált (Székács 123 fordítása közül 120 való Karadžićból). Csak a rigómezei csata körül csoportosuló románckörrel bánt mostohán, mindössze egy fordítást adva belőle. A magyar vonatkozású versekre különös súlyt vet. Maguk a fordítások tartalmilag hüek, itt-ott költői erő is van bennük, bár az almanach-líra iskolájában felnőtt műfordító nyelve nem a legalkalmasabb a gyökeresen népies jellegű szerb versek átültetésére.

Székács fordításainak van egy a magyar irodalom kerekeit túllépő jelentőségük is. Székács ismerte fel először a szerb verselés lényegét. Előszavában elmondja, hogy kezdetben német mintára ő is trocheusokban fordított. Ám e fordításaira valaki azt mondta neki Karlócán, hogy ezeket nem lehet énekelni. Elővette hát Karadžićot és rájött, hogy mikor ez azt tanította, hogy a szerb versek trocheusokban vannak írva, csak azt akarta mondani, hogy abban éneklük őket.

¹ L. Vitkovics munkáinak Szvorényi-féle kiadását. I. k. 14—15., 23—24., 36—49. l. II. k. 201—211. l.

² Székács József: *Szerb népdalok és hősrégék*. Pest, 1836, 4, XII, 4, 334, 2 l., 8°.

Amit a német műfordítók nem vettek észre, az is megvan Karadžićnál, hogy t. i. a szerb vers lényege a metszet, mely a tíz-szótagos sorban — ez a legelterjedtebb forma, — mindig a negyedik szótagnál van, két egyenlőtlen részre bontva a sort. Álljon itt pl. Székács fordításában a *Lelt Simon* című magyar vonatkozású népballada első négy sora :

Kél korán a || vén barát s elindul
A Dunához, || hús vizü folyamhoz,
Hogy mérítsen || vizet a Dunából,
Hogy megmosdván || Istenét imádjja.

A szerb versnek még sok csínja-bínja van, amivel Székács nem foglalkozott. De a vers lényegét ő állapította meg akkor, mikor elméletileg a túlságosan is a német verstan hatása alatt álló Karadžić sem volt még egészen tisztában a dologgal. Az irodalmi hagyományoknak azonban akkora erejük van, hogy Székács helyes megállapítása ellenére a metszet mellett megtartotta a trocheust is, mert azt hitte, hogy a mértékkel a művészetnek s a művelt füleknek egyaránt tartozik.

Székács kötetét majd félszázados szünet követte. A politikai események már a szabadságharc előtt útját állták az irodalmi közeledésnek. A magyar szabadságharc idején bekövetkezett fegyveres összeütközés jóidőre útját vágta az irodalmi érintkezésnek. Ha a magyar lapokban elvétve jött is egy-egy fordítás, ez elszigetelt jelenség, mely hamarosan feledésbe merült. A dualizmus megerősödése és ennek következtében a szerbség egy részének a magyar állameszméhez való közeledése teremtett olyan légkört, mely alkalmas volt a Székáccsal megszakadt munka folytatására. Arany János Hunyadi-románckörének szerb vonatkozásai, Szász Károly *A világirodalom nagy eposzairól* írt hatalmas munkájának a szerb epikáról írt fejezete,¹ Arany—Gyulai Nép-költési Gyűjteményének megindulása bizonyos új érdeklődést keltettek a szerb népköltészet iránt. Gyulai Pál újra kiadta Szé-

¹ L. II. k. 22—30. l. A fejtegetésekbe beszótt mutatványok Székács és Radics (l. alább) fordításainak átköltései.

kács kötetét és az ehhez írt rövid előszóban sajnálkozását fejezte ki, hogy Székács kezdeménye folytatás nélkül maradt.¹

Az a félszázad, mely Székács fordításainak két kiadása között eltelt, nagy változásokat hozott a szerb népköltés tanulmányozásában. Karadžić pályája lezáródott. Gyűjteményei és követőinek gyűjteményei immár sok ezer népköltési terméket szedtek össze. A filológiai munka is megindult és ha még az illúziók nem oszlottak is el, de már kiderült, hogy sok a gyenge szerb népdal, hogy a líra általában problematikus értékű és hogy nincs és nem is volt szerb naiv eposz. Az újabb magyar fordítók erről többé-kevésbé tájékozva vannak és fordításaik céltudatosabbak, mint a régiek. A lírával jóformán már nem foglalkoznak és az epikában is körülbelül csak három csoport érdekli őket: a rigómezei csatáról, a Kraljević Markóról és a Hunyadi Jánosról szóló balladák.

Az új fordítók közül időrendben az első Radics György volt, aki tizenkét, rigómezei csatáról szóló balladát fordított le.² A rigómezei csata (1389 jún. 28) a szerb történelem legtragikusabb eseménye. Ekkor bukott el a középkori hatalmas Rascia. Az ez eseményre vonatkozó népballadák a leg-egységesebbek és egy nagy modern költőt eláruló mélységes melancholiájukkal a legszebbek is. Éppen ezért ismételten kísérlet történt az eseménynek egy nagy nemzeti eposzban való feldolgozására. A kísérletek mind balul ütöttek ki. Ellenben az egyik első szerb irodalomtörténész, Novaković Stojan, a legszebb rigómezei balladákat egy kis kötetbe foglalta össze (*Kosovo*. Beograd, 1871), mely kötet már húsz kiadást ért meg. Egy kivételével e gyűjteményből vette Radics a maga tizenkét balladáját és Novaković bevezetéséből írta meg kötetbe vezető tanulmányát. A fordítás szabatos, tartalmilag és formailag pontos, de költői erő nélkül való.

Hunyadi Jánost, vagy ahogy őt a szerb dalok nevezik, Janko Sibirjanint gyakran emlegetik a balladák, bár sze-

¹ Székács József: *Szerb népdalok és hősregék*. Olcsó Könyvtár 574—576. sz. Budapest, 1887, 302 l., 12°.

² Radics György: *Rigómezei dalok*. Zombor 1882, 72 l., 8°. A szerzőnek *Tarkaságok* (1881) c. köteté már közölte az I., III. és VIII. sz. balladát.

repe egészen történetietlen és jelentősége a szerb népköltés szempontjából nem nagy. Egy ismeretlen szerb gyűjtő 1881-ben Pancsován Hunyadira vonatkozó hat balladát adott ki (*Sibinjanin Janko u narodnim pesmama*), amelyeket azóta már többször lenyomattak. Ezek a balladák az iparszerűleg üzött népköltés termékei s alig mások, mint régen ismert más balladák eseményeinek Hunyadira való ruházása.¹ A balladákat Románecz Mihály értelmesen, de költőiség nélkül, magyarra fordította és Nikolics Sándor főispánnak, Székács hajdani tanítványának ajánlva kiadta.²

Ötletszerűen fordítottak le néhány szerb népverset Erödi Béla³ és későbbben Dömötör Pál.⁴ Dömötör, ha nem is nagy, de vérbeli költő s ez megérzik fordításain. A muzulmán eredetű *Ómér és Merima* című ballada fordítása irodalmunknak alighanem legszebb szerb népballadája. Nem e fordításban, hanem négy másikban Dömötör bevezette a ballada-fordításokba a rímet. Magyar fülnek a rímtelen tíz-szótagú sorok fordítóink csekély költői tehetsége mellett alig hangzanak verseknek. Dömötör úgy akarta verseit tetszetősebbekké tenni, hogy a sorokat párosan rímeltette. Ez a rím ugyan kivetkőztette a szerb népballadákat eredeti formájukból, de tagadhatatlanul jól hangzik. Áll ez különösen a komikus *Kraljevics Marko a ramazán alatt iszik* című balladára nézve, melynek komikumát lényegesen emelik pattogó rímei. Ezt a balladát lefordította Margalits is, szintén rímesen. Tanulságos a két fordítás összevetése. Bár Margalits ismerte Dömötör fordítását s egyben-másban javított is rajta, Margalits csak rímel, Dömötör verset ír.

Margalits Edének mégis nagyobb jelentősége van a szerb

¹ Igen tanulságos e szempontból a gyűjtemény első költeményének (*Szibinyáni Janko házassága*) összevetése a Margalitsnál található *Márk és Szibinyáni Janko* c. balladával.

² Románecz Mihály: *A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben*. A pancsovai főgimn. 1889, 90. évi értesítője. 1—24. l.

³ Erödi Béla: *A balkánfélszigeti népek költészetéből*. Olcsó Könyvtár 844—845. sz. Budapest, 1892, 142 l. V. ö. 80—83. l.

⁴ Dömötör Pál: *Őszi rózsák*. Zombor, 1895, 242 l. 12°. V. ö. 173—199. l., továbbá a félévig fennállott *Croatia* c. folyóirat (1906) 209—210. l.

műfordítás történetében, mint Dömötörnek. Sokkal többet és céltudatosabban fordított. Folyóiratokban szétszórt apróbb fordításai mellett van két kötete. Az első, mely két kiadást ért meg, Kraljević Markóra vonatkozó 31 népballadát tartalmaz.¹ A balladák közül 19 Karadžić gyűjteményeiből való, a többi más gyűjtőtől. Margalits elég ügyesen válogatta össze a legszebb idetartozó elbeszélő verseket és életrajzi egymásutánban sorakoztatta fel őket. A szerb népballadák legünnepeltebb hősről a fordítások világos képet adnak. A kötet irodalmunkban hézagpótló. Mind a magyar, mind a szerb kritika elismeréssel fogadta, bár Margalits, mint műfordító, nem áll magas fokon.² Pontos, könnyen olvasható fordításokat ad, a szerb versforma sajátosságait elég hűen utánozza, de költészet kevés van balladáiban. Sorait rendszerint rímelteti, csak az a baj, hogy rímei gyöngék és miattuk sok szabadságot enged meg magának. Érezhető hiánya a könyvnek, hogy nem ad jegyzeteket. Bevezetése is igen rövid, nem eléggé tájékoztató és nem áll mindenben kora tudományának színvonalán. Mindazonáltal a munka érdemes alkotás. Székács könyve után ez irodalmunknak legbecesebb szerb népköltési gyűjteménye.

Kevesebb elismeréssel kell megemlékeznünk Margalits második kötetéről, mely a rigómezei csatára vonatkozó népballadák fordítását tartalmazza.³ A munka nyolc balladát közöl, de — talán a szerb eposzi kísérletek hatása alatt, — megszakítás nélkül, úgy hogy a járatlan olvasó egy költeménynek tarthatja őket. A kiválasztás nem a legügyesebb. Értékes balladák elmaradtak. A fordításnak egyébként ugyanazok az erényei és hibái, mint az előbbinek, csak a beveze-

¹ Margalits Ede: *Márk királyfi*. (A Szt. István Társ. üléseiből. 17. sz.). Budapest, 1896, 189 l., 8° és Margalits Ede: *Kraljević Markó*. Olsó Könyvtár 1107—1110. sz. Budapest, 1899, 235 l., 12°.

² Igen érdekes bírálatot írt a könyvről Brančić Blagoje (*Letopis Matice Srpske* 192. k. 157—166. l.), aki utóbb egy kötetnyi műfordítást adott ki irodalmunkból (*Iz magjarskog perivoja*. Újvidék, 1907, 108 l., 8°).

³ Margalits Ede: *A rigómezei ütközet* (A Szt. István Társ. üléseiből. 33. sz.). Budapest, 1898, 46 l., 8°.

tés itt még felületesebb. Margalitsnak, úgy látszik, nem volt tudomása Radics György fordításáról, bár a dolog természete szerint részben ugyanazon balladákat, vagy ezek egyes részleteit (l. Radics III., IV., VIII., IX., X. számú énekét) is adja. Ez a kötet az előbbihez, sőt Radicshoz képest is, hanyatlást mutat.

Margalitsesal a szerb népköltészet fordításának irodalma egyelőre lezárult. A lapokban ugyan jelentek meg még szórványosan műfordítások, de egyre ritkábban. A magyar költészet a század-forduló körül új irányokba indult, mely irányok a népköltészettől messze estek. Csökkent az érdeklődés a szerb népköltészet iránt is. A huszadik század második évtizedére esik Szegedy Rezső működésének javarésze. Szegedy nagy készséggel nyomozta a szerb népköltészet magyar elemeit és vonatkozásait. Ily módon a magyar tudományos világ alapos felvilágosításokat nyert a szerb népköltészet-ről, bár Szegedy még nem igen kételkedett Karadzić gyűjteményeinek hitelességében. Ahol Szegedy oly verseket vont tárgyalása körébe, melyek még nem voltak magyarra fordítva, maga fordítja le őket, nem kis hivatottsággal. Szegedy halála óta a magyar tudományban is megszakadt a szerb népköltéssel való foglalkozás folytonossága.

De sem a műfordítói, sem a tudományos irodalom nem zárhatja le a szerb népköltészet aktáit. A jövő feladata egyrészt megfelelő költői fordításban adni a szerb népköltés valamennyi remekét, másrészt folytatni Szegedy munkásságát és feltárni a magyar-szerb kapcsolatok egész körét, ahogyan az a szerb népköltészetben visszatükröződik. A jóindulatú műkedvelők kora azonban már elmúlt. Csak igazi költők és komoly tudósok oldhatják meg e feladatokat.

II.

Karadzić működésének hatása alatt fejlődött ki az új szerb irodalom. A negyvenes években jut az új irány uralomra és csak ez idő óta mutat fel a szerb műköltészet olyan termékeket, melyek megérdemlik az idegen nyelvre való átültetést.

A magyar-szerb irodalmi közeledés úttörője a szabadságharc után Zmaj-Jovanović Jovan volt (1833—1904). Az ötvenes évektől sokat és szeretettel foglalkozott a magyar irodalommal. Ő adta a szerb irodalomnak Petőfit, Aranyt és Madáchot. Érdemei elismeréséül a Kisfaludy-Társaság tagjává választotta (1867). A magyar irodalom szerb barátjának személyisége természetesen érdeklődést keltett nálunk. A szerb költők művei közül az ő verseit kezdték először magyarra fordítani.

Jovanović első fordítója Pavlovits Jenő, aki a szerb költőnek feleségéhez írt versesfüzetét (*Gjulići*, 1864) a maga egészében lefordította.¹ A kötetke 60 verset tartalmaz. Jovanović nem mélyenszántó költő, de könnyen hangolható kedély és nagyon ügyes verselő. Ezek a sajátságai tették jó műfordítóvá. Pavlovits nem költő és nehézkesen versel. Fordításaiban éppen az vész el, ami Jovanović verseit oly kedvesekké teszi. A boldog szerelem legbájosabb szerb füzérének virágai herbáriumszerű szárazságban kerültek a magyar olvasóközönség elé.

Pavlovits e füzete az egyetlen kísérlet irodalmunkban egy szerb költő teljes lírai kötete fordítására. Akik Pavlovits nyomába léptek, azok vagy ötletszerűen ültettek át néhány verset, vagy anthológiákat állítottak össze különféle szerb költők műveiből. Egyben azonban folytatják Pavlovits kezdeményét: legszívesebben és legtöbbet Jovanovićból fordítanak.

Azok sorozatát, akik csak egyes verseket fordítottak magyarra, Radics György nyitja meg egy Jovanović- és egy Radićević-költemény nagyon is szabad fordításával.² Mikor 1889-ben a Kisfaludy-Társaság megünnepelte Jovanović irodalmi működésének negyvenedik évfordulóját, Hadžić Antal lelkes ünnepi beszédébe beleszöve Pavlovits fordításai mellett bemutatta Ábrányi Emilnek három átültetését, amelyek ugyan nem készültek az eredetiből, de határozottan a leg-

¹ *Rózsák*. Jovanovits Jován dalai. Zombor 1875, 109 l., 12°.

² Radics György: *Tarkaságok*. Zombor, 1881, 205 l., 12°. V. ö. 141—143. l.

szebbek valamennyi Jovanović-fordításunk között.¹ Hasonlóképpen nem az eredetiből készültek, de költőiek Szulik József fordításai: két Radičević- és három Jovanović-vers.² Végül még a *Croatia* közölt hét verset különböző szerzőktől és fordítóktól.³

Az ötletszerű fordítások és az anthológiák között az átmenetet Dömötör Pál képviseli.⁴ Öt költőnek 21 versét adja. A legtöbbet, tizennégyet, Jovanovićből fordítja, némileg folytatva Pavlovits művét, amennyiben a költőnek felesége halálát megsirató kötetéből (*Gjulići uveoci*, 1872) hat verset ad *Hervadt rózsák* címen.⁵ Radics észre sem vett kísérlete után ő mutatja be irodalmunknak Radičević Brankot, Kostić Lázárt, akinek sokat ünnepelt románcát, a *Minadirt*, ülteti át, továbbá Kačanski Stevant és a magyarból készült műfordításairól is ismert Popović Mitát. Dömötör a szerb műköltőket nem fordította olyan ügyesen, mint a népepika termékeit, de fordításai ma is élvezhetőek és Pavlovitshoz képest nagy haladást mutatnak.

Az első igazi anthológiát Szászy István adta.⁶ Tizenhárom szerb költőnek 146 versét fordította le. A kötetéhez írt előszóban röviden megemlékezik az eddigi fordításokról és a bemutatott költőknek megírja rövid életrajzát. Az életrajzok forrása Grčić Jovan egyidőben nagyon elterjedt szerb irodalomtörténete (*Istorija srpske književnosti*, 1903), amely tudományos szempontok és irodalmi ízlés nélkül megírt megbízható adattár. Grčić a legtöbbször meg sem kísérli, hogy a szerb költőkről írói jellemrajzot adjon, s ahol ezt megpróbálja, általánosságoknál nem jut tovább. Szászy

¹ *Kisfaludy-Társaság Évkönyve*. Új folyam. XXIV. 26, 114—133. l.

² *Szulik József költeményei és műfordításai*. Budapest, 1896, VIII, 319 l., 8°. V. ö. 307—312. l.

³ *Croatia*, 1906. 21., 81., 124—127., 258—259. l.

⁴ Dömötör Pál: *Őszi rózsák*. Zombor 1895, 242 l., 12°. V. ö. 200—240. l.

⁵ Ezek egyikét Ábrányi is lefordította sokkal szebben (*Ki tilthatja meg azt nékem*).

⁶ Szászy István: *Szerb költők*. Olcsó Könyvtár 1554—1558. sz. Budapest, 1910, 172 l., 12°.

ízlésben, esztétikai ítéletben, irodalmi felfogásban alig áll Grčić felett. Életrajzaiból adatokon kívül nem igen tudunk meg semmit sem. Ami fordításait illeti, lelkiismeretes, pontos költő-mesterember. Jól ismeri a XIX. század nagy magyar költőit, sok technikai fogást ellesett tőlük, mely fogásokat helyenkint meglepő ügyességgel tudja alkalmazni. Elég jól rímel, folyamatosan versel, de költői vénát hiába keresnénk nála.

Szászy a bemutatott költőket Grčić irodalomtörténetének sorrendjében adja. Ilymódon az olvasó alig nyer fogalmat a szerb líra fejlődéséről.¹ Radičević Brankóval (1824—1853), Karadžić tanítványával kezdi, aki a népköltészet alapján megteremti az új szerb műköltészetet. Formában, tartalomban a népköltészet primitívségét utánozza nagy sikerrel és tehetséggel. Szászy élettelen nyelve nem tudja visszaadni versei üdeségét. Radičević nyomába lépnek Zmaj-Jovanović Jovan és Jakšić Gjura (1832—1878), akik megmaradnak a népies alapon, de a költészet körét bővítik, egyénibbé, művészebbé teszik. Szászy Jovanovićnak szenteli könyve negyedrésztét. A *Rózsákból* s a *Hervadt rózsákból* 29 költeményt fordít le elég közepszerűen.² Gyengén sikerülnek Jovanović bájos gyermekverseinek átültetései. Legszebb fordítása a *Lem Edin*, amelyben eléggé visszaadja a haldokló öreg bég eltűnt szerelmeit visszaidéző vízióinak megjelenítő művészetét. Jakšić szenvedélyesebb költészetét döcögősen reprodukálja és legszebb versét, melyet sokan a szerb líra legbájosabb termékének tartanak, a *Na Liparut*, hiába keressük fordításai között. Nyugodtan elmaradhattak volna Kačanski Stevan (1830—1890) bombasztikus versei, Šapčanin Popović Milorad (1841—1895) sekélyes alkotásai, Popović Mita (1841—1888) és Milenko—Grčić Jovan (1846—

¹ A szerb líra fejlődésének itt kezdődő rajza Popović Bogdán (*Antologija nove srpske književnosti*. 5. kiadás. 1924) és Popović Pál (*Jugoslavenska književnost*. 3. kiadás, 1923) fejtegetéseire támaszkodik.

² Több esetben ugyanazokat a verseket, a melyeket Pavlovits (27, 37, 63, 73, 81, 98, 100, 109. l.) és Dömötör (216—219. l.) is lefordítottak.

1875) nem értéktelen, de idegenek figyelmét alig lekötő költeményei. Nagyon gyöngék a Miklós montenegrói király (1841—1921) költészetét bemutató fordítások. A nagy király nem volt nagy költő, de magvas, férfias egyéniségének bélyege reá van nyomva verseire is. Ebből azonban édes-keveset találunk meg Szászy fordításaiban.

Új fejezet kezdődik a szerb líra történetében Ilić Vojislavval (1862—1894). A klasszikus, orosz, spanyol és a keleti költészetekből vett új formákkal és indítékokkal gazdagítja a szerb lírát, gondolati mélységre és formai művészetre törekedve. A szigorúan nemzeti alapoktól elszakadva, új eszmét hirdetve, a mai szerb líra benne tiszteli atyját. Szászy fordításai mindebből keveset sejtetnek meg, ha akad is közöttük egy-két sikerült (*Ima*). Ilić követői közül bemutatja Mitrović Miloradot (1867—1907), Petrović Miloradot (1875—1921), aki bátran elmaradhatott volna, azután ez iskola másik nagy tehetségét, Jakšić Miletát (1869—). Ez utóbbit a *Croatia* mutatta be két szép fordítással (*Ködben, Magány*). E két verset Szászy is adja (*Ködben, Egyedül*) az előbbi fordítások ismerete nélkül.

Az Ilić nyomába lépő lírai triászából Szászy csak Šantić Aleksát (1868—1924) mutatja be, de Šantićnak mélyeséges melancholiával átszótt, nyelvben, kifejezésben oly gazdag és változatos, a természet képeibe, jelenségeibe beolvadó költészetét még sikerültebb kísérleteiben is (*Neszelem, mit messze csillagok susognak . . . Csillag az égbolt*) csak dadogva tudja visszaadni.

Szászy kis kötete minden fogatkozása mellett is emlékeztet helyet foglal el szerb műfordításaink történetében. Akármennyi gyöngesége van is, ő ismertette meg először velünk részletesebben a szerb lírát. Minden későbbi magyar műfordító haszonnal és hálával forgathatja az ő próbálkozásait.

Egy évvel Szászy kötete után jelent meg Rohonyi Gyula kis anthológiája,¹ melyet Hadžić Antal igen elismerő bírálat-

¹ Rohonyi Gyula: *Szerb költőkből*. Kisfaludy-Társaság Évkönyvjai. Új folyam. XLIV. k. 113—140. l. és külön.

ban részesített.¹ Rohonyi öt költőtől 29 verset közöl, előszóval és életrajzi bevezetésekkel. Egyetlen forrása neki is Grčić. Saját irodalmi nézetei valósággal naivak. Mint műfordító azonban Szászzy felett áll. Tagadhatatlanul van költői vénája és technikája is figyelemreméltó. Új költőt nem mutat be irodalmunknak, de bővíti egyes költőkről való ismereteinket, és ha ismert verset fordít le újra, átültetése rendesen sikerültebb az előzőkénél.

Radičevićcel kezdi anthológiáját. A lefordított három vers közül kettőt megtalálunk Szászynál, egyet Dömötörnél. Következik Jovanović tíz verse. Közülük öt olvasható Szászynál is és ezek közül egy Ábrányinál. Ez utóbbi fordítást Rohonyi igen nagymértékben követi (*Ki tilthatná azt én-nékem . . .*). Kostić Lázártól (1841—1910) hat verset közöl. Kostić ugyan mint drámaíró jelentékenyebb, de lírája is figyelemreméltó. Eddig irodalmunk csak Dömötör egy fordításából ismerte. A Šantićból vett öt vers új, de Rohonyi fordításai is messze maradnak az eredetiek mögött. Végül Jakšić Mileta öt versét kapjuk. Közülük az egyiket, a Jovanovićot utánzó *Éjjeli titkot*, Szászzy is lefordította. Rohonyi átültetése sikerültebb.

Rohonyi érdemes munkát végzett. Sajnálni lehet, hogy műfordítói pályáját későn kezdte és irodalmi ízlését tanulmányal nem művelte ki.

Ezek az előzményei a *Bazsalikom*nak. A könyv címét arról a virágról veszi, mely a szerb népéletben és költészetben akkora szerepet játszik. Az előszó szerint ez a szerény, finom, szomorú virág szimboluma a szerb műlírának, melyen örök ború ül. A két fordító a *Bácsmegyei Napló* munkatársa. Debreczeni (családi nevén Brunner) József még csak 22 éves, de már ismert költő, akinek egy kötet verse is jelent meg. Szenteleky Kornél² már idősebb ember. Polgári neve dr. Stanković Kornél, foglalkozásra nézve orvos Szivácon. Atyai részről szerb, anyai részről magyar származású. Régebben a *Hétnek* volt munkatársa és írt egy regényt is magyarul.

¹ Letopis Matice Srpske 289. k. 65—66. l.

² Hol i-vel, hol y-nal írja nevét.

A változott viszonyok közt is hű maradt a magyar irodalomhoz.

A kötet 32 költő 77 versét hozza. A költők közül csak hét volt eddig bemutatva irodalmunknak; a versek közül csak öt volt eddig ismeretes. A kötet tartalomjegyzéke megnevezi a fordítókat: 49 verset Szenteleky ültetett át, 26-ot Debreczeni, két versnél nincs megjelölve az átültető, de a stílusból következtetve, mindkét esetben Debreczeni fordításával van dolgunk. A könyv élén pár lapnyi bevezetés van Szentelekytől. Szép, hangulatos munka. A kötet mottója Adyból való:

Hiszen gyalázatunk, keservünk
Már ezer év óta rokon,
Mért nem találkozunk süvöltve
Az eszme-barrikádokon?

Szenteleky előszava szerint céljuk a modern szerb líra ismertetése. Nem bírálják, nem válogatnak irányok és költők közt, hanem kicsinyített tükörképet akarnak adni a szerb líráról. E programnak megfelelően a bemutatott költők rendszeren csak egy-két verssel vannak képviselve. Legtöbbet, tízet, Dučićből fordítanak le. Ennek a célkitűzésnek helyesége nagyon is vitatható. Egy-két versből aligha lehet képet nyerni egy költő művészetéről és az idegent csak az állandóbb becsű, vagy legalább is jellegzetes érdeklő, a középszerűségek hidegen hagyják. A kötet egészben sem ad világos képet a szerb líráról. A bemutatott 32 költő minden időrendi megkülönböztetés, vagy bármilyen szempontú csoportosítás nélkül egyszerűen betűrendben követi egymást. A szerb irodalomban járatlan olvasó — a fordítások pedig ezeknek készültek — egészen elvész e rendszertelenségben. A bemutatott költőkről semmiféle felvilágosítást nem kapunk, a lefordított versekről sincs sehol semmi elárulva. Szenteleky rövid bevezetése igen szűkszavú. Néhány nagyobb költőről ugyan finom megjegyzései vannak, de ezeket csak a szerb irodalomban jártas és alaposabb irodalmi képzettségű olvasó értheti és élvezheti. Ami már most magukat a fordításokat illeti, általában jobbak minden eddigi szerb műfordításunknál. Mindkét fordító határozottan költő, mindketten virtuózan

kezelik a magyar nyelvet. A fordításban mégis nagyon sok elvész a nagyon is különböző szerb költők egyéni sajátosságai-ból. Szenteleký jobban tud alkalmazkodni az eltérő költői kifejezésmódokhoz, Debreczeni nagyon is szabadon fordít és tolla alól mindenki Ady frazeológiájával kerül ki.

A kötet legrégibb költője Ilić Vojislav. Mindhárom bemutatott verse irodalmunk számára új és egy közülük, a Szentelekýtól lefordított *Vardar partján*, egyik legszebb műve méltó átültetésben. Ilić követői közül Jakšić Mileta két, Mitrović Milorad egy verssel szerepel. Mitrović e versét és Jakšić egyik versét már Szászy is lefordította, pontosabban, mint itt Debreczeni. Az Ilić nyomába lépő nagy triászt látható szeretettel mutatják be. Šantićnak öt versét adják, köztük egyet Rohonyi is lefordított (*Ti éjszakák*). Šantić mellett megismertetik a két diplomata-költőt: Rakićot és Dučićot. Rakić Milán (1876—) a formai szépség mestere, színes, gazdag nyelvvel, meleg átérzéssel, gyakran mélységes hazaszeretettel. Öt versét közlik, amelyek közül egyet már a *Croatia* is hozott Dórits István fordításában (*Szerelmes vers*). Legyen szabad a szerb líra e remekét bemutatnunk előbb Dórits, azután Debreczeni fordításában. Íme a Dóritsé :

Ring a virágos orgonák ligetje,
S szerelem után, mely ég ajándoka,
Sovárg a csendes éj meg-megremegve,
Amíg a hold mosolygva száll tova...
Ring a virágos orgonák ligetje.

Ilyen sejtelmes, vággyal teli éjben
Epedve várta Trisztánját Izolda.
Jajszó közt nyílnak a sírok széltében
S emlékeznek a rég elmúlt napokra,
Ilyen sejtelmes, vággyal teli éjben...

A mult lovagja, reménytől megszállva,
Selyemlajtorját hordozva magával,
Vakon rohant tündére várfokára
S dallal köszönté, buja szerenáddal —
A mult lovagja, reménytől megszállva.

Búgj, éjjele régen letűnt időknek!
 Szivemben hordom népét egy volt kornak.
 A sírból fel fehér tömegek jönnek
 S velem epednek, vágyódnak, csókolnak.
 Búgj, éjjele régen letűnt időknek!

Vágyón és epedve! Ő vár elmerengve,
 Mint hős Trisztánját a szőke Izolda.
 Közelgő léptem fürkészi remegve,
 Amíg a hold mosolygva hinti fényét
 S a hús szellő dúdolgatja regéjét
 A lila-fürtös orgonabokorba...

A fordítás sok apró pontatlanság mellett egészben híven adja vissza a finoman cizellált versnek sajátosságait tartalom, forma és hangulat szempontjából. Debreczeni e fordítást nem ismeri, amit nem megrovásként mondok, hiszen a *Croatia*-folyóirat egyetlen csonka évfolyama nagyon ritka könyv. Debreczeni fordítása így hangzik :

Az éj lámpása csillog, remegve gyúl,
 Pár cserje orgonát hintál a gyenge szél,
 Újhold karéja sápad messze túl,
 Pár cserje orgonát hintál a gyenge szél.

Ilyen lehetett szakasztott az éj,
 Amelyen egykor Izolda várta Trisztánt,
 Kinyíló sírok éje, hangos jajongás pokla,
 Tűz vad heve, pirosuló szenvedély
 S emlékezés rég elfutott napokra.
 Ilyen lehetett szakasztott az éj...

A félelem és gáncstalan lovag
 Viszen az édes ablakhoz fonott selyemből hágcstót
 S amint hajítja, hull véle száz csók.
 Tüzes szerenád ég lantján a lovagnak,
 Félelem és gáncstalan lovag!

Most hallom régmúlt szép éjek neszét,
 Szivemben megholt cimborák ködképét őrzöm,
 Sok sápadt sírból árnyak futnak szerte-szét,
 Kik vélem túrnek, sírnak és vágnak.
 Most hallom régmúlt szép éjek neszét...

Vár már kedvesem a tikkadt csöndbe'. Vár
 És minden messzi neszre vágyón felfigyel.
 Belőle jöttöm véli hallni tisztán: -
 Vígy csábos hold sietve, hozzá vígy el!
 Már vár. Mint Izolda várta Trisztánt,
 Csak vár remegve csendben. Nem beszél.
 Pár cserje orgonát hintál a gyenge szél...

A szerb eredeti ismerete nélkül is megállapíthatja az olvasó, hogy ha Dórits fordítása pontos, Debreczenié nem lehet az. Nem akarom kétségbevonni, hogy Debreczeni versei szépen hangzanak, egy-egy helyen megfelelőbb kifejezést talál mint Dórits (,fonott selyemből hágcsót'), de egész új sorokat csempész be a versbe, a vers hangulatába nem illő kifejezésekkel változtatja meg eredeti jellegét (az ég lámpása, újhold karéja, hangos jajongás pokla, a félelem és gáncstalan lovag, megholt cimborák stb.) és a versforma áttörésével megrontja a költemény artisztikumát. Debreczeni fordítása átadyzálja Rakićot. A vers így is szép, de nem Rakićé.

A szerb líra fejlődése csúcspontját Dučić Jovan (1874—) költészetével érte el. Amint Szenteleky írja a kötet bevezetésében, Dučić költészete a márványosan tiszta l'art pour l'art. A legművészebb, a legszebben zengő és legharmonikusabb szerb verseket Dučić írta. Finomsága, virtuozitása a fordítókat a legnehezebb feladatok elé állítja. A *Bazsalikom* tíz versét adja. Közülük nyolcat Szenteleky fordított, aminek örülnünk kell, mert Debreczeni itt is adyzmusokba esett. Lehelletfinom ragúzai versei egyikét adjuk itt Szenteleky fordításában:

Tél van. Ezerhatszáz valamelyik tele.
 Menőeti: a követ Versailles-ban időzik,
 Hogy a nagy királynál tiszteletét tegye.
 A király most Lajos, a tizennegyedik.

Kedvelik Raguzát, a köztársaságot
 S ezért a követét fogadják illően.
 Este Trianonban csapnak vigasságot,
 Molière is játszik, zene is van bőven.

A picí markízek szép, púderes fejjel
 S lábujjhegyen finom, selyem topánkában
 Menüettet járnak s mosolyt hintnek széjjel,
 Kába illat szálldos legyezők nyomában.

Míg egy bíborossal elvonul a vendég,
 Hogy tanácskozzanak az egyház sorsáról
 S az Adrián kié legyen a fensőbbség —
 A követ egy selyem topánkára gondol!

Azt hiszem, az olvasó bizonyos csalódással futott át e versen. A fordításban nagyon sok elveszett az eredeti bájából. A rímek gyöngék és az egész darabos, de a hangulat át van mentve.

A nagy lírai triász iskolájából két verssel szerepel Stefanović Svetislav (1877—). A szerb kritika megállapította Stefanovićről, hogy több benne a kultúra, mint a költői tehetség. A forma tökéletességében azonban méltó versenytársa Dučićnak. Őt is a *Croatia* mutatta be a magyar irodalomnak a *Muzikális víziókból* vett két versének fordításával. E versek egyikét a *Bazsalikom* is hozza Szenteleky átültetésében. Legyen szabad itt közölni a két fordítást. A *Croatia* fordítója Battlay Geyza. Az ő tolmácsolásában a vers így hangzik :

Sírnak, áradoznak sugári a holdnak,
 Muzsikál a fényük, mint az ezüst hárfa.
 Ködfelhők az űrben úsznak, foszladoznak,
 S mint teli akkordok, zeng a hangok árja.

Csendes vizek mélyi lassan megremegnek,
 Szűröcsölik a hangok szomjazó zsongását.
 Vízi liliomok koronái lengnek
 Egy misztériumnak üdve hatja át-át.

Elvarázsolt kagylók szétnyílnak az éjbe,
 Fodrozó haboknak elsimul a tajtja,
 S mint egy édes bűnnek csendes betegsége
 Chopin akkordjait rezgi a hold rajta...

A fordítás formában és tartalomban hű, sőt hangulatilag sem áll nagyon messze az eredeti alatt. Szenteleky Battlay fordítását nem ismeri. Az ő átültetésében a költemény a következőképpen hangzik :

A holdnak sugári zokogva szétmálnak,
 Mintha ezüst hárfán játszna a hold épen;
 Úsznak s elmerülnek a sejtelmes árnyak,
 Mint búgó akkordok a végtelen éjben.

Halk vizek remegnek s vágyón epekedve
 Hulló hárfahangok ezüstjét felisszák,
 Tavirózsán mintha korona libegne,
 Minden olyan, mint egy bűvös meseország.

Tündérek a tóra aranyhabot szórnak . . .
 Elvarázsolt kagylók halkan nyílnak széjjel,
 S ájult fájdalomával csendes, édes kórnak
 Chopin hangjainál sír a holdas éjjel.

Az a benyomásom, hogy Szenteleky fordítása nem jobb a Battlayénál, ha egy-két helyen jobban is sikerült neki egy-egy fordulat átültetése (hulló hárfahangok ezüstjét felisszák). Battlay fordításának ismeretével Szenteleky átültetése bizonyára sokat nyert volna.

Stefanović időrendben az utolsó költő azok közül, akiket, ha nem is annyi és olyan szép fordításból, de már a *Bazsalikom* előtt ismert irodalmunk. Akik most következnek, azokat a magyar közönség egyelőre csak a *Bazsalikomból* ismerheti. Ez a határvonal mást is jelent. Új irányok képviselői jutnak szóhoz. Francia hatás alatt álló új költők jönnek, akik elvetik a forma tiszteletét, a vers művészi szabályait és tartalomban is újat nyújtanak. E költők művészete részben még nem szűrődött le, alkotásaikban sok a problematikus értékű, de igazi tehetségek is akadnak közöttük.

A szerb műköltészet nagy kritikusa, Popović Bogdán, anthológiájába, mely a világháborúig terjed, e költők közül többet befogadott. A *Bazsalikom* fordítói eddig is nagyjában Popović Bogdán után igazodtak és csekély kivétellel csupa olyan verset mutattak be, amely az anthológiában szerepel. Igen helyesen, hiszen ha Popović nem tévedhetetlen is, kétségtelenül a legkiválóbb szerb műbíráló és anthológiája a szerb műírány páratlan becsű gyűjteménye. A XX. század elején jelentőségre emelkedett új költők közül is elsősorban a Popović anthológiájába felvetteket mutatják be. A fiatalon elhunyt Rajić Velimir, a fordulatos, hangulatos, de bizarr Ćurčin Milan, a pesszimista Pandurović Sima, a magyar mű-

fordításairól is ismert Petrović Veljko és mások, mind szóhoz jutnak.

Utoljára marad az a 17 költő, aki már nem jutott be Popović anthológiájába. A fordítóknak az az elve, hogy ők nem bírálják, hanem ismertetnek, itt érvényesül a legnagyobb mértékben. Az a benyomásom, hogy e költők közül igen sokkal nem volt szükséges megismertetni a magyar közönséget. Akad azonban közöttük több igazi tehetség is, mint Crnjanski Miloš, Manojlović Tódor, Ujević Tin stb. Ez utóbbinak szimbólumokban borongó finomságait az előszó és kiemeli. E modern költők átültetésében Debreczeni is remekel. A legújabb szerb lírán a világháború alig hagyott nyomot. A háború mint motívum is csak fájdalmat, lehangoltságot, kiábrándulást szólaltat meg a szerb lanton. A nemzeti gondolat óriási diadala egy meghasonlott kedélyű, halvány nemzetköziségbe vesző költői nemzedék kobzán nem tud megzendülni.

A *Bazsalikom* a magyar irodalom számára gazdagodást jelent. Mindkét fordító határozott hivatottságot árult el a szerb költészet alkotásainak átültetésére. Reméljük, hogy e kötettel nem fog lezárulni műfordítói pályájuk. Mert tennivaló az ő működési körükön belül nagyon sok volna. Azt hiszem, elsősorban Popović Bogdán anthológiáját kellene az eddigi magyar fordítások felhasználásával a maga egészében lefordítani. De a kötethez részletesebb bevezető tanulmányt kellene írni a szerb líra fejlődéséről, semmint azt Popović tette, aki munkáját a szerb közönségnek szánta. Szenteleky, a *Bazsalikom* bevezető tanulmányának tanúsága szerint, ezt a feladatot sikerrel tudná megoldani. Azt hiszem, ez a munka alapvető lenne irodalmunkban, kiinduló pontja új műfordításoknak és tanulmányoknak.

A magyar és a szerb nemzetet nagy politikai ellentétek választják el egymástól. Ez ellentétek megszűnése belátható időn belül alig remélhető. A két nemzetnek azonban egymás mellett, sőt egymással keverten kell élnie. Valami modus vivendit tehát kell találnunk. A Kisfaludy-Társaság 1889 június 19-i, Zmaj-Jovanović Jovan tiszteletére rendezett ülésén, az elnöki székéből bölösen mondta Gyulai Pál: «A nemzetek könnyebben megértik egymást az irodalmi, mint a

politikai téren. Itt gyakran valódi vagy képzelt érdekek elválasztják őket egymástól; ott az igazság nyomozása, a szép kultusza testvérekké teszi őket s az emberiség nagy gondolatához emeli.»¹

III.

A szerb irodalom minden ismerője egyetért abban, hogy a szerbeknél a líra fejlődésével nem tartott lépést a regény és a dráma. Ha abszolút mértékkel mérünk, nincs szerb regény és novella is alig van.

Lapokban szétszórt jelentéktelen fordítások után csak a XX. században jelent meg néhány szerb novella-gyűjtemény magyar fordításban. Időrendben az első közöttük Dórits István kötete, mely négy szerb novella fordítását nyújtja.² A kiválasztott négy novella egyáltalán nem tartozik a szerb novellák javához. Az első elbeszélés Zmaj-Jovanović Jovan *Branković Vidosavája*, a költőnek egyik leggyengébb műve.³ A többi három novella és szerzője alig ismeretes a szerb novellairódalom történetében: Zvekić György (*Karácsony-éj*), Popović—Šapčanin Pál (*A négy szegfű*), Savić Milan (*Ábrahám szerelme*). A fordítás folyamatos, de nem mindig magyaros.

A következő évben Skrbics Tivadar Nušić tíz novelláját fordította le.⁴ Nušić Branislav (1864—) a legjobb szerb drámaíró, de mint novellaíró kezdte pályáját. Első kötete, mely nevét ismeretessé tette, az 1885-i szerb-bolgár háborúról írt novellagyűjteménye (*Pripovetke jednog kaplara*, 1886), amely a nép egyszerű gyermekének szájába adva a kisemberek sorsát állítja elének a maga realitásában. A hazafias szólamokat kerülő és a szerb-bolgár kiengesztelődés gondolatát szolgáló novellák a maguk korában igen nagy hatást tettek.

¹ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. Új folyam. XXIV. k. 27. l.

² *Négy elbeszélés*. Szerb eredetiből fordította Dórits István. Budapest, 1902, 185 l., 8°.

³ E novellát a Fővárosi Lapok 1864. évi 90—93. száma közölte először magyarul Szokolovits József fordításában. Dórits ezt nem ismeri.

⁴ Nusics Branislav: *Egy káplár emlékeiből*. Olcsó Könyvtár 1269—1270. sz. Budapest, 1903, 70 l., 12°.

E kötetből válogatott ki Skrbics tíz novellát, ügyesen ültetve át őket magyarra.

A *Croatia* három szerb novellát hozott. Petrović Veljko lefordította Matavulj Simának (1852—1908), a szerb realizmus egyik úttörőjének, egy rajzát (*Pilipenda*). Skrbics Tivadar meg átültette Budisavljević Milan (1874—) és a legnagyobb szerb regényíró, Stanković Borisav (1876—1928) egy-egy rajzát (*Monsieur Lesseps*, *Nuška*). Ezzel be is fejezhetnők szerb novellafordításaink áttekintését. Csak még azt kell megemlítenünk, hogy a szabadkai *Bácsmegyei Napló* 1926. évi karácsonyi száma közölte Stanković *Karácsony* című novellájának, 1927 júliusában és augusztusában meg folytatásokban közölte Nušić *A község gyermeke* című hosszabb elbeszélésének fordítását.

A szerb novellairodalom ismertetése körül még sok a teendő. Nemcsak Nušić és Stanković több kötetét kellene átültetni, hanem a korábbi írók egyes műveit is, különösen Lazarević Lázár (1851—1890) híres hat elbeszélését és sok magyartárgyú vagy vonatkozású regényt és novellát.

* * *

A szerb drámát irodalmunkban négy fordítás képviseli, de ezek közül is kettő könyvdrámát ültet át.

A cselvígjátéknak legügyesebb szerb képviselője Trifković Kosta (1843—1875). Tőle két komédia jelent meg magyarul. A *Boldog újévet* (Čestitam) Veselinović Milorad, *A szerelmes levelet* Kalcsók Leó fordította magyarra. Ez utóbbit előadták a Nemzeti Színházban is.¹ Irodalmunknak érezhető hiánya, hogy a szerb dráma ily csekély mértékben van képviselve. Nušić Branislav drámái közül több megérdemelné a fordítást. Ezek megállanak helyüket a magyar színpadon is.

¹ Grčić irodalomtörténete szerint (II. kiadás, 271. l.) az első 1895-ben Német-Palánkán jelent meg. Petrik a könyvet nem ismeri és fővárosi nagy könyvtáraink egyikében sincs meg. Kalcsók fordítása Veszprémben 1908-ban jelent meg, mint a *Legényegyesületi Színműtár* 90. száma. A fordítás gyöngé. A Nemzeti Színház nem e fordítást használta.

A két könyvdráma montenegrói tárgyú és a montenegrói uralkodóház két tagjától származik. Miklós montenegrói király *A Balkán császárnéja* (*Balkanska carica*, 1886) című háromfelvonásos tragédiáját Grujits Lyubomir és felesége fordították magyarra.¹ A dráma a Crnojević-ház (XV. század) bukását dolgozza fel csekély drámaírói készséggel, de sok szép lírai részlettel. Bár a drámát többször előadták, olvasásra készült és nem a színpadra. A fordítás gyöngé. Miklós király áradozó, de meleg lírája, mély húron zengő hazafias tirádái, hangzatos verselése költőiség nélküli, primitív technikájú tolmácsokra találtak. A versformával való küzdés tartalmi pontatlanságokat is okozott.

Sokkal nevezetesebb a másik könyvdráma és fordítása is, mely immár második kiadásban fekszik előttünk.² A két kiadás nagyon kevésben különbözik egymástól. Petrović-Njegoš II. Pétert, Montenegró utolsó püspökfejedelmét, a szerb irodalomtörténet a legnagyobb szerb költőnek tartja. A szóbanforgó drámai költemény a püspökfejedelem főműve. A fordító (1873—) a magyarországi szerb irodalom érdemes munkása. A budapesti egyetemen tanult, 1901-ben az újvidéki szerb gimnázium tanára lett, 1910-ben a karlócai zsinat a hazai szerb iskolák főtanfelügyelőjévé választotta. 1920-ban a szerb Bács-megye állami tanfelügyelője és tanterületi főigazgatója lett. 1925-ben nyugdíjaztatott. Írt egy sereg középiskolai tankönyvet és olvasókönyvet. Ez utóbbiakban sok fordítás van magyar költőkből, amiért használatukat 1925-ben eltiltották. Sokféle kiadásban közkezen forgó magyar-szerb és szerb-magyar szótára nemében a legjobb. Írt pedagógiai cikkeket is és egyideig elnöke volt az újvidéki Matica Srpska népművelési osztályának. Mint műfordítónak a jelen fordítás egyetlen nagyobb munkája.

Petrović-Njegoš II. Péter (1811—1851), az 1696 óta Montenegró felett uralkodó dinasztia sarja, unokaöccse volt

¹ Ő kir. fensége I. Miklós herceg (!): *Balkán cárné* (sic!). Arad, 1909, 208 l., 8°.

² II. Petrović-Nyegos Péter: *Hegyek koszorúja*, fordította Gyiszálovics Veszelin. Újvidék, 1902, 131 l., 8°. A második kiadás a folyó évben jelent meg.

elődének, I. Péter püspökfejedelemnek.¹ Eredetileg nem ő volt kiszemelve trónörökösnek, ezért nevelését eléggé elhanyagolták. 1827-ben a szarajevói Milutinović Sima, korának egyik legjelesebb szerb költője, lett nevelőjévé. 1830-ban I. Péter meghalt és az ifjú trónörökös fejedelemmé lett. Montenegróban theokratikus kormányforma lévén, II. Péter is, bár semmi hajlama sem volt a papságra, felvette az egyházi rendet és 1833-ban Pétervárott püspökké szenteltetett. Az ifjú fejedelemnek sok baja volt a montenegrói törzsek szeparatizmusával és csak nehéz küzdelmek árán sikerült neki az állami hatalmat megerősítenie. Ismételten hadat viselt a szomszédos török pasák ellen. Nagyon sokat tett hazája kulturális emeléséért. Az első iskolákat ő alapította Montenegróban. 1834-ben nyomdát állított fel Cetinjében. Többször tett hosszabb külföldi utakat: járt Oroszországban, Ausztriában, Olaszországban. Az első európai műveltségű fejedelem a montenegrói trónon. Cetinjei magányában folyton tanult, olvasott. Élete delén a tüdővész ragadta el.

Njegoš Milutinović hatása alatt kezdte meg költői pályáját. Tőle tanulta meg az antik mythológiai és történeti alakoknak gyakori emlegetését, új szavak faragását, tőle tanulta meg szeretni a népköltészetet és megbecsülni kis hazájának dicsőséges történetét.

Első költeményei nem egyebek a népköltészet utánzatánál. Karadžić-csal személyes barátságban állott s maga is gyűjtött népköltési termékeket. Első nagyobb alkotása, a *Slobodijada* (1835), krónikaszerű eposz, mely a török-montenegrói küzdelmek történetét éneкли meg Petrović-Njegoš Danilótól I. Péterig.

A negyvenes években írta meg három nagy költői alkotását. Időrendben az első közöttük egy haténekes vallásfilozófiai költemény, a *Luča mikrokozma* (A mikrokozmosz sugara, 1845). A mikrokozmosz az ember, a sugár pedig a lélek. Egy

¹ Njegoš műveinek kritikai kiadása most van folyamatban. Eddig versei jelentek meg két kötetben (1926 és 1927) Rešetar Milan, zágrábi egyetemi tanár, gondozásában. Az alábbi fejtegetések elsősorban Rešetar és Popović Pál, belgrádi egyetemi tanár, különféle tanulmányaira támaszkodnak. Njegošhoz méltó életrajz még nincs.

bogumil legendából kiindulva Ádámot mint lázadó angyalt állítja elének, aki azonban vétkét még a Sátán leverése előtt megbánta. Az Úr megkegyelmez neki, de arra ítéli, felejtse el angyali eredetét, öltön testet és szenvedésekkel levezekelve bűnét térjen vissza az örök boldogság honába. A költeményen erősen érzik Milton hatása, de mélyen járó reflexióival és hatalmas dikciójával eredeti alkotás. Sokszor nehéz olvasmány, aminek okát abban is keresik, hogy a költő tételei ellenében állnak a pravoszláv vallás dogmáival, mely dogmákat pedig, mint püspököknek, nem lehetett megtagadnia. A püspökfejedelem tehát e tételek értelmét mesterségesen elhomályosította.

Másik két munkája két dráma Montenegró történelméből. A kevésbbé fontos, a *Lažni car Šćepan Mali* (Kis István, az ál-cár, 1850), a montenegrói történelemnek egy sajtószerű epizódját dolgozza fel. Egy líkai kalandor 1766-ban Montenegróba vetődött és ott azt állította, hogy III. Péter orosz cár, aki pedig már 1762-ben meghalt. A nép hitt neki. Kis István magához ragadta a fejedelmi hatalmat. Még lelepleztetése után sem vesztette el a nép bizalmát a sok erénnyel bíró kalandor. Végre török orgyilkosság áldozata lett (1774). Njegoš történetileg híven és sok költői erővel rajzolja meg alakját.

Nevezetesebb ennél főműve, a *Gorski vijenac* (A hegyek koszorúja, 1847). A hegyek koszorúja Montenegró, melynek dicsőségét zengi a drámai költemény. Tárgya a poturicák kiirtása. A poturicák a törökké, azaz muzulmánná lett montenegróiak. Petrović-Njegoš Daniló püspökfejedelem 1709 karácsonyán kiirtatta a poturicákat. Valószínűleg vallási fanatizmusból vetedemett erre a sötét balkáni cselekedetre, de tette helyreállította Montenegró hitbeli egységét, ami véglemzésben nemzeti célokat szolgált. A szomszédos Bosznia és Albánia a muzulmán vallás terjedésével vesztette el szabadságát. Ugyanez a veszedelem fenyegette Montenegrót is. Már minden montenegrói törzsből voltak poturicák, akiket a vérség hagyományai éppúgy védtek, mint a törzsek keresztény tagjait. A törzsek ezért már nem tudtak volna tartósan ellenállni a török hódításnak. A poturicák kiirtása biztosította Montenegró függetlenségét.

A poturicák kiirtásának eseményei Njegoš korában még eleven erővel éltek a nép emlékezetében. Népversek szóltak róluk és Milutinović is megénekelte őket a Petrović-Njegošok történetét bemutató *Dika crnogorska* (Montenegró dísze) című drámai képsorozatában. Njegoš művének anyagát a néphagyományokból és feldolgozásaikból vette. Amint kimutatták, a drámai költemény alakjai és ezek tettei nem a püspökfejedelem találmányai, hanem történetiek, vagy legalább is néphagyományiak. De a poturicák kiirtása nagy nemzeti jelentőségének felismerése és megrázó költői erővel való feldolgozása Njegoš érdeme.

A költő beállítása szerint az egész nemzet átérezte a helyzet tarthatatlanságát. A cetinjei síkon tanácskozásra összegyűlt előkelőségek egyhangúlag követelik Danilo püspöktől, számoljanak le a poturicákkal. A püspök teli van aggodalmakkal. Attól tart, hogy a túltengő törzsi rendszer mellett a kiirtás a törzseknek egymás ellen való harcát fogja eredményezni, ami Montenegró végromlását okozná. Végre abban egyeznek meg, meghívják a poturicák vezetőit és megpróbálják rávenni őket, térjenek vissza őseik vallására. A poturicák eljönnek, de hallani sem akarnak az iszlám elhagyásáról. Ezután több kép mutatja be a török veszedelem nagyságát és közelségét. Az új szkutarii pasa dölýfös levélben követeli Montenegró teljes behódolását. Hazajön Draško vojvoda, akit a püspök Velencébe küldött segítségért, és kiderül, hogy a doge üres ígéreteken kívül semmivel sem akarja segíteni Montenegrót. Majd török nászmenet vonul fel a cetinjei mezőn. Poturicák az ünneplők, de sok keresztény is van közöttük. A tömeg már-már nem érzi idegennek az iszlámot. Jön egy montenegrói hősnek, Batrićnak nővére, bátyja halálát siratva. Batrićnak a török (muzulmán) Čorović becsületszavát adta, hogy nem bántja, látogassa meg. De azután törbecsalva, leüttette fejét. Batrić nővére bosszúra hívja fel a montenegróiakat s ő maga öngyilkossá lesz. Hoznak egy boszorkány hírében álló vénasszonyt és kiderül róla, hogy a szkutarii pasa megbízásából egymásra uszítja a montenegrói törzseket. Betelt a mérték. A törzsek fejei összeküsznek a poturicák kiirtására és a püspök megáldja őket.

Karácsony estéjén aztán végrehajtják, amit megfogadtak. A kiírtást Njegoš nem hozza színre, hanem a benne résztvett montenegróiak jelentik a püspöknek a tett végrehajtását.

Amint ez a tartalmi kivonat is mutatja, Njegoš költeményét nem lehet a modern dramaturgia mértékével mérni. A dráma hőse az egész idő alatt nem tesz egyebet, mint tündöklik, töpreng. A valóságban Danilo igen aktív szerepet játszott a poturicák kiírtásában. A püspökfejedelem ezt azért változtatta meg, hogy a vérengzést mint az egész nemzet cselekedetét tüntesse fel. Danilóban Njegoš saját magát állítja színre s ő valóban töprengő ember volt. A püspökfejedelem, mint nyugati műveltségű ember, tisztában volt azzal, hogy a muzulmánok legyilkolását nem lehet olyan egyszerű és természetes dolognak elfogadtatni, mint ahogy a XVIII. századeleji montenegróiak a kérdést felfogták. Legalább is csökkenteni iparkodik őse felelősségének mértékét. Njegoš a drámával saját politikai céljait is szolgálta. A törzsi szeparatizmussal sok baja volt. A poturicák kiírtását tehát mint az állameszme győzelmét tünteti fel. Montenegrót csak úgy lehetett megmenteni a török hódítástól, hogy a törzsek egy nagy nemzeti cél érdekében összefogtak. Szerinte ez az esemény a montenegrói történelem legnagyobb eseménye. A poturicák kiírtása megadta a montenegrói jövő garanciáit. Njegoš erősen szerb nemzeti érzésű. A poturicák kiírtása szerinte Rigómező megbosszulása, a szerb szabadságharc kezdete. Ezért ajánlotta művét «Szerbia atyja hamvainak», azaz Kara Gyorgye emlékének. A püspökfejedelem költői nagyságának legnagyobb bizonyítéka az, hogy tételeit teljes mértékben el tudja fogadtatni az olvasóval s a legújabb időkig senki sem kételkedett felfogásának történeti valóságában sem.

A szerb irodalomtörténet már megállapította a drámai költemény elemeit. A dráma személyeit Njegoš, ha idealizáltan is, de történeti hűséggel hozza színre. A püspökfejedelem apróra ismerte nemzete történetét, hagyományait, szokásait, babonáit, költészetét és ezeket a drámában nagy megjelenítő erővel tárja elénk. A költő szűkszavú ember. Gyakran csak jelzi azt, amit gondol, gyakran csak utal arra,

amire szüksége van. De ez a jelzés, ez az utalás pótol egész gondolatsorokat. A szerb népköltés hagyományos tizesét használja versformául, megtartja a népköltés szokásos kifejezésmódját, fordulatait. Szinte szintézisét adja a montenegrói népköltészetnek, de az ő verssorai sokkal koncízebbek, tartalmasabbak. Ki fogja valaha elfelejteni Daniló fohászát az Istenhez, mikor a poturicák megtérítésének reménytelen kísérletét próbálja meg? Vagy ki fogja elfelejteni Mustaj kádi kis dalát, a szép Fatiméről, a tragikus események előestéjének e bájos idylljét? Nincs a szerb irodalomnak terméke, melynek annyi reflexiója lett volna közkinccsé, mint a Gorski vijenacé. A püspökfejedelem igazi filozófus volt, tele eredetiséggel, és gondolatait egy igazi költő virtuozitásával tudta költői formában is kifejezni.

Egy ilyen hatalmas és terjedelmes (2819 sor) munkának lefordítása nem csekély feladatok elé állítja a fordítót. S bár a drámát már lefordították szlovénre, bolgárra, csehre, oroszra, németre, svédre, olaszra, franciára, angolra, alig van egy-két fordítása, amely megközelítené az eredetit. A magyar fordítás mindenesetre a jobbak közé tartozik. Formailag majdnem teljesen hű. A görög dráma kardalainak mintájára írt kólókat Djisalović, az eredetivel ellentétben, párosan rímelteti, abban a hiszemben, hogy ezek így a magyar fülnek kellemesebben hangzanak. A kólókban azonban a lírai felett túlteng a történeti és gondolati elem. Az az érzésem, hogy ily körülmények között a rímekre nincs szükség. És a rímek kedvéért a fordító olyan szabadságokat enged meg magának, melyek bizonyos értelmi eltolódásokat okoznak. Ha veszem pl. a második kóló sokszor idézett első négy sorát :

Ki felhajtott egyszer pohár mézet,
Ajkán az már pohár epét érzett,
Pohár méz kell a pohár epére, —
Öröm, öröm : egy a másnak vére!

meg kell állapítanom, hogy az eredetiben a negyedik sor mást mond : Keverten lehet őket a legkönnyebben meginni. A fordítás elhomályosította Njegoš mondatának értelmét. A Fatime-dal tiszta líra. Itt a rímek kellemesek, de ríktó stílszerűt-

lenség egy törökszínezetű dalban a Venus szó használata, aminek nyoma sincs az eredetiben :

Ne sírj anya! Lányod Fatime
 Nem a sírba, férjhez ment ime!
 Nem vágták ki a szép rózsafát,
 Csupán méltó kertbe tették át.
 Mint szemérről, úgy elhárít majd
 Fatimédrről Szuljo minden bajt.
 Fatimédnek teste virágszál,
 Villogó két szeme csillagpár,
 Arcán hajnal pírja ömlik el,
 Hajadísze alatt Vénusz kel.
 Szája picit mint a kis fillér,
 Égő ajka rózsával felér ;
 Meg-megvillan ajka közt olykor
 Ragyogó szép hószinű gyöngysor ;
 Fehér nyaka vakító márvány,
 Fehér keze hószin hattyúszárny ;
 Vénusz úszik virágok felett
 Szép színezüst evező mellett,
 Boldog párna, melyre hajt fejet.

Idézzük még a nászdalok közül a Gergeleztől szólót magyar vonatkozása miatt. A bosnyák-muzulmán néphit szerint, mikor Budát a török elfoglalta, egy bosnyák vitéz örömeiben a Gellért-hegyről lovával a Dunába ugratott, hogy minden földi vágya beteltelevel azonnal a mennyországba jusson. Ezt a vitézt a bosnyákok Gergeleznek hívják. A név a Gellért-hegy török neve. A drámában az egyik muzulmán nászvendég az alábbi dallal hívja Gergelezt, hogy vegyen ő is részt Szuljo és Fatime nászán :

Gergelez, te sólyom-madár szárnya,
 Aki ménen szálltál mennyországba,
 Jósziántodból, semmitől sem félve,
 Hogy előbb állj prófétánk elébe!
 Szép huriknak lettél tán szolgája,
 Hogy jöttöd' e nász hiába várja?
 Jer le hozzánk, percet se időzzél,
 Méned száguld, mint az üvöltő szél.
 Ne feledd el a lándzsát és kardot,
 Pokol-tüzes ostort fogjon markod :
 A vlah¹ kezdi a fülét hegyezni.

¹ Vlah = oláh.

Egy akolba tereld nyájad, néped,
 Mert a farkas érzi már az éhet.
 Villanjon meg a dömöcki fegyver,
 Úgy a Szentre¹ eb ugatni nem mer.

Djialović fordítása tartalmilag hű és pontos. Még arra is vigyáz a fordító, hogy sort sorral adjon vissza. Djialović szerb létére kitűnően bírja a magyar nyelvet, mely minden színezetével, minden árnyalatával rendelkezésére áll. Alaposan ismeri a magyar irodalmat is. Fordításában sokszor kellemesen üti meg fülünket valamelyik költőnknek egy-egy szép fordulata. A műfordító azonban a formai és tartalmi hűséggel még nem oldotta meg a feladatát. Vissza kell adnia az eredeti munka hangulatát, költői jellegét is. Njegoš drámájával a világirodalom költői közé emelkedik. A drámai költemény méltó átültetése congenialis műfordítót kívánna. Djialović tanult, művelt ember, eleven érzéke van a költői szépségek iránt. Bizonyos költői tehetséget sem lehet elvitatni tőle, de nem versenyezhet semmi vonatkozásban sem Njegoš-sal. Hol marad pl. Daniló fohászának fordítása az eredetitől, pedig Djialović tartalmilag pontosan adja vissza. Vagy mi marad meg a fordításban Vukota szerdár esküjéből, mely az eredetiben a koporsószegezés kalapácsütéseinek velőket hasító rémségével hat?

Érezhető hiánya a könyvnek, hogy Djialović nem írt a fordítás elé egy behatóbb tanulmányt. Montenegró története, II. Péter szerepe, maga a *Gorski vijenac* annyira ismeretlen világ a magyar olvasónak, hogy a drámai költemény értékét és értelmét magyarázat nélkül alig foghatja fel. Djialović egy lapnyi bevezetése és Rešetar nyomán adott jegyzetei nem nyújtanak elég tájékozást, aminek része lesz abban, hogy a fordításnak nem lesz sok olvasója és olvasói közt nem lesz elég méltánylója. E sorok írója a pesti egyetemen egyszer külön kollégiumot tartott a *Gorski vijenacról*. Így tapasztalatból tudja, mennyire nehéz a magyar hallgatósággal megértetni Njegoš költészetét, mennyire nehéz megközeleltetni ezt a magyar gondolatnak annyira idegen világot.

¹ Szent = Mohamed.

Pedig érdemes volna ezt az olvasóközönség szélesebb rétegei számára is lehetővé tenni.

Aki valaha járt a Bocche di Cattaróban, tudja, milyen lenyűgöző erővel fekszik rá az öbölre a Lovćen hatalmas sziklatömbje. Mintha a püspökfejedelem költészetét jelképezné, mely egyetlen lendülettel a tenger színéről a felhőkön túlemelkedő magasságba szökkent. Ott fent, a Lovćen csúcsán, áll az a szinte hozzáférhetetlen kápolna, melyet Njegos̄ végső óhajta szerint hamvainak emeltek. Büszke magányosságban, amilyenben élt a nagy költő. A csúcs alatt zivatarok, hófergetegek, jéggel terhes fellegek vonulnak el, míg fent a napsugár ragyog, hogy a hegygerinc áthathatatlan felhőpalástba burkolózzék, mikor lent napfényben úszik minden. Ez külön világ, külön törvényekkel. Aki idáig akar jutni, nehéz, küzdelmes utat kell megtennie, de az a látvány, mely eléje tárul, megjutalmazza minden fáradságért. Két tenger áll előtte : a mosolygó kék Ádria, a maga örök mozgalmával és változataival és egy megdöbbenő, beláthatatlan, mozdulatlan sziklatenger, a hegyek koszorúja, Montenegró. A püspökfejedelem előtt egyik tengernek sem volt titka. Költészetében a két tenger összeforrott. Ami édes és tündéri az Ádrián s ami zordon és fenséges a sziklabérceken, az ott zsong, az ott zúg drámájában. A tenger a végtelenséget, a szabadságot jelenti. Ezt visszhangozzák Montenegró kopár hegyóriásai is, egy dicsőséges kis nemzet örök temetője és örök feltámadása. Amíg lesz egy ember, aki horvátul beszél, amíg lesz egy montenegrói, Njegos̄ drámája örökké zengeni fogja a szabadság dalát.

BAJZA JÓZSEF.

CHARAKTEROLÓGIA.

Egy új tudomány.

A tudományok történetében nem ritka jelenség, hogy a tények bizonyos körére nézve már igen korán gyűjtöttek értékes ismereteket, ezeket egyik vagy másik szempontból össze is állították, rendezték, de tudománnyá, céljaiban, alapfogalmaiban, munkakörében körülhatárolt, egységes tudománnyá mégis csak későn szerveződnek ezek az ismeretek. A különféle emberek jellemével, ezeknek meghatározásával már régen foglalkoztak gondolkodók és írók, — csak Aristoteles megállapításaira (pl. temperamentum-tanára) és Theophrastos Charaktereire kell gondolnunk — sok naivságuk és helytelenségük mellett is több okból jelentős kísérleteket tettek testi jelenségek és lelki jellemvonások közti kapcsolatok meghatározására (Lavater fiziognómikája és Gall frenológiája a legismertebbek az idevágó kísérletek közül, ide tartoznak a grafológia próbálkozásai is) és a «charakterológia» szót is már több évtizeddel ezelőtt alkotta és használta egy német tudós (Bahnsen: *Beiträge zur Charakterologie*), de karakterológia, mint önálló, egységes tudomány — úgy látszik — csak legújabbban kezd kialakulni és határozott körvonalakhoz jutni.

Utitz Emil, rostocki egyetemi tanár, aki néhány év óta egy karakterológiai évkönyvet (*Jahrbuch der Charakterologie*) szerkeszt, egy jókora kötetben *Charakterologie* címmel¹ adja az új tudomány egységes feldolgozását a régibb idevágó kísérletek történelmi áttekintésével együtt. E könyv főpontjait — a történelmi részletek mellőzésével — kívánjuk a következőkben ismertetni.

¹ *Charakterologie* von Emil Utitz. 1925. Pan-Verlag Rolf Heise. Charlottenburg 2. 398 l.

I.

Mi is a karakterológia? A karakterről, jellemről szóló tudomány. «Charakter» görög szó, mely azt jelenti: bekarcolt, bevéselt, jegy, sajátosság. A karakterisztikus tehát a sajátosságon, a sajátos természetén alapszik, és karakterizálni, jellemezni annyit tesz, mint az ilyen sajátosságot kiemelni. Ebben a legáltalánosabb értelemben beszélhetünk egy hegység, egy város, egy épület jelleméről is. De itt most csak az ember jellemére gondolunk és karakterológián az ember jelleméről szóló tudományt értjük.

De «ember jelleme» sem jelöl még egészen határozott fogalmat. Némely emberről mondjuk dicsézőleg, hogy «jellem», másokról becsmérlőleg, hogy jellemtelenek. Amennyiben itt már erkölcsi értékelésről van szó, ehhez a felosztáshoz a karakterológiának, mint ilyennek, nincs köze. A gonosztevőnek lehet rossz jelleme, de a karakterológia csak a jellemmel foglalkozik, nem pedig a rosszassággal. S azért jellemtelenség a karakterológiában csak olyan állapotot jelenthet, amikor az illető egyén minden «sajátosságát» elveszti: bizonyos elmebajokkal sujtottak közel vannak ehhez a nullaponthoz. S így nem köthetjük le a jellem szót oly értelemben sem, hogy az a szilárd elvek szerint tudatosan és következetesen cselekvő embert jelentse. Az intuitív ember, az ösztönök embere, az ingatag, a csélcsap ember is jellem a karakterológia számára. Amaz, az erkölcsi mérlegelés alapján úgynevezett jellemes ember, a karakterológia szempontjából csak egy fajta, egy típus a sokféle jellem közül.

Közelebről meghatározva a karakterológiát, azt mondhatjuk, hogy az a személyiségről szóló az a tudomány, mely a személyiséget törekvéseinek szempontjából nézi, törekvésen értve nemcsak az illető személyiség tudatos akarását, hanem vágyainak, hajlamainak, ösztöneinek összeségét is. Ilynemű személyiségtudományra, vagyis a karakterológiára szüksége van az ethikusnak, a pedagógusnak, a kriminalistának, a hisztórikusnak, a művészettheoretikusnak, a pszichiaternek stb. Mindezeknek a tudományoknak képviselői éltek eddig is bizonyos karakterológiai fogalmakkal, osztályozásokkal és

megállapításokkal s foglalkoztak, mindegyik a maga körében és a maga szükségleteinek megfelelőleg, karakterológiai részletproblémák kitűzésével és megoldásával, de hiányzik még a közös alapfogalmak, elvek, felosztási alapok, módszerek, centrális problémák egységes meghatározása és egybeillesztése. Megvolt e téren egy gazdag empirikus kazuisztika, melynek természetesen megvan a maga nagy értéke, de egy karakterológiai fogalomrendszer kiépítésének alig vannak meg a kezdetei is. Az újabb pszichológia is csodálatosan kevés érdeklődést mutatott a temperamentum, lelkület, jellem kérdései iránt, vagy csak mellékesen, függelékek, kiegészítések tárgyalták. A természettudományi-materialisztikus betörés a szellemi tudományokba különösen kedvezőtlen volt ebből a szempontból, valósággal összeűzta az «én»-t és elértéktelenítette a személyiséget. Gazdasági tényezők, milieu, nevelés stb. lettek jelszóvá. Az egyes ember általános törvényszerűségek központjává lett. Nem is próbálták belülről megérteni. Csak kívülről akarták megmagyarázni.

Legújabban azonban nagy változásokat látunk e téren. A pszichológia speciális feladatai, a differenciális pszichológia, a pszichotechnika, a pszichopathológia szükségletei egyfelől, általános filozófiai problémák másfelől vezettek legújabban ismét az ének, az egyéniségnek, a személyiségnek, az egész embernek, a tehetségek, képességek, tulajdonságok, teljesítmények összefüggő szerkezetének vizsgálásához. Alak-pszichológia, struktúra-pszichológia stb. az új jelszók. E legújabb tudományos törekvések mellé lép a karakterológia felépítése.

A karakterológiai tudomány felépítésének egyik lényeges alapfeltétele annak átlátása, hogy a karakterológia nem állhat meg az egyes élmény, az aktuális pszichikus tény mellett. A hazugság mint egyes tény pl. egészen más, mint a hazug természet, a hazudozás jellemvonása, és megeshetik, hogy az egyes hazugság nem is hazug természetből ered, hanem féltékenységből, restelkedésből vagy egyébből. Az egyik ember hazudik, mert megszokta, hogy ennek az eszköznek segítségével elhárítson magától mindenféle kellemetlenséget, a másik, mert örül, ha másokat megcsalhat. A harmadik azonban csak nagy lelkitusa után szánja el magát a hazug-

ságra, hogy egy szeretett haldoklónak kínjait enyhítse, egy negyedik pedig hivatalbeli főnöke fenyegetéseitől egészen megfélemlítve menekül a hazugsághoz. A hazugság karakterológiai értelmén, jelentésén fordul meg a dolog. Meg kell különböztetni az élmény struktúráját a karakterológiai struktúrától, mint az élmény feltételétől. A karakterológiai adottság és az aktuális élmény között egyébként kölcsönhatás van: a jellemből folyik az élmény, s az élmény, a cselekedet befolyásolja a jellemet is. A jellem maga tehát nem szilárd, merev adottság, mint ahogy az élmények nem széthulló, minden egység nélkül való részletaktusok.

A karakter, a jellem nem áll csupán lelki vonásokból. A testi és lelki elemek közti benső kapcsolatot nem lehet kétségbevonni, akármiképpen magyarázzuk is e kapcsolatot elméletileg. Az ember sem nem fej vagy lélek magában véve, hanem, mint már Aristoteles tudta, lelkes, eleven test. A személyiség érzéki-lelki valami. De helytelen volna a karakterológia szempontjából, ha a testet csak a lélek edényének vagy ruhájának tekintenők. Úgy kell néznünk a dolgot, hogy ez a bizonyos lelki-szellemi adottság csak ebben a bizonyos testiségben és általa lehetséges és viszont. Például szellemi mozgékonyság testi karcúság, fürgeség, kellem mellett karakterológiai szempontból egészen mást jelenthet, mint testi otrombaság mellett. Talán az ilyen, testileg otromba ember részére a szellemiség a szabad mozgásnak egyetlen tere és az illető a maga fizikai nehézkességét szellemi oldalról akarja kiegyenlíteni. Talán szégyenli és el akarja feledtetni, vagy éppenséggel hiúvá lesz általa és pikánsnak találja ezt az ellentétet, vagy pedig közömbös iránta és felette áll. Ha Lessing azt mondja az *Emilia Galottiban*, hogy Raffael kéz nélkül is minden korok legnagyobb festőjévé lett volna, ez ellen ma művészek és tudósok egyaránt protestálnak. Ki tudja, ha ilyen kizárólagos nagy tehetség akadályozva volna abban, hogy a maga módjára érvényesüljön, nem volna-e a következménye: elkeseredés, kétségbeesés, melanchólia, vagy sivár tékozlás, erélytelenség, belső korhadtság? Mindenesetre más volna a jelleme és nemcsak abban különböznék, hogy ki nem sugároznék «kifelé». Ha a törpe ember pszicholó-

giájáról beszélünk, akkor egyenesen a feltűnően kis növésnek a jellem szempontjából való jelentőségére gondolunk. A törpe félénkké, ravasszá lesz, míg az óriás nyugodtan mosolyogva a maga erejében bíz. A törpe, kit sokszor gúnyolnak és csúfolnak, elkeseredetté, bosszúállóvá, iriggyé, ármánykodóvá lesz; kiváló szellemiséggel akarja testi fogyatékoságát kiegyenlíteni és szellemisége ennek folytán bizonyos görcsösséget, túlhevítettséget, túlzottságot mutat. Akármennyire hangsúlyozzuk is a jellem lelki természetét, mégse szabad ezt a testitől egészen elválnunk és az utóbbit elhanyagolnunk. Így a karakterológiának bizonyos tekintetben köze lesz a mimikához, fiziognómiához, grafológiához is, és nem szabad ezeket a limine elutasítanunk, mert a diletantizmus, a tudománytalanság veszedelmétől tartunk, de szigorú kritikát kell gyakorolnunk velük szemben. De nemesak magához a testhez, hanem egyéb «külsőségek»-hez is van köze a karakterológiának. Ilyen külsőség pl. a ruházat. Maga az a körülmény, hogy vannak emberek, kiknek lelki habitusa ruházatuktól független, és viszont vannak olyanok, kik másképpen érzik magukat frakkban, másképpen új és másképpen foltozott ruhában, karakterológiai szempontból figyelemreméltó.

Nagy jelentősége van természetesen karakterológiai tekintetben a környezetnek. Ezt élettelen dolgok és élőlények: tájék, ház, lakás, növényzet, állatok és emberek egyaránt alkotják. Egyrészt elemezni kell a környezet hatását az egyéniségre, de másrészt vizsgálandó az egyéniség visszahatása a környezetre: miképpen alakítja környezetét, miképpen él társaséletet, hogyan viselkedik a hivatalos vagy üzleti érintkezésben, ünnepeken, tudománnyal, művészettel, vallással szemben stb. Itt nagy óvatosságra van szükség. Nem szabad például a hivatallal vagy hivatással járó jellemvonásokat elszakítani az egész személyiség jellemvonásaitól, hanem keresni kell a kettőnek összefüggését. Akármennyire szükséges is, hogy objektív tényekből — művészi alkotásokból, világnézeti rendszerekből stb. — karakterológiai következtetéseket vonjunk, ezeket módszertanilag nagyon körül kell határolnunk. Valamely költői mű vidám volta nem jelenti egyértelműen: a költő vidám, vagy ez a korszak vidám.

Mind a kettő lehet fájdalomtól feldúlt, ostorozott, tépett lelkű, és sóvárogva menekülhet ebbe a vidámságba, ebbe a Paradicsomba, vagy ez talán csak álarc, melyet felvesznek, hogy elrejtőzzenek mögötte.

Magát a lelkiséget, melyet a karakterológia vizsgál, úgy szólva réteges szerkezetűnek kell képzelnünk. Nem minden cselekvés vagy élmény ered ugyanabból a rétegből. A természeténél fogva mogorva, rosszkedvű embernél például az udvarias nyájasság olyasvalami, amit csak nagy fáradtsággal tud magára erőltetni. Nem felel meg lényének; csak egészen felszínes valami, amire hivatása vagy üzlete követelményei kényszerítik. Más embernél az udvarias nyájasság napfényes, jóságos, vidám lényből fakad, vagyis sokkal mélyebb rétegben gyökeredzik. Bonyolultabbá lesz a kérdés akkor, ha a mogorva, rosszkedvű ember nagyon kellemetlen események nyomása alatt nyög és nagy kínnal mutat nyájasságot. Ő természeténél fogva is lehet nyájas, barátságos ember, csak hogy ez a sajátsága háttérbe van szorítva. Íme ekkor tulajdonképpen kétféle nyájasság van benne, két különféle rétegben. E kétféle nyájasságnak különböző a jelentősége, más-más az értelme. A karakterológiának arra kell törekednie, hogy a legmélyebb rétegekig hatoljon, hogy ezeket felfedje, mivel ezek mintegy hordják a többieket és érthetővé teszik szerkezetüket.

Nem szabad a jellemet mozdulatlanak, mintegy szilárd, változhatatlan mennyiségnek tekintenünk. A jellem a gyermekkorban talán másnak mutatkozik, mint a pubertás éveiben, megint másnak az érettség korában vagy az öregségben. S mégis minden különbözőség mellett bizonyos állandó vonások is lehetnek, melyek már a gyermekben jelentkeznek és még a senilitas minden pusztítása mellett is megmaradnak. A karakterológiai kutatásnak mind a két elemre, a változóra és a megmaradóra, kell ügyelnie. Bizonyos vonásokat éppen a fejlődés bizonyos korszakaiban lehet legtisztábban felismerni. A jellem változékonysága maga a karakterológiának egyik főproblémája.

Nagyon kell a karakterológiának attól óvakodnia, hogy bizonyos tulajdonságot egymagában, elszigetelten vegyen megállapítása tárgyául. Az egyes tulajdonságnak karaktere-

rológiai szempontból többnyire többféle értelme van. Valaki esetleg azért marad meg egy és ugyanazon nézet mellett, mert nagyon is lomha vagy nagyon is tompaelméjű ahhoz, hogy új nézetekkel megismerkedjék. De lehetséges az is, hogy az illető egyáltalában nem képes vagy már nem képes újnak befogadására. Előfordulhat az is, hogy az illető mély meggyőződésből marad régi nézete mellett, jóllehet a legszenvédélyesebb tusákat vívta az újjal. A jellemen belül tehát egyes vonások vagy alkotórészek magukban véve sokértelműek és csak az összefüggésben vagy az összefüggés által jutnak határozott értelemhez és értékhez. Az egyes vonások között mutatkozhatik kiküszöbölhetetlen ellenmondás, de akkor ez az ellenmondásosság teszi a jellemet. Valóságos irracionálisításokat találunk a jellemben, melyeket nem tudunk eltüntetni.

A karakterológia továbbá típusokkal foglalkozik. A típust oly sajátosság — akár egyes diszpozíció, akár diszpozíciók rendszere — alkotja, melyet az emberek egész csoportja mutat, de úgy, hogy e csoport nincs egyértelműen és minden oldalról elhatárolva más csoportoktól. A típus megenged fokozatos átmeneteket más típusokhoz. A típus tehát nem meríti ki az egész embert, hanem csak valamely sajátosság irányában jellemzi, mely más egyénekkal közös tulajdona. Így az ember különböző típusokhoz tartozhatik: mint népének tagja, mint művész, mint sanguinikus stb. Ezek a típusok tulajdonképpen kétfélek: a tapasztalati és az ideális típus. Ha a művész vagy a tudós típusáról beszélek, rendszeren már az ideális típusra gondolok. Az ilyen típus tulajdonképpen fikció vagy konstrukció. De azért a karakterológia nem lehet el nélküle. Az ideális típusok e tana methodológiailag körülbelül olyan szerepet visz a reális karakterológiai tudományban, mint a matematika az exakt természettudományokban. Nélküle a karakterológia nem tudna felülemelkedni bizonytalan tapogatódzáson és tehetetlenül állana szemben nagy tapasztalati nyersanyaggal, mely végre is érthetetlen maradna előtte. Megértésre kell ugyanis a karakterológiának törekednie. A megértés más, mint a megismerés. Megérteni annyit tesz, mint az illető lelki jelenséget visszavezetni a maga jelentőségére a lelki struktúra egészében.

II.

A fentírt meghatározás értelmében a jellem nem egyéb, mint a személyiség a maga törekvéseinek szempontjából, vagy a törekvések a személyiség számára való jelentőségükben. A törekvésnek van valamilyen iránya. A törekvés céloz valamire. A hiú ember arra törekszik, hogy tessenék, a félnék, hogy biztosságba helyezze magát, a kutató, hogy tudományt szerezzen. A törekvés ezekben az esetekben egyetlen vonalon mozog. Egész teljességében megérthetjük, ha ezt a vonalat ismerjük. A törekvés ilyenkor egydimenziójú. De lehetséges, hogy pl. valakiben a gazdagság utáni törekvés tusakodik a tiszta kutatótevékenységre vonatkozó törekvéssel. Ilyenkor megtörténhetik, hogy az egyik törekvés legyőzi a másikat, de megtörténhetik az is, hogy mind a két törekvés megmarad. Ebben az esetben kétdimenziójú törekvéssel van dolgunk. Hasonlóképpen lehetséges három-, négy- stb. dimenziójú törekvés egészen a mindenoldalú törekvésig. Az utóbbi esetben a törekvés mindenre irányul, de mindenre egyenlőképpen s egyik törekvés sem emelkedik túl a másikon. Ennek oka vagy az lehet, hogy az egyes törekvéseknek magukban véve egyenlő az erejük, vagy pedig hogy az erősebbek mindig a többiekkel egyenlő rangba visszazsorítatnak.

Lássunk mindenekeelőtt példát az egydimenziójúságra. Vegyük az egyvonalúan, kizárólagosan hiú embert, aki feltétlenül és mindig tetszeni akar. Ez únja vagy épenséggel kerül azokat a társaságokat, melyekben nem sikerül tetszenie. Olyan embereket, akiknek nem tetszik, gyűlöl; üldözi őket bosszújával, hadd tudják meg, hogy ő kicsoda. Ha árt nekik, akkor majd észreveszik, hogy ki ellen vétettek. Hízeleg neki, ha megalázkodva segítségét kéri. Akkor azután talán kegyelmet gyakorol irántuk és hiúsággal élvezi a maga kegyelmes voltát. Tulajdonképpen nem is kegyelmet gyakorol, csak a maga hiúságát élvezi. Számára minden csak eszköz, mely azt az egy törekvését szolgálja. Végtelenül megalázni, minden méltóságától megfosztani tudja magát, ha tetszés után jár. Máskor meg büszke és gőgös. Nagyszerűnek tűnik fel önmaga

előtt ebben a pózban és kegyesen fogadja a hódolatot. Gyanakvó, amikor hiúságának megsértését szimatolja, viszont a bárgyuságig kritika nélkül való, amikor ügyesen színlelt hozzájárulásra talál. Tehát ravasz, vagy ostoba a szerint, amint ez az ő egydimenziójú iránymeghatározottságának megfelel. Ha zenével vagy tudománnyal foglalkozik, ha templomba vagy gyűlésre megy, ez mindig csak hiú ceremónia részére, amellyel a maga és mások tetszését keresi. A saját maga tetszését bőkezűen osztogatja magának, a másokét illetőleg pedig a legnagyobb önámításra képes. Ha úgy látszik, mintha kételkednék magában, vagy ha a legélesebb kritikát is gyakorolja önmagán, esetleg még a saját hiúságát is szemérmetlen aljasságnak bélyegzi, akkor ez sem igazi magabizallság, hanem csak a hiúságnak egy újabb álarca, talán egyik legélvezetesebb álarca : egészen meg van hatva a maga értékes voltától, melyet ama kétségek, önbírálatok és önvádak igazolnak előtte, hiszen csak igen értékes ember — úgy véli — kínozzhatja magát ennyire, holott ez a «kínzás» részére csak pikáns viszketeg, amely kellemes neki. S mások előtt eljátssza ezt az — önkéntes vagy önkéntelen — komédiát, hadd bámulják a nézők. Ha szerelmes, akkor ez az állítólagos szerelme megint csak alkalom ezer meg ezer hiúságra ; kell neki a szerettetés vagy a szerettetés látszata, hogy ezen a területen is dicsekedhessék és páváskodhassék. S azért megbízhatatlan és hűtelen a barátságban is, a szerelemben is, mert csak a hiúság szabályozza megbízhatóságát és hűségét. Tud elzárkózni is szerelemtől és barátságtól és jajgatni, hogy senki sincs mellette, senki sem törődik vele, s ebben a jajgatásban nyilatkozik a legraffináltabb hiúság, mert azt hirdeti : «Íme én olyan sajátságos vagyok, hogy meg sem érthet senki. A legsekélyesebb, legjelentéktelenebb, legcsúnyább emberek találhatnak együttérző társakat, csak én nem. Bizonyára vannak hibáim, de más embereknek is vannak. Nem ezek a hibák visszataszítók, hanem a maga nemében egyetlen, át nem látszó, bonyolódott és azért hozzá nem férhető sajátosságom.» Így lesz aztán a hiú ember számára ez a részben mesterségesen rendezett szerencsétlenség szerencsévé és egyikévé számos álarca közül. Sőt még valami megnyerő

naivság is lehet mindebben, mert a hiú ember meg van, vagy legalább is meg lehet győződve a maga előnyeiről és érdemeiről s esetleg igazi rokonszenvet is kelthet másokban, ami aztán újból visszahat hiúságára, ezt szíthatja és fokozhatja. Így látjuk a hiú emberben a törekvés egydimenziójú meghatározottságának példáját. Kérdezhetjük, hogy a valóságban van-e ilyen radikális egydimenziójúság? Közeledés feléje mindenestre található, és elméleti szempontból szükséges, hogy ezt a szélső lehetőséget is szemügyre vegyük. A valóságban aztán az egyik mozzanatot esetleg enyhítik más mozzanatok.

Nézzük a kétdimenziójú jellem példáját. Törekvése két célra irányul. Például valaki anyagi jólétre és tudományra törekszik. A kettőt nem lehet egykönnyen egyesíteni. Ha valaki a tiszta tudományos kutatásnak él, egyáltalában nem vagy csak szegényesen keres. Szenved a szegénységtől. Pénz kell neki kényelmes otthonra, szép utazásokra stb. S nem akar lemondani bizonyos jólét kellemetességeiről. De mindezt nem éri el a tiszta kutatással. Úgy kell munkáját intéznie, hogy jövedelmezzen is valamit; de ez árulásnak, profanizálásnak tűnik fel előtte, hiszen a jövedelem kedvéért mindenféle kell tekintettel lennie, amihez magának a tudományos kutatásnak nincs köze. Elátkozza anyagi helyzetét, mely ilyen — úgy látja — hozzá nem méltó dolgokra kényszeríti. Szerencsétlen, mivel azt hiszi, hogy nem tud úgy dolgozni, ahogy akarna, és nem tud úgy élni, ahogy akarna. Minduntalan engedményeket tesz mind a két oldal felé. Lehet ez a kétdimenziójú törekvés eredetileg adott, vagy csak a szükség kényszerénél fogva előálló. Valakinek eredetileg meglehet az a vágya, hogy jól éljen és hogy a tudománynak éljen. Talán nagy üzletember, aki palotában lakik és autón jár, de nem tettetés részéről, ha azt mondja, hogy szíve tulajdonképpen a tudományé. Minden szabad óráját csakugyan ennek szenteli. Jóformán lop magának időt arra, hogy az őt foglalkodtató tudományos problémáknak áldozza. Nem tudna élni, ha ezt a területet elvágják előle, de a másik nélkül sem tudna megenni. Mind a két oldalon rossz lelkiismerettel áll, mert egyiknek is, másiknak is keveset ad és mindig a másik követeli őt a maga számára.

Vagy pedig megtalálja köztük a szerencsés kiegyezést. A két szférának kielégítő váltakozásában leli örömét. Egy másik emberről azonban azt tudjuk, hogy őt a szükség kényszeríti ilyen váltakozásra. Éhező családot kell ellátnia ; keresnie kell, nem engedheti meg magának a tiszta kutatás fényűzését. Az a kényszer nem képzelt valami ; nem, a kérlelhetetlen kényszer itt van a maga valóságában, hacsak nem akar rossz ember lenni. Erkölcsi okokból lesz ilyen «kétdimenziójú»-vá. De nem kell okvetetlenül ilyené lennie : cserbenhagyja családját, jobban szereti a tudományt. Íme, törekvése irányának egydimenziójú meghatározottsága feltétlenül érvényesül. Az értékelés kérdését a pusztán karakterológiai vizsgálat szempontjából mellőznünk kell ugyan, de igaz, hogy amaz érvényesülés az egyik esetben nem hiány, a másokban szörnyű hiány. A kényszer folytán előálló kétdimenziójú törekvésnek utóbb felhozott példájában tulajdonképpen már nem az anyagi jólétre és a tudományos kutatásra vonatkozik a törekvés két iránya, hanem a család iránti szeretetre és a kutatásra. A két irány között lehet tragikus konfliktus, de nem kell okvetetlenül lennie. Előfordulhat az az eset is, hogy az odaadó szeretet a család iránt szárnyat ad a hivatásbeli törekvésnek. Egyáltalában nem kell a két- vagy többdimenziójú törekvésnek tragikussá válnia. Viszont az egydimenziójú törekvéssel vejárhat tragikum. Könnyű a három-, négy- és többdimenziójú törekvésre is példát találni. Irányulhat valakinek törekvése művészetre, tudományra és a családra. Lehet benne bizonyos hajlam a törekvések egységsítésére : a tudománnyal művészi módon foglalkozik, művészetét tudományosság hatja át és mind a kettő szolgálja a család anyagi jólétét és a családi élet művészi-tudományos körben folyik le. A többféle törekvés megvan, de harmóniában egymással. Az illető sem púsztán családi ember, sem csak művészember, sem egyszerű kutató, hanem mind a három egyben, de nem a háromnak összege. A három irány között küzdelem is lehet. E küzdelem az egyik irány elnyomásával is végződhetik és lelki sebek, esetleg soha meg nem szűnő sajjággal és érzékenységgel, lehetnek ez elnyomás következményei.

Már ezekből a példákból is kitűnik, hogy a törekvés irányai nincsenek állandó nyugalomban, hanem velük kapcsolatban erők változásáról, hatásairól, eredményéről, szóval bizonyos dinamikáról kell szólnunk. Még az egydimenziójú meghatározottság esetében is kérdezhetjük, miképpen történik az, hogy az illető törekvés mindent a maga irányában mozgósít és tart össze, s vajjon ezen a pályán haladt-e elejétől fogva, vagy ez csak lassan alakult ki, vagy pedig talán valamely hirtelenül jött esemény sodorta-e beléje a személyiséget. A karakterológiai dinamika szempontjából sokféle mozzanatra kell ügyelnünk. Az egyik ilyen mozzanatot a feszültség fokának nevezhetjük. Ilyen feszültség nemcsak különféle törekvés-irányok között áll fenn, hanem egy irányon belül is. Művészi és tudós törekvés vagy féltékenység és hiúság között természetesen a legnagyobb, legfájdalmasabb feszültség lehet. De például a tisztán hatalomra törekvő ember is esetleg állandó feszültségben él: meg kell feszítenie erejét, nagyon kell vigyáznia, majd ide, majd oda kell vetnie a maga erejét, majd fékeznie, majd gyorsítania kell stb. De ennek nem kell okvetetlenül így lennie. Egy másfajta ember átengedi magát hatalmi törekvésének és ez vezeti és hajtja: nincs szüksége semmi kormányzó erőfeszítésre. Mintegy magától tör ki belőle minden cselekvés; egészen szabadnak és minden feszültség alól feloldottnak érzi magát. Csak akkor kellene magát nagyon — és talán hiába — megerőltetnie, ha ezt a természetes befolyást fékezni akarná. A nagy feszültség és a teljes megoldottság között a feszültségnek számos fokozata van. Nem lehet azt mondani, hogy már magában a feszültségfok mozzanatában valami örvendetes vagy valami fájdalmas volna. Vannak tüzes, erőteljes, duzzadó, bojtogító feszültségek, és viszont vannak olyanok, melyek rendkívül fájdalmasak, erőfogyasztók, kétségbeejtők. Éppúgy van jóleső feloldottság, mint ahogy másfelől olyan is van, mely teljes erőtlenség, tehetetlenség érzésével jár. Azt sem lehet állítani, hogy a feszültségek sokasodása, azaz többféle feszültség együttvéve, kínosabbá tenné a feszültség fokát. Sokszor az egyik feszültség fokát nagyon is gyengének érzi az ember és más feszültségek hozzájárulása fellendítő erőt ad neki és lekötött erőket felszabadít.

A feszültségnek és a feszültség megoldottságának e mozzanatai nagyon jelentősek karakterológiai szempontból. Nem mondhatni, hogy a «feloldottság» magában véve értékesebb volna, vagy hogy itt egyértelműen erőkülönbségekről volna szó. A feszültségek korántsem követelnek nagyobb erőket, mint a feszültségtől mentes magaátengedés. Csak inkább érezzük a feszültségekben az erőket, míg a feloldottság állapotában rendszeren kevésbbé érezhetően jelentkeznek. De, hogy például olyan szerelem, melynek valaki teljesen átengedi magát, kevésbbé erős volna, mint valamely tragikus küzdelem szerelem és kötelesség között, azt senki sem állíthatja.

A törekvés e dinamikájának körébe tartozik az a jelenség is, hogy a törekvés egyes irányai konvergálnak vagy pedig divergálnak. Sokszor rokon irányok harcolnak és egészen ellentétesek jól megférnek egymással. Néha adva van bizonyos hajlam a konvergenciára vagy divergenciára és hirtelen teljes változás áll be. Valamely külső esemény folytán látszólag könnyű súlyeltolódás áll be és a konvergencia éles divergenciába csap át vagy megfordítva. Még az imént minden jól ment: szerelem, művészi hajlamok, társasélet stb. szépen megfértek egymással. Hirtelen bekövetkezik vagyoni elszegényedés és most erős küzdelem keletkezik. Anyagi gondok megmérgezik a művészi hajlamokat, irigység bontogatja a társas érintkezést, gyanakvás aláaknázza a szerelmet, a szerelem a művészi hajlamok miatt elhanyagoltnak érzi magát stb. A békés konvergencia meg van zavarva, de talán megint helyreáll válságok leküzdése után. Ami megingott, megint állandósulhat. De állandóvá lehet bizonyos meghasonlottság is, az erőknek olyatén pazarlása, hogy végül egy törekvés-irányt sem szolgálnak és a harcban teljesen felémésződnek. Ez aztán gyakran gyógyíthatatlan szaggatottságra vezet. De megjegyzendő, hogy az objektív tekintetben sokfelé szakított ember nem okvetetlenül belsejében meghasonlott ember is. Sokfelé szakítottnak, szétforgácsoltnak látszik, mert, sokfélével foglalkozik és jóformán semmit sem fejez be, de éppen ez felel meg lényének és valósággal boldog abban, hogy így mindent megízlelhet. Kielégítettnek érzi

magát, mindennel megáldottnak és nem érzi azt a kötelességet, hogy minden utat végigjárjon. Ez az objektív divergencia csak látszata egy mély belső konvergenciának. Viszont az objektív konvergencia emésztő belső divergenciának lehet ámitó álarca, mely azért kapaszkodik egy bizonyos végzett teljesítménybe, hogy védekezzék a teljes összeomlás ellen, mint ahogy némely pedantéria csak az utolsó ösvény, mely a zűrzavaron keresztülvezet A konvergenciának és divergenciának ezt a mozzanatát nem szabad összetévesztenünk a feszültség fokának előbb említett mozzanatával. S az sem áll, hogy minél nagyobb a feszültség foka, annál nagyobb a divergencia. Ösztönszerű feszültséghiány mellett is lehetséges nagy divergencia, melyet az illető kínosnak, kétségbeejtőnek érez. Az ember estleg éppen azért szenved, mert nem képes kellő feszültségfokra, mert «valami» őt szétszaggatja, szétforgácsolja és ő tehetetlenül ki van szolgáltatva ennek a folyamatnak.

A karakterológiai dinamika mellett, melyről az utóbbi pontok szóltak, jelentős a karakterológiai ritmika, vagyis a folyamatok gyors vagy lassú tempója, folytonos vagy nem folytonos, sima vagy ugrásszerű volta stb. Mindezt többnyire a temperamentumnak szokták tulajdonítani. De szabatosan szólva azt kell mondanunk, hogy ebben a ritmikában a temperamentumnak a jellemre gyakorolt befolyásáról van szó, temperamentumon a személyiségnek érzelmi és hangulati velejáróját értve. Annyi bizonyos, hogy a személyiségnek törekvésbeli eleme, vagyis — a fentírt definíció értelmében — a jellem különféle, benne eredetileg adott ritmust mutat. E ritmus vagy a törekvésnek, a cselekvésnek tempója változhatik a korral, már a gyermekkorban, a serdülés, az érettség, az öregség korában, és változhatik az egészségi állapottal stb. Lehet hasonló tempó mellett is más-más ritmus. Például egyenlő lassúság mellett más a lusta, álmos természetű ember ritmusa és más a maga méltóságát érző vagy éreztető ember ritmusa. Amazt fel lehet rázni, de csakhamar megint elernyed; emez pedig, ha erőszakot tesznek rajta, egészen elveszti méltóságát és esetleg karikatúrává lesz.

Bizonyos kapcsolatot a ritmusbeli mozzanattal mutat az, amit az élmény súlyosságának nevezhetünk. Ha valamely embert megfigyelünk, némely élményét könnyűnek találjuk, más élményét pedig súlyosnak, voluminosusnak. S ő maga is talán úgy érzi: az egyik élményét úgyszólván könnyen eltolhatja magától, a másik nyomja és elhatalmasodik rajta. Mindenki saját tapasztalatából tud példát könnyű és súlyos fájdalomra, könnyű öröme és súlyosra, mely egészen betölti. Karakterológiai szempontból azon fordul meg a dolog, hogy mit jelent valakinél a «könnyű» vagy «súlyos». Az objektív alap keveset bizonyít: az igények nélkül való ember számára például egész vagyonának elvesztése nem súlyos élmény, míg egy kanárimadár halála esetleg nagyon súlyos élmény reá nézve. Tehát lényegében az illetőtől függ, hogy milyen számára az élmény, könnyűnek vagy súlyosnak érzi-e. Két véglet lehetséges itt: az egyik ember részére minden élmény könnyű, minden csak elsuhan felette; a másik ember részére minden súlyos, minden nehéz, mindennel tusakodik, mindent érez felelősséget, semmit sem tud magától egyszerűen eltolni. A végletek között mindenféle fokozat van. S érdekes az is, hogy a különféle jellemű emberek miképpen viselkednek avval szemben, amit súlyosnak találnak; miképpen próbálják meg, hogy a súlyos élményeket lerázzák, megkerüljék, beléjük vessék magukat stb. A súlyosság mozzanata különféleképpen egyesül az előbb említett dinamikai és ritmikai mozzanatokkal, a feszültség fokával, a tempó lassúságával vagy gyorsaságával stb.

Fontos két karakterológiai fogalom továbbá az, amit teltségnek és kivájtásgnak nevezhetünk. Ez nem azonos az egységgel és a szétforgácsoltsággal. Az egységes jellem «kivájt» lehet, a szétforgácsolt színig «telt». Nézzünk előbb példát a «kivájt»-ra. Képzeljünk egy szónokot, kinek számára minden retorikává lesz. Részvéte csak meghatottan rezgő, szerelme gyengéden fuvolázó, haragja pedig hatalmasan mennydörgő hangjában nyilvánul. Hozzá tartozóinak násza és halála, politika és vallás mind csak alkalom neki nagyhangú szónoklásra. Jóformán csak szónoki élményei vannak, és nemcsak büszke a maga szónoki teljesítményeire, hanem bennük

látja nemes, magasrendű érzelmeinek bizonyítékait, és azt hiszi, hogy ilyenmő érzelem híjával van az, ki nem képes arra, hogy ily rétori módon kifejezze. Az ő érzelmei csak a szavakhoz, gesztusokhoz, a hang csengéséhez stb. tapadnak. S minél jobban beleéli magát a szónokiasságnak ez egydimenziójú sajátosságába, annál jobban kivájja, kirágja ez az ő lényét. Végül még csak az üres frázis marad meg számára, amelytől megittasodik. S mikor azt hiszi, hogy minden szépek, jónak, igaznak áldoz, ez csak hívságos bálványimádás. A bálvány a szálnalmas retorika. Viszont egy szerény kis hivatalnok telve lehet jósággal, természetimádással, virágok szeretetével stb., vagy az előregedett varróleányt, ki naprólnapra ott ül szegényes szobácskájában, kitöltheti a tavasszal érzett melancholia, életének szomorúsága, távollevő rokonok iránt érzett szeretete stb. Az üres ember unatkozik, ha nem foglalkoztatja valamely külsőleges alkalom; a kitöltött ember akkor unatkozik, ha időt veszít, ha idejét lopják. Az utóbbi rendesen akkor unatkozik, amikor az üres ember érdeklődése le van kötve. Az üres ember örül, ha foglalkoztatják; a kitöltött ember nem szorul foglalkodtatásra, neki ugyanis elég elfoglaltsága van.

További karakterológiai mozzanatok a kiválthatóság és a tartósság mozzanata. Az előbbi abban áll, hogy némely embernél könnyen, másoknál pedig nehezen váltódnak ki reakciók. Az egyik ember már finom színárnyalatokra reagál, felvidítják vagy elszomorítják, bántják vagy jól esnek neki. Egy másik ember ezeket észre sem veszi, viszont zenére erősen reagál. Az egyik érzékeny, amikor becsületének csak legkisebb megtámadtatását gyanítja, a másiknak vastagabb a bőre. Ez a kiválthatóság ugyanarra az emberre nézve más-más területen más, s nem az a kérdés, hogy az illető emberben általában erősebb vagy gyengébb kiválthatóság van-e, hanem hogy mire vonatkozólag van meg benne és milyen körülmények között változik.

Tartós az élmény akkor, ha hatása nem tűnik el gyorsan. Az élmény néha jó ideig tudatos is marad, néha pedig csakhamar nem tudatossá lesz, de nagyon sokáig alkalomadtán felidézhető. A tartósság ebből a szempontból különféle faj-

tájú. Vannak emberek, kikben minden élmény csak szalma-láng, és vannak, akiknek élményei hatalmas tüzek, melyeket azonban ők maguk oltogatnak. Van ember, ki azért oltogatja a lángokat, mert fél tőlük, és található olyan is, akiben fékezhetetlen ösztön van ilyen oltogatásra. Az egyik az élmény elhatalmasodásától fél és még jókor gátat vet neki, a másik belső ösztönből pusztít el minden élményt első virágjában. Nem is tud másképpen cselekedni. A született kritikus minden élményt széttép, felbont s az élmény nem is válhatik benne tartóssá. S itt is felmerül az a tény, hogy sem a tartósságnak, sem a tartósság hiányának nem kell valakiben általános tulajdonságnak lenni: az élmények egyik körére nézve tartósságot mutathat az illető személyiség, egy másik körre nézve pedig hiányozhatik ez a tartósság. A kiválthatóságot és a tartósságot szeretik egymással bizonyos arányba állítani és úgy tüntetni fel a dolgot, mintha a könnyű kiválthatóság csekély tartóssággal, a nehéz kiválthatóság pedig nagy tartóssággal járna. Bizonyára vannak ilyen kombinációk, de nincs ok rá, hogy ne lehessenek más típusok is. Könnyű kiválthatóság párosulhat nagy tartóssággal és megfordítva: az, ki nehezen reagál, mutathat csekély tartósságot élményeiben.

Jelentős karakterológiai mozzanat a spontaneitás. Spontaneitást akkor tulajdonítunk valakinek, ha önként, a saját-maga ösztönzéséből cselekszik. Ez is lehet vagy általános tulajdonság, vagy olyan, mely csak bizonyos irányban lép fel. A kutató tudós talán mint ilyen csodálatraméltó spontaneitást mutat, de minden gyakorlati életkérdésben feleségére esik a döntés terhe. Itt semmi elhatározásig, semmi cselekedetig nem tudja magát felküzdeni, másnak kell megmondani neki, mit tegyen vagy ne tegyen. Karakterológiai szempontból semmiesetre sem közömbös, hogy mely körben mutatkozik spontaneitás és melyikben hiányzik. Az egyik ember talán csak akkor cselekszik spontán módon, amikor értelmével át tudja tekinteni a viszonyokat, a másik, amikor erős érzés a döntő, a harmadik, amikor személyes veszedelemről van szó, a negyedik, amikor másokon kell segíteni stb. Nem szabad a spontaneitás mozzanatát az aktivitás és

passzivitás mozzanatával összetéveszteni. Az intuíció például spontánul jön, nem hallgat parancsszóra, nem vívható ki erővel; mindig hangsúlyozták passzív természetét: az intuíciót mindig elszenvedik, akármennyire boldogító is ez a szenvedés. Az aktív ember nem mindig spontán, a passzív emberből pedig nem kell minden spontaneitásnak hiányoznia. Ez ugyan csak bizonyos határokon belül igaz. Igen nagyfokú passzivitás lehetlenné tesz minden spontaneitást. Viszont nagyfokú aktivitás még nem jele valami különös spontaneitásnak, sőt gyakori az ellenkező eset, hogy valaki éppen fokozott aktivitással igyekszik a hiányzó spontaneitást kiegyenlíteni vagy kivívni, esetleg a hiányt eltakarni.

Nagy figyelmet érdemel továbbá az a körülmény, vajjon valamely vonás szükségképi oldala-e az illető jellemnek, vagy pedig csak járulékos, amit úgy is mondhatunk: primär, alapvető vonás-e, vagy csak secundär, másodlagos, azaz primär vonásból származó, esetleg már csak tertiär stb. Vegyük például az igazi költő és a fűzfapoéta vagy az alkalmi verselő példáját. Ismeretes a pubertás korának költészete, vagy a vőlegényi poézis, és tudvalevő, hogy életükben csalódott nők, nyugalmazott tiszték és hivatalnokok milyen gyakran keresnek a művészetben vigasztalást vagy kárpótlást. De tudjuk azt is, hogy a pubertás költészete milyen múló valami: az epedő ifjú az életbe veti magát és akkor már nincs szüksége versírásra. A vőlegénypoézis elszikkad a mézeshetek folyamán. A meg nem értett asszony elhagyja a művészetet, mihelyt megértésre talál, és a nyugalmazott tisztviselő, ha más foglalkozáshoz jut, mely kielégíti. Mindezek számára a költészet csak másodlagos, csak pótló valami. De az igazi költő részére nincs ilyen secundär jellege a költészetnek. Ő nem olyasvalaki, aki talán ottrekedt a pubertás fokán, és nem is örökkévaló vőlegény vagy az életóceán partjára vetett tisztviselő. Akár bent is állhat az életben, de lényénél fogva nem elégíti ki az élet: kell alkotnia és formálnia, mert ezekben a folyamatokban jut kielégítéshez belső élete. Az alkotás, formálás primär, szükségképi valami az ő számára. Nagyon helytelen ítéletekhez jutunk, ha mindent a közönséges élet szempontjából nézünk és eléggé

naivul csak azt tekintjük primärnek és vele szemben mindent secundärnek, deriválnak gondolunk. Mintha a szerzetes csak úgy válhatnék szerzetessé, hogy vágyakozik a közönséges polgári boldogság után, de mivel ezt elérni nem tudja, a kolostor falai közé menekül, hogy most védve legyen kísértések ellen. Egészen másképpen is állhat a dolog: a polgári életben esetleg egyáltalában nem követhetné a maga léte alaptörvényét. Bizonyára vannak secundär szerzetes lelkek is, de az nem érti meg a primäreket, aki csak a családisztal mellől sajnálkozva vagy fölényesen nézi őket. Ezek az elfogultságok, melyek az «élet» oly túlzó kultusza mellett, amilyen ma uralkodik, igen gyakoriak, leginkább hamisítják meg a szóbanforgó karakterológiai mozzanat megítélését. Érdekes a karakterológia szempontjából az a tünet, — ebben a pszichopathológiának bizonyos káros befolyása is mutatkozik — hogy különösen a secundär mozzanatokra ügyelünk, mintha minden, ami nagy, csak valami másodlagos képződmény volna a végre, hogy primär hiányokat eltakarjon. Nem tagadható ugyan, hogy sok a lemondás az életben. De azért nemcsak az a bizonyos «savanyú szőlő» van, hanem van sok édes is, melyet csak azért nem szed le a siető vándor, mert oly célok felé igyekszik, melyek nem engedik meg neki a legkisebb eltérést sem útjáról.

Kiváló karakterológiai jelentősége van annak, hogy miképpen viszonyítja az ember azt, amit átél, a maga énjéhez. Van, aki mindent a maga énjére vonatkoztat. Az ő «én»-je mindannak a centruma, amit tapasztal. Idevágó szélső esetekben az illető azt hiszi, hogy mindenki őt nézi, mindenki órála beszél. Ez nagy büszkeséggel töltheti el, de nagy kínok forrásává is lehet részére: mindenki üldözi, mindenki ellensége, az egész világ összeesküdt ő ellene. Ez az én-középpontiság össze nem tévesztendő az egoizmussal. Az én-középpontú ember határtalan altruizmust is mutathat; altruista, de nem adja oda magát egyszerűen ebbeli hajlamának, hanem kéjeleg az altruizmus élményében, abban, hogy ő, éppen ő, altruista.

Az én-középpontiság ellentéte az én-kerülés. Mindenki ösmeri például azokat a csodálatraméltó háziasszonyokat,

kik sohasem gondolnak önmagukra, hanem egész erejükkel szolgálják férjüket, gyermekeiket, a háztartást. S ez nem kényszerszolgálat, hanem a maguk lényének természetes odaadása igazi, esetleg csak látszólagos értékeknek. Valamely tudós kutatónak nem kell magát erővel megtagadnia, hogy teljesen csak a maga munkájának éljen; ez természeténél fogva boldogsága és nem vágyakozik más után. Kín ránézve, ha a viszonyok arra kényszerítik, hogy a maga énjét állítsa a középpontba. De ezt az én-kerülést megint nem szabad általában az altruizmussal összetéveszteni. A maga énjére nem gondoló, csak művének élő ember a legrútább egoizmust is tanusíthatja; esetleg csak a műve fontos előtte és minden egyéb elveszhet körülé. Valaki egészen elmerülhet valamely odaadó tevékenységben, egészen elveszítheti magát benne és nem találja meg odaadásából vissza az utat a maga énjéhez. Ez az elmerülés a legmagasabbrendű teljesítményekben végződhetik, de esetleg erős kisiklásokban is.

De vannak bizonyos én-álarcok is, amelyekre már az előbbieken is történt célzás. A karakterológiának nemcsak igaz, valódi tulajdonságokkal van dolga, hanem színlelt, nemvalódi tulajdonságokkal is. Paradoxonnal élve mondhatnók, hogy vannak ilyen álarcokra irányuló valódi hajlamok. A színlelésre nem valami külső szükség hajtja az illetőt, nem tehet másképpen. Valódi jelleme csak a színlelésben nyilvánkozik; nem valódi, ha egyszer az igazsághoz ragaszkodik. Vannak belső álarcok, önámítások is. Előfordul, hogy valaki önmaga előtt vesz fel álarcot, de tulajdonképpen nem hisz benne. Vannak, kik szubjektíve becsületesek, minden álarc nélküliek, de objektíve a legnagyobb ámítások áldozatai. Valaki például azt hiszi, hogy mindig a maga meggyőződését követi, már pedig meggyőződése mindig az éppen uralkodó párt meggyőződésével egyezik meg.

Az eddig tárgyalt szempontok, a dimenzionalitás, a dinamikai, ritmikai mozzanatok, a súlyosság stb. mind a jellem formális oldalára vonatkoznak. Ezek a formális karakterológiai mozzanatok. De a jellemek különböznek egymástól tartalmuk, matériájuk szerint is. A tartalomra nézve meg kell különböztetnünk egymástól az ösztönöket,

az akaratot, az érzelmet, az intelligenciát, a fantáziát stb. A kérdés már most az, hogy mit jelent az egyes tartalmi kör egy bizonyos jellem struktúrájában. Például az erős akarat magában véve még nem teszi okvetetlenül az akarat emberét, hanem csak az akarat jelentősége az illető jellem egész struktúráján belül. Valakiben, aki az akarat embere, esetleg magában véve gyengébb lehet az akarat, mint más emberben, akinek jellemében azonban mégsem az akarat az uralkodó elem.

Az ösztönök nagy karakterológiai jelentőségét nem lehet kétségbevonni, sőt bizonyos mai felfogások mellett megvan az a veszedelem, hogy az egész karakterológia ösztönöknek és azok mechanikájának tanává válik. Tény, hogy ösztöneink sokszor legmagasabbrendű életműködéseinkbe is behatolnak, és éppen innét ered az, hogy sokan a magasabbrendű életnyilvánulásokat csak az ösztönök valaminemű átalakulásának tekintik. Az akarat például bizonyára nem ösztön, de lehetséges, hogy valakit ösztönei hajtanak akarat elhatározásokra. Az erkölcsi akaratot, a kötelességérzetet is támogatják az ösztönök. Valamely cselekedet esetleg könnyű valaki részére, mert hajlamai is oda vonzzák, az akarat mintegy csak igenli és a kötelességérzet igazolja a hajlamokat. De más esetekben a kötelességérzet megtagadja ezt az igazolást és az akarat rideg nemet mond. Most aztán le kell győzni az ösztönszerű hajlamokat, és most dől el, hogy az illető mennyire tud ösztönein uralkodni vagy pedig mennyire van ezeknek kiszolgáltatva. Maga a küzdelem — nem szólva az eredményről: a győzelemről vagy vereségről — a legkülönbözőbb alakot mutathatja s az esetleges győzelem vagy vereség megint különféle hatással lehet későbbi küzdelmek lefolyására. Mindez karakterológiai szempontból igen jelentős.

Az akarat karakterológiai vizsgálatának megvannak a maga külön szempontjai az általános pszichológiai tárgyalással szemben. A jellemet sokszor azonosították az akarattal vagy éppen az akaratnak egy bizonyos nemével: a szilárd, hajthatatlan akarattal. Ezt már a fentírt általános meghatározások nem engedik meg, hanem mindenekelőtt felvetődik

ez a kérdés: Az akarat szilárdsága és hajthatatlansága egyedül az akarattól függ-e? Vagy talán csak egy bizonyos személyiség keretén belül lehetséges ez a szilárdság. A probléma tehát ez: milyennek kell a személyiségnek lennie, hogy benne az akarat szilárd és hajthatatlan lehessen. Ez egészen más, mint az az állítás, hogy a szilárd és hajthatatlan akarat maga a jellem. Amikor az valamely jellemnek legfeltűnőbb vonása, akkor is csak egyik vonása; s ez a vonás eltolódnék, ha a személyiség a maga egészében megváltoznék.

Nem kell soká bizonyítgatni, hogy az érzelmi mozzanatoknak nagy jelentőségük van karakterológiai szempontból. Jelentősége van már annak az alapvető különbségnek, mely különféle emberek között abban mutatkozik, hogy az egyiknél minden élmény lehetőleg a kellemes felé hajlik, a másik mindenben valami szomorút, lehangolót talál, egy harmadik pedig folytonosan kellemes és kellemetlen érzés között lebeg. De a speciális érzelmek és indulatok is: a részvét, a szeretet, gyűlölet, harag, félelem stb. karakterológiai szempontból jelentősek. Fontos az is, hogy mennyire képes valaki magát másba beleérezni. Akiben nincs meg ez a képesség, az nem ért meg idegen életet s egész erkölcsi-sége más lesz e hiány folytán. Egész hivatáskörök vannak e miatt elzárva előle.

Az intelligenciának is megvan a maga szerepe a karakterológiában. Az intelligencia befolyásolja a törekvést, s így karakterológiai szempontból éppenséggel nem közömbös, van-e valakiben intelligencia vagy nincsen. Az intelligens ember kompenzálni tudja sok oly ösztön-, vagy akaratbeli gyengeségét, mely a csekély értelmiségűre nézve végzetessé válik. A gyáva és ostoba ember másképpen viselkedik, mint az épp oly gyáva, de intelligens ember. Az intelligencia sokszor feltétele a magasabbrendű erkölcsiségnek, az ostobaság ellenben kárára van.

A fantáziát is bele kell vonni a karakterológiai vizsgálat körébe. Már maga az a tény, hogy a fantázia, ha nem egyesül kellő óvatossággal és kritikával, könnyen meghamisítja az állítások igaz voltát, bizonyítja, hogy a fantázia karakterológiai tényező. Beszélünk sokszor a művészi fan-

tázia mellett technikai, stratégiai vagy kereskedői fantáziáról is. S ezt aztán bizonyos össztehetség vagy jellem keretén belül tekintjük. Valamely hadvezér félénksége például végzetesen befolyásolhatja fantáziáját, viszont ez a maga színésével fokozhatja a félénkséget. Az erős fantáziájú embert nem szabad összetéveszteni a fantasztával. A fantasztában hiányzik az érzék a reális iránt, ő a Don Quijote, aki a szelmalmokat ellenséges hadnak nézi. Olyan vállalkozásokba bocsátkozik, melyeknek balul kell sikerülniök, mert nem számolnak a valóságos viszonyokkal. Itt tehát az illetőben oly hibának kell lennie, melyért nem lehet magát a fantáziát felelősségre vonni. A művészi fantázia — ha öntudatlanul is — számol az illető mű feltételeivel és ezért olyan termékeny, de a fantasztá művész mellőzi ezeket a feltételeket. Fantáziára szüksége van a hadvezérnek, de a fantasztá hadvezér katasztrófa. Az egész ember viszonya a maga fantáziájához sokféle lehet. Van, aki kritikával, válogatva áll fantáziájának játékával szemben és van, aki neki vakon átengedi magát. Akiben hiúság van, abban rendesen megvan a tendencia a fantázia képződményeinek túlbecsülésére. Van, aki kettős életet él: a valóság mellett, vele párhuzamosan, a fantázia játéka folyik, mely nem kérésztezi ugyan a valóságot, de nyomását elviselhetővé teszi. Van előremutató és hátranéző fantázia, valamint olyan is, mely kíséri az életet. Ilyen hátranéző fantázia az aggastyáné, aki így szépítő képzelettel éli át elmúlt életének részleteit. Van tudatosan retusírozó fantázia is.

A formális és materiális karakterológia mellett, melynek főbb mozzanatairól szó volt az előbbieken, beszélhetünk még egy finális vagy teleológiai karakterológiáról is. Azaz kérdezhetem, hogy mennyire felel meg bizonyos jellem bizonyos céloknak. A jellemet még a célok magukban véve nem determinálják, hanem az is, hogy miképpen tudja ezeket a célokat megvalósítani, vagy miképpen hiúsul meg a megvalósításuk, valamint az is, hogy miképpen jut az illető célok kitűzéséhez. Így komplikálódik az egész teleológiai problematika, de éppen ezáltal lesz igazán karakterológiai természetűvé. Ha valaki például hatalomra törekszik, hogy

belső bizonytalanságát eltakarja, akkor törekvésének célja a hatalom megszerzése ugyan, de primär célja mégis más, t. i. a maga bizonytalanságának legyőzése, vagyis az az oltalom, melyet a hatalom nyújt. Hogy ezt az oltalmat a hatalom útján keresi, nem pedig esetleg félnék bújkálásban, alázatosságban, ravaszságban : ennek okai éppen jellemének formális és materiális mozzanataiban rejlenek. Az illető jellem részére éppen ez a célszerű út. De túlzott teleológia volna, ha feltennők, hogy a választott út mindig okvetetlenül a legcélszerűbb is. A pszichopathológusok meggyőzően bizonyítgatják, hogy mennyire célszerűtlen többnyire a neurózisba való menekülés, mely oly gyakran előfordul. De nem kell a pszichopathológia eseteihez fordulnunk, hogy példákat találjunk célszerűtlen törekvés-irányokra. Úgy látszik, mintha minden kontár művész példa volna ilyen célszerűtlen törekvésre, hiszen csupa balsikere van, kínlódik, koplal és mégsem viszi semmire. Valamely gyakorlati pályán sokkal jobb sorsa lett volna. De ilyen látszólag objektív érvelés helytelen, legalább karakterológiai szempontból. Itt ugyanis az illető ember belső törvényszerűsége a döntő és ez talán kényszerítő erővel hajtja az illetőt a művészet felé. Valamely gyakorlati pálya a maga anyagi áldásaival az ő számára nem jobb sorsot, hanem poklot jelentett volna. A maga szubjektív szempontjából az célszerű, hogy művész, minden balsikere ellenére. Amint itt különbséget tettünk objektív és szubjektív célszerűség között, jó, ha szubjektív és objektív célkitűzést is megkülönböztetünk egymástól. Sokszor az embernek igazában más céljai vannak, mint ő maga hiszi, és sokszor félreérti erre vonatkozólag saját törekvéseit. Néha pedig a túlságos tudatosság gátol bennünket céljaink elérésében. A művészt esetleg megbénítja éber, hiperkritikus értelme és túlfeszített akarata, de nem képes a maga önbíráló értelmét elaltatni vagy a maga akaratát kikapcsolni. Mindenesetre nagyon óvatosaknak kell lennünk a jellemvonások teleológiai értékelése dolgában.

III.

Az eddigiekben ismertetett alapfogalmak és főszempontok irányítása mellett megkísérelhető a tényleg található jellemek csoportosítása, illetőleg a jellemek egyes csoportjainak elemzése.

Az első ilyen csoport a hivatással velejáró jellemek csoportja. Más a tudós jelleme, más a katonatiszté, a közigazgatási tisztviselőé, a mérnöké, a munkásé stb. Kérdés már most, milyenek ezek a jellemek formális, materiális és teleológiai szempontból, milyen az ő szükségképi struktúrájuk? A tiszt például katonai vezető és azért nem szabad gyávának lennie, nem szabad ok nélkül katonáinak életét kockáztatnia, mintául kell szolgálnia katonáinak, fegyelmeztetnek kell lennie és a fegyelemre ügyelnie, szolgálatán belül lélekjelenlétét meg kell őriznie, feltétlen engedelmességre késznek kell lennie és mégis felelősségre képesnek stb. Milyen hajlamok képesítik őt erre? Világos, hogy mindez karakterológiai vonásokon múlik. Miképpen viszonylik már most ez a hivatásbeli jelleme polgári jelleméhez és összjelleméhez? Magától érthető, hogy ezek a specifikus hivatásbeli erények egészen határozott emberi természetet tételeznek fel. Az illető katonatiszt lehet például ideális férj és atya, de nem szabad a családi életben elmerülnie, kell hogy bármely pillanatban képes legyen családját elhagyására a nélkül, hogy ezáltal hivatásbeli lelkesége csökkenne. Így megszerkeszthetjük a katonatiszt ideális lényét és felismerhetjük, hogy mi lehet erre nézve előmozdító és mi hátráltató. Mely karakterológiai mozzanatok azok, melyek azt az ideális létet megghiúsítják, eltakarják, és melyek kedveznek neki közvetve vagy közvetlenül? Kérdezhetjük például, hogy milyen természetű vallásosság felel meg a katonatisztnek? Semmiesetre sem felelhet meg neki oly vallásosság, mely passzív, feltétlenül békés kitartást és türelést kíván, hanem olyan, mely tetteket követel és ezeket a tetteket erkölcsileg igazolja. Maradhat-e a katonatiszt részére még egyéni magán-kör, vagy az egész embert kitöltse-e hivatása, úgy hogy ne lehessen más, mint tiszt, mindig csak mint tiszt gondolkodjék, érezzen, akarjon

és cselekedjék? Ha ilyennek is kellene lennie és jelleme ezáltal egészen egydimenziójú módon volna meghatározva, ez korántsem jelentene olyasvalamit, ami fentebb mint karakterológiai kiváltság szerepelt.

A hivatásbeli jellem egész problematikája talán a művész hivatásában ismerhető fel a legjobban. Kezdjük azon a kérdésen, hogy miképpen viszonylik a művészi jellem a polgárihoz. A művész egész művészete esetleg a művészetten kívül levő célok szolgálatába állhat. A «tenor» gazdag akar lenni, és ehhez segítse a hangja. Egy másik művész mohón vágyakozik dicsőségre és művészi munkája csak dicsőség-szükségletét hirdeti. Ezek művészekként dolgoznak, talán van művészi tehetségük is, de nem igazi művészjellemek. Az igazi művészjellemnél a művészet öncél. De nem függ-e az igazi művész is a tetszéstől? Bizonyára két irányban is: először, mert a tetszés kifejeződik oly megbízásokban, melyek a művészi tervezést megvalósuláshoz juttatják (nevezetesen az építésznél vagy szobrásznál), másodsor, mert a tetszés nagy ösztönzője lehet a művészi munkának (pl. a színésznél). Azt a tetszést, melyet a hiúság keres, karakterológiai szempontból másképpen kell értékelni, mint az olyant, melyre úgyszólván tárgyi okokból törekszik az illető. Ha a művészet a végső cél, akkor a művészhben mindennek ezt a célt kell szolgálnia. Ismert tény továbbá, hogy a művészi szorgalom mint ilyen nem kezesség arra, hogy az illető a művészetten kívül is szorgalmas, és a művészi lelkiismeretesség éppenséggel nem zárja ki a léhaságot az életben. Így tehát a művészi jellem valahogy zárt területet alkot az összjellemmel szemben. De a művészi alkotásnak és az életnek — vagy általában hivatásnak és életnek — gyökeres szétválasztása igen végzetes valami. Azok szeretik ezt a szétválasztást, akik a hivatásban ellentétet látnak az étellel, a hivatást az élet megzavarásának tekintik, vagy akik azért gyakorolják hivatásukat, hogy éljenek. Ezek számára nem a hivatásbeli élet a tulajdonképi élet, hanem a család, a törzsasztal, a séta stb. Hogy mi valaki részére a «tulajdonképi élet», azt csak az illetőnek egész karakterét tekintve dönthetjük el. A verselő vőlegény részére a költészet nem «tulajdonképi élete»,

hanem csak pótlás a jövő, a vággyal várt, a remélt életért; a mézeshetekben elalszik aztán ez a költészet, mert a fiatal férj nem szorul többé arra a pótlásra: tulajdonképi élete valósággá lett számára. A «tulajdonképi élet»-nek e kérdésével kiéleződik a művészi jellem problémája. A művész például hőst ábrázol elhihető, meggyőző módon, de ő maga nem hős. A hősiesség ábrázolása nem «tulajdonképi» hősiesség. De tegyük hozzá, hogy azért nem hősies póz. A gyenge ember veszi fel a hősies pózt. A költő azonban hősoket is és a hősiességet pózoló embereket is tud ábrázolni. A hősiesség és a hősiességnek ábrázolása természetesen nem ugyanaz. De hogy valaki a hősiességet művészileg ábrázolhassa, tudnia kell, hogy mi az: hősnek lenni. S ha nem akarjuk azt hinni, hogy csak olvasmányaiból szerzett halovány képet produkált vagy reprodukált, okvetetlenül fel kell tennünk, hogy «átélte» a hősiességet. De a hősiességnek ez az átélése csak fogékonyságot kíván a hősi vonások iránt; a jellemnek olyannak kell lennie, hogy megengedi, lehetővé teszi ezt az átélést, de azért nem kell neki hősi jellemnek lennie. A művészi ábrázolás éppen a művészi hős-átélés adaequat formája. A művész teljes világossággal éli át a hőset, amikor ábrázolja. Hasonlóképpen a művészileg ábrázolt részvét nem «valódi» részvét, de azért nem részvétpóz, mert színlelt vagy affektált részvét. De mi is valódi a művészi jellemben? Bizonyára valódi esetleges kétségbeesése, ha valamely művészi feladatot nem tud megoldani, boldogsága, ha ez sikerül neki, fáradozásának lankadatlan szívóssága, szigorú lelkiismeretessége, művészi munkájában való alázatossága. A művésznek egyébként nem kell alázatosnak lennie, talán a maga istene büszke papjának érzi magát az istentelen tömeggel szemben, de a maga istene előtt igazán alázatos. Íme ezek a karakterológiai vonások teszik csak teljessé az illetőnek művészi jellemét.

Egy további csoport az ethikus jellemek csoportja. Érthetjük ezen mindenekelőtt azokat a jellemeket, melyek tudatosan küzdenek valami ethikumért: kötelesség teljesítéseért, azért, hogy jók legyenek stb. Azoknak, kik e küzdelmeket vívják, nem kell okvetetlenül nagyon nemes személyi-

ségeknek lenniök. Szenvednek esetleg oly kísértésektől, melyeket maguk bűnös kísértéseknek éreznek, vagy talán engedtek is ezeknek a kísértéseknek s most furdalja őket lelkiismeretük, és etikájuk súlyos élménnyé lesz részükre. Minden cselekvésük etikai akcentushoz jut, mint jó vagy rossz cselekedet, és tájékozódik erkölcsi mérték szerint, ha ezt megsérti is. A jónak tudata büszkeséggel tölti el őket, kérkednek tisztességükkel, vagy pedig rosszságuk megalázza őket és vonaglanak szégyenérzetükben. Esetleg kíméletlenül bíraskodnak másokon és mindenkit kárhozthatnak, aki az ő véleményük szerint eltér az erény ösvényétől. A karakterológiai probléma már most ez : milyennek kell valamely jellemnek lennie, hogy bizonyos etikai értékeket meg tudjon valósítani? Milyen karakterológiai struktúrát kíván az «igazi» bátorság, részvét, igazságszeretet, szelídség, engesztelékenység? Bizonyos, hogy a félnék ember békeszeretete más, mint a bátoré. S ha etikai értékekről beszélünk, csak a bátor embernek tudhatjuk be a békeszeretetet erényül. A félnék emberben csak gyávaságának szimptomája, mely erény mögé búvik. Nem minden etikus jellem alapszik erkölcsi normák tudatos követésén. Van ugyan például oly szorgalom, mely szigorú kötelességteljesítésből ered és amely esetleg a kényelem hősie feláldozásával jár, de van aztán oly szorgalom is, melyet a munkában érzett öröm táplál. Az ilyen szorgalmat tanusító ember szerencsétlen volna, ha szorgalmában akadályoznák. Az ethika önfeláldozásról, a jónak érdekében való önlegyőzésről beszél. A karakterológia feladata azoknak a karakterológiai feltételeknek megállapítása, melyek az ilyen önlegyризést lehetővé teszik vagy amelyek megghiúsítják. Elegendő talán, ha fantasztikus pokoli büntetésektől való félelem az önlegyözés indítóoka? A jellem értékelése erkölcsi szempontból az ethika feladata, de az anyagot ehhez az értékeléshez a karakterológia szolgáltatja. A karakterológia megkülönbözteti az «igazi» bátorságot attól, mely kétségbeesésből, könnyelműségből, a veszély megismeréséből, hiúságból stb.-ből ered. A karakterológiai vizsgálat tárgya, hogy az illető erkölcsi jellem milyen helyet foglal el az egész személyiség struktúráján belül, mennyire

itatja át az egészet, mi marad mentes tőle, ellentáll-e neki az egész, meghajol-e előtte, vagy pedig mintegy saját belső erejéből megvalósítja-e, mint olyant, mely egyedül felel meg természetének? Az erkölcsi elem az egyik személyiségben az egész szellemi lét csodálatos fejlesztője lehet, egy másikban pedig ellenségeképpen működhetik, mely a személyiség jelentékeny részét elsorvasztja. Néha egy félreértett vagy túlságosan szigorú ethika valósággal megbénítja az egyéniséget. Ezekkel a karakterológiai szempontból kiváló figyelemre méltó ethikai bénításokkal még nem foglalkoztak eléggé.

A fent tárgyalt vezérszempontoknak is közvetlenül megfelelnek bizonyos jellemcsoportok. Vegyük például a kifejtett formális karakterológiából a dimenzionális meghatározottság példáját. Felvetjük a kérdést: milyen jellemet vagy milyen jellemeket követel az egydimenziójú, milyeneket a többdimenziójú meghatározottság? Magától érthető, hogy evvel a mozzanattal még nincs kimerítve az egész jellem. Egydimenziójú meghatározottságot mutathat akár a tudós, akár a művész; mutathatja az erkölcsös és mutathatja a bűnöző jellem is. De ingadozást például a tudós- és a művészlét között nem tűr az egydimenziójúság, azaz nem tűr ingadozást különféle törekvés-célok között. Azoknak a jellemeknek, melyek egy dimenzióban vannak meghatározva, az a közös vonásuk, hogy egy törekvés tölti be őket egészen, vagy azért, mert más törekvések hiányoznak vagy elcsenévésztek, vagy mert az a bizonyos egy törekvés leigázta őket. Az is lehet, hogy ezek a többi törekvések csatlakoztak ama fő-törekvéshez és ennek segítségével jutnak a maguk ki-elégüléséhez. Mindez kilátást nyit különféle jellemekre, melyek ama törekvésbeli egység mögött rejlenek, és a jellemeknek még gazdagabb sokféleségéhez jutunk, ha a feszültség fokát, a dinamikát, melyről fent szóltunk, tekintetbe vesszük.

A materiális karakterológia szempontjai szerint is jutunk különféle jellemfajtákhoz. Vannak az akarat emberei, az értelem emberei, ösztönemberek stb. A karakterológiai kérdés az: milyennek kell az illető jellem struktúrájának lennie, hogy például az akarat domináljon benne? Világos, hogy különféle struktúrák mutathatják ezt a vonást és külön-

féle elemek kisebb ellenállása teheti az akaratot dominálóvá. Különféle változatokat mutathat az értelem embere is. Mindennek értelmes átgondolása neki a legnagyobb gyönyörűség és kielégülés forrása. De van olyan ember, aki tényeknek pusztá regisztrálását már gondolkodásnak véli és érzi, örömet leli benne és még hiúságát is kielégíti vele. Az értelem emberének még nem kell okvetetlenül értelmesnek lennie. Vannak aztán olyanok, kiknek az értelem csak eszköz arra, hogy eligazodjanak az élet követelményeivel szemben. A valóban okosak ezek közül hivatásukban és egyébként is úgy fogják berendezni életüket, hogy csakugyan értelmesen kormányozhassák. Mások azonban oly vizekre fognak merészkedni, melyekkel az ő értelmük kormányzóképesége nem bír. Az ilyenek aztán könnyen szidják az élet értelmetlen voltát. Az értelem emberének tehát, hogy nagyobb teljesítményre képes legyen, át kell látnia értelmének határait. Sokszor szenved hajótörést egy magában véve magasabbrendű és élesebb értelem, mert nem ismeri fel a maga határait és túlságosan bizakodik a maga erejében. Kérdés továbbá, hogy az akarat és az ösztönök mennyire tudják az értelmet befolyásolni. A legkiműveltebb értelemmel sem lesz még valaki az értelem emberévé. ha ösztönei vadul hajtják, a nélkül, hogy az értelem utasításaival törődnének.

Igen érdekes karakterológiai megállapításokhoz jutunk továbbá, ha a jellemeket az illető nép vagy kor szempontjából nézzük, amelyekhez tartoznak. A karakterológia mindenekelőtt azt a kérdést vetheti fel az egyes jellemre nézve, hogy mi benne egyéni jellem és mennyire vannak benne népi elemek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az embernek van népi jelleme és azonkívül még egyéni jelleme is, hanem az egyéni jellem érvényesül a népi jellemben, a népi jellem által és megfordítva. Nem szükséges, hogy a népjellemből folyó karakterológiai struktúra egészen egy emberben meglegyen, hanem esetleg csak különböző emberekben együttvéve mutatkozik. A tipikus németnek nem kell valamennyi tipikus német vonást megtestesíteni, csak bizonyos döntő vonásokat fog különös világosságban felmutatni. A német népjellem tehát külféle típusok lehetőségét öleli fel magá-

ban. Bizonyára vannak oly népjellemek, melyek csak aránylag csekély típus-sokféleséget mutatnak, mások pedig a típusoknak beláthatatlan gazdagságát foglalják magukban. De miképpen jutunk általában népjellem megállapításához? Mi is egy nép? Az egyoldalú fajteoretikusok egészen más feleletet fognak adni erre a kérdésre, mint azok, akik meg nem feledkeznek ugyan az örökölt alkatrészekről, de teljes mértékben tekintettel vannak a nép történeti sorsára is. De még ha erre nézve meg is egyeznénk, még mindig fennmarad a kérdés, hogy miképpen állapíthatjuk meg a népjellemet. Valamely népjellem meghatározására a legbiztosabb kiindulópont: a népközösség teljesítményei minden téren. A kérdés ez: mely képességek szükségesek arra, hogy ezek a teljesítmények békében és háborúban, a művelődés és gazdaság terén, a társadalmi életben és politikában lehetségesek legyenek? Valamely nép vallásos, erkölcsi, művészi, tudományos, politikai, gazdasági, társadalmi stb. teljesítményei az idők folyamán okvetetlenül a nép jellemének dokumentumai. De van-e jogunk bizonyos kimagasló, a nép életének legjavát mutató teljesítményekből — nevezzük őket csúcsteljesítményeknek — a népjellemre következtetni? Például valamely népnek néhány magasabbrendű, komoly színpadából a nép jellemére, ha a nép tömegei mindenfelé rikító játékhoz, obszcén mutatványokhoz tódulnak? Következtethetünk-e néhány, kevés ihletett emberből, míg ezekkel szemben a nagy tömeg rút materializmusban állati életet él? Vagy néhány tudós elméből, míg a kompakt többség a maga sivár józanságában és felfuvalkodott hiúságában tudákos-ságot összezavar igazi tudománnyal és elméskedést bölcseségnek talál fel? Bizonyos, hogy meghamisítanók a képet, ha a «csúcsteljesítmények»-re szorítkoznánk, nem: mindent kell számbavennünk, ami jelentős, ami szerepet visz a népéletben. A csúcsteljesítmény azonban esetleg nem is visz valami nagy szerepet az illető nép életében, sőt talán ki is gúnyolják és nem törődnek vele. Vagyis a népjellem megállapítása céljából számba kell venni azt, ami igazán, magában véve jelentős, és azt is, ami csak jelentős szerepet visz. Jellemző aztán, hogy a kettő mennyiben fedí egymást vagy általában

milyen viszonyban van egymással. Ha csak azt tekintjük, ami átlag hat, akkor esetleg az igazán kimagasló teljesítmények érthetetlenek maradnak, viszont ezeknek kizárólagos számbavétele megint elhomályosít minden egyéb vonást. A multnak szemléletében rendesen túlbecsülésre vagyunk hajlandók, mert az idő már elbánt a legtöbb értéktelen vagy átlagos értékű elemmel, a jelenre nézve pedig könnyen helytelen kicsinylés mutatkozik, mert a kisebb értékű jelenségek tömege eltakarja az igazán értékeseket. Természetesen mást kérdezőnk, mikor a legmagasabbrendű nemzeti teljesítmények karakterológiai feltételeit kutatjuk, és mást, ha valamely nép jellemét akarjuk megállapítani. A nép jellege silány átlag mellett kiváló kirobbanásokat engedhet meg, míg esetleg kiegyenlített, jóra való átlagtehetségesség mellett a kitünő jelenség csak igen ritka kivétel. Óvakodni kell attól is, hogy a teljesítmények számbavett körét ne fogjuk túlságosan szűkre, úgy hogy például csak egy kultúra-területre szorítjuk, esetleg a népnek csupán művészi jellemét nézzük és egyáltalában nem vizsgáljuk, hogy ez a művészi jellem milyen állást foglal el a nép egész jellemén belül. Előfordulhat, hogy valamely nép a művészetben mindenképpen szigorú mértékre törekszik, míg egyébként az életben vad kicsapongásra hajlandó. Egy nép jellemében mindenféle ellenmondásra találhatunk, és azok az egységes jellemképek, melyekre a közönséges népcharakterológia hajlandó, korántsem felelnek meg az igazságnak. Egy további nehézség onnét is ered, hogy a népjellem néha fejlődik és folytonos változást mutat. Vannak ugyan egészen lezárt, lényegükben állandó népjellemek, de vannak változékony, alakítható népjellemek is. A vizsgálat csak azt állapíthatja meg, hogy milyen lehetőségek mutatkoztak eddig, de nem mondhatja meg előre, hogy ezután még mely lehetőségek állhatnak elő. Csak a legnagyobb óvatossággal kockáztathatók erre nézve bizonyos határokon belül valószínűségi állítások.

Nagyon bonyolódott problémák előtt állunk, ha valamely kor jellemét vizsgáljuk. Beszélünk a középkor emberéről, a renaissance emberéről, a XIX. század emberéről. De van-e értelme annak, hogy a középkori ember jelleméről

szóljunk, amikor maga a középkor mélyreható változásokat mutat? S ha kisebb korszakokra osztunk valamely kort, kérdés, hogy az így bármilyen szempontból kimért kornak van-e valamiféle olyan alapja, melyet jellemnek nevezhetünk. Lehetséges, hogy igen különféle jellemeket mutat, és hogy félreismerjük, ha erőszakosan egységesíteni próbáljuk. Viszont az is lehetséges, hogy mind e különféle jellemek egy karakterológiai alapstruktúra típusainak foghatók fel. El kell továbbá azt, ami az ilyen korjellemben időhöz nem kötött, mondhatni korfeletti vonás, attól választani, ami egyenesen az illető korhoz van kötve. Bizonyos értelemben a mi korunkban is vannak még «középkori» emberek: ezek középkori viszonyok mellett tudnák legjobban kifejtetni a maguk lényét, míg a mai viszonyok kedvezőtlenek rájuk nézve. Ez a helyzet aztán döntő módon befolyásolhatja jellemüket. Azért vigyázni kell, vajjon «középkori» emberről beszélünk-e, esetleg mint korhoz nem kötött típusról, melyet az illető példa szerencsésen illusztrál, vagy valóban középkori emberről. A korjellelem soha sincs olyan egydimenziójú módon meghatározva, mint az egyéni jellem. Éppen arról van szó, hogy valamely kor legkülönbözőbb törekvés-irányait feltárjuk és érthetővé tegyük, hogy miért válnak bizonyos irányok uralkodókká és miért gyengülnek el mások. Azután pedig arról van szó, hogy felfedezzük a különféle törekvés-irányok közös okát, az azonos struktúrát, mely a legkülönbélebb oldalak felé érvényesül. A középkori ember mint mesterember, mint lovag, mint szerzetes stb. egydimenziójú meghatározottságot mutathat, de éppen mint középkori mester, lovag, szerzetes stb. Erre vonatkozik éppen a korjellelem. Meglehet, hogy ez a korjellelem bizonyos hivatásokban különösen nyilvánul. Elfogultság volna, ha mindent, amit valamely korban találunk, egységesíteni akarnánk. Ilyenmű kísérlet esetleg egészen eltüntetné a korjellemet. Valamely korban néha régibb korok maradványai is találhatóak, vagy pedig eljövendő idők előhírnökei. Talán éppen az jelentős rá nézve, hogy milyen örökséget hurcol még magával és hogy milyen erővel törekednek az új dolgok a felszínre. Éppen különféle, részben egymással meg nem férő korjellemeknek ez ellentéte és küz-

delme lehet az illető kor jellemének fővonása. De nem is kell ilyen mintegy időbelileg egymástól távollevő elemekre gondolnunk, mint amilyen a jelenbe belenyúló múlt vagy a belőle kikívánkozó jövő, hanem maga a jelen kor jelleme mutathat egymással ellenkező vonásokat.

Még egy egészen más szempontból feltűnő jellemcsoportot akarunk említeni. Megkülönböztethetjük ugyanis az endogén és a sors alkotta jellemeket. Endogén jellemeknek azokat nevezzük, melyek túlnyomó mértékben «belülről» jutnak alakjukhoz. Ezek szilárdak, merevek, külső befolyások által alig formálhatók. Maguk teremtik maguknak a nekik megfelelő milieut, ha nincsenek mindjárt ilyenbe belehelyezve, és a milieu minden változása lepattan róluk. Legfeljebb szerencsétleneknek érzik magukat idegen környezetben, de nem változnak meg ennek kedvéért. Mindig ugyanazok maradnak. Nagy utazások, közeli hozzátartozóik halála, szerelem és más szenvedély: mindez nem hajlítja el jellemüknek vonalát. A merev jellemet nem lehet meggyőzni, ha valamiről nézetet alkotott magának. Nem hiúságból vagy csökönységéből marad meg mellette, hanem meg sem érti a másik nézetet, az ő lénye alapján csak az az egy nézet lehetséges és minden egyéb oktalanság. Vannak merev vallásos és merev vallástalan emberek, merev tudósok és merev hivatalnokok. Az ilyen endogén, merevjellemű emberek nem azért szomorúak, mert ez vagy az a bánat érte őket, hanem ők természetüknél fogva szomorúak és még a legörvendetesebb tények is rájuk nézve fájdalmasak. A sorsnak nincs is hatalma felettük, jellemük törvényszerűségét egészen meg lehet érteni belső struktúrájából, a sorsra való minden hivatkozás nélkül. Az ilyen merev embereknek ellentétei a hajlékony, rugalmas emberek, akik kívülről formálatnak. De azért ezekkel a kifejezésekkel: «hajlékony» és «rugalmas», igen óvatosan kell bánni. Van olyan ember, aki fürge hajlékonysággal és ügyes rugalmassággal mindig — talán ontudatlanul — úgy intézi a dolgát, hogy éppen pályájának egyenességét semmi sem veszélyeztetheti. Éppen ezek a jellemek gyakran csalódást okoznak. Hajlandók vagyunk őket egyébként is hajlékonyaknak és rugalmasaknak tartani, és megijedünk, ha a legellent-

állóbb merevségre találunk. Attól is óvakodnunk kell, hogy lágyágot és keménységet összetévezzünk a hajlékonyságnak és merevségnek itt szóbanforgó ellentétével. Nem kell, hogy az endogén, merev karakter okvetetlenül kemény legyen. Sokszor éppen az érzés vagy akarás lágyága van benne. Lágymember, akit semmilyen sors sem tud megkeményíteni és aki csak a lágyság irányában tud fejlődni. Esetleg vesztével fizet a maga lágyságáért. Viszont a rugalmas jellem kemény lehet, de ez a keménysége nem zárja ki, hogy élmények ereje őt meg ne változtassa. Az ő fejlődése túlnyomóan reaktív természetű és az élettől meghatározott jelleget mutat. «Egészen más» ember lett volna, ha más sors érte volna. Ez talán vigasza, mélyel minden hibáját kényelmesen a sorsra hárítja. De ez csak részben helyes: lényéhez tartozik az a tulajdonsága, hogy a sorstól gyúrható, és ezért nagyon ki van neki szolgáltatva. Voltaképpen nem is lett más ember, hiszen rá nézve nem az a döntő, hogy ez vagy az a meggyőződése van, hanem az, hogy minden nyomásnak enged. Az ő jósága vagy rosszasága főképpen környezetének produktuma, nem pedig saját érdeme vagy vétke. Ő kaucsukszerűen alkalmazkodik és minden árral úszik. Ez vezethet esetleg minden forma elpusztulására. Az ilyen, a sorstól hajtott jellemekre nézve, melyeket röviden sorsjellemelemeknek nevezhetünk, igen sok kérdést vehetünk fel. Mindenekelőtt kérdezhetjük, hogy miféle sors iránt fogékony az illető, milyen erősnek vagy intenzívnek kell lennie az illető sorsnak, hogy hasson, milyen mélyek vagy tartósak ezek a hatások stb. S felvethetők olyan kérdések, melyek az egyéni karakterológiából átvezetnek a közösségek, a korok stb. karakterológiájába. Kérdezhetem például a következőket: Nagy városban vagy falun vannak-e inkább ilyen sorsjellemelek? Miféle sorsjellemelemek kedvez különösen a nagyváros? Miképpen viszonylik a sorsjellem a különböző vallásokhoz? Miképpen viszonylik a naturalizmushoz vagy az expresszionizmushoz? Konzervatív vagy haladó politikához? Miképpen viszonylik az orvos vagy bíró hivatásához? A merev bíró talán igazságtalanná lesz, mert csak a formális dogmákat tekinti, az a bíró pedig, aki minden élménynek enged,

gyengévé lehet, már pedig szükséges, hogy a bíró elasztikus legyen az egyes esettel szemben.

Nem folytatjuk a jellemcsoportok e felsorolását. Az említett jellemek első sorban az egyéni karakterológia részére jelentősek. Az egyéni karakterológia feladatainak megoldása céljából jutunk így eszközökhöz. A központi probléma akkor az egyéni jellem. De világos, hogy a karakterológiának eleve le kell mondania arról a kísérletről, hogy a lehetséges egyéni jellemek egész sorát beskatulyázza típusokba, hiszen a legmegfelelőbb típusok sem fedeznék ezeket a jellemeket. De szükséges a fogalmaknak rendszere és bizonyos belátás a módszeres eljárásba. Csak ezek teszik lehetővé a speciális esetekben az egyéni karakterológia munkáját és munkaközben majd mind élesebbre csiszolódnak a fogalmak és módszerek. Az egyéni karakterológiának kerülnie kell minden egyoldalúságot. Nem szabad avval megelégednie, hogy lehetséges és egészen érthető jellemeket rajzol, hanem éppen a valóságos egyéni jellemek rajzolására kell törekednie. Azért a legszélesebb, lehetőleg mindenoldalú empirikus anyagra van szüksége. S tudatában kell lennünk a lehetséges hibaforrásoknak. Ha például valamely régebben élt művésztől van szó és csak a neki tulajdonított művek maradtak fenn, azonkívül pedig csak kora és kultúrköre jellemének általános ismeretével rendelkezünk, de személyére vonatkozólag minden értesítés híján vagyunk: akkor az illető művész egyéni jellemét nem fogjuk bizonyossággal megrajzolhatni, mert a kor és kultúra által meghatározott jellemén túl nem fogunk juthatni, legfeljebb be nem bizonyítható feltevésekkel. Különböző típusbeli lehetőség marad nyitva, de ezek között lehetetlen valamely egyértelmű döntés. Különösen veszedelmes eljárás, ha pusztán stílusajátszások alapján állítjuk egybe az illető művész oeuvre-jét és ennek aztán melléje rendelünk bizonyos jellemet. Ha aztán valami újabb mű merül fel, ezt esetleg nemvalódinak nyilvánítjuk, mert ellentmond az illető mester művészi jellemének. De éppen ez a jellem problematikus, mert csak véletlen, részleges oeuvre alapján építették fel és nem volt semmi biztosíték arra, hogy a karakterológiai szempontból

jelentős teljesítményeket mind tekintetbe vették. A rész rámutat ugyan az egészre, de megengedi még az egésznek számos lehetőségét. A helyes tapintat a tudományos egyéni karakterológiában mindig nagyon tartózkodó lesz. Ez a tartózkodás nem bénítja meg a tudós kutatást, csak megóvja attól, hogy költészetté legyen. Ma pedig többnyire az. Az íróművészet elnyomja a tudományt. Az egyes esetben nem sokat érek vele, ha csak azt tudom, hogy eme korbeli vagy művelődési feltételek mellett ennek a bizonyos lehetőségnek van a legtöbb kilátása a megvalósulásra. Éppen ebben az esetben a valószínűtlen lehetett valósággá. A költő feladata a jellemzésben lényegileg különbözik a tudós kutató feladatától. A költő teljes joggal mondja: «én így látom», a tudós kutató is él evvel az «én»-nel, de neki lehetőleg ismernie kell az én érvényességének határait és hibaforrásait. Erre csak a tudomány eszközeivel képes. Miként az orvosi beteg történet nem regény, úgy a tudományos karakterológiának se szabad a költő babérajaira áhítoznia. Az ú. n. benyomás, melyet valamely jellem tesz, szintén nem lehet mérvadó a karakterológiai megállapításra. Élhetünk evvel a benyomással, hogy segítségével aztán a jellem objektív ismeretéhez juthassunk, de minden pillanatban el kell készülnie lennünk arra, hogy erről a segítségről lemondjunk, ha ámítónak vagy hamisítónak mutatkozik. Tudományosan nem érvelhetünk a benyomással. Minden érvet csak a jellemben található elemek: cselekvései és szenvedései támogathatnak.

A tisztán elméleti karakterológia mellé lép a gyakorlati vagy alkalmazott karakterológia, mely bizonyos célból emberismeretre törekszik. Ezt a célt a pedagógia, a kriminalisztika stb. vagy a mindennapi élet szükségletei tűzik ki. S nem pusztán emberismeretről van itt szó, hanem bizonyos irányban való befolyásolásról, vezetésről is. Korántsem állítható, hogy egy jeles elméleti karakterológus magában véve ezeket a feladatokat is meg tudja oldani, hiszen ezek a feladatok egészen más tehetségeket kívánnak, miként a művészet filozófusa, a műbíráló és a művészetpolitikus is különböznek egymástól. Épp így különbözik a hisztórikus is az államférfiútól. Ha karakterológiai befolyás és vezetés szükséges,

ennek sikere nagy mértékben a befolyásoló vagy vezető egyén jellemétől függ. S ha a teoretikus talán egészen pontosan tudja is, hogy milyennek kell valamely adott esetben az illető befolyásoló és vezető jellemnek lennie, ez a tudás még nem adja meg neki a megfelelő jellemet. Esetleg nem rendelkezik a szükséges szigorúsággal vagy jóssággal, türelemmel vagy akaraterővel stb. A jó tanító, nevelő, a jó anya, a jó diplomata karakterológiája magától érthetőleg nem a tudományos karakterológia képviselőjének a karakterológiája. Sőt jogos erre nézve az a kérdés, hogy vajjon az elméleti karakterológiai tudás általában hasznos-e ezekben az esetekben, mint ahogyan kérdezhajjuk, vajjon a művészet-filozófia és művészettörténelem előmozdítja-e a művészt alkotómunkájában. Általánosan érvényes feleletet alig adhatunk erre a kérdésre. Kétségtelenül vannak oly típusok, melyeknek szükségük van arra, hogy ily módon ráeszméljenek cselekvésükre, míg ellenben vannak mások, kiknek nincsen szükségük erre, sőt lehetnek olyanok is, kiket ez bizonytalanokká tesz és gátol a cselekvésben. Ha az említett gyakorlati területekre nézve karakterológiai iskolázottságot kívánánk, akkor csak az olyan iskolázottság volna a helyén, mely telítve van ezekre a területekre vonatkozó tapasztalatokkal és alkalmazodik a célokhoz, mely nemcsak tudást közvetít, hanem az illető céloknak megfelelő jellemelek képzésére is, amennyire lehet, törekszik. Ilyen iskolázás bizonyára hasznát venné a tudományos karakterológiának, de inkább közvetve, mint közvetlenül. A diplomatának magának nem kell tudományos karakterológusnak lennie, de a tudományos karakterológiának problémája az, hogy mely jellemelek valók erre a pályára, melyek egészen alkalmatlanok reá, milyennek kell annak az iskolázásnak lennie, mely az arravalóságot fokozza stb. Az elméleti karakterológus nincs is elsősorban arra hivatva, hogy a kiszemelendő személyiségek arravalóságát felismerje. Tudja ugyan, hogy mi kell ehhez az arravalósághoz, de nem képes arra, hogy ezt az arravalóságot a gyakorlatban gyorsan és megbízhatóan felismerje, míg másnak talán majdnem csalhatatlan szeme van erre. Nem tekintve a nagy tapasztalatot, mely ehhez

kell, ez a felismerőképeség oly adomány, mely korántsem jár mindig együtt az elméleti karakterológiai tanultsággal. De azért nem kell az alkalmazott karakterológiának csak tapasztalatra és tehetségre támaszkodnia. Annnyit mindenestre meg lehet állapítani, hogy miképpen szerezhető a szükséges tapasztalatok és miképpen fejleszthető a meglévő tehetség. Ezek a megállapítások teszik éppen az alkalmazott karakterológiának fontos és hálás területét. S nem volna helyes, ha az alkalmazott karakterológiát egészen elválasztanók az elméleti karakterológiától és az előbbit pusztán az ösztönre vagy a vak empiriára bízánk. A gyakorlat okvetlenül jelentékeny elmélyüléshez jut az elmélet útján, már a saját tapasztalatának körén túl való lehetőségek nagy sokaságának kritikai ismerete folytán is. De azért bizonyos, hogy a gyakorlati karakterológiához több és más kell, mint a tudomány. Éppen ez a tény szolgáltat ismét új problémákat a tudományos karakterológia részére, mely problémák összefoglalólag így formulázhatók: milyeneknek kell a jellemeknek lenniök, hogy bizonyos jellemeket kívánt irányban befolyásolni tudjanak? Azok a magasrendű karakterológiai tulajdonságok, melyeket a gyakorlati karakterológia néha követel, igen nehézé teszik ezt, és aki ebben megállja helyét, sokszor nagyon megérdemli csodálatunkat.

*

Az előbbieken bemutattuk vázlatosan Utitz fejtegetéseit a karakterológia alapfogalmairól és főszerzőpontjairól s néhány jellemesoptról, lehetőleg szorosán követve a szerző saját előadását. E néhány lapon csak a legjelentősebb pontokat ismertethettük, itt-ott csak száraz kivonatban, és sok érdekes részletet, a szempontok és vonások különféle egybefonódásának elemzését, az illusztráló példák nagy számát, a finom gondolatkeltő észrevételek sokaságát mellőznünk kellett. A könyv maga, mint a szerző eléggé hangsúlyozza, csak első kísérlet egyszerű karakterológiának megteremtésére és korántsem egészen kész rendszer vagy pozitív karakterológiai kutatás eredményeinek összefoglalása. Vázlatos áttekintésünk talán még kevésbé rendszeresnek lát-

tatja Utitz könyvét, mint amilyen a valóságban. De reméljük, hogy ez az áttekintés is tudta igazolni, hogy a karakterológia egy épülő új tudomány, illetőleg, hogy a karakterológiában is vannak, mint minden elméleti tudományban, tények, fogalmak és törvényszerű kapcsolatok, melyek megérdemlik és meg is követelik, hogy egységes, rendszeres tudománnyá foglaltassanak össze. Csak így remélhető, hogy azon dilettantizmus helyébe, mely ma még mindenféle jellemmeghatározás terén mutatkozik, szigorúbb tudományosság lép. Hogy ennek aztán azok a tudományok, melyeknek mindig emberi jellemeikkel volt dolguk: kriminalisztika, pedagógia, mindenféle történetírás stb. nagy hasznát fogják venni és sok tekintetben szilárdabb megalapozáshoz fognak jutni, az nem szorul bővebb indokolásra.

WALDAPFEL JÁNOS.

A HABSBERGOK ELSŐ SZTAMBULI REZIDENSE.¹

(Malvezzi János Mária.)

— Első közlemény. —

1. Diplomáciai előzmények.

Buda török kézre jutása után a Habsburg testvérek 1541—2-ben általános támadást intéztek Szolimán szultán ellen.

Ferdinánd országai a német birodalom támogatásával Buda visszahódítására készültek, V. Károly hatalmának igazi alapja, Spanyolország, az olasz tartományokkal együtt a szultán tengeri hatalmának megtörését tűzve ki célul, az afrikai kalózok egyik főfészke, Algir ellen szerelt föl nagy hajóhadat, hogy döntő csapással büntesse a tíz év óta török szolgálatba lépett hirhedt kalózfejedelmet, Chaireddin Barbarossát.

Mindkét támadás balul ütött ki.

A következő 1543. évben Szolimán, ha lehetett, a Habsburg testvérekét is fölülmúló erővel viszonzta az általános támadást. Ebben a nagy háborúban veszett el Székesfehérvár, Visegrád, Tata és Esztergom, Siklós és Valpó, Simontornya és Nógrád. Fájdalmas volt erkölcsileg a korona, a koronázás, a primás székhelyének eleste, súlyos a területi veszteség, különösen magyar szempontból. Világpolitikai szempontból is nevezetes, hogy a török terjeszkedni tudott ugyanott, ahol a Habsburgok kudarcot vallottak egy évvel korábban, de a török siker mégis elmaradt a régi fellengő tervek mö-

¹ Ezt a tanulmányt elsősorban a bécsi állami levéltár Turcica osztályának anyaga alapján írtam; az egyszerű dátummal jelzett adatok onnan vannak véve. Az ismertebb munkák közül, melyeket használtam, legyen elég említenem Hammer: *Geschichte des Osmanischen Reiches* III. és Buchholtz: *Gesch. der Regierung Ferdinands VII.* kötetét. Szöveg közben is idézem Lanz *Korrespondenz Kaiser Karls V.* és Charrière: *Négotiations de la France dans le Levante* c. kiadványát.

gött, amelyek egész Magyarország, sőt Bécs meghódításáról s az örökös tartományok megadóztatásáról szóltak.

Ha pedig a nagy mérleget nézzük, csak azt látjuk, hogy az 1542/44-iki európai háborúban sikereket ért el mind a két, igazán világhatalomra támaszkodó ellenfél, t. i. Károly császár és Szolimán szultán, — de mindkettő a gyöngébbik ellenséggel szemben ; — Szolimán Ferdinánddal, Károly pedig a franciákkal szemben.

A két győzelem közül következményeiben fontosabb a franciák leverése. Hiába küldte segítségül a szultán Barbarossát a francia partokra, a kalózt Nizza vára alól elzavarni elég volt a milánói császári parancsnok hadereje, viszont az észak-francia harctéren az angolok segítségével elért sikerekkel a császár külön-békére tudta kényszeríteni a franciákat. Ez a külön-béke a híres 1544-iki crespypi béke, e miatt kellett a szultánnak lemondania további háborús terveiről. Nagy volt az ő hatalma, de nem határtalan ; nehézsége pedig volt annyi, mint V. Károlynak. Károlyról sokan megírták már, hogy csodával határos diadalait ki nem aknázhatta soha, mert az egész ismert világon szétszórt birodalmában több nagy föladatot kellett megoldania és hosszabb időre nem egyesíthette egész erejét egyetlen kérdés elintézésére. Szolimánról ezt ritkábban olvassuk, de reá nézve is igaz a tétel.

Egyik nagy célja Magyarország meghódítása ; itt a német birodalom erejébe ütközött. Másik nagy célja a Földközi-tenger uralmának megszerzése ; itt még adóízetője, Velence is ellene szegült, s határozottan föllépett ellene a spanyol király, aki egy személyben német-római császár is volt. Célja volt Szolimánnak Perzsia meghódítása is, de ezt az országot vitéz népén kívül védelmezte Sztambultól való nagy távolsága és vad sivatagok mögött óriási bércekből rakott határa. Ez a három cél támadó, de volt Szolimánnak védekező célja is : meg akarta tartani Egyiptom részére India fűszerkereskedelmének útját, melyet Afrika déli csúcsa felé tereltek merész portugál hajósok.

Ha nem akarta szétforgácsolni erejét, ellenségeinek egy részével békülnie kellett, ezért kötött 1545-ben fegyverszünetet, 1547-ben békét a Habsburg testvérekkel.

Az 1545 és 1547-iki szerződéseknek megkötésére irányuló tárgyalások a háborúval párhuzamosan folytak.

1541-ben, Buda eleste után, Ferdinánd követei nem akarták átengedni a szultán által követelt várakat, sőt 1542-ben Ferdinánd Magyarországot kérte vissza a szultántól. A szultán 1543-iki sikereinek hatása alatt megalázkodó hangon készült békét kérni Ferdinánd követe, Adurno Jeromos:

«Alázatosan könyörgök Isten irgalmáért, adja nekem kegyelmét olyanok mondására, amik az ő isteni felségének dicséretére és tiszteletére, a te nagyhatalmú felséged tiszteletének és hírének öregbítésére válhatnak.»

«Nagyhatalmú császár! Végtelen hálát mondok a mindenható Istennek, amiért halálom előtt azt az irgalmat gyakorolta velem, hogy kegyelméből szememmel látnom engedett egy ilyen nagy fejedelmet és császárt, kinél nagyobbat nem ismerek, kinél nem is tudom, hogy volna nagyobb az egész világon, akitől mintegy függenek az összes többi fejedelmek, ajándékba kapva tőle koronákat és királyságokat és engedelmeskednek neki, hogy valóban el lehet mondani, egyetlen mindenható Isten van az égben és egyetlen Szolimán császár, Istennek árnyéka, a föld színén.»

Nem a szultán valamelyik udvaronca írta ezt a beszédet, hanem Ferdinánd római, magyar és cseh király követe, Adurno Jeromos. A beszédet azonban csak leírta, el már nem mondhatta, mert a kihallgatásra kitűzött napot megelőző éjjelen meghalt.

Törökországban itt találkozunk első ízben Malvezzi János Mária nevével: a kihallgatás napján ő jelent meg a nagyvezér előtt, beszámolni a követ halálának körülményeiről.

2. Malvezzi első szereplése. Az 1547-iki béke.

1545 március 16-án állott első ízben Rusztán nagyvezér előtt Malvezzi egyedül.

Nem volt új ember a diplomáciai szolgálatban. Már 1536-ban ott volt Rómában és hallotta V. Károlynak azt a beszédét, melyben a pápa, a bíborosok és a diplomáciai képviselők jelenlétében nála szokatlan hévvel elmondta

Ferencsel folytatott vizzályának történetét. Malvezzi 1547 nov. 6-iki levelében említi ezt. Magas műveltséggel nem dicsekedhetett, otromba betűi az évek során veszítenek esetlenségükből és nagyságukból, helyesírása is nevezetes javuláson megy át. Első leveleiben különösen feltűnő a latin szövegben az olaszosság, olasz szövegben a latinosság. Egyik iratán valamelyik kancelláriai tisztviselő szokatlan műveletet hajtott végre: kijavította a szembeötlőbb helyesírási hibákat (abitantibus, monacus, ragina, intelligiere, Hungaria szavakat habitantibus, monachus, regina, intelligere és Hungaria-ra javította).

Malvezzi ebből tanult, de még sokáig írt így: diligentia, eglí, hanchora, hera, hommo, continuvano, chosa (diligentia, eglí, anchora, era, homo vagy huomo, continuano, cosa helyett), pontot, vesszőt levelében sehova sem tett.

Nemcsak tanulékony volt, hanem ügyesen ravasz és, főleg eleinte, szerény is. Ilyennek mutatkozott most a nagyvezér előtt.

A pasa kérdésére jelentette, hogy nem mérgezéstől halt meg Adurno.

Ez nem is volt valószínű, hiszen a szerencsétlen már régebb idő óta betegeskedett. Kérdezték a pasák tőle, hogy mit kell tenni ilyen esetben, ő szerényen a pasák belátására bízta a döntést. Hasonló szerénységet árult el, mikor elutasította magától azt, hogy folytassa a megkezdett tárgyalást; ezt azzal indokolta, hogy neki erre utasítása nincsen. Malvezzi jól tudhatta, mennyire kívánja Ferdinánd király a békét. Azt talán nem tudta, hogy Zárai Vespasian bizony szinte formális tárgyalást folytatott Konstantinápolyban mintegy tíz évvel azelőtt, fölhatalmazás nélkül, de mégis inkább szerénységre, mint eszesség hiányára vall részéről, hogy elutasította magától ezt a fölszólítást.

A pasák kérték ekkor tőle Adurno iratait, leveleit, utasítását. Malvezzi okosan azt válaszolta, hogy ő nem tud semmiféle írott utasításról, ellenben azt hiszi, hogy Adurno csak «in petto» kapta az utasítást Ferdinánd királytól. Végül engedélyt kért Adurnónak a keresztyének templomában való eltemetetésére. Az engedélyt megkapta, el is temették Adurnót.

Mikor Malvezzi a temetésről a követségre hazaérkezett, Rusztán pasának két emberét találta a szállásán. Ezek reá vártak és fölszólították, hogy azonnal menjen velük és vigye magával az Adurnónál volt leveleket és írásokat.

Hiába, túlságosan nem hittek szavának a pasa urak.

Malvezzi nem vesztette el lélekjelenlétét, hanem előzékenyen följánlotta Rusztán embereinek, hogy ő maga is segít keresni, amit aztán találnak, vigyék magukkal tetszésük szerint. És így kerestek és — nem találtak semmit, csak az Adurno személyére szóló fölhatalmazást a tárgyalások vezetésére. Ezt nem akarták magukkal vinni Rusztán emberei, sőt azt sem kívánták, hogy Malvezzi elvigye Rusztánhoz.

Rusztán pasa megnyugodott a negatív eredményben is és ajánlotta Malvezzinek, hogy maradjon ő a portán, írjon Ferdinánd királynak, hogy őt hatalmazza föl tárgyalásra. Malvezzi úgy gondolta, hogy nem volna méltó ilyen nagyfontosságú ügyet alacsonyrendű és tudatlan emberrel tárgyalatni, amilyen ő (*per persona abietta et idiota, come son io*), hanem őfelsége küld majd tisztet követet, aki a szultánnak és udvarának fényét emelni fogja (*a exultatione del gran sr et de la corte de la sua potentissima signoria*). Azután Adurno halálának körülményeiről már sokat suttognak, őfelsége legjobban akkor fog megnyugodni, ha Malvezzi személyesen jelentheti, hogy természetes halála volt.

Észrevette Malvezzi a pasa sűrű érdeklődéséből, hogy a törökök is békét kívánnak, mégsem akart meghatalmazás nélkül tárgyalást kezdeni, hanem azt ajánlotta, — és ebben mutatkozott eszesnek, hiszen halasztást kért és kapott, ami fegyverszünettel egyértelmű — hogy kössenek fegyverszünetet két évre, vagy legalább egy évre, ha az sem lehet, hat hónapra, hogy ezalatt nyugodtan lehessen tárgyalni. Fegyverszünetet a szultán nem szívesen adott, különösen nehéz volt ezt ígérnie tavasszal. Ha t. i. tavasszal fegyverszünet volt, akkor a török sereg elmulasztotta a támadás idejét, nyár közepén késő volt Magyarország ellen indulnia. Szolimán nem szokott április vége után magyar hadjáratba kezdeni. Mikor Adurno tárgyalás végett Bécsből Konstantinápolyba indult, akkor úgy kötött fegyverszünetet a szultán,

hogy nem támad addig, amíg Adurno vele tárgyal, most is ennek szellemében engedett fegyverszünetet 50 napra. Ennyire szabták azt az időt, amely alatt Malvezzi megteheti oda s vissza az utat Bécsből Drinápolyba. A határidő igen rövid volt, (az új követ, Siccus, tíz lovat hajszott halálra, mégis eltartott 30 napig az útja Bécsből Konstantinápolyig) Rusztán pasa meg is toldotta a rövidségben rejlő fenyegetést: a nagyúr készen van és föl van szerelve Bécs ostromára. Mindössze annyi engedményt tett, hogy beleegyezett, ha Ferdinánd komoly követet 50 nap alatt küldeni nem tud, küldjön egy nemes embert az üzenettel, hogy mikor érkezik a komoly követ, akkor meghosszabbítják a fegyverszünetet.

Bizalmasan elmondta Rusztán pasa Malvezzinek, hogy ő látja Ferdinánd leveléből, hogy Ferdinánd bízik benne, t. i. Rusztán pasában. Ő mint jó barát ajánlja Ferdinánd királynak, ne gondoljon Magyarországra, t. i. arra a részre, melyet a szultán kardjával meghódított. Ez a baráti tanács nagy haladást jelentett Ferdinánd szempontjából. Ő ugyan mindig kérte a szultántól egész Magyarországot vagy legalább egy részét, de a törökök eddigelé nemcsak erről nem akartak tudni, hanem rendesen ellenkövetelésekkel állottak elő, követelték a Ferdinánd kezén levő egész területet vagy legalább egyes várakat belőle.

Tanácsolta barátságosan azt is Rusztán, hogy kérje Ferdinánd a francia király barátságát s bírja reá a francia királyt, hogy az levelet írjon Ferdinánd érdekében a portára, így majd Rusztán merhet beszélni Ferdinánd érdekében a szultán előtt.

I. Ferenc 1544-ben megkötötte ugyan a crespiai békét V. Károllyal, de kötött ő már többször is békét és minden békekötés után újra és újra uszította a törököket V. Károly ellen, mivel pedig a szultán nehezen fért V. Károly birtokaihoz, helyette mindig Ferdinándot támadta Magyarországon át. Ferenctől tehát nehéz volt remélni, hogy Ferdinánd érdekében lépjen közbe Sztambulban.

Dícsérte Rusztán a lengyel király okosságát, aki békében él a szultánnal és ennek fejében a szultán nem engedi, hogy a tatárok pusztítsák Lengyelországot, amit könnyen tehetnének.

Elmondta Rusztán azt is, hogy Szolimán pasát azért tették le méltóságából, mert lebeszélte volt a szultánt arról, hogy Budán teleljen, de a szultán ebben az évben Budán akar telelni.

Bármilyen aggodalmas volt is Rusztánnak ez a fenyegetőzése, távol állott attól a hangtól, amelyet néhány héttel előbb Adurnóval szemben használt. Malvezzi erről is pontosan számot ad: március 2-án Rusztán kereken kijelentette Adurno előtt, hogy a szultán rossz indulattal van Ferdinánddal szemben, mert Ferdinánd valahányszor követet küldött a portára, mindig alattomosan hadat is indított a szultán birtokai ellen. Most is éppen akkor küldi békekérés végett Adurnót, mikor a szultán lába már a kengyelben van. Állandóan sértegeti a szultánt, nem nyugszik, amíg nem látja hullákkal és vérrel borítva a mezőket. Régi követei mindig hazudtak a szultánnak.

Nem szabad megütköznünk ezen a tónuson, ez volt a nagyvezérek szokásos modora a követekkel szemben; a követek viszont a legnagyobb alázatosságot mutatták, mint Adurno beszédtervéből is láthattuk.

Malvezzi szerényen beszélt magáról a nagyvezér előtt, de mivel Sztambulban járt és megismerte az ottani viszonyokat, mégis kértek tőle tanácsot Bécsben. Tanácsa valószínű költségvetés. Nem ajánlja (1545 máj. 4—19. Turc. 5. II. 16), hogy pénzt ígérjenek a szultánnak, mert keveset megvetéssel utasítna el, sokat pedig nem volna tisztességes adni, de mintegy 5000 arany értékű ajándékot kellene küldeni. Ugyancsak ajándékot kellene küldeni a szultán leányának, Rusztán feleségének. Rusztán felesége Szolimán híres szerelmének, Khuremnek vagy Kaszekhinek, vagy legismertebb nevén Roxolánának volt leánya. Valami női ajándékot gondolt Malvezzi: a királyné küldjön aranybafoglalt (auro contextam gemmam) ékkövet 3—500 arany értékben s az orator megmondhatja, hogyha a királyné nem volna kiűzve atyai hazájából (Ferdinánd felesége Anna, II. Ulászló leánya volt) nagyobb ajándékot küldene.

A többi három pasának csak ígérni kell, hogy béke-

kötéskor azonnal küld nekik készpénzben 1000—1000 aranyat, éppennyí lehet ígérni Rusztánnak 5000 aranyat.

A tolmácsnak már Adurno ígért 500 aranyat, most küldhet neki a király 100 aranyat, a maradékot szintén a békekötés idejére ígérje a követ. 50 aranyat lehet adni annak a veronai ifjúnak, aki a latin leveleket fordítja törökre, ettől sokat hallhat a követ, de titokban kell tartania. A követnek ezenfölül tisztességes összeget kell adni, hogy a török tisztviselők közt szükség szerint kioszthassa.

Malvezzi véleménye szerint a szultán szívesebben kötne békét, mint fegyverszünetet, mert Erdélyre akar támadni (u. o. fol. 19).

Van még egy szakvéleménye, amelyben különösen szívére köti a küldendő követnek, hogy el ne árulja Ferdinánd békevágyát, nehogy a törökök azt higyjék, hogy Ferdinándnak a békére szüksége van. Ez a tanács nagyon helyes volt, de nem sokat ért. A francia követeknek főfeladatuk volt a törököt háborúra uszítani és az új követek törekvésével szemben sikerült elérniök, hogy a szultán nem kötött békét, amíg V. Károlynak a schmalkaldi szövetség hadai fölött aratott fényes diadalairól nem érkezett hír Konstantinápolyba. Sőt még ekkor is vártak a törökök, szigorú fogóságban tartották Ferdinánd követét, Siccus dr.-t és V. Károly követét, Veltwyck Gerardust, nehogy hírt halljanak a rájuk nézve kedvező eseményekről. Mikor I. Ferenc halálának híre is megérkezett Drinápolyba (erről 1547 május 4-én ír Drinápolyból Veltwyck), akkor végre — 1547 június 19-én — elfogadta a szultán Veltwyck ajánlatát. Veltwyck másnap már indult, annyira sietett, hogy a béke híret csak 22-én írta meg útközben, Uzunköprüből. (Turc. 6. I. 45.)

Ekkor már a szultánnak is éppenyí oka volt a békülésre. Régi szövetségese, I. Ferenc meghalt, trónját gyermek foglalta el, akitől követ még nem is érkezett. Régi ellensége, V. Károly, legyőzte a protestánsokat is, akikre a szultán mindig számított, mert a francia követek őket biztos és hatalmas szövetségeseeknek írták le és egy időben jártak követek is tőlük és más német fejedelmektől Konstantinápolyban. Viszont Perzsiában új, könnyű hódításokra számít-

hatott: az uralkodó Tahmasp sah testvére, Elkhas meg-
szökött hazájából és a szultántól kért segítséget.

Bécsben nem is volt mindenki elragadtatva a béke-
kötéstől. Veltwyck ebben az ügyben emlékiratot terjesztett
a király elé 1547 júl. végén. (Turc. 6. I. 80—83.)

Emlékiratában a béke megerősítésének ügyét a királyra
bízta, hiszen «Felségtek ügyeitől függ ez, azt pedig Felséged
ismerheti legjobban.» A továbbiakban is inkább mentetetőd-
zik, mintsem tanácsot ad. «Hogy én miért kötöttem meg a
békét, annak oka az utasításom, azután nem ismertem a
franciák gondolkozását, pedig az ő tekintélyüket kellett
megdöntennem ezzel a tárgyalással. Gyanakodtam, hogy a
németországi nagy diadalok nagy költséget is emésztettek
föl. Nagytekintélyű férfiak mondták, hogy a németországi
hírek hallatára meg kellett volna szakítanom a tavaly zavaros
viszonyok közt kezdett tárgyalásokat, mert talán ezek miatt
a tárgyalások miatt fog elutazni a császár Németországból.
Én nem sokra tartom ezt a zajt, bízva lelkiismeretemben és
abban a nagy munkában, amellyel ennyire vittük a dolgot.
Egyébként a legkönnyebben elronthattam volna egy fél óra
alatt azt, amit építnem egész év alatt legnagyobb nehé-
séggel is alig sikerült. Semmi sem bizonyítja világosabban,
hogy ez a tárgyalás Felséged hasznára van, mint hogy a
most Konstantinápolyban levő francia követ a fegyverszünet
kötésének hírére csaknem odalett (pene confectus est).»

Veltwyck ebben a véleményében helyes különbséget tesz
a két francia követ közt. D'Aramon a háború híve volt, a
fegyverszüneti tárgyalás alkalmából külön kiküldött Monluc
azonban a fegyverszünet érdekében dolgozott, legalább a
tárgyalások kezdetén.

A crespypi béke ugyanis az orleánsi herceg részére kötötte
le a császár lányának kezével Milanót. Ha a crespypi békét a
franciák meg nem tartják, akkor ez a gyönyörű tartomány,
Ferenc első diadalának színhelye, újra reménytelenül elvész
Franciaországra nézve. Viszont, ha a császár háborúba keve-
redik a szultánnal, akkor Ferenc ugyancsak a crespypi béke
értelmében köteles őt a szultán ellen, egyetlen megbízható
szövetségese ellen segíteni, elárulni egyetlen megbízható szö-

vetségesét. Ez a kényszerhelyzet adatta azt az utasítást Monlucnak, hogy támogassa a császári követ béketörekvéseit. Ez a kényszerhelyzet azonban a tárgyalás közben is kényes helyzetbe sodorta a francia követeket: nyilatkozniok kellett, kinek részén kívánják Franciaországot a békébe foglaltatni, a császár vagy a szultán részén? Ha a császár részéről foglalják őket békébe, akkor a császár megtámadhatja őket a nélkül, hogy megsértené a békeszerződést, így Ferenc nem kívánhatja a szultán segítségét. Ha a szultán részéről foglalják be, akkor meg van sértve a közvetítés okául szolgáló crespnyi béke. Végül úgy oldották meg a kérdést, hogy a döntés jogát fönntartják az uralkodóknak. D'Aramon, úgy látszik, elejétől a háború híve volt és az idő neki adott igazat: az orleánsi herceg 1545 szept. 9-én meghalt, a crespnyi békében az ő személyére kötött megállapodás tárgytalanná vált s Monlucnak hosszú emlékiratokban kellett otthon mentegtetnie magát a közvetítés eredményes munkája miatt. (Charrière I. 580 és kk.) Ettől kezdve a franciák állandóan a béke ellen izgattak Konstantinápolyban, így a békepárti Malvezzi folytonosan küzdeni volt kénytelen velük.

3. Malvezzi mint rezidens. Költekezése.

Malvezzi nem a békekötésre érkezett Sztambulba, ő még Siccust kísérte volt oda 1545-ben. Ezt csak véletlenül tudjuk, még pedig azért, mert Siccus pénzt nem vitt, csak ígéretet. E miatt keletkezett az az aggodalom, hogy a pénz hiánya meghiúsítja a megegyezést, és ennek elhárítására javasolta Ferdinánd magyarországi főkapitánya, Salm gróf, hogy szükség esetén hagyja Siccus pénz helyett zálogul Malvezzit Konstantinápolyban. Malvezzi olyan alacsony személy volt ebben a követségben is, hogy csak Salmnak ebből az odavetett javaslatából tudunk az ő Sztambulba való visszatéréséről.

Mikor 1547 június 20-án Veltwyck az ötéves fegyverszünet föltételeivel elutazott Konstantinápolyból, Malvezzi Konstantinápolyban maradt, de nem mint zálog, hanem mint Ferdinánd király állandó megbízottja, rezidense. A titkárból önálló rezidens lett, s magatartásán nemsokára meg-

látszott, hogy ő is érzi gubóból pillangóvá váltát. Eleinte maga írja a leveleket, s az elküldött levelek másodlatait is. Ezekre azért volt szükség, hogy pótolják az eredetit, ha az eltévedt volna a postán. Önállósítása után egy évi és egy havi konstantinápolyi tartózkodás mulva, 1548 júl. 22-én jelenik meg az első másodlat, melyet a rezidens nem saját kezével írt, hanem titkárral másoltatott. Szeptember 2-án az eredeti még Malvezzi saját írása, a szept. 20-i levélnek csak másodlata van meg, ezt természetesen titkár írta, a szeptember 26-iki levélnek eredetije is a titkár írása egészen addig: «és így Felsőged kezeit csókolva bezárom jelen soraimat», Malvezzi saját kezével csak azt írja oda: «Felsőgednek legkisebbik szolgálója (De Vostra serenissima Maestà minimo servitore) Giovan Maria Maluezzi».

Az uraság növekedésének csak jele ez az írásból meríthető tapasztalat, a levelek tartalma bőven elárulja, hogy Malvezzi valóban nagyobb úr lett, mint volt azelőtt a királyi követ.

Már 1547 aug. 26-án, tehát alig két hónappal Veltwyck távozása után jelenti Rusztán nagyvezér lányának születése alkalmából, hogy értesülése szerint itten ilyenkor gratulálni szokás, még pedig valami ruhaféle ajándék kíséretében. Ő tehát vásárolt 14 ruhát, — ebből nyolc drb. különböző színű selyem, hat drb. többféle színű szövet. Az egész valami 180 aranyba kerül, az árát nem tudja pontosan. Ezt, amint írja, azért tette, hogy ne mulassza el őfelsége szolgálatát.

Hasonló szolgálatokat ismételten tehetett Ferdinánd királynak nemsokára. November 6-án azt jelenti, hogy Sztambulban szokásos ajándékokat venni a basák részére és ő kénytelen volt hitelbe vásárolni ajándéktárgyakat őfelsége szolgálata érdekében. Akadt egyéb kiadása is. Az év végéről egy jegyzék van (Turcica 6. I. 168. folión) ezzel a fölirattal: «petit Maluezius», azaz: «Kéri Malvezzi» a következőket: Küldjenek neki 500 aranyat, amit kölcsönvett szükségből és különösen azért, mert Rusztánnak 200 aranyon kellett ajándékot vásárolnia. Ajánlja, hogy fogadja meg őfelsége Bondorius Jánost tolmácsul évi 200 arany fizetéssel, mert ez jó és megbízható ember és sokat használhat őfelségének; ajánlja, hogy küldjön őfelsége Mahmuth tolmácsnak 200 aranyat,

mert ez gonosz ember, aki sokat árthat őfelségének, miután a levelek expedícióját ő végzi.

A kiadásokat fokozta Malvezzi évdíjának rendezése. Ebben az ügyben Veltwyck azt tanácsolta, hogy gondoskodják róla jól őfelsége, mert a követség tele van veszedelemmel és munkával, sok rendkívüli kiadással jár, mert a törökök szentelenül koldulnak, különösen mivel a franciák pazarlásukkal elrontották őket. Csak az kedves személy előttük, aki ajándékot visz. (U. o. fol. 170.)

Van egy másik irat, melyben föl vannak sorolva Malvezzi jelentéséből a költségekre vonatkozó adatok, oldalt Veltwyck megjegyzéseivel. Malvezzi írja, hogy neki Veltwyck 500 aranyat adott át, napi 5 arany kiadásra számítva. Veltwyck megjegyzi: én azt mondtam, hogy ez az összeg elég lesz neki négy hónapra is, ha a fegyverszünet megerősítését vivő futár késnek a pénzzel együtt. Írta Malvezzi, hogy sokat kell költenie ajándékokra, kémekre, levelekre, mert mindig kell borralalót adni a levélvivőnek, mikor levelet küld az új hírekkel, ha pedig nevezetes újság van, saját követet kell Velencébe küldenie. Tizenkét személyt kell állandó zsolddal tartania és ruhával, nem számítva a rendkívüli személyeket, akik néha többen ülnek asztalnál, mint ő akarná, de őfelsége iránt való tiszteletből nem tehet másképp. Sokat kell költenie saját ruházatára. Török ünnepek alkalmával sokan kéregetnek bajrámot.

Veltwyck minderre megjegyzi: ezek a rendkívüliek ugyan esztelenségek, de nem fontosak. Véleményem szerint el kellene küldeni neki azt az 500 aranyat, amelyet kölcsönvett, s meg kell írni neki, hogy ez legyen elég jövő márciusig, így t. i. 10 hónapra volna 1000 aranya. Ezután havi 100 aranyat lehet adni neki rendes fizetésül, ami egy évre 1200 arany. Nem szükséges minden dologról külön futárral levelet küldenie, jár sok ragúzai és más levélvivő Velencéig, ezeket fölhasználhatja Malvezzi, minthogy szabadon van. Ha külön futárt küld, azt nem kell kifizetnie, elég, ha megírja őfelségének, mennyit ígért a futár részére, a királyi kamara ezt kifizetheti mint rendkívüli kiadást. A többi apró ajándék is kitelhetik az évi 1200 aranyból.

Malvezzi ezzel szemben eredetileg azt kérte, hogy maradjon meg neki fizetésül napi 5 arany, ami évi 1800 aranynak felelt volna meg, ezenfölül térítse meg neki a kincstár a futárookra és ajándékokra fordított összegeket.

Mahmut tolmács részére Veltwyck csak 100 aranyat javasolt, ezt is úgy, hogy Mahmut részletekben kapja meg, s így inkább kézben legyen. Bondorius Jakab francia követ-ségi tolmács részére javasolja a 200 arany megadását, mert ez hasznos és nagyon alkalmas kiadás.

Ennek alapján rendelkezett Ferdinánd király 1547 dec. 7-én kelt levele szerint következőképpen: «Úgy gondoltuk ugyan, hogy részedre évi 1000 arany elég tisztességes fizetés, mégis azt határoztuk, hogy ellátásodra és a többi rendkívüli kiadásra, kivéve a futárok küldésére fordított összeget, évi 1500 aranyat fizessenek.» 1548 január 23-án kelt levélben jelzi Ferdinánd, hogy Justus de Argento útján küld Malvezzinek összesen 4300 aranyat, ebből 2800 arany az eddig történt kiadások fedezésére szolgál, amint Malvezzi írta, hogy ennyit kellett költenie, 1500 arany az 1548. évi március 1-től kezdődő esztendőre szóló fizetése Malvezzinek. Ezenkívül fölhatalmazta Malvezzit, hogy ha sürgősen volna pénzre szüksége, vehet kölcsön tisztességes kamatra Sumaglia Guglielmótól, aki Sztambulban már följánlotta ebbeli szolgálatait.

Malvezzi március 8-án mintegy önigazolásul írja, hogy a franciák sokkal többet költenek, mint ő, ha összehasonlítja saját kiadásait Aramon francia követével múlt évi június 20-ától (Veltwyck távozásának napjától). Azt el kell ismerni, hogy a követnek kiadások és különösen ajándék dolgában nem volt könnyű dolga. Mikor Justus 1548 tavaszán megérkezett az első ajándékokkal, a nagyvezér kérte az ajándékot az újan kinevezett Ajdár pasa részére is. Justus hiába felelte, hogy őfelsége nem tudott arról, hogy Ajdár kapucsiagából pasává lett; hiába mondta, hogy e miatt neki, mint ötödik pasának nem hozott semmit. A nagyvezér kötötte magát ahhoz, hogy Ajdárnak is kell ajándékot adni; följánlotta, hogy kölcsön adja a 600 aranyat, de Justus ebbe sem ment bele. Végül a nagyvezér azt ajánlotta, hogy mindenik pasa ajándékából (ő maga természetesen kivétel) vonjanak le

100—100 aranyat, az így nyert 300 aranyból vásároljanak valami selyemszöveteket Ajdárnak. Ígérte azt is Rusztán, hogy a három pasánál kiviszi, hogy meglegedjenek 500 arannyal fejenként 600 helyett.

Az ajándékot aztán valóban e szerint osztották ki. Ekkor különben is előzékenyek voltak a törökök, nem számlálták meg a fegyverszüneti szerződésben kikötött évdíj fejében küldött 30,000 aranyat, ami azt jelentette, hogy ajándéku fogadta el ezt az összeget a szultán és nem adóként.

Meggyűlt a baja Justusnak Jonus béggel is. Jonus bég ragaszkodott ahhoz, hogy Justus fizessen különféle török tisztviselőknek mintegy 80 aranyra rugó ajándékot, hivatkozott arra, hogy más követek is így tettek. Újabb unszolás eredménytelensége után külön embert küldött Jonus bég Justus lakására, hogy a pénzt kifizesse Justus. Ekkor Justus egy cédulán azt írta Jonusnak: Jonus bey, már mondtam uraságodnak, hogy én nem vagyok követ és nincs megbízásom ajándék adására a tisztviselők részére. És hogy szabadon megmondjam, amit gondolok, látom, hogy a tisztviselők részére osztandó ajándékok ügyében engem nagykövetnek vesztek, de azoknak az ajándékoknak dolgában, amelyeket a ti udvarotokból szoktak a nagyköveteknek adni, engem egészen másnak vesztek, mint nagykövetnek.

Többé Jonus nem kérte az ajándékot.

Bondorius nem fogadta meg tolmácsul Malvezzi, mert Bondorius a franciákkal tartott és nem állott Rusztán kegyében, helyette az erre küldött pénzből két tolmácsot fogadott, egy olaszt és egy görögöt. Ezeknek Justus jelenlétében fizetett Malvezzi 100 aranyat, azaz 50—50 aranyat fejenként egész évre és ellátást, azonkívül két rend felső és alsó ruhát, ez a négy ruha 60 koronás aranyat ért. A Bondoriusnak járó 200 aranyból 100 aranyat kell adni Mahmutnak, aki 200 aranyat is megérdemel évenként, mert tőle kapta Malvezzi a hazaküldött másolatokat a franciák levelezéséről és mert így ígérte neki Veltwyck.

Justus hozott egy jegyzéket arról, hogy miféle ajándékokat kell kiosztani a török tisztviselőknak bajrámkor. A névsor elég hosszú. A szultán csausza, felső kapujának

kapusa, a fáklyavivő, az alsó kapu kapusa, a szultán lovas és gyalogos pecérei, az egyes pasák kapusai, a tengernagy pasa csausza stb. szerepelnek ezen a névsoron 3 aranytól lefelé 10 asperig terjedő összeggel.

4. Malvezzi mint rezidens. Házvétel a követség részére és egyéb kiadások.

Hanem a küldött összeg kevés volt Malvezzi kiadásainak fedezésére. Az történt ugyanis, hogy a francia követ állandóan rágalmazta V. Károly császárt és Ferdinándot, hogy ezek csak színleg kötöttek szerződést a szultánnal, csak az időt akarták kihúzni, ők maguk mint szószegők nem fogják megtartani, sőt megerősíteni sem fogják a fegyverszünetet. Ennek bizonyosságául fölhozták a franciák, hogy olyan közönséges személyt hagytak Konstantinápolyban, mint Malvezzi. A portai követet t. i. mintegy túsznak tekintették a törökök és a követ személyének tekintélye növelte a szerződésbe vetett bizalmat. Malvezzi be akarta bizonyítani, hogy ő igenis tekintélyes ember és ezért házvételre gondolt. Pénze erre nem volt, de kiségítette őt a kölcsönadásra kész Rusztán pasa 2000 arannyal. A ház árát, úgy vélte Justus is, ki kell fizetni Rusztánnak, mert az olaszok és sokan mások már a római király házának nevezik, Malvezzi ráfesttette a Ferdinánd címerét, és a ház igen alkalmas őfelsége iránti tisztelet ébresztésére. Ezzel a házvétellel könnyebben lehetne becsapni a törököt, ha hadüzenetről volna szó, amit Malvezzi nem félne személyesen átadni a törököknek, ha őfelsége megbízná vele és valami okot is írna, amiért a hadüzenet szükségessé vált.

A házvétel indokolásakor Malvezzi elmondja (1548. III. 29.), hogy nem várhatta meg őfelsége kegyes rendeletét, hanem őfelsége szolgálatának érdekében gondoskodott a házvételen kívül tisztességes cselédségről is és egyébekről is. A pasa mindezzel meg volt elégedve, a franciákat pedig zavarba hozta vele. Ezenkívül szép módon gondoskodott, hogy tisztességgel mindig vidámság legyen a háznál, zenével és énekkel, tisztességes és jó férfiak társaságával, amint Justus

is láthatta. A ház szép és tisztességes. A pasa nem tiltotta meg, hogy Galatában vásároljon házat, de különböző okokból jónak látta Konstantinápolyban vásárolni. «Ez a ház el volt zálogosítva 2000 aranyon, a pasa kétszer is üzent dragománja, Alibeg által, hogy ő excellenciájának nagyon tetszenék, ha megvenném ezt a házat, és ha jelenleg nem volna 2000 aranyom, ő ezt az összeget kölcsön adja.»

«Én biztosra ígértem, hogy meg akarom venni. Mindezt a pasa fölhasználta a szultán előtt felséged ellenségeivel szemben, ezért, amint könyörögtem, kérem ismét, méltóztassék Felséged szokott kegyelmével jó néven venni ezt a szegény és alázatos szolgálatomat és rendelje el, hogy fogadják el számadásaimat azzal az őszinteséggel és jószolgálatul, amilyen szükség miatt költöttem én az említett ruhákra és pénzajándékokra. A szükség akkor sürgős volt, és kérem, méltóztassék megrendelni, hogy az említett 2000 aranyat a fenti ház vételára fejében küldjék meg nekem, mert azonkívül, hogy ez Felségednek nem csekély szolgálata és tisztessége, a mondott 2000 aranyat Felséged mindig megkaphatja és rendelkezhetik vele tetszése szerint. Ha meg nem vettem volna a házat, az rossz szolgálat lett volna Felségednek, mert a pasa ezt a házvásárt használta föl a szultán előtt, mondván, hogy nem lát sem csalást, sem rosszakaratot sem a kis, sem a nagy dolgokban Felséged embereinél, hanem azok mindig igazságosan és őszintén járnak el.»

Az új házat Malvezzi lakályosan rendezte be. Erről tréfásan ír Justusnak 1548 febr. 13-án: «Ha van kenőcsötök, kenjétek meg szekereiteket, vagy jobban mondva kerekeiteket és jöjjetek vidáman, mielőtt ezek a franciák megesznek engem, és mivel félek, hogy a házamat megtámadják, készítettem a kapu mellett egy bástyát egy tucat hordóból. Mytilene és Chios igen alkalmas ilyen bástyák készítésére, hiszem, hogyha minordomusod velünk volna és szakállas Miklós (el barba Nicholo), akkor veszélyben forogna a bástya. Jöjj bátran, nem tesznek karavánszerájba, hanem jó házba, mely részetekre van fenntartva.

Mindezek a kiadások szükségesek voltak a fentírt módon, hogy a pasát szilárdságában megtartsam és adjak anyagot

neki a végből, hogy védekezni tudjon a Felsőged elleni rágalomokkal szemben.»

Megemlíti Malvezzi ebben a levelében (1548 márc. 29.), hogy a szultán havi 90 arany díjat rendelt neki, igyekezett a levélben azt is megmondani, hogy ez az összeg mennyire rug egy év alatt. Leírta először, hogy 1000 aranyra, aztán kijavította 1080-ra, ezt törölte és helyette írt 1800 aranyat. Lehet, hogy szorozni tudott, csak a számléírásban tévedett.

Részben bizonyára saját igazolása végett írja le részletesen Aramon kíséretét, mellyel ez a szultán után indult Anatólián át a perzsa harctérre (1548. május 20-iki levél). Aramon május 2-án indult Sztambulból 30 tevével (gambeli) és más 50 hátas és igás állattal és mintegy 80 személlyel, mint egy szancsákbég, lengő zászlóval, arany lilium azur mezőben rajta. Megírja azt is, hogy Aramon most nem tud úgy fizetni, mint azelőtt, e miatt meg is akadt a hajóépítés Konstantinápolyban, a francia részről való vesztegetés elmaradása miatt. (1548 május 24).

Ferdinánd király nem volt elragadtatva Malvezzi kiadásaitól. Július 15-én tudatja, hogy az elszámolást átküldte a kamarai tanácsosokhoz, bár nem kétkedik benne, hogy Malvezzi hűsége nem engedte meg, hogy fölösleges kiadásokat okozzon a királynak, erre figyelmezteti is. A ház árát megküldi Ferdinánd, bár «bizonyos okokból» jobban szerette volna, ha a házvétel elmarad. Fölszólítja Malvezsit, hogy ezután ilyesmit ne ígérjen meg a király megkérdezése nélkül, különben nem fogja jóváhagyni a kiadást. Örömmel veszi tudomásul, hogy előzetes kérdés nélkül nem akarja igénybevenni a Sumagliánál nyitott hitelt; a bajrám ajándékok összegét is magasnak tartja (25 arany készpénz és 600 arany ajándékokra!), figyelmezteti, hogy igyekezzék ennek a kiadásnak részben, sőt lehetőleg egészben való elkerülésére.

Úgy látszik, meg sem kapta Malvezzi ezt a levelet, már hozzányult a 3000 aranyhoz, amelyet nem akart fölhasználni Ferdinánd előzetes tudta nélkül. Nem írja meg, hogy mire, de szept. 20-án jelenti, hogy fölvette a 3000 aranyat Sumagliától, az összeg egy részét megtartja, másik részét azonban elköltötte; majd márciusban, mikor megjön Ferdi-

nánd újabb követe a szultánnak járó évdíjjal, akkor számot fog adni hűségesen, de nem akarja elmulasztani az őfelsége szolgálatára naponta kínálkozó alkalmakat. Éppen ezért kéri, küldjön Ferdinánd Sumagliához újabb hitellevelet, nehogy kénytelen legyen Malvezzi őfelségének hasznos és kényelmes szolgálatát elmulasztani, ahol és amikor szükségesek érettük költeni.

Szeptember 26-án jut eszébe, legalább is ilyen későre írja meg, hogy a házvétel alkalmával más kiadásokat is tett, amelyeket a kamarai tanácsosok talán fölöslegeseknek fognak ítélni, de ez őfelségének sürgős, hasznos és kényelmes szolgálata érdekében történt. A szultán éppen akkor készült a perzsák elleni háborúra és az ő megnyugtatása végett kellett mindez, nehogy háborútól tartva Ferdinánd részéről, békét kössön a perzsákkal és esetleg Ferdinánd ellen forduljon. «Milyen nagy büntetésre méltó tévedés lett volna részemről, ha az én hanyagságomnak lehetett volna tulajdonítani azt, hogy a szultán nem indul a perzsák ellen. Nem akarom ismételni a Felséged ellenségei által tett kiadásokat, melyeket arra fordítottak, hogy ezt a perzsa háborút legalább egy évvel elhalasszák.»

Azonkívül kémekre is sokat kell költeni, mert itt sem nagy, sem kis szolgálatot nem lehet kapni az emberektől nagy költség nélkül. «Könyörgöm Felségednek, hogy minden gyanú elkerülése végett küldjön kegyelmesen Felséged ide egy kamarai tanácsost, aki felülvizsgálja és legyen jelen a rendkívüli kiadásoknál, amelyek szükségesek Felséged hasznos és kényelmes szolgálatára, ez a felügyelő fizessen és vezessen számadást mindenről, ami szükséges.» (Szept. 26.)

Szóval Malvezzi most már külön számvevőséget is hajlandó lett volna szervezni saját személye mellé.

A 3000 arany elköltésének hírére Ferdinánd megint figyelmeztető hangon ír Malvezzinek (nov. 22): «Emlékszünk ugyan, hogy megírtuk neked, hogy ilyen nagy összeg fölvétele előtt értesítsél minket, de miután írod, hogy ottani ügyeink nagy kára nélkül másképp tenni nem lehetett, ki fogom fizettetni Sumaglia ügynökeinek az összeget, mikor hozzánk jönnek Bécsbe, amint írtad. Téged pedig kegyelmesen

fölszólítunk, hogy miután tudod, hogy a fegyverszünet idejében egyébként is nagy és sokféle költségünk van, amennyire ügyeink helyes vitelének sérelme nélkül lehetséges, kerüld a fölsleges kiadásokat, a szükséges költségeidet megtérítjük).

Ugyanebben a levélben pedig 2000 aranyat utal ki Malvezzi részére Ferdinánd. — Annak a kíméletnek, hogy a 3000 arany elköltéseért kijáró szigorú feddés helyett 2000 aranyról szóló újabb utalvány érkezett, nagy oka volt. Ferdinánd azt remélte, hogy Malvezzi segítségével a szultántól sikerül ajándékképen megkapnia Magyarországot, vagy legalább is Erdélyt.

Dec. 23-án újabb kiadásról számol be Malvezzi. «Jött egy csausz, — írja — ez Velencébe megy, hogy a szultán részére átvegye a jókívánságokat (congratularsi) a perzsák fölött aratott diadalok alkalmából. 17-én jött a nagyúrtól egy kapucsibasi, hogy a nagyúr nevében ünnepélyek tartását rendelje el a perzsák fölötti diadal örömére.»

«Én három egész napig vártam azután, hogy a pasa csausz útján izente nekem, hogy rendezek örömmünnepet az említettem okból, de a három kijelölt nap alatt egy emberrel figyeltettem, hogyan és mi módon csinálják ezt mások. És miután láttam az egész ország ünneplését és diadalünnepeit, különösen a velencei bailo ünnepeit, aki különböző szép és tisztességes játékokat rendezett, különféle jutalmakat adva, bársonyt, rását, damasztot és skarlátot, nekem is kellett örömmünnepet rendeznem. Nem láttam Felségedhez méltónak, sem tisztességesnek, hogy valami költség elkerülése végett én kevesebbet tegyek, mint mások tettek, és így amit három nap alatt kellett volna csinálnom, kettő alatt végeztem, a pasa és más idevaló urak és az egész konstantinápolyi nép meglegedésére. Ez az örömnnyilvánítás nagy lakomákból állott és különböző más nyilvános látványosságokból: versenyfuttatás lovakkal, emberekkel, szamarakkal, sorsolás (far la lotta), erőmutatványok (far le forze de Hercule), sok és különféle játék török módra, és jutalmak osztogatása arany-, bársony-, rása-, damasztszövetből annak, aki jobb volt a többinél.»

«Ezek miatt több költséget kellett tennem, mint akar-

tam volna, ezért kérem Felségedet, hogy szokott kegyelmével és bölcseségével vegye ezt figyelembe. A költség 900 arany volt körülbelül, amint megláthatja Felséged, ha kegyelmesen elrendeli, hogy számot adjak.»

Pénzkéréseinek mentegetésében előfordul az is, hogy ő nincs karavánszerájba bezárva, kénytelen többet költeni, mint elődei.

A karavánszerájra vonatkozó megjegyzés értéséhez tudnunk kell, hogy az egyes konstantinápolyi követségek története három részre osztható.

Első rész az odajutás odisszeája. Ehhez szükséges volt a szultán menedéklevele. Csak Lasky Jeromos merte megtenni 1527-i kétes dicsőségű követjárása alkalmával, hogy János király megbízásával menlevél nélkül ment a portára, Ferdinánd követei ilyenent nem kockáztathattak. Nekik menlevél kellett, de ahhoz nem jutottak könnyen. 1529-ben Jurisics részére hiába kért menlevelet Ferdinánd, nem kapott. Menlevél helyett a szultán különben csak általános mondásokból szőtt írást szokott adadni: a fényes porta kapuja mindenki számára nyitva áll, különösen követek számára.

Ha sikerült ezt a «menlevelet» megkapni, akkor az utazás nehézségein kívül figyelembe kellett venni, hogy a békekötés melyik szancsákbégnek legkevésbé kellemetlen és annak tartománya felé kellett utazni, — veszélyes lett volna olyan bég területén utazni, akinek jól jövedelmezett a háborúval együttjáró rablás.

Konstantinápolyban kezdődött a követek életének második, szintén nehéz része. Beszállásolták őket a részükre kijelölt helyen, rendesen magánházakhoz. Laskyt 1540-ben Buda ostroma miatt büntette azzal a szultán (vagy talán csak a nagyvezér a szultán tudta nélkül), hogy karavánszerájba, amint Lasky írja: bűzös és sötét helyre zárták. De akárhova szállásolták őket, mindenütt őrizték, nehogy leveleket tudjanak hazaküldeni és nehogy kémkedni vagy illetéktelenekkel érintkezni tudjanak.

A zárt élet költséges multság volt. A követnek mindenáron leveleznie kellett a királlyal, tehát az ellenőrzést ki kellett játszania, ez pedig súlyos pénzekbe került. Azután az

örzökül rendelt csausz urakat a követi tiszteletdíj terhére kellett élelemmel ellátni, s ha maguk az örök talán nem ettek volna túlságosan sokat, segítettek ebben vendégeik, akiket szintén a követi asztal rovására kellett jöltartani. A követ még csak meg sem szökhett nem is nagyon kedves és még kevésbé hívott vendégei elől, hiszen éppen azok őrizetére volt bízva.

Maga a tárgyalás nem volt könnyű, sokszor hónapokig kellett várni arra, míg a szultán kihallgatáson fogadta a követet. Aztán ha vadászni ment a nagyúr, gyakorolhatta magát a követ a várakozás tudományában.

Ferdinánd király szeretett volna állandó követet tartani a portán, ezt azonban a szultán nem engedélyezte. Sprinzenstein 1537-ben maradni akart különös engedély nélkül is, de a nagyvezér kijelentette, hogy ebben az esetben nem vállal felelősséget az életéért. Más követeknek nem volt parancsuk arra, hogy Konstantinápolyban maradjanak, és szerettek volna küldetésük teljesítése után hazatérni, de ők is tapasztalhatták, mint Sprinzenstein, hogy a követjárás kálváriájának harmadik része, a hazatérés, szintén nehéz mesterség és mindenestre legizgalmasabb része az egész utazásnak. Sem Hoberdanacot 1529-ben, sem Nogarolát 1532-ben nem engedte haza a szultán a tárgyalások megszakításakor. Viszogatartotta Laskyt is 1541-ben, ez a szerencsétlen meg is halt pár hóval hazatérése után.

Mindezek a követek egyetlen ügynek, t. i. fegyverszünetkötésnek tárgyalására mentek Sztambulba. Malvezzi esete volt az első, mikor a szultán megengedte Ferdinánd emberének, hogy állandóan és szabadon, őrizet nélkül Konstantinápolyban maradjon. Míg tehát azelőtt Ferdinánd csak azt tanulta meg, hogy a követtartás drága dolog, ha a követet zárvatartják Sztambulban, most azt is tapasztalhatta, milyen drága ez akkor, ha a követ szabadon jár.

Gyakran ismétlődő pénzkérései ellenére sem lehet mondani, hogy minden csekélységért zaklatta volna a királyt és kamaráját Malvezzi.

Saját jövedelméből bérelt kertet Sztambulban, természetesen a nagyvezér engedélyével. Ebbe a kertbe vitte ki

Sinkmoser Márkust, Ferdinánd királynak egyik újabb követét, 1550 július elején. Ekkorára azonban megváltozott a nagyvezér jóindulata vele szemben. Janicsárok mentek utána, lefogták evezőseit, őt magát kényszerítették a követségi épületbe való visszatérésre. Malvezzi kérdésére csak annyit válaszolt a nagyvezér, hogy «követeknek nem illik ide-oda csavarogniok».

Nem számítja föl Malvezzi a Ferdinánd király részére tett vásárlásokat. Ilyen vásárlásokat bizonyára a régebbi követek is eszközöltek.

Veltwyck jelentésében nincs arról szó, hogy ő Törökországból köpönyeghez való szövetet vitt Bécsbe, de Ferdinánd említi Malvezzihez írt levelében (1548 júl. 15), hogy a Malvezzi által Justus útján küldött köpönyegszövet ugyan elég jó, de Veltwyck jobbat hozott, ezúttal három köpönyegre valót kér. Malvezzi szept. 26-i levelében mentegetőzik, hogy ő tudja, hogy a Justus útján küldött köpönyegek («gabenichi») nem olyan jók és finomak, mint volt az első, melyet Veltwyck vitt, de ez nem az ő hibája, hanem a török mæstroé, aki csinálta. «Többször panasztam a mesternek, ő azt mondta, hogy akar csinálni egypárat jó módjával (un paro con sua comodita), ezek jobbak lesznek, mint a többiek. Már három hónapja megrendeltem, hogy szorgalommal csinálja és legyenek könnyűek és finomak, ő így ígérte. Mihelyt meghozza, elküldöm Felsőgednek. Ugyanaz a minőségű anyag, azaz szövet készen nincsen, csináltatni kell (bisogna farlo far a posta) és aligha lehet elkészíteni a télen, amint a köpönyegkészítő mondja. Mihelyt ez a kettő készen lesz, elküldöm Felsőgednek és amennyire tudok, keresni fogok abból a másik finomabb fajta nemezből végben (in pezza) és együtt küldöm mintául.»

Ferdinánd a nemezrendelést ismétli 1548 okt. 26-án: egy végben küldje Malvezzi és nem kiszabva, annyit, hogy három esőköpenyre elég legyen.

Küldött Malvezzi egyéb törökországi különlegességet is. 1548 márc. 29-i levelében említi, hogy küld két madarat, amely Törökországban is ritka. Arábiából származik és azt mondják róla, hogy lába nincs, sohasem száll földre. Levegő-

ben van mindig, levegőben fiadzik, élve nem is találják, csak mikor öregségében elhull, akkor találják meg. Az egyiket, az épet őfelségének küldi, a másikat, a melyiknek feje összetört, Miksa herceg őfelségének.

Más alkalommal küld két anatóliai szarvast, két vadászkutyát (levreri), megint más alkalommal egyiptomi patkányt, rókakölyköt.

TÖRÖK PÁL.

HOMEROS ILIASÁNAK HUSZONKETTEDIK ÉNEKE.

Hektor halála.

- Azok a városban, mint a szarvasborjúk,
Reszketve hűtöztek, oltogatva szomjuk',
S neki dőltek a fal védő-párkányának ;
Az akhájok pedig, pajzsot vetve vállnak,
Közelébe értek már Trója falának.
- 5 De a vészhozó sors Hektort lekötötte,
Maradjon a Skaiai-kapúnak előtte.
Peleus fiát most Phoibos megszólítja :
 «Mit üldözöl engem gyors lábbal, Pelída?
Halhatatlan istent egy halandó ember!
- 10 Az én isten-voltom' tán nem ismered fel,
Hogy úgy ellenem törsz, olyan ernyedetlen'?
Tán nincsenek is már a trószok eszedben,
Kiket a városba üztél szétriasztva?
Mert félre csapongasz, nem gondolsz a harcra!
Nem ölsz meg, halálnak nincs rajtam hatalma.»
- Gyorslábu Akhilles erre nagy-búsan szól :
15 «Lépre csaltál, messze térítve a faltól,
Te, legvézszeb isten, oltalmak adója!
Másként foguk' sokan földbe vájták volna,
Mielőtt védelmet nyújtott nekik Trója.
Elraboltad tőlem az én dicsőségem',
S megmentened őket könnyü volt ekképen.
Nem kellett félned, hogy bárki megtorolja :
- 20 Biz' én megtorolnám, csak hatalmam volna!»
 Szólt s útját Trójának veszi telve daccal.
Mint a pályanyertes, gyors paripa nyargal,
Mikor elnyult testtel befutja a pályát :
Oly könnyen emelte térdét meg a lábát.

- 25 Az öreg Priamos vette mindjárt észre,
 Hogy' rohan a síkon, mint csillag, oly fénybe',
 Melynek nyárutóján az éji homályba'
 Minden más csillagnál fényesb ragyogása.
 Hivják az emberek Orion ebének ;
- 30 Legtündöklőbb, ámde jele gyászos vésznek :
 Sorvasztó lázat hoz szegény halandókra ;
 A futó hős melle úgy fénylett ragyogva.
 Az öreg feljajdult, magasra emelve
 Két kezét, ősz fejét mind' ütötte-verte
- 35 És esdve fiához jajgatva kiáltott.
 A kapu előtt az rendületlen' állott,
 A hős Akhillezzel megküzdeni vágyva.
 Így esdekelt sírva, két karját kitarva :
 «Drága fiam, Hektor, így egyes-egyedül
 Be ne várd ez embert, külön a többitül.
- 40 Iszonyatos ember, tenálad erősebb :
 Nehogy utólérjen kezétül a végzet!
 Bárcsak úgy szeretnék az istenek, mint én!
 Akkor ebek, ölyvek lakoznának testén
 S enyhülne szívemnek szörnyü búbánatja.
 Hiszen annyi derék fiam' elragadta,
- 45 Megölve vagy messze szigetre eladva.
 Most is Polydorost s Lykaon magzatom'
 A menekült trószok között nem láthatom,
 Kiket Laothoé szült, dísze nemének ;
 A görög táborban ha talán még élnek,
 Majd kiváltjuk őket aranyon meg ércen ;
- 50 Hisz' van a házamban kincsem elég nékem.
 A jó öreg Altés, a híres fejedelem
 Eleget adott volt lányával énnekem.
 De ha már elvesztek s Hadesnél lakoznak,
 Nagy bú az szívemnek és szülő-anyjoknak.
 Rövidebb ideig tart a nép siralma,
- 55 Akhilles kezétől csak te ne légy halva!
 Jöjj a falak közé, én édes gyermekem,
 Trója fiát, lányát hogy megmenthesd nekem.

Ne tetézd Peleus fiát dicsőséggel,
 Ha az ő kezétől a te élted vész el.
 Szánd meg szegény fejem, szánd a nyomorultat!
 60 Még élek, és Zeus milyen sorsra juttat
 Az aggság küszöbén, annyi bút ha láttam :
 Fiaim' vérükben, lányaim' rabságban,
 Palotámat romban ; hát a sok kis gyermek,
 Kiket ádáz kezek földhöz oda vernek,
 65 És menyeim, mikor szíjat fűzve rájok
 Rabságba hurcolják kegyetlen akhájok!
 Falánk ebek marnak magamat szét végre,
 Ajtóm előtt, nyíllal vagy kopjával érve
 Hogy a porban hever élettelen testem!
 Ebek, amelyeket házamba' neveltem,
 Saját asztalomnál étellel etettem,
 70 Hogy házam' őrizzék : felnyalják a vérem
 S kábultan hevernek ott a kaputéren.
 Az ifjuhoz illik, hogy harcban elesve
 A földön feküdjék ércgül átjárt teste,
 Mert a halálban is szép mindene annak ;
 De ha őszbe borult a nyomorult aggnak
 Haja és szakála, úgy hever vérébe',
 75 Eléktelenítve kutyáktól szemérme,
 Nincs nyomor a szegény halandó számára,
 Amelyet a szíve annyira sajnálna.»
 Szólt az agg s ősz haját tépte és szaggatta,
 De fiának szívét meg nem indíthatta.
 Könnyeit hullatva viszont édes anyja
 80 Az egyik kezével keblét fölszaggatja,
 Másikkal emlőjét emelve feléje
 Fakad könnyet ontva e szárnyas ígére :
 «Drága fiam, tiszteld az anyai keblet,
 Ha valaha nyugtott csillapító enyhet,
 Gondolj rá, magzatom, a városba jer be,
 85 Ezzel az ádázzal, jaj, ne szállj te szembe!
 Hisz' ha megöl, akkor a halottas-ágyon
 Meg se sirathatlak, én drága virágom,

Sem hozományos nőd : tőlünk nagyon messze
Argosi ebeknek prédája leszel te.»

- 90 Kedves fiokhoz így esdekeltek sirva,
De rimánkodásuk Hektort rá nem bírta.
Egy helybe' megállott s eltökélten várta,
Az órjás Akhilles míg közelg hozzája.
Mint a hegyi kígyó, telve mérges fűvel
Odvában az embert lesi szörnyű dühvel
- 95 S rettentőket pillant gyűrűkbe fonódva :
Úgy Hektor se hátrált, mert a düh elfogta.
Ott állott, a bástya kiálló fokára
Volt támasztva pajzsa fényes karimája.
Nagy-büszke magában így szólt elbusultan :
«Jaj, ha a fal mögé menekülök mostan,
- 100 Polydamas gúnyját mindjárt reám szórja ;
Mivel épen ő volt, ki azt tanácsolta,
E vészes éjtszakán vigyem be a népet,
Hogy a hős Akhilles a síkra kilépett.
Bölcs volt e tanácsa, és én nem engedtem.
Most, amikor dőrén népem' tönkre tettem,
- 105 Szégyellem magamat trójai férfiak
S trójai nők előtt balgaságom miatt.
Azt mondja majd rólam a nálam csekélyebb :
,Hektor nagy-biztában elveszté a népet.'
Igy szólnak ; azért hát üdvösebb énnekem
Vele szembe szállnom : hátha megölhetem,
- 110 Vagy a városomért dicsőséggel halnom.
Vagy jobb lenne pajzsot, sisakot leraknom
És neki támasztva dárdámat a falnak,
Hős Akhilles elé járulni magamnak,
Helenát és kincsét mind odaigérnem,
- 115 Mit Paris elhozott gályája ölében ;
— Hisz' kezdete épen ez volt a vizsálynak —
Mindezt odaadnók a két Atridának,
S igéreném, hogy velük mindenem osztozunk,
Amit csak magában rejt a mi városunk,
S a trójai vének esküvel fogadják,
- 120 Semmit el nem dognak, mindenünk' od'adják ...

- Édes eszem, ezt te most mit hánytorgatod?
 Hátha nem szán meg s mint hozzá folyamodót
 Tekintetbe sem vesz, megöl így védetlen',
 125 Mint egy némbert, amint fegyverem' lettettem?
 Bizony nincs idő most feneket kerítnünk,
 A tölgyfán, a sziklán kezdeni beszédünk',
 Mint legény a lánnyal, leány a legénnyel
 Soká elenyelgnek ifjonti beszéddel.
 Inkább mentül előbb szálljunk viadalra,
 130 Lássuk, a győzelmet Zeus kinek adja.»
 Így tűnődött és várt ; közeleg Akhilles,
 Miként egy lobogó-tarajú nagy Ares,
 Jobb vállán rettentő dárdáját rengetve,
 Amelynek a fáját Pelion termette.
 135 Mint a fölkelő nap, lobogó tűz fénye,
 Úgy sugárzott teste ragyogó mezébe'.
 Remegés szállta meg Hektort, amint látta,
 Helyt állani nem mert, hagyta legott hátra
 A kaput s megfutott. Akhilles utána
 Iramodott nyomban, bízva gyors lábába'.
 Mint bérce a sólyom, a leggyorsabb madár,
 140 A félénk galambot üldözve szállva-száll ;
 Menekülne az, de élesen visongva
 Amaz nyomon üzi, prédát áhitozva :
 Úgy rohant Akhilles, míg az lábát szedve
 Futását a város fala alá vette.
 145 Hosszában a falnak és a szekérútnak
 A fügefafa és az őrhely mellett futnak,
 Míg habjához érnek a két szép kútfőnek,
 Melyekből a Xanthos forrási erednek.
 Hévvizü az egyik, gőz csap ki belőle,
 150 Olyan, mint lobogva lángoló tűz füstje ;
 A másik nyáron is, mint jégeső, hideg,
 Mint fagyos hó vagy mint jéggé meredt vizek.
 Közelen egy pár szép, széles kőmedence :
 Trójai asszonyok s szép lányok ezekben'
 155 Mosták a ruhájuk' a béke korába',
 Mikor még nem volt ott hadával Akhája.

- Erre vették útjuk', ez futva, az üzve :
Hős volt a futó is, hősebb, aki üzte.
Futottak ugyancsak, mert nem vágómarha,
Nem is bikabőr volt a verseny jutalma,
160 Amilyen díjakat versenyfutók nyernek :
Hektor élete volt díja a versenynek.
Mint patás paripák torán a halottnak
A célt megkerülni fürge lábbal futnak,
Mivel nagy versenydíj van kitűzve érte,
Egy tripus vagy egy szép nő a verseny bére,
165 Iramodó lábbal akkép futották most
Háromszor körül a priamosi várost.
Valamennyi isten szemlélte a dolgot
S istenek, emberek atyja ekkép szólott :
«Ah, szörnyü! beh kedves emberemet látom
A fal körül üzve! Beh nagyon sajnálom!
170 Sír bennem a lélek Hektorért, ki régen
Annyi bikacombot áldozott énnékem
Meredek ormain a völgyes Idának,
Máskor meg tetején a trójai várnak,
És most Akhillesnek gyors lábát kerülve
Futnia kell Trója falának körülte!
Nosza hát, istenek, adjatok tanácsot,
175 Megvédni a véstől ha tán akarjátok.
Vagy sorsára bízzuk, hogy Akhilles karja,
Akármily vitéz is, erőt vegyen rajta?»
A ragyogó-szemü Athene felelte :
«Mit szólsz, atyám, felhők, villámok fejedelme?
Halandót, ki régen szánva van ily sorsra,
180 Halál hurkaiból kezéd feloldozna?
Tedd, de mi, többiek, nem hagyjuk ám helybe' !»
Felleggyűjtő Zeus így válaszol erre :
«Légy nyugodt, magzatom, Tritonnak szülöttje!
Ne vedd olyan nagyon komolyan szavamat,
Írántad a szívem mindig kegyes marad.
185 Tedd, mit szíved óhajt s tedd mentől hamarabb!»
Igy buzdítja Pallast, ki csak erre várt volt,
S bérces Olymposról menten alászállott.

- Nyomába' fut folyvást Akhilles Hektornak.
 Mint a fekhelyéről felvert szarvasborjat
- 190 Árkon-bokron üzi az eb a vadonban,
 S bár szem elől elvész, lapulva bokorban,
 Kutat szimatolva, amíg meg nem leli,
 Úgy Hektor Akhillest meg nem tévesztheti.
 Mihelyt nekivág a dardáni kapúnak
- 195 S veszi a bástyának alája az útat,
 Hogy tán lövedékek felülről megvédik,
 Akhilles a falhoz közel futva mindig,
 Csap rögtön elébe s téríti a síkra.
 Miként utólérni a futót nem bírja
- 200 Álmában az ember s az sem tud előle
 Menekülni, úgy sem Akhilles nem győzte,
 Hogy a futó Hektort utólérje lába,
 S szabadulni tőle az sem tud, hiába.
 Hogy' is menekülne most Hektor a véstül,
 Ha még utóljára nem megy segítségül
 Feléje Apollon, erőt keltve benne
 S térdét meggyorsítva a veszedelembé'?
- 205 A dicső Akhilles népét szemmel inti,
 Hektorra nyilat most ne bocsásson senki,
 Nehogy eltalálva hirnevet arasson
 És ő, mint második, mögötte maradjon.
 Mikor a kútfőkhöz már negyedszer értek,
 Zeusnak kezében ott az arany mérleg ;
- 210 És halálos kockát, kettőt vet beléje :
 Az egyik Akhilles, másik Hektor élte.
 Megfogva középen feltartja magasra :
 Hektor végzetének süllyed alá napja
 Hadeshez leszállva, s Phoibos is elhagyja.
 Fényesszemü Pallas Pelidához lépve,
- 215 Fakad íziben ott ily szárnyas igékre :
 «Daliás Akhilles, Zeusnak kedveltje,
 Hiszem, visszatérünk dicsóséggel telve,
 Mert a harcra szomjas Hektoron most győzünk ;
 Nem is menekülhet már többet előlünk,

- 220 Bárhogy erőlködik Phoibos érte újra,
 Pajzsrázó atyánknak térdére borúlva.
 Állj meg csak és fúdd ki magadat, én megyek
 S ráveszem, hogy szálljon viadalra veled.»
 Akhilles örömmel hajlott a szavára
- 225 S megállt támaszkodva kőris dárdájára.
 Athene ott hagyta, és Hektorhoz érve,
 Mint Deiphobos mássa hangra s termetére,
 Fakadt hozzá lépve ily szárnyas igékre :
 «Hajh, be nagyon zaklat Akhilles, kedvesem,
- 230 A város körül így kergetve szüntelen!
 De azért ne féljünk, álljuk meg a helyünk'
 S vele szembe szállva, nosza, védekezzünk!»
 Sisakrázó Hektor neki ezt felelte :
 «Deiphobos, valóban te legkedvesebbje
 Voltál ezelőtt is minden testvéremnek,
 Akiket Priamos s Hekabe nemzettek :
- 235 Most még sokkal inkább becsüllek, szeretlek,
 Látva, a városból hogy ki mertél jönni,
 Holott a falak közt vesztegel a többi.»
 A ragyogószemü Athene felelte :
 «Bizony kérve-kértek a térdem' öelve
- 240 Atyánk, édes anyánk és övelük együtt
 Bajtársaim, hogy ott maradjak mellettük,
 Anyyira rettegnek mindannyian tőle ;
 De az én szívemet éles kin gyötörte.
 Harcra hát, előre, dárdát nem kimélve!
 Lássuk, minket öl meg az Akhilles érce
- 245 S hajóihoz ő visz vér-áztatta zsákmányt
 Vagy erőt vesz rajta a mi erős dárdánk?»
 Szólt Pallas s ravaszúl indult is előre.
 Hogy előnyomultak, egymáshoz elérve,
 Sisakrázó Hektor kezdi a szót eként :
- 250 «Nem futok már tőled, Pelída, mint imént,
 Háromszor a várost hogy körülfutottam,
 Nem merve megállni ; most lelkem azonban
 Megküzdeni késztet, akár én öllek meg,
 Akár te vetsz véget az én életemnek,

- Jöjj, hívjuk tanúkul a nagy isteneket,
 265 Hogy az egyességnek őrei legyenek.
 Mert méltatlanúl én nem bánok tevéled,
 Ha nekem ád rajtad Zeus dicsőséget;
 Csak szép fegyveridet szedem le, holttested?
 Kiadom népednek. Aztán te is ezt tedd!»
- 260 Gyorslábu Akhilles válaszolt sötéten:
 «Ne beszélj, te gyűlölt, egyességről nékem!
 Mint ember s oroszlán hű frigyvet nem köthet,
 Farkas a báránnyal sosem érthet egyet,
 Mert rossz indulat él örökké szivökben:
- 265 Úgy nincsen barátság közted és közöttem;
 Frigyvet nem köthetünk, míg egyikünk vére
 Ki nem omlik pajzsos Ares tetszésére.
 Hát szedd magad' össze! Itt az idő lenned
 Bátor harcolónak, jó dárdavetőnek.
- 270 Nincs mód menekedned, mert Pallas Athéne
 Az én dárdám által lever itt most végre.
 Egyszerre bünhődöl most minden bünödért,
 Sok megölt társamat sirató könnyemért.»
 Szólt s árnyas lándzsáját csóválva vetette;
 Ám a deli Hektor jókor észrevette
- 275 S lekushadt, úgyhogy az érc lándzsa fölötte
 Tova szállott és úgy fúródott a földbe.
 De Pallas Athéne nyomba' felragadta
 S Akhillesnek észre-vétlen visszaadta.
 Hektor, a néppásztor, Pelidához szólt:
 «Elvétetted, híres Akhilles, a dolgot!
- 280 Sorsomrul, — úgy látszik, hasztalan' kérkedtél —
 Zeus ajakáról nem jól értesültél;
 Szájhősnek s ravasznak bizonyultál ebben,
 Hogy megfélemlítve erőmet feledjem.
 Nem futok meg, dárdád hátamba nem szegzed:
 Amint neked rontok, üsd át ezt a keblet,
- 285 Ha segít istened. Most véd ki a dárdám:
 Oh vajha egészen a testedbe mártánám!
 Trójának a harca mindjárt könnyebb lenne,
 Ha te elpusztulnál, fő-fő veszedelme!»

Szólt s árnyas dárdáját csóválva vetette
 290 Pajzsa közepébe, el sem is vétette ;
 Ámde messze pattant a pajzsul a dárda.
 Haragra gyult Hektor, hogy íme, hiába
 Szállt el lövedéke, nézett meghökkenve,
 Másik kelevéze mert nem volt közelbe'.
 Hát a fehérpajzsos Deiphobost rikoltja
 295 S kéri a dárdáját : se híre, se hamva!
 Lelke megért mindent és így szól magába' :
 «Az istenek, oh jaj, elszántak halálra!
 Hős Deiphobos itt van, azt hívém, mellettem,
 De a falak közt van, Pallas megcsalt engem!
 300 Közel van már hozzám, nincs a halál messze,
 Nincs menekvés ; látom, hogy életem veszte
 Tetszik már Zeusnak s céllövő fiának :
 Pedig azelőtt ők megoltalmazának.
 A végzet utólért. Ne vesszek azért el
 Dícstelen', harc nélkül, hanem dicsőséggel,
 305 Nagy tettel, amelynek emléke ne vesszen,
 Az utódok ajka sokat emlegessen!»
 Szólt s kivonta a nagy, éles, erős kardot,
 Amely hüvelyében, az oldalán lógott
 És összehuzódva rácsapott, mint fennen
 Szárnyaló sas — szállván fekete fellegben —
 310 Csap a félénk nyúlra vagy gyöngé bárányra :
 Úgy csap Hektor kardját villogtatva rája.
 Akhilles is támad ; dühvel tele keble,
 Remekszép pajzsával fődözve a melle,
 Négytaraju, fényes sisakját rengetve ;
 315 Lobogott körulte szép-arany sörénye,
 Sűrűn illesztette Hephaistos föléje.
 Amilyen fényesen kél az esti csillag,
 S az esti homályban a legszebben csillog,
 Az erős dárdának úgy ragyogott érce,
 Amelyet Akhilles forgatott jobb kézbe'
 320 S vést forralva Hektor szép testét kémlelte,
 Hogy rést a dőfésre rajta hol lelhetne.

- Annak egész testét bár érc mez fedezte,
 Amelyet Patroklos testéről szedett le,
 Csak ott volt rés, ahol a vállperec csontja
 Nyakát a vállától ép' elválasztotta
- 325 És leghamarább fogy torkon át az élet :
 Ott sujtja Akhilles testét ellenének.
 Átfuródott gyöngé nyakán a dárdája,
 Ámde a gégéjét érce át nem vágta,
 Hogy még felelhessen győztesse szavára.
- 330 Porba rogy ; Akhilles így szól dicsekedve :
 «Hektor, te azt hitted, Patroklost leverve,
 Épségbe' maradhatsz, és távollétemben
 Egy szikrát se vettél figyelembe engem.
 Pedig tőle távol, öblös hajók alatt
 Még sokkal erősebb bosszulója maradt,
- 335 Én, ki megöltelek! Eb s madár prédája
 Leszel te, de ötet temeti Akhája.»
 Sisakrázó Hektor szólt ereje-törve :
 «Kérlek életedre, térdedre, szülődre,
 Ne légyek ebeknek a hajóknál préda!
- 340 Apámnak, anyámnak busás ajándéka
 Jut részedül ércben és aranyban érte.
 És add haza testem', hogy máglya tüzére
 Tegye Iliosnak férfi- s asszonynépe.»
 Gyorslábu Akhilles sötéten felelte :
 245 «Ne kérj, kutya, engem szülémre, térdemre!
 Bár úgy rávihetne lelkem dühe engem,
 Leszelnem a húsod' és nyersen megennem,
 Gaztettedért, amily bizonyos, hogy senki
 Nem fogja rólad az ebet elkergetni ;
 Nem, ha tíz-, húszannyi váltságót ajánlva
 350 S még többet ígérve raknának rakásba.
 Nem, habár arannyal magadat fölméret
 A dardán Priamos, nem terít ki téged
 Kegyes anyádasszony, nem is sír fölötted :
 Ebek és repesők lakoznak belőled.»
 355 Sisakrázó Hektor így szólt haló-félben :
 «Oh jól ismertelek, azért nem reméltem,

Hogy megindulsz, mert hisz' vasból van a szived.
 De jól vigyázz, föl ne támadjon ellened
 Miattam az égi istenek haragja,
 Ha majd a bosszúnak földerül a napja
 S a Skaiai-kapúnál nagy vitéz-létedre

360 Ott heversz Paristól s Phoibostól leverve!»

Szólt és ráborult a halál sötét árnya,
 Testébül a lelke szállt Hades honába,
 Siratva a sorsát, hogy élte virágját
 Itt kellett hagynia deli ifjúságát.

És szólt a halotthoz a dicső Akhilles :

365 «Csak halj meg! Majd az én halálom is itt lesz,
 Amikor rám küldi Zeusnak hatalma
 És az égnek többi istene akarja.»

Igy szól és kirántja a holtbul a dárdát,
 Féltre teszi s fosztja mezétül a vállát.
 Odafut Akhája sok harcos vitéze,

370 Termetét, szépségét ámulattal nézve.

Mindenki ütött még egy-egy sebet rajta
 S szólt a szomszédjához egynek-egynek ajka :

«Lám, mennyivel könnyebb most Hektorhoz férnünk,
 Mint mikor üszkének lángjaiban égtünk!»

375 Igy szólt egyik-másik, sebet ütve testén.

A dicső Akhilles, fegyverit leszedvén,
 Fakadott a nép közt ily szárnyas igékre :

«Feleim, Argos sok királya, vezére!

Istenink megadták a férfit levernünk,

380 Kinél senkisémet tett nagyobb kárt mibennünk.

Tegyünk most próbát a falhoz közeledve,
 Ilios népének, lássuk, mi a terve?

Elhagyják a várost holtával Hektornak,

Vagy, bár ő nincs többé, maradni akarnak?

385 Minek, édes eszem, ezt most hánynod-vetned?

Amikor ott fekszik ő a hajók mellett

Siratlan' Patroklos és eltemetetlen',

Kit soha énnékem nem lehet felednem,

Amíg az élők közt magam is itt élek

S el nem hagyja testem' az erő, a lélek!

- S ha feledés helye Hades sötét hona,
 390 Drága hívem' ott sem feledem én soha.
 Most, Akhája népe, győzelmi dalt zengjünk
 S Hektor tetemével a hajókhoz menjünk.
 Megöltük hős Hektort nagy dicsőségünkre :
 Úgy néztek a trószok rá, mint istenükre!»
- 395 Szólt és szörnyü tette készült : a két lábán
 Bokátul a sarkig az inát átvágván,
 Átfűzte szijával erős bikabőrnek
 S szekérhez kötötte — fejével a földnek — ;
 Felhág fogatára, a fegyvert felrakva,
 400 Ostorral megcsapva repül a fogatja ;
 Port ver a test, lebben szögfürtje ziláltan,
 Hever a rég' kedves fő az út porában,
 Melyet, hona földjén hogy éktelenítsen,
 Ellenség kezére adott Zeus isten.
- 405 Egész feje egy por. Látva fiát anyja,
 Tépi haja fürtjét sírva és sajgatva
 És fényes kendőjét fejről ledobja.
 Szánalmasan jajdul fel az édes atyja
 S mindenütt körülte, egész város-szerte,
 Jajveszékel a nép zokogva, kesergve.
- 410 Olyan volt a gyászuk, mintha dombos Trója
 Egészen a földig elhamvadott volna.
 Csak alig tarthatták az öreget vissza,
 Hogy ki ne rohanjon a kapún a síkra.
 Fetrengve a porban kéri mindnyájokat,
 415 Minden egyes embert a nevéen szólogat :
 «Hagyjatok, fiaim, eresszetek engem,
 Ki kell a hajókhoz egymagamba' mennem.
 Megkérem őt, hátha az az istentelen
 Még tisztelni tudja s megszánja ősz fejem.
- 420 Neki is van ilyen magamforma atyja,
 Aki fölnevelte, hogy legyen magzatja
 Vesztére Trójának s legfőbb búmra nekem :
 Megölje annyi szép, viruló gyermekem.
 De mindnyájukért sincs oly bánat szivemben,
 425 Mint ahogy ez egyet, Hektorom' kesergem :

Letaszít e bánat a hádeszi honba.
 Oh bár karjaim közt lett volna a holta!
 Könnyekkel és jajjal jóllakhattunk volna
 Én magam és az ő boldogtalan anyja.»

Ezt mondja zokogva s az egész nép jajgat.

480 A nők közt Hekabe kezdi a siralmat:

«Magzatom, jaj nekem! minek is éljek már
 Ekkora bánatban, hogyha te meghaltál?
 Te, ki éjjel-nappal büszkeségem voltál!
 És minden trójai férfinak és nőnek
 Üdve, akik város-szerte isteneltek,

485 Mert nagy dicsőségük voltál életedbe,
 S most fekszel halálos végzettől leverve!»

Ezt mondta zokogva. — Hektor felesége
 Nem tudott még semmit, még nem jött elébe
 Igaz hiradó, ki adja neki tudtúl,
 Hogy férje ott maradt a várfalakon túl.

440 Benn a magas házban nagy bibor szövetet
 Szódögélt és belé tarka díszet hímezett.
 Szépfürtü cselédit a házba' kiáltja,
 Hogy egy jó-nagy üstöt tegyenek a lángra,
 Hektort, hogyha megtér, meleg fürdő várja.

445 Nem sejti a balga, hogy azalatt messze
 Akhilles kezével Athéne leverte.
 Egyszerre sikoltó jaj hat a fülébe,
 Vetéllőt elejtve, megcsuklik a térde,
 Szépfürtü cselédit előhívja ismét:

450 «Két leány kövessen, hadd lássam, mi történt.
 Füle'm' megütötte napamasszony hangja,
 Fel egész' a számig szivem' dobogtatja,
 Megroskad a térdem! Oh jaj, bizonyára
 Vész zudúl Priamos valamely fiára!
 Oh bárcsak ilyen hír fülemben ne szállna!

455 De szörnyen rettegek, Akhilles elvágja
 Hektort a várostól, kiüzi a síkra
 S végzetes ifjúi erejét kiirtja.
 Mert csak előre tört, sohse maradt hátra,
 Vitézi erőben nem volt neki párja!»

- 460 Szólt, szíve vadúl vert s örült bakkháns-módra
 Cselédivel együtt a házból kirontva
 A férfitömegbe szalad, a bástyára ;
 Ott megáll, körülnéz, nyomba' meg is látja,
 Hogy a város alatt a két ló mint repül,
- 465 Hurcolva magukkal férjét kegyetlenül.
 Ráborult szemére homálya az éjnek,
 Hátrahanyatlott és elhagyta a lélek.
 Fényes fejedíszét kezei szétdobják,
 Pártás főkötőjét, homlokkoszorúját.
- 470 S kendőjét, amelyet arany Aphrodite
 Adott neki az nap', hogy Hektor elvitte
 Az apai házból és nászajándokot
 A menyasszonyáért nagyon sokat adott.
 Sok sógorasszonya, ángya körülvette,
 A holtra ijedt nőt karjára emelte.
- 475 Mikor felocsúdott, föléledt a lelke,
 Így zokogott a trósz nőknek közepette :
 «Hektorom, én árva! Ime, mindaketten
 Egy sorsra születünk, Trójába' te itten,
 Priamos lakában, én pedig Thébében,
- 480 Étion-házban, a Plakos tövében.
 Ő nevelt föl engem ily szörnyü balsorsra :
 Szegény boldogtalan, bár ne nemzett volna!
 Most te Hadeshez szállsz, a föld rejtékébe
 És engemet itt hagysz gyászos özvegységre ;
 S gyámoltalan jószág, szerencsétlen frigyünk
- 485 Szánandó gyümölcse, szegény kis gyermekünk.
 Nem lehetsz vigasza és ő sem teneked :
 Ha el nem sodorja e harci fergeteg,
 Azután is bú és baj lesz osztályrésze,
 Java idegennek jut majd a kezére.
- 490 Elhagyja az árvát minden játszótársa ;
 Fejét lehorgasztja, orcáit könny szántja.
 Atyja barátihoz éhezve elballag,
 Ingét fogva ennek, köpenyegét annak.
 Szánva poharát egy ajakához tartja :
- 495 Inyje se lesz tőle nedves, csak az ajka.

- Gazdag szülők sarja elüzi a torbul,
Ütlegetve, szidva durván neki mordul :
,Lódulj, a te atyád nem eszik itt velünk!
Sírva szalad özvegy anyjához gyermekünk,
500 Astyanax, aki máskor atyja térdén
Hízott a jó velőn s juhhúsnak kövérén,
S álom ha megszállta, játékait hagyván,
Aludt puha ágyban vagy a dajka karján,
Mikor éldelettel bételt kicsi szíve ;
505 De most csak gyötrődik, atyját elveszítve,
Astyanax, akit így nevezett Trója,
Mert falát, kapúit a te karod óvta.
Most karcsu hajóknál férgék raja esz meg,
Ha ebek megtépték mezítelen tested.
510 Pedig sok szép ruhád van honn, palotánkba',
Asszonyi kezeknek remekelt munkája.
De tűzbe vetem most, ha nem is javadra,
— Mivel a te tested nem feketik rajta, —
Hanem hogy trójai férfiak s nők ajka
A te dicsőséged' hirdesse, ha látja!»
515 Így zokogott, s a nők zokogtak utána.

Görögből :

CSENGERY JÁNOS.

CSATHÓ KÁLMÁN.

Csathó Kálmán gyűjteményes kiadásban bocsátotta közre munkáit,¹ bizonyára abban a meggyőződésben, hogy már eddigi munkássága is teljes kiforrottságában mutatja írói egyéniségét. Írói pályájának minden remény szerint még hosszabb fele áll előtte, új tárgyakkal, új problémákkal s új színekkel is fog még gyarapodni íróművészetére; de már most közrebocsátott gyűjteménye is elég gazdag anyagot nyújt egy összefoglaló kép rajzolására; nem annyira bírálatára, mint inkább ismertetésére.

Mintegy tizennégy esztendő termését foglalja magában ennek a kiadásnak tizenkét, tetszetősen kiállított kötete. Első munkája (*A varjú a toronyórán*) 1915-ben jelent meg. Ezt megelőzően csak egypár útleírása s színházi és dramaturgiai cikke látott napvilágot újságokban és folyóiratokban. Minden kísérletezés nélkül, egyszerre mint kész, éleslátású s biztoskezű regényíró lépett fel. A regény már Csathó írói egyéniségére jellemző tárgyat beszél el, Csathónak jellemzetes előadásamódján. Már itt élénk lép az írónak legeredetibb alakja: az eszes, ravasz, hidegen számító modern leány, ki a férfi meghódításáért vívott küzdelemben semmiféle furfangtól és semmi fegyvertől sem retten vissza. Az első regényéhez szegődött siker továbbra is híven kitartott Csathó mellett s rövid írói pályája folya-

¹ *Csathó Kálmán munkái*. Gyűjteményes kiadás. I—III. k. *Leányok, anyák, nagyanyák*. Regénysorozat. I. *Leányok*. II. *Asszony a bakon*. III. *Mindhalálíg*. IV. *Földiekkel játszó égi tünemény*. Regény. V. *A varjú a toronyórán*. Regény. VI. *Most kél a nap*. Regény. VII. *Mikor az öregek fiatalok voltak*. Regény. *Blanche* avagy a szegény rokon. Családi történet. VIII. *Pókháló*. Regény. *Ibolyka*. Egy pesti kisleány kalandjai. IX. *Te csak pipálj, Ladányi*. Egy úri penzió története. *A kék táská*. Regény. X. *Juliska néni*. *Mért nem ment hozzá nagymama nagyapához*. Elbeszélések. XI. *Az új rokon*. Vigjáték. *A házasságok az égben költetnek*. Vigjáték. XII. *Te csak pipálj, Ladányi*. Egy úri penzió története 3 felvonásban. *Lilla*. Színjáték. — Budapest, Singer és Wolfner kiad., 1928.

mán egyikévé lett a legnépszerűbb s legolvasottabb magyar íróknak. Második munkájában (*Te csak pipálj, Ladányi*, 1916) rátalált arra a világra, melynek egyik legvonzóbb kedvességű elbeszélőjévé lett: a vidéki kúriák életére s a nehéz anyagi válságtól nyomott gentry eredeti alakjaira. Ez a regénye legolvasottabb munkája s színművei közül is az ebből formált darab aratta a legnagyobb színpadi sikert. Harmadik jellemző tárgykeréül járul ezekhez szintén első munkái egyikében (*Most kél a nap*, 1917) a magyar kisváros élete.

Ezek a tárgyak s alakok variálódnak nagy leleményességgel Csathó többi műveiben is. Leggyakrabban a szabadabb társadalmi formákat kereső s szabadosabb erkölcsi elveket valló, a férfiert ravaszkodó nő tér vissza. Ez lép elénk az *Ibolyka* (1916), *Blanche* avagy a szegény rokon (1918), *Pókháló* (1919) s *A kék táská* (1922) hősnőjében. Ugyanez a téma szentimentális színezetet nyer s régi szerelmes históriák iránya felé hajlik vissza mint célt nem érő, holtig ábrándos és hű vonzalom *Mikor az öregek fiatalok voltak* (1920) című regényében.

Elsősorban ezekből a munkáiból, melyeknek egy része színpadra is került, rajzolódott ki az a kép, mely Csathó Kálmánról a köztudatban él. Leginkább a magyar közelmúltnak, annak az időnek legkedvesebb festőjeként emlegetik, mikor a mai öregek fiatalok voltak. Valóban ezé a koré minden rokonszenve az egyébként ironikus és fölényes írónak. Elgyönyörködő szeretettel szól alakjairól s írja le báljaikat és összejöveteleiket.

Ennek a kornak magyar gentry-társadalmá szolgáltatta legkedvesebb alakjait és színeit Csathónak. A gentry társadalmi és közéleti jelentőségének virágkorát látja ebben az időben. Zárt egészlet alkotva, melynek keretén belül mindenki rokon volt, aki beleszületett, az egyetlen «társaság»-ot képviselte az országban. Tagjai közt csodálatos együttérzés volt, különösen abban, hogy magukon kívül senkiről sem ismerték el, hogy úri és előkelő. Különbnek érzik magukat mindenkinél, mert a birtok nagy része az ő kezükben van s minden számottevő hivatalban, mellyel hatalom és befolyás jár, ők ülnek. Az ősi földeken már ugyan erősen szaporodik a teher s félelmetesen közeledik a katasztrófa, de ez nem nyugtalanítja egyiküket sem. A Ladányi Miska bácsi fajta emberek kellemetlen dolgokon világeletükben sohasem szerettek töprengeni, könnyen elhessegetik a gondokat s még a baj napjaiban is optimista álmokba temetkeznek.

A gentrynek ez a kivételes helyzete valóságos oligarcha-gótgöt fejlesztett tagjaiban úr-voltukra. S mikor meg kell válniok birtokaiktól, tulajdonképpen hatalmuknak, kiskirályságuknak elveszté-

sét fájlalják. Kevey János, mikor a hullám összecsap feje fölött, s azt tanácsolják neki, hogy adja el a birtok felét s akkor a megmaradt feléből még urasan megélhetnek, ingerülten ezt feleli: «Ami itt Kevey-birtok, az együvé tartozik... És különben is... egész életemben *valaki* voltam, nem lehetek most egyszerre feleannyi... Vagy úr az ember, vagy nem.»

De ennek a nagy uraságnak Csathó inkább alkonyát rajzolja, mint fénykorát. A gentryben a mult szeretete mellett tudatos idegenkedés él minden újjal és divatossal szemben. Idősebb asszonyaik csak egy nemzedéket késnek öltözködésben, Csak ennyit késnek idősebb férfiak is gazdasági képzettségben s ez éppen elég ahhoz, hogy tönkremenjenek miatta. Az eladósodott, túlterhelt birtokokon továbbfolyik a régi eszem-izsom világ s szedi áldozatait a váltó és a spekuláció. A nagy összeomlás vége: «Pestre kéne menni!» Csakugyan Pestre veti a nagy hajótörés Ladányiékat s Keveyéket is, mikor meg kell válni a birtoktól. S ezeknek a hajótörött familiáknak elhelyezkedése az új viszonyok közé talán az, ami leginkább gazdagítja eredeti s új vonásokkal Csathónál gentry-rajzainkat. Az író okos mértéket tart; sem érzelmössé nem válik a szokatlan és szegényes viszonyokkal folytatott küzdelem leírásában, sem a helyzet komikumának kiaknázásában nem lépi túl a határt. Derűs mosollyal, felülről nézi az eseményeket, s még annyira érzelmes jelenetek is ritkák nála, mint mikor Ladányit végigkocsikáztatja azon a szép nagy birtokon, amelyről el kell távoznia, vagy mikor tavaszi munka idején a fővárosból a mezőkre száll az öreg fájó sóhaja.

A gentrynek sok, nagyon jól látott gyarlósága mellett is ebben a körben találja meg legszeretetreméltóbb alakjait az író. A férfiak pusztulásukban is őserőt képviselnek s egy tovatúnt kornak gyökeresen magyar és úri levegője veszi őket körül. Jellemzetesen testesülnek meg bennük egyéni sajátyságaik mellett osztályuknak jellemző vonásai is. Ragaszkodó hűség él bennük a multhoz s ahhoz a helyhez, hol élnek. Beteggé teszi őket a helyváltozás, mint ahogy a fa megsínyli az átültetést. Az élet rendjéhez és nyugalmához szerintük az is hozzátartozik, hogy bele kell gyökeresedni a környezetbe. Nehéz belenyugodni abba, — töpreng egyik alakja — hogy csak jövője van az embernek, de multja nincs.

S mily rendkívüli mértékben ki van fejlődve bennük a magyar gentry két tipikus vonása: a rokon kapcsolatok kultusza s a vendégszeretet. Meg is vannak áldva az ő kúriáik vendégekkel s ott élőködő szegény rokonokkal. Ladányi így indokolja páratlan vendégszeretetét: «A jó Isten megadta nekem, hogy gyerek híján se legyen az asztalom

árva és elhagyatott, mert — áldassék az Ő szent neve! — egész életemben sohasem voltam vendég nélkül. Soha egy napig se! Szeretem a vendéget, régi mágyar ember vagyok, hiába, na. Szeretem, ha van, aki megossza vele az evés gondját, és — mi túrés-tagadás — talán még jobban jártam így, mint ha a saját rossz kölykeim bosszantanának a számárságaikkal. A vendég jó dolog. Aki társaságba megy, ott-hon hagyja a baját, csak a jó képét viszi magával és sok ember között mindenki jókedvű és kedves. Már pedig jó étel mellé jókedvű és kedves emberek kellene. Hát ebben nem volt hiányom egész életemben.»

Még jellemzetesebb és eredetibb alakok Csathó műveiben a kúriák idősebb női. Pompásan rajzolt nagyasszonyai s vénkisasszonyai ezeknek általános típusrajzát sok egyéni vonással gyarapítják. Csaknem minden munkájában feltűnnek, néha több is egy bokorban; de közülök különösen Linka néni, Tóni mama s Varjú Máli feledhetetlenek.

Öregek és fiatalok, régi és új harca kedvelt témája Csathónak, mellyel csaknem minden munkájában találkozunk. Ebben a harcban rokonszenve leplezetlenül az öregek pártján van s a léha és érzéki fiatalsággal szemben az ő bölcs életelveiknek szerzi meg a mi rokonszenvünket is.

Ennek a világnak nemcsak embereihez, hanem tárgyaihoz és emlékeihez is meleg szeretet fűzi. Szíve szerint átérzi ezek poézisét. «Aki nem érezte, nem is sejtheti, mi az a régi bolthajtásos kúriák után való vágyakozás» — írja egy helyt. Régi holmik kedvelőjének mondja magát, kinek lelkét csodálatosan meg tudja kapni régi emlékek naiv kedvessége. Legmielegebb sorai közé tartoznak azok, melyekben az akkori világ kedves táncának, a keringőnek, varázsát írja le (*Mikor az öregek fiatalok voltak*).

Még a tárgyak közül is az érdeklő leginkább, ami «nagyanyám korabeli». Valami naiv kedvesség árad ezekről a postakocsik világából ideszakadt régi jószágokról. Milyen nagy gyönyörűséggel turkál az öreg Vinczéné (*Te csak pipálj, Ladányi*) a régi komót alsó fiókjában, «amelyből valami furesa rozmaringillat szállt ki, betöltve az egész szobát. Sárga, zöld meg idestovázó régi selymek ropogtak az újja alatt, ahogy egymásután szedegette ki a spiccbeszabott ruhaderekat és a valószínűtlenül apró, hegyesorrú selyemtopánkákat. Színes szalagok kerültek napfényre, meg fluszpapírba csavart ócska legyezők, hajdani bálók sok dicsőséget látott tanui. Azokat őrizte ott a néni s most dúdolgatva kotorászott a lomok között, valami csatra, csipkére, vagy talán csak a régi bálók táncmelódiáira vadásztatva a ráboruló nagy csendességben.»

A kúriák világa mellett a vidéki magyar kisváros alakjaira is sok

derút áraszt. Egész sereg pompásan rajzolt alakot látunk magunk előtt Oltszerdahely társadalmából a *Most kél a napban*. Ezek már távolabb állanak rokonszenvétől s jellemzésükbe kegyetlenül ironikus színeket is vegyít.

«Ebben a városban két nagy csoport van — mondatja hőselvel Oltszerdahelyről. — Az elsőbe tartoznak az előkelő megyei urak, akik abból élnek, hogy lenéznek mindenkit, aki nem közülök való. A talajt, a földet, a vagyont ugyan már régen kihúzták alóluk, de az uraság fogalma azért még él bennük, azt kisajátították és valami csodálatos összetartással hallatlan terrort tudnak kifejteni annak a megítélésében, hogy ki úriember és ki nem az. Pedig ők, szegények, igazán nem azok . . . Lépten-nyomon megalázkodnak titokban, hol egy kis halasztásért, hol egy kis hivatalért ; a tudása révén pedig a legtöbb csak irnok lehetne legföljebb, ha nem volna a nagyapja unokája. Nem tehetek róla, de bennem nem kelt illúziót az operett, amit játszanak . . . Józanul és hidegen nézem őket és látom, hogy a királyságuk csak bádogkorona, kóc-szakáll és olcsó színpadi bársony, amely alatt egy eladósodott, szegény ripacs ágál, elbizakodottan és nyeglén . . . A második csoport . . . Vannak köztük ügyvédek, orvosok, mérnökök, akik csakugyan független és művelt emberek, de nem tartoznak születésük révén a megyei urakhoz. De ezek meg állandóan érzik, hogy lenézik őket és azért aztán majd meghalnak érte, hogy közéjük ülhessenek a vendéglőben, amivel ráüthetnék az uraságukra a hivatalos pecsétet. Mert addig, amíg oda nem ülhetnek a megyei asztalhoz, nem tartja őket úrnak senki. Ők maguk se. Ezek a «szeretnék odaülni» emberek.»

Még fővárosi emberei is legnagyobbbrészt a vidékről kerültek fel ; a «bennszülött» pestiek nem igen érdeklík. Minden kedves emlékük a vidékhez fúzi őket s mindvégig idegeneknek érzik magukat a nagyváros kőrengetegében. A fővárosnak sem annyira jelenje érdeklí, mint az ő kedves korszakából itt maradt emlékei. Az öreg varjú a toronyórán szinte szimboluma ennek a vonzalomnak s egyszersmind a régi jó időknek, Pest ifjú éveinek, mikor még kevés volt benne a ház, sok a mező s nem mérgezte meg gyárak füstje a levegőt. A régi budai sárga házban játszatja le történetét, melynek udvarán még eperfák bölíntgatnak, falusi virágok illatoznak, benn a szobákban bidermeyer bútorok régi levendula-illatot lehelnek, dobogón himzőráma mellett foglalatoskodnak a fiatal leányok s az öreg Varjú Máli ósdi alakja tesz-vesz a szobákban.

A tunika és turnúr-idejebeli Pestet látjuk egyik regényében (*Mikor az öregek fiatalok voltak*), Thaisz főkapitányságának korát, mikor még virágjában állt az úri garázdálkodás. Mozgalmas, jóízű

képek sorakoznak előttünk az akkori egyetemi ifjúság kávéházi s utcai életéből. Kitűnő típusát kapjuk e kor aranyifjúságának a hősből, Orosz Tiborban, ki valójában rablólovagnak született, csak megkéséssel egypár századdal. Megtettesülése a szertelen meggondolatlanságnak, léhaságnak és kíméletlenségnek, lelkiismeretlen, de fanatikus tisztelettel néz minden úri leányra s a női becsületet halálosan komolyan veszi.

A jelen társadalmi életéből merített tárgyú regényeiben legjellemzetesebb alakja a leány, ki a férfiért vívott harcában nem ismer kíméletet. A szerelem örök témája bizonyos mértékig egyéni megvilágítást nyer nála. Nem a passzív, ábrándos és lemondó szerelem tölti el hősnői szívét. Ezt csak egy alakjában, Kevey Annában (*Mikor az öregek fiatalok voltak*) rajzolja nagy gyöngédséggel, de alighanem enyhe mosollyal is. Szerelmének ilyen színezetű rajzát a kor kívánta, amelyben Ohnet és Marlitt érzelgős romantikája lopta be magát a gyöngéd női szívekbe, Annáéba is. A sok regény hatása valami romantikus ámulatként árad enyhén szomorú tekintetéből az első valamirevaló fiatalember felé, ki útjába kerül s végzetévé válik. De még a boldogtalan szerelemnek ez az áldozata se mond le végképpen, hanem abban reménykedik, hogy öregségükben majd együtt teázgatnak eszményképével.

Nem is a vér izgalma tartja hatalmában nagyon is józan, számító hősnőit. Nem a szerelemért vívják meg harcukat, hanem a házasságért. Számukra az élet célja a hódítás, az érvényesülés. Nem gonoszság, inkább bizonyos ragadozó ösztön ez náluk. Fiatal leányaiban van valami, ami a leselkedő, ugrásra kész macskára emlékeztet, sőt sok van bennük a macska ravaszságából és kegyetlenségéből is.

Ez a leányalak lép elének már mindjárt első regényének Domokos Lenkéjében. Valósággal klasszikus figurája a kedves, naiv külső alatt hidegen mesterkedő női ravaszságnak. Rajzában nehéz feladata volt az írónak s lelkének sötét vonásain az ábrázolásnak azzal a módjával próbált enyhíteni, hogy kis álnok ragadozónak festi, ki sajnálja áldozatát s szeretne jó lenni, de sajnálná magát is, ha ki kellene eresztenie kezéből zsákmányát s elülről kellene kezdenie a ravaszkodást. De viselkedése még így is gyakran jár közel a cinikus, léha, sőt erkölcstelen határához. Még nénje udvarlóját is hajlandó elcsábítani. «Ha rajtam átgázolt a sors, én is átgázolok másokon», — ennyivel intézi el ezt a szívtelenséget. Alakja jellemző vonásokban is gazdag. Mesésen ügyes taktikával és konok következetességgel mesterkedik célja elérésén, s öntudatos, határozott, fölényes és józan. Úgy olvas a férfiak lelkében. «mint valami plakáton». A tizedik mondatnál már

legbensőbb dolgaikat tálatatja ki meglettkorú, híres nőbolondító férfakkal. Tud beszélni mindegyiknek a nyelvén s minden női fegyvert gyilkos biztossággal kezel. Tud színészkedni, játszani tekintetével, szavaival, könnyével, mosolyával. A szívtelenségnek és biztonságérzetnek ezzel a mértékével azonban nagyon elvont alak volna s ennek enyhítésére belőle is ki-kitör a női szeszély, egy-egy csüggetegségi roham s egy-egy nagy sírás.

Ugyanebbe a típusba tartozik Blanche is. Nála ezt a hódító-készséget nem aknázza ki az író, de bő ízelítőt ad belőle, amint leírja, mily könnyűszerrel zavarja meg a szende kis hajadon az Esztárykúria minden férfának a fejét s mily könnyedén hódítja vissza elcsábított drezdai vőlegényét. Ő inkább mint elegáns, modern leány van szembeállítva az öreg kúria maradi hölgyeivel.

Ez a típus legvégtetesebb vonásokkal talán Ibolykában, a kis pesti démon-csemetében van rajzolva. Már gyermekkorában válogatás nélkül minden férfira kiveti a hálót s be tudja ugratni mind egyiket. Kész zsákmányként áll előttük sovány, ideges, kis természetűvel s szép, de kissé riadtnézésű gyermekszemével. De legtöbbjükkel csak mókázik, vadászata afféle l'art pour l'art. Bravúrosan bánik a leg határosabb női fegyverekkel: könnyel és ájulással, mosollyal és csók-kínálással. Hihetetlen raffinériával szövi a szerelmi intrikákat s nemcsak a férfiakat vezeti orruknál fogva, hanem a nőket is el tudja ámítani. Egész sereg fiatalemberrel űz kacér játékot s közben légyotokra jár egyik barátnője férjéhez. Bármennyi ötletesség is van azoknak a fifikáknak rajzában, melyeknek eredményeül újabb és újabb áldozatok kerülnek Ibolyka horgára, s bármennyire mulatságosak is a megriadt, igaztalanul gyanúsított ártatlanságnak kitűnő megjatszásai, melyekkel sikerül kibújni a már-már rácsapó lealcázás alól, mégis közel járnak az ellenszenvenesség határához ezek a kalandok.

S minő raffinériával folytatják ezt a hódító hadjáratot nemesak színinövendékek, hanem falusi ártatlanságok is. Epressy Mancika (*A kék táská*), a kis ijedős, kékszemű szendeség eltulajdonít egy szerelmes levelekkel telt, talált táskát, ezt nagyon ügyesen leplezi s egyszersmind kiveti a hálót a táská gazdájára. A kék táská után folytatott hajszánál csakhamar sokkal érdekesebbé válik a Mancika részéről kezdett hajsza egy másik leány vőlegénye után.

Még egybként tisztalelkű leányalakjai is töprengés nélkül nyúlnak az örök női fegyverhez, az alakoskodáshoz. «Minden asszony százféle színt tud öltetni . . . tökéletes mimikri» — állapítja meg róluk Benjámín tanár úr. Az angyali lelkű, előkelő családból való Ulrich Irén is (*Pókháló*), mikor már egyszer találkat beszélt meg színész-

eszményképével, úgy hazudik, mintha könyvből olvasná. A leg-agyafúrtaabb ügyvéd minden jogászi fufangja gyerekjáték ahhoz képest, amit ezek a kis leányok tudnak, ha arról van szó, hogy a bajból kivágják magukat. Irén is kimesterkedné s elérné célját, ha közben ki nem ábrándulna a színészből és a színészetből. A tisztalelkű leány nagy föllángolását az író gyöngéd tapintattal rajzolja; éreztetni tudja mindazt, ami rajongását megkülönbözteti hóbotos hisztérikák színész kultuszától, másrészt a színész rajzában nevetségessé tudta tenni a tanulatlan, buta, színpadi frázisokkal és pózokkal hódító ripacsot, a nélkül, hogy magát a művészetet élesebb gúny érné. S a gyöngéd leányhoz méltóan szép és finom annak rövid éreztetése, mint szakít ez a színészi ábrándokkal s mint fakad föl lelkében ezek helyén a női hivatás érzete s a szeretetnek és odaadásnak vágya egy derék férfi iránt.

Legszébb s legvonzóbb vonásokkal rajzolt női alakja az örmény trafikos-kisasszony, Káringécz Vilma (*Most kél a nap*), «az okos-szemű, szelid, nyugodt leány», aki mindjárt nagyon közel tud jutni a férfiszívhez. Csupa nőies báj, okosság és hűség, de még az ő viselkedése is fölveri Bontha András lelkében azt a kérdést: teljesen jóhiszemű-e ez a leány, vagy minden képzeletet meghaladóan raffinált? Még kisebb szerephez jutó leányaiban is van jókora adag fölényesség, gúny és kritizáló hajlam s van egy kis kegyetlenség, sőt impertinencia is az idősebbekkel szemben. Ritkaság közöttük az olyan szende, diszkrét fájdalmú, jóságos lélek, mint Domokos Mária, akiről hűga nem minden gúny nélkül, de méltán mondja, hogy úgy szeret, ahogy csak a szentek tudnak, akik a végtelenségben élnek, csak szépet és jót tudnak érezni s minden érzésük végtelen.

S milyenek a férfiak, kiket sorsuk e kis önző lények útjába sodor? Míg leányalakjai rajzában nehezebb volna más író hatására utalnunk, addig hőseinek képén gyakran pillantunk meg egy-egy Jókaira vagy Herczegre valló vonást. Legrokonszenvesebb ifjú hőse, Bontha András (*Most kél a nap*) egészen Jókaira emlékeztetőn indul: «Érdekes fiú volt, az tagadhatatlan. Sűrű, fekete haja és erős fekete bajusza nagyon szembetűnővé tették sápadt, sárgás arcszínét; a vállatartása és kissé lelógó fejhordozása pedig azt a benyomást keltették, mintha mindig fáradt volna. Azonkívül valami komor férfiaság volt a lényében, valami olyan sötét melancholia, ami nagyon szokott tetszeni az ábrándosabb fajtájú asszonyoknak, akik vigasztalni szeretik a férfiakat.» Azzal is Jókai romantikája felé való elhajlást mutat Csathó világától, hogy ő, a gentry, a főispán fia «kilép a családi ház ősi talajában gyökerező ősi diófa árnyékából», azaz

szakít az előítéletekkel s feleségül veszi az örmény trafikos leányát. Ez a kilépés az ősi diófa árnyékából meglehetősen ritka Csathónál, az ő emberei nagyon megbecsülik azt, hogy a szerencse ez alá a fa alá tette őket. Az író egyébként nagyon sikerülten tudja éreztetni kissé fanyar és száraz modora mögött az elfojtott, szemérmes melegséget. Sok, Jókaira emlékeztető vonás van Orosz Tiborban is, aki szertelensége és léhasága mellett mindenhez ért és mindenben kiváló. Viszont Sivány László Herczeg Ferencnek egyik-másik alakjára emlékeztet. Daliás, eleterőtől duzzadó ember, aki 47 éves korában semmi nyomát sem árulja el a fáradtságnak és unalomnak. Ítéleteiben kemény és kérlelhetetlen; sziporkázó ötleteit asszonyok és leányok csillogó szemmel hallgatják s bolondulnak utána. Egyébként ezek a jószabású ruhában, kissé hűvös előkelőséggel mozgó kaszinói alakok idegen hatás nélkül is sok rokon vonást mutatnak egymással.

A férfiak általán nemcsak kevésbé eredetien vannak jellemezve nála, hanem mintha rokonszenvétől is távolabb állnának. Míg Ibolykát minden léhasága mellett is szeretetreméltóan pajkos betyárnak ábrázolja, férfi megfelelőjét, Fonyódyt, a színészt, erősen karikirozza. Van köztük egypár eredeti figura, mint pl. Jánosfynak kedves iróniával rajzolt alakja. «A női szívek fölényes ismerője» kész préda minden csitrinek; folyton elveket hangoztat s folyton ezek ellen az elvek ellen cselekszik. Legrokonszenvesebb néhány ifjú alakja, kik bizonyos mértékig a leányokból hiányzó fiatalos naivságot képviselik. Kedves, bohó, fiatal lelkek; szívüket a szerelem mint áhítatos, halálosan komolynak tetsző érzés tölti el s vágyódásuk költői glóriát fon az imádott leány feje körül.

Egyébként a férfiak a szerelmi harcban is a rövidebbet húzzák a nőkkel szemben. Ezt egy helyt tréfásan azzal magyarázza az író, hogy a tudás almájából Éva evett előbb. S azt a kis időt, amennyivel később jutott Ádám a tudáshoz, azóta sem sikerült helyreépítenniök a férfiaknak. Az Éváknak ennyivel előbbre jár az eszük s ez a kis előny meg is lesz, míg a világ világ lesz.

Bölcs fölényrel nézi embereit s kissé ironikusan szemléli a világot is. Ezt mókázva egy helyt azzal magyarázza, hogy pesti ember, aki belelát mindenkinek a veséjébe. Az életet csakugyan az eszményítésnek szembetűnőbb mértéke nélkül nézi és ábrázolja. Optimista derű árad el világán, szegénység, keserves küzdelmek nem zavarják ezt a derűt, történetei jó végre jutnak. Nincsenek tragikus alakjai, csalódásába nála senki sem hal bele.

De mégis, mintha borúsabb volna világszemlélete, mint ahogy

első tekintetre látszik. Az élet küzdelmeiben a siker nem a jóknak s derekaknak jut osztályrészükül, hanem az ádázul intrikáló, hidegen számító nőknak s az erőszakos, léha férfiaknak. A szerelem nála is a legszebb érzése a léleknek, mely többnyire spontán hirtelenséggel keríti hatalmába a szívet; de nem igen lát benne semmi miszteriózus vonást. Egy helyt azt mondja róla, hogy a természet örök törvényei szerint folyik a maga medrében, éppúgy, ahogy a tavasz zsenge rügye virággá szépül, majd gyümölcsé érik. Ezekben a szerelmekben mégis sűrűn történnek kisiklások; gyakran megesik, hogy szerelmesei a regény végén nem annak esküsznek örök hűséget, akiről az elején sejtettük. Leányai általán szeretik elhódítani más nőktől a férfit. Nemcsak Domokos Lenke teszi ezt meg, hanem a sokkal szendébb Ladányi Katica is így akarja «elvenni» Darázsnetől Vincze Józsit. Gyakran valósággal játszanak az érzelmekkel. *A két táská* szerelmes párja, Gábor és Milka, áradozva írnak egymásnak s közelednek egymáshoz, de amint szembenállanak, rögtön összemarakodnak. Ez megjárja addig, míg másba nem szeret mindegyikök, de mikor már más képe van szívökben: a játék egészen lehává lesz. A szerelemnek ebben a játékában még a hazugság számára is jut megértő szó: «A hazugság önmagában véve nem bűn, csak eszköz. Az a kérdés, kinek a kezében van. Jó emberében-e vagy rosszében? Jó ember a hazugsággal nem fog ártani a másiknak, gonosz ember az igazsággal is csak bajt okoz.» Erre a sarkigazságra azért mégis kissé bajos lenne felépíteni a társadalom életét.

A sok léha fiatal szerelmi játéka mögött régi, hervadhatatlan szerelmek emlékei járnak fel sírjükből. Évtizedek mulva találkozó szerelmesek vonulnak át félénken a színen, kiket valami csekélység hajdan szétválasztott, dacból máshoz fűzték sorsukat, de a régi érzést holtig ott melengetik szívökben. Egyébként az író teljesen szkeptikusan a szerelmi boldogsággal szemben azt példázza, hogy az élet cifra komédia, akár célhoz ért szerelemmel, akár a nélkül, s nehéz volna megmondani, melyik esetben elviselhetőbb. Ötletesen példázza ezt egyik novellája (*Juliska néni*). Hősére elébb azért gondolunk számalommal, mert nem mehetett hozzá ideáljához, később meg azért sajnáljuk, hogy hozzáment az esetlen fráterhez.

Csathó Kálmán írói készsége inkább a részletekben erős, mint az egészben. Kitűnő megfigyelő s ehhez az adományához erős és hű emlékezőtehetség társul. Alakjait látta és jól megfigyelte. Inkább az apróbb kompozíció mestere s elbeszélései szerkezet s hangulatoság tekintetében hasonlíthatatlanul sikerültebbek regényeinél. Egyszerű szerkezetű, rövidlélekzetű munkáit gyakran nem is nevezi

regénynek, hanem ilyen műfaji megjelölésekkel él: «egy úri penzió története», «egy pesti kislány kalandjai», «családi történet».

Nem is az a főerőssége, amit elmond, hanem az, ahogy elmondja. Úgyesen bonyolítja meséit s nagyon jól ki tudja aknázni a mese érdekességét, a benne rejlő kuriozitást vagy anekdotaszerűséget. Már első regényében nagyon érdekessé tudta tenni azt a különös harcot, melyet egy tapasztalatlanak vélt bakfis vív egy híres asszonyevővel, ezért az asszonyevőért. A mese érdekességét még inkább fokozzák a regényben szövődő bonyodalmas családi kapcsolatok: a menyasszony két vőlegényt dob el, míg a harmadikat, az igazit elcsípi; közülök tulajdon nénjétől ragadja el a másodikat, a harmadik ennek az apja, s mivel a második bűnbánóan visszatér eredeti menyasszonyához, a hősnő anyósává lesz testvérnénjének s volt vőlegényének, férje pedig sógorává a tulajdon fiának. A *Ladányi* anekdotikus érdekessége: hogyan lesz az eszem-iszom világ képviselőjéből, a büszke nagybirtokosból pesti «úri penzió»-tulajdonos.

Munkáinak érdekességét növeli azzal is, hogy egyes szálakkal mintha közismert írók és művészek alakjához fűzné őket, de izlése visszatartja attól, hogy kulcsregényeket írjon. A pillangó kecses játéka ez: egyik pillanatban úgy érezzük, hogy megfogtuk, s a másik pillanatban már látjuk, hogy csak üres levegő után kaptunk. A színházzal szoros kapcsolatban élt Csathó természetesen ezt a mindig érdekes tárgykört sem mellőzi, bár ez életnek inkább csak vadvirágait s ironikus jelenségeit viszi be munkáiba. Egy-egy erősen romantikus históriának belejátszatásától sem riad vissza az egészen realiztikus történetbe. Ilyen első regényében Müller Jucié, Sivány első feleségéé, ki megszökött egy festővel s nagystilű nő lett belőle Párizsban, itthon pedig a férje üres koporsót temettetett el helyette.

Legtöbb munkájában maga a történet egyszerű és sovány, de egy sereg eredeti alakot hoz össze benne s ezzel érdekessé tudja tenni. S még nagyobb segítségére van ebben legfőbb erőssége: előadásmódja. Könnyedén, folyamatosan, elegánsan beszél el történeteit, a magyar anekdotamondó stílusnak elevenségével és fordulatosságával. Nyelve igen közel áll a mindennapi beszédhez s ez adja meg nagy élethűségét. Mintha társaságban, élőszóval mondaná el történeteit s ennek illúzióját sokféle fogással igyekszik fenntartani. A párbeszédök ötletessége, szellemessége s életszerűsége már első munkáiban szembetűnően jelezte színpadra hivatottságát. Kiténően utánozza a vidéki úri társaságoknak kedélyes, pajzán, a kissé borsos témák felé szívesen ki-kitéregető beszédmódját. Egymást érik a jóízű kifejezések, adomákra való vonatkozások, mókás kötekedések és

ugratások. Mintha csak valami kedélyes társaságban ülnénk mi is, mikor olvassuk.

Kedvelt tárgykörétől messzebb távolodott vissza a multba *Földiekkal játszó égi tünemény* című regényében. Nem szállt itt sem érdeklődésétől idegen világba képzelete; itt is vidéki magyar kúriák, rektori és papi lakok s egy nagy magyar vidéki város eredeti alakjai közt járunk. Hőse Csokonai. Életének legmozgalmasabb szakát írja meg, mikor legzaklatóbban töltötte el lelkét a sóvárgás egy szerető leányszív s egy bőkezű Maecenás után. Talán akkor jutott legközelebb mindegyikhez, de az élhettlen poéta elszalasztotta mindegyiket. A földiekkal játszó csalfa, vak remény kecsegtette s cserbenhagyta.

Csokonai, «a siketeknek deklamáló poéta» annak a kornak fia, mikor a költészet senkit sem érdekelt az országban egypár rajongón kívül. Lelki rajzában finom vonásokkal érezteti az író a művésztérmet impresszionizmusát. «Örök sóvárgásra született álmodozó, aki nem ismeri a beteljesülést»; tele légvárat építgető, hiszékeny optimizmussal, de mindenfelől csak közöny, meg nem értés árad feléje. Képzelt tervezetések s végletesen keserű lemondás közt hanyódik. Valami nagy benső tűz emészti s hangos jókedvének lármájából a kevés együttérző lélek a magános, árva szív jajjait érzi ki. Boldog szenvedésekkel és gyötrelmes örömeikkel telt szerelni idilljét is csak a költő eszményi ábrándozásával éli ki.

Nehezebb feladat volt Lillának rajza s a költő sorsára gyakorolt végzetes szerepének indokolása. Az író helyes érzéssel nem rajzolta el talányos jellemmé. Vegyíti benne a gyakorlati érzéket s az ábrándozó hajlamot, egy kis kacérságot a köteles nagy tartózkodással. Jellemének ellentéteit azonban nem sikerült teljesen összehangolni, s amint Csokonaiban túlzottan van kiemelve a költői természet passzivitása, Lillában éppúgy talán kelleténél erősebben van hangsúlyozva gyakorlatiassága. Alapjában véve hiú, nyárspolgári lélek, de akkor nehezen érthető sok szépelgése. Szerepét Csokonai sorsára ebben foglalja össze az író: «Nem voltak szárnyai, repülni nem tudott s a halhatatlanság szárnyuhogása közben sem birt másra figyelni, mint halandók fecsegésére. Ő igazában professzorné szeretett volna lenni, — Mihály hibája volt, hogy Múzsát látott benne egyedül.» De hogyan köthette volna hozzá sorsát még a legeszményibb lelkű leány is ahhoz az élhettlen s határtalanul könnyelmű férfihoz, amilyennek Csokonait látjuk a regényben?

A regénynek legnagyobb értéke korrajza. Eredeti alakok vonulnak el előttünk, kik éppoly érdekesek, mint amennyire korjellemezők is. Ott van mindenekelőtt Bédiné, a versíró főköltőcsinálóné, ott Wein-

müller, a könyvnyomtató rideg német, ki egyebet se tud, csak a magyar literatúrát kisebbiteni. Csokonai mellett kitűnő kontraszt-alak Édes Gergely, a filiszter-lelkű, kicsinyes versfaragó. Eredeti alak a bicskei rektornak örökké duruzsoló felesége is, aki Csokonaiban csak a félnederes, kelekótya korhelyt látja s a maga urát is határtalanul lenézi versifikátor volta miatt. «Nem tisztességes embernek való a poétaság, — hirdeti — mert csak bölesebb dolgát mulasztja miatta az ember.»

Előadásának is megvan a korhoz illő színezete, s a Csokonai-idézetek ízléses felhasználása bizonyos kedves hangulatosságot áraszt.

Terjedelemben s művészi becsvágyának komolyságában egyaránt elüt Csathó eddigi munkáitól regény-trilógiája, a *Leányok, anyák, nagyanyák*. Jelentőségét az író pályájára nézve az is jelzi, hogy az időrend feláldozásával ennek a kötetei kerültek a gyűjtemény élére. Csathó itt eddigi feladatait meghaladóra vállalkozott: festeni akarta két család történetében történelmünknek legújabb korát, az ötvenes évektől a kommünig. Cselekvénye két nőnek gyűlölettől hevített versengése, melyben egyéni érzésüknek áldozatul dobnak mindent s utoljára az országot is vérbe és lángba borítja gyűlölködésük. Azt példázza, hogyan keseredik gyermekes, homályos benyomásokból, ösztönös érzésekből, kusza mendemondákból támadt ellenszenv két család sarja közt egész életükre szóló, ádáz és engesztelhetetlen gyűlöletté. Balogh Lujzi és Boldizsár Sári mint valami magyar Montague és Capulet-sarjak sodródnak egymás ellenébe.

A versengő nőknek gyermekkorával indul meg a regény. Aprólékos gonddal elemzi az író a családi környezet hatását a fejledező leánylélekre, s ugyancsak kiaknázza kedvelt problémáját is: csiráikban mutatni be a nőkben a ragadozó ösztönöket, az érzelmek és számítások kezdődő harcát s az előkészítő kis csatározásokat az érvényesülésért.

Lujzinak van végzetesebb szerepe a két család sorsára; az író így az ő lelkét igyekszik mennél aprólékosabb elemzéssel megértetni. Családi köre igénytelen szerénységre nevelte volna, de mint honvéd-árvát a hősi halált halt apához fűződő legenda foszlányai lengik körül, ezek a kivételes tisztességadás és megbecsültetés érzetét keltik lelkében s minden gondolatát a hazához kapcsolják. Egész életére megmarad benne «a széplelkű honleány» becsvágya, a politizálás kedve, úgy hogy nagyanyja azt jósolja róla: «Ebből a kisleányból olyan asszony lesz még valaha, aki dirigálni fogja az egész vármegyét, de talán még az országot is.»

Kivételes családi tisztességének érzete ismeretlenül, ösztönös

ellenszenvet támaszt benne egy másik leány, Boldizsár Sári ellen, amikor ezek családi életének foltjáról a cseléd Lujzi füle hallatára pletykáz. Ezt az ellenszenvet csakhamar gyűlöletté mélyítik az iskolai élet apró torzsalkodásai, majd ugyanazon eszménykép, a daliás Mikolay Péter iránt érzett szerelem. Péter választása Lujzira esik s ez a két leány ellenszenvét engesztelhetetlen gyűlöletté mélyíti egy hosszú életre. Sári Péter unokaöccsével, az eszes, de cinikus, léha és lelkiismeretlen gróf Szervác Fricivel véteti el magát.

Hiába mentek feleségül rokonokhoz s hiába békültek össze testvéri csókkal : Sári most már még szenvedélyesebben gyűlöli Lujzit s ez még sandább gyanúval s még gyilkosabb féltékenységgel tekint rá. Lujzi elvakult gyűlölködése sokszor egészen visszataszító hisztériás formában, igazságtalan és durva vádaskodásokban s ártatlan szavakra is szilajul felcsattanó szeretetlenségben nyilatkozik.

A nők lassanként férjeiket is elidegenítik egymástól. Az eszményien lelkes Péter elvlűsége s a cinikus Frici elvtelensége politikai ellentétet is von középük s lassanként a két család a politikai életnek két szélsősége gyanánt áll egymással szemben. Egyik szent kötelességének, a haza szolgálatának érzi a politikát, a másik a bosszúállás és érvényesülés eszközünek. Mindegyik családot a maga képére formálja a nő : Lujzi a magáét puritánná s lelkes magyar érzésűvé, Sári nagyvilági életet élővé.

Feneketlen gyűlölködésüket gyermekeik már nem tudják megérteni ; gyerekes versengést, apró hiúsági kérdésekből származó torzsalkodást látnak benne. Pedig ez a gyűlölet sok fájdalmat és gyászt áraszt mindkét családra. Lujzi elveszti daliás fiát, Ödönt, Sári pedig anyagi lelkü leányát, Ágnest. A végzet a kibékülés útját a két fiatal vonzalmában megmutatja, de Lujzi engesztelhetetlensége fiát öngyilkosságba, Ágnest világtól való visszavonulásba kergeti. Sári fia egyre ördögibb szerephez jut a politikának izgalmasan kavargó eseményeiben s a haza katasztrófájában. Lujzinak az élet végén rá kell döbennie, hogy gyűlölködése csak átkot vetett és gyászt aratott.

A regénynek elégikus bensőségű zárójelenete a bécsi Stadtparkban még egyszer összehozza a gyűlölet nyomorékjait. Lelkükben felsír tönkretett életük gyásza s Ágnes összetört szíve előtt végre Lujzi gyűlölete is megengesztelődik. Csak a testben-léleken elnyomorodott Sári rikácsolja maniakusan : Mindhalálig! Mindhalálig!

A trilógiát összefogó gondolat — az, hogy az engesztelhetetlen gyűlölet mindent feléget a maga lángjában — erővel teljes ; de a kivitelben vannak fogyatkozások. Nagyon sok a regény folyamán a politizálás, ilyenkor a cselekvény áll s ez a regény menetét vonta-

tottá, helyenként fárasztóvá teszi. A korra is csak erről az oldalról esik intenzívebb világítás, más vonatkozásokban csak mellékes célzások és utalások történnek. Ebben a szűkebb körben viszont sok pompásan jellemző képet látunk az elnyomatás korának társadalmi életéből, ahova kénytelen volt visszahúzódni minden politika, majd a «kis forradalom»-nak fellélekző, tüntető, magyar ruhás megmozdulásáról, aztán a kiegyezést közvetlenül megelőző időkről, hogy ez a képsor a kiegyezés lelkes képeivel fejeződjék be, mikor a honvéd árvája túlárado boldogsággal fejezi ki hódolatát a királyné előtt. Ettől csaknem negyedszázad választja el a III. kötetet, mely a véd-erővita mozgalmával indul meg. A politikai életnek az eseményekben is megnyilatkozó zaklatottságából s nagy ellentéteiből fakadó aggodalmat nagy erővel érezteti a jobbak lelkében, kik közül Mikolay Péter rá is mutat a kiegyezés utáni korszak végzetes mulasztására: léha pártharcokra pocsékolták el az időt és energiát, a helyett, hogy a magyarságot gazdaságilag erősítették volna.

A regényben kétségtelenül erős allusio van annak a kornak egy végzetes családi viszályára, de a szerzőtől távol áll, hogy történeti családokat és személyeket pellengérezzen ki. Csak egyetlen alakról rántja le az álarcot a történet végén s nevezi meg nevén: a fiatal gróf Szervác Friciben Károlyi Mihályt, a «pusztítás apostolá»-t. A két hősnő rajza nehéz feladat volt az író számára. Egy erős szenvedélynek mintegy maniákusait rajzolta bennük, e miatt jellemük állandó s így irányítják a politikát, holott ehhez éppen a leghajlékonyabb simulékonyság kell. Kettejük közül Sáriban több élet s az érzelmeknek gazdagabb skálája van, Lujzi száraz és józan lényé való-
sággal a megbocsátásra képtelen gyűlölet abstrakciójának tetszik. Ez a gyűlölet szinte érthetetlen, s szakadatlan viharzása a regény folyamán csakhamar majdnem elviselhetetlenül ellenszenvenné teszi Lujzi alakját és sivárrá a regény hatását. Jellemének rideg vonásait csak rövid időre enyhíti az anyai érzésnek felülkerekedése minden politikai becsvágyon. Ezt igen szépen rajzolja az író, de egyébként lényének semmi kiválósága se tudja rokonszenvenné tenni ezt a sivár, egészen elvont gondolkozású és nagyképű puritánt.

A nőies gyöngédséget a két Szervác grófnő képviseli a regényben. Áldozatul is esik mindegyik. Helén grófnő, szomorúan mosolygó arcával, kissé talán elvont alak, de Csathónak sok önző, hidegen számító nőalakja közt a legrokonszenvesebbek egyike. Ágnes grófnőnek érzelmes, finom, panasz nélkül szenvedő alakja Jókai Kőcserepy Vilmájának szívhez szólóan érzelmes költészettel rajzolt lényét juttatja eszünkbe. Férfiai közül is egyik-másik, különösen a Mikolayak,

Jókait idézik emlékezetünkbe, de ez talán a kor közösségéből is magyarázható. Közülök Jókai regényhőseihez kétségtelenül legközelebb áll s a daliás fiatalságnak legromantikusabb ígézetével hat Lujzi fia, Ödön, kinek tragikus lelki vívódását s szörnyű végét, valamint szerelmesének, Ágnes grófnőnek néma gyászát Csathó nála szokatlannul meleg érzelmi átéléssel és megindultsággal festi.

Egyébként az egész regényt is valami, Csathónál ritka szomorúság, szinte a tragikus végzetszerűségnek borúja árnyazza be. Egyre komorabb felhő sötétedik felette: a vak gyűlöletnek romboló munkája s minden nemes és szép életcélből és kedvből kifosztogató hatása egyre teljesebbé válik. De nemcsak az egyéni sorsok éreztetik ezt, hanem a nemzet élete is. Sorsának irányításában a kevés hivatott s eszményi érzésű vezető mellett egyre nagyobb szerephez jut a sok önérdeket hajszoló, léha és cinikus tülekedő. «Vége Magyarországnak!» — tör ki Mikolay Péterből a rémület sóhaja már Rudolf halálakor. A regény komor záróhangulata szinte a nagy hindu eposzok tragikus hangulatának egy foszlányát hagyja hátra szívünkben. Hiába volt a tömérdek áldozat, a gyűlölködésnek nincs győztese. A megnyugvásnak csak egy útja maradt nyitva, az, amely a Méru hegyébe vezet — a vezeklés útja.

*

Legújabb regénye, a *Felhők lovagja*,¹ mely már a gyűjteményes kiadás után jelent meg, visszatérést mutat Csathó régi világához s kedves régi alakjaihoz.

A Berettyó mellett, Szárazerdő-pusztán nagy lelki nyugalomban éldegél három öreg: Derecsky Dani bácsi, a világhírű festő s öccse, a gazdálkodó Károly bácsi és ennek felesége, Juci néni. Velük együtt él, de már kevésbbé nyugalmas lélekkel, fiuk, Laci, ki technikus szeretett volna lenni, de atyja gazdálkodásra kényszerítette, s Juci néninek apátlan-anyátlan unokahúga, Katica. Az öregek s fiatalok közt világnézet dolgában esendes, de szakadatlan harc áll s különösen Katicát egyre mohóbb és követelőbb életvágy tölti el. Rabnak hiszi magát egypár elmaradt, meg nem értő öreg közt s lázadozik az ellen, hogy fiatalságát a sivár pusztán temesse el. Forrongó, merész vágyak kavarnak lelkében s ezek elől egyelőre Laci iránt érzett vonzalmába menekül.

Az öreg kúria tespedt nyugalomát csakhamar nagy esemény

¹ Csathó Kálmán: *Felhők lovagja*. Regény. 8° 304 l. Bpest. Singer és Wolfner. 1929.

zavarja meg : egy repülőgép kénytelen előtte leszállani. Az öregektől gyűlölt modern technikának és kultúrának nem éppen legrokonszenvesebb képviselői szállnak ki a gépből : egy Istvándy nevű pilóta s Gaby Yolli, a filmsztár. A volt főhadnagy-pilóta merész és eredeti modorával megveszi az öregek szívét, Katica pedig fantasztá felujjongással álmainak lovagját látja benne. Istvándy, kinek lelkiismeretét környezete fásulttá tette a női erényekkel szemben, félreérti a leány tiszta rajongását, könnyű prédát lát benne s lelkiismeretlenül vissza is él a helyzettel. Távoztása után hasztalan várja ígéréteinek beváltását Katica. Majd, mikor már szégyene nem leplezhető, parasztruhában felszökik Pestre. Itt megtudja, hogy Istvándy kiszökött az országból. Egy jólelkű mezőkövesdi asszony fogja pártját, elviszi a «klinik»-re, majd kisfiát is ez helyezi el. Ő maga pesti nagynénjéhez költözik, aki mint fess hadiözvegy ruhaszalónt nyitott s ugyancsak éli világát. Ide sóvárgott a leány mindig a pusztáról, de lelke lassanként megtelik bűnbánattal s emlékein keresztül a pusztai kúriában boldog, békés tündérvilágot lát, melyből őt elsodorta egy forró, perzselő, viharos szél. Vissza is tér oda, hol megbocsátás és szeretet fogadja. Béke száll szívére s emlékezetében lassanként a csirkefogó Istvándy «felhők lovagja»-vá eszményül.

A regény alapjában az ábrándos, hiszékeny leánynak s a lelkiismeretlen férfinak örök története. Katica egészen regényes alak, testvére Kevey Annának (*Mikor az öregek fiatalok voltak*), ki nap-hosszat ül s falja a regényeket egy ócska ladikban a Dunaparton, mert azt hiszi, hogy álmainak lovagja a vizen fog érkezni. Katica hasonlóképpen ábrándozik, de ő már a felhőből várja lovagjának érkezését. Rajzában vannak igen finom és szép vonások, de egészében jelleme nem meggyőző. Sóvár életvágya s ábrándos képzelődése mellett is nehezen érthető az a határtalanul naiv rajongás, mellyel a felhőkből odacseppent kalandort isteníti s mellyel szinte fölkinálja magát neki. Az író ezt azzal akarja valószínűvé tenni, hogy Katica csak azt a rajongást árasztotta az odavetődött idegenre, amellyel sóvárgott egy álomlovag, egy ábrándkép után, aki regényes képzeletében született, világtól elzárt leányságának vágyaktól átfűtött magányában. Ennek ellenére sem valószínű, még egy pusztán nőtt ártatlanság részéről sem, hogy egy meglehetősen szélhámós viselkedésű idegenben mindjárt félistent lásson. Nemcsak ideálja, hanem szerelme is a fellegekben jár.

Többi alakjának rajzában sok kitűnő megfigyelés és írói készség van. A pusztán összehozott alakjai szinte két szélsőséget, a maradiságnak és modernkedésnek végleteit képviselik. Az öreg urak becsületes-

ségével s jóhiszeműségével szemben kitűnően érezteti Istvándynak «link» voltát ; de különösen jóízűek azok a jelenetei, melyekben Juci nénit s a szabados életelveket valló filmsztárt állítja szembe egymással. A sok talpraesett megjegyzés közt, mellyel Juci néni a modernkedő nő kelekótyaságait kíséri, talán legpompásabb az, amit a mai csekély felületelet takaró női ruhácskákra tesz : «A mi időnkben visítottak volna az asszonyok, ha rájuk nyitják az ajtót, mikor ilyen kevés ruha van rajtuk.»

Öregek és fiatalok, városi és pusztai emberek surlódását látjuk itt is, ami Csathónak oly gyakori témája. Az írónak minden szeretete a kúria öreg lakóié. Kissé elmaradottaknak, nyers modorúaknak, barátságtalanoknak látszó öregei csupa aranyszívek s valósággal egymásra licitálnak nagylelkűségben a szerencsétlennel szemben. Rendkívül kedves és szép jelenet a két öregnek, Károly bácsinak s Juci néninek csárdástánca rádiószóra. Amnyi méltóság, magyaros zamat és tartózkodó báj árad magából a leírásból is, hogy kétség-telenül legszebb lapjai közé tartozik a szerzőnek. Az ilyen táncot csakugyan nem lehet betanulni, erre «születni kell».

A regény szemelláthatóan két részre szakad. Az első, a pusztai idill, tele van kedvességgel és étellel, a második nem látszik sem új, sem szerencsés leleménynek.

Szenvedéseinek végső állomásán kései önvádként érzi a hősnő, hogy bűnéért lakol, s bűne a szeretetlenség volt azokkal szemben, kik jók voltak hozzá s szerették őt a maguk módján. Mintegy történetének tanulságaul az is megvilágosodik előtte, hogy a szenvedés iskoláján kell átmennünk ahhoz, hogy a szeretetet megérthessük. Előbb nem értette meg az öregek szeretetét, mert boldog és kegyetlen gyermek volt.

Ehhez a szeretethez vezet vissza hősnőjét az író. A pusztaszendjében és békéjében s az öregek szeretetében találja meg nyugalmat, akit mohó életvágy, túlcсаpongó ábránd s emberi gonoszság kiragadott onnan. De ezzel a befejezéssel maga az író is vallomást tesz az öregek világa iránt érzett rokonszenvéről. Az öregek és fiatalok örök világnézeti különbségének tragikus következményét az öregek megbocsátó bölcsesége feledteti. A modern nagyváros emberei szélhámosak és gonoszok, a kúriák világában még tiszta szív és jó lélek lakik. Amily tiszta fénnel ragyog az ég napja a magyar kúriák fölött, olyan meleg rokonszenv árad Csathó Kálmán szívéből e kúriák lakói felé.

KÉKY LAJOS.

SZEMLE.

Hugo von Hofmannsthal.

1844—1929.

A tragikus körülmények közt öngyilkos fia temetése alatt elhúnyt Hugo von Hofmannsthallal egész irodalmi korszak és olyan költőtípus szállt sírba, amely soha nem térhet már vissza, soha újjá nem születhetik a német irodalomban. Egyébként maga Hofmannsthal is mint élő anachronizmus járt-kelt abban a világban, amely egészen idegenné és érthetlenné vált számára s amelyről ő maga sem akart tudomást venni. Legutóbbi vígjátéka (*Der Schwierige*) szigorúan véve a háborút követő időkben játszik, de olyan környezetben, olyan élet-körülmények és társadalmi föltételek között, amelyek nemcsak hogy nem voltak meg a valóságban, hanem egyenesen elképzelhetetlenek a mai korban s ez egész darabnak az időtlenségnek azt a színét adják, amely Paul Claudel némely drámájának légkörét is jellemzi. Annyira eltávolodott már az élettől Hofmannsthal, hogy egy holt műfaj számára alkotott remekműveket. Megírta a világirodalom legkitűnőbb operaszövegét, az *Ariadne in Naxos*t és még halála előtt befejezte az *Egyiptomi Helénát* akkor, amikor az opera kezd egy sznobisztikus plutokrácia zártkörű szórakozásává válni és lassú haldoklása az eddigi jelek szerint feltartóztatlanul halad előre.

Hofmannsthal volt az utolsó osztrák költő abban az értelemben, amelyben például Grillparzer is az volt. Legtökéletesebb megtestesülése volt ennek a költőtípusnak mind politikailag, mind lelki-alkatának, gondolkodásmódjának egész atavisztikus determinált-ságát tekintve. Csak az a Bécs szülhette meg, amely egy furcsa, már szinte napról-napra élő, konglomerát birodalom fővárosa volt, amelyben azonban egész Európa félezredéves kultúrájának minden szépsége zsúfolódott össze valami füledt és bágyadt barokban. Spanyol tradíciót, olasz kultúrát, francia civilizációt szívott fel itt és kevert a balkáni vérbeszüremlés csapongóbb temperamentumával a délnémet fajta. Még nyelvében is érezhető volt az osztrák arisztokráciának az a különös modulációja, amelyet csak itt figyelhetünk meg. És Hofmannsthal osztrák volt testestől-lelekestől. Érzésvilágában és költészetében szinte földrajzi pontossággal visszatükrözött

a régi Ausztria valamennyi provinciája Lengyelország lágy szláv-ságától egészen Velence és Lombardia gazdag barokkjáig. Legtöbb költeményének az olasz barok adja a színt és hangulatot, és verseiben újra tisztán fellobog a német lírának az az itáliai nosztalgiája, amely Goethe *Mignon*jában szólalt meg a legklasszikusabb szépséggel. Ezt az Ausztriát nagy tradícióival, halott márványokért és muzeális színesodákért rajongó, morbid szépségkultuszával örökre szétszórta a háború. A nyomorúságosan tengődő törpeállam, a mai Ausztria vérszegény ilyen kultúra táplálásához, s az utódállamok fiatal barbárjai közül aligha terem az esztétikai kultúra zárkózott előkelőségének olyan fenkölt és magasrendű költője, mint Hofmannsthal.

Furcsa játéka különben a sorsnak, hogy az a költő, aki már mint élőhalott halt meg, csaknem mint forradalmár kezdte pályáját. Annyi bizonyos, hogy a kilencvenes évek közepén olyan hangot ütött meg a költészetben, amely akkor egészen szokatlan, sőt egyenesen meglepő volt. Az a témakör, az az életszemlélet, amelyet első művei mutattak, homlokegyenest ellenkezett mindazzal, amit akkor az irodalom megdönthetetlen és egyedül üdvözítő dogmának tartott, legalább is Németországban. Nyugaton már Verlaine, Maeterlinck és D'Annunzio új utakat vágtak az ízlés és az irodalmi rajongás számára. De Németországban még virágjában volt a naturalizmus. Nem tulajdonítottak értéket semminek, ami nem az életet ábrázolta a maga brutális nyersségében. Betegnek, könyvszagúnak, mesterkéltnek találták mindazt, ami művészi stilizáltságot keresett. A nyelvet köznapi polgári dísztelenségre kényszerítették az irodalomban is, sőt a vulgáris eldurvulásoktól sem riadtak vissza a minden nyerseget és művészielent megmagyarázó naturalizmus nevében.

És ebben a korban a jelen köznapi sívárságai elől egy képzelt és arisztokratikusan zárt multba menekült Hofmannsthal. Versei, amelyekben a fájdalmas gyönyörűség sejtelmes jelképpességgel a halál szájízét hordta csókjaiban, szinte Goethe formatökélyével szólaltak meg s új romantikus szépségideált teremtettek az ámuló irodalom számára. Olyan erős volt ennek az új lángnak a szuggesztíója, hogy a tíz évvel idősebb Schnitzler is szakított régi stílusával és új drámáján, a *Beatrice fútyolán* már elvitázhatatlanul érzett Hofmannsthal hatása.

Pedig ez félig gyerek volt még, mikor első drámai költeménye, a *Gestern*. szinte tökéletes fegyverzetben ugrott ki képzeletéből. Tizennyolc éves korában írta a *Tizians Todot*, és nem volt még húsz, mikor *Der Tor und der Tod* című lírai drámával, ezzel a kis remek-

művel, a német irodalmat megajándékozta. A *Tizians Tod* és a *Tor und der Tod* félig-meddig ellendarabjai egymásnak. Az egyikben arról van szó, hogy a kilencven éves Tizian még halálos ágyán is tele van lobogó színekkel, lüktető alkotási lázzal, míg a másik egy meddő, elhibázott élet keserű és letargikus önvallomása. Claudio, akiben Hofmannsthal új típust alkotott, a dekadens esztétikai kultúra modern Faustját, üres kézzel, üres lélekkel áll a halállal szemben, aki felfedi előtte az élet valódi értékét és tartalmat ad az árnyaknak, amelyeket Claudio multjából felidéz és úgy suhantatja most el ezt a multat a tépelődő, tehetetlen, letargikus lélek mellett, mint ahogy ez gyáván és zárkózottan, mély fájdalomnak és igaz örömök nélkül az élet mellett elhaladt. Az élet tehetetlenségének, a szív restségének megrendítő elégiája ez a költemény, egy túlfinomult és koraérett lélek komor pompájú gyónása arisztokratikus előkelőségű versekben, amelyekben együtt van régi nagy művészi századok boldogságának mámore s a mai kor sivár ürességének vigasztalansága.

Ugyanez a hangnem, ugyanez a kettősség vonul végig Hofmannsthal többi kis verses drámáján és egész líráján is. Nála különben is csak a forma drámai s tulajdonképpen drámai költeményeiben is csak a lírai elem a fontos, a cselekmény egészen jelentéktelen és a háttérbe szorul. Hofmannsthal a legmuzikálisabb lélek és líráját is a teljes zeneiség jellemzi. Csupa hangulat itt minden s ezek a hangulatok a képek és a szimbolumok feledhetetlen harmóniájában szólalnak meg a szavak, versek és rímek hibátlan csengésével. Elégikus, epedő bágyadtság mellett a színek és tárgyak sokaságának keleti tarkasága jellemzi ezeket a költeményeket. A sejtelmesség titokzatos fátyola borul rájuk, amely alatt egymásba mosódnak emberek, tárgyak, álmok, amelyek között Hofmannsthalnál soha sincs éles különbség. A legszublimáltabb költői gondolatok, a szimboikus absztrakciók esodálatos gazdagságú szó-szimfóniája álomtájak végtelen távlatain át visszhangzik hozzánk.

Hofmannsthalnak ez a verse:

Ganz vergessener Völker Müdigkeiten
Kann ich nicht abtun von meinen Liedern,
Noch weghalten von der erschrockenen Seele
Stummes Niederfallen ferner Sterne

egész költészetét jellemzi. Talán még jellemzőbb az, amit Hofmannsthal legszebb essayjében (*Der Dichter und diese Zeit*), amely Goethe óta a legnemesebb veretű német próza, a költőről mond.

«A költőnek fáj minden — írja Hofmannsthal — és ez

a fájdalom gyönyörűséget szerez neki. Ez a kínban fogant kéj az egész tartalma életének. Számára ember, tárgy, gondolat és álom teljesen egyet jelent. Csak jelenségeket ismer, amelyek feltűnnek előtte, fájnak neki s e fájdalommal boldogítják. Benne egyesülni akar és egyesülni kénytelen minden. Ő az, aki az idők elemeit magában összebogozza. Benne nincs sehol jelen. Nála a jelen leírhatatlan módon át meg át van szöve multtal, teste porusaiban érzi elmúlt napok, távoli, soha nem ismert apáknak és ősapáknak, letűnt népeknek és sírba szállt koroknak átélt örökségét; ha senki más szeme nem is, de az ő szeme még eléri azoknak a csillagoknak eleven tüzét, amelyeket a jeges űr rég elemésztett.»

Hofmannsthal költeményeiben csakugyan megvan ez a sejtelmesség. Ő a kifejezhetetlen hangulatok számára keres szavakat. Az érettség telt és duzzadó szépsége mellett mindig ott kísért a halál felozslásának borzalma, s a jelen pillanat véges határoeltsága és a túlvilág végtelenbe táruló távlata egyszerre tükröződik verseiben. Későbbi drámaiban vagy az egyik, vagy a másik elem jut túlsúlyra. *Der Abenteurer und die Sängerin*ben a XVIII. század barokk Velencéjének szerelmes és kalandos fülelt életpompája duzzad. *Die Frau im Fenster*ben a halál borzalma tipor le mindent. A szép Dianóra ábrándos epedéssel várja kedvesét. Férje éppen akkor jelenik meg, mikor Dianóra a kötélhágcsót leereszti, és rettenetes vallomásra kényszeríti az asszonyt, amely alatt a féltékenység kínjától marcangolva szadista gyönyörűséggel élvez a mult szerelem halálfélelemmel visszaalmodott kéjeit az asszony gyónásában. Azután a kötélhágcsó selyemzsinórjával fojtja meg Dianórát.

Csaknem a paroxismusba csap már a borzalom az *Elektrában*. Sophokles költeményének komor klasszicizmusába a romantikus barokk dekadencia vér és aranyzínait keveri. Nála talán a modern Herodiás és Salome költemények hatása alatt eszeveszetten tomboló, táncoló, vérszomjas hisztérika lesz Agamemnon lányából, akiben az olthatatlan bosszúvágy s a kielégítetlen érzékiség olvad össze. Ez mindenesetre teljes meghamisítása az antik szellemnek, de tagadhatatlan, hogy a drámának éppen a borzalmas elemek felfokozása révén hallatlan színpadi feszültsége van. Sokkal kevesebb szerencsével használta fel Hofmannsthal Sophokles másik témáját, az Oedipust, amelyből *Ödipus und der Sphinx* című drámáját írta.

Nála különben sohasem fontos a tárgy. Fő mindig az egyéni hangulat és a stílus. Ezért szívesen nyúl az irodalom régi tárgyaihoz, amelyeket előtte már más költők feldolgoztak s azokat a saját egyéni stílusában írja át. Sophokles tragédiáin kívül átdolgozta Calderon két

drámáját. *Das grosse Welttheater* és *Der Turm* Calderon-darabok átírásai. Otwaynak, az angol renaissance-kori drámaírónak darabjából készült *Das gerettete Venedig*. De legsikerültebb átdolgozása a régi angol moralitás, az Everyman alapján írt *Jedermann*, ez a költői és meg-rázó misztériumjáték, amely Reinhardt mesteri rendezésében világhírűvé vált s amely bizonyára a legtovább fog élni Hofmannsthal színpadi művei közül. Egyik darabjában megcsillan a humor is. Ez a *Christinas Heimreise*, amelyben a költő először próbálkozik egyszerűbb környezetben egyszerűbb emberekkel. Ez a vígjáték újra a Claudio-téma változata, nem olyan ünnepélyes, nem olyan komor és vigasztalan hangulatban. A Claudio-típus különben végigvonul Hofmannsthal egész alkotásán, feltámad az *Ödipus und der Sphinx* Kreonjában, új alakot kap Jaffierben, a megmentett Velence hőseben, ugyancsak ő az az élettől fáradt angol író, aki a világirodalom egyik legtündöklőbb stílusremekében írja meg verulami Baconnek, mért mondott végleg búcsút minden írásnak s mért mond nemsokára búcsút talán az életnek is. Ugyanaz a típus a *Schwierige* hőse, aki szerint lehetetlenség, hogy az ember kinyissa a száját a nélkül, hogy a legjövátéhetetlenebb zűrzavart ne idézze elő... Minden, amit kimondunk, illetlen, már a pusztá tény, hogy egyáltalán kimondunk valamit, illetlenség. És ha szigorúan vesszük, — csakhogy az emberek általában semmit sem vesznek szigorúan, — egyenesen valami orcátlanság van abban, hogy az emberekben van rá merészség, hogy bizonyos dolgokat átéljenek.

Idáig talán Claudio sem jutott el, benne ad absurdum vitte a költő a dekadens életunalmat, tehát mintha ellentmondott volna ennek. Utolsó darabjában mintha már helyeselné. És valamiképpen érthető is, hogy Hofmannsthal élete utolsó éveiben megérett arra az élettágadásra, amelynek csirája mindig ott bágyadozott lelkében. Az élet csakugyan elhaladt mellette és most már késő lett volna visszatartani. A szimbolizmus, amelynek Georgéval együtt leglelkesebb úttörője volt, végérvényesen sírba szállt. Hangos és vad barbárok a naturalizmusnál is lármásabb és durvább művészi zűrzavart teremtettek az irodalomban. A csipkés Mozart-zenét senki sem hallotta meg a kurjongató jazz vásári, parvenü zsvajja mellett. Hofmannsthal idegenül ödöngött az életben s halála csak testi megvalósulása volt egy régi és egyre előrehaladottabb lelki megsemmisülésnek.

Kállay Miklós.

Knut Hamsun.

Az üdvözlések, amelyek az intellektuális világ minden tájáról és rétegeből özönével áradtak a hetvenéves Knut Hamsun felé, legtöbbször mint Európa legnagyobb élő költőjét aposztrofálták a jubiláns író. Ha ebben van is talán valami az ünnepi hangulat szuperlativuszából, annyi egészen bizonyos, hogy Hamsun a legnagyobb költő, akit a naturalizmus termett. Az is igaz, hogy Hamsun csak a problémák meglátásában, az emberek megfigyelésében és ábrázolásában, az életkörülmények apró részleteinek pointilista rajzában naturalista, meseszövésében, néha pszichológiájában is s a végtelen élet megállíthatatlan folyamatának panteisztikus átérzésében egészen romantikus, sőt szinte már-már valami naturalista miszticizmus határait súrolja.

Hamsun verseket is írt, sőt van egy hatalmas elgondolású verses drámája is, a *Munken Wendt*, amelyben Ibsen *Peer Gynt*jének próbálta párját adni, de az igazi költő nem ezekben nyilatkozik nála, hanem azokban a prózai műveiben, amelyekben fesztelenül, minden megkötöttség nélkül adja át magát a szabad természet élvezetének. A természetnek nagyobb és őszintébb szerelmese s így igazabb költője alig született Hamsunnál s ez a szeretet és ez a költészet egészen egyéni formában nyilatkozik meg nála. Nyoma sincs nála a svéd neoromantikusok monumentalitást, félelmetest, lenyűgözöt kereső vadregényességének, nem olvad fel a német természetromantika szentimentális rajongásában, nyomát sem mutatja a klasszicizmus gondos kifésültségének. Úgy veszi a természetet, ahogy van: nagyszerűségeivel és aprólékosságaival, de egészen magába szívja a természet minden színét, minden illatát, minden muzsikáját, formáinak, öntudatos és öntudatlan mozdulatainak milliányi változatát, az egész csodálatos harmóniává olvasztja magában s viszont egész lényét szétsugározza a környező természetre, szinte átolvad a lombhutógásba, a patakmorajlásba, messzi vizesések titokzatos zúgásába. Az ihletnek olyan csodálatos alkotóerejét meríti az odaadásnak ebből az extázisából, hogy ki tudja fejezni az érzékelhetetlent is. Stílusa minden keresetlensége mellett oly finommá válik, hogy szinte megéreztetni a fű növéseinek hallhatatlan neszt; láthatatlan rovarok ezreinek ciripeléséből hangszerrel hozzá tündéri kíséretet s olyan friss színeket tud csillantani, aminőket csak a természet ecsetje fest a virágszirmokra.

Csak az tud ilyen közel férközni a természethez, aki nagyon

közel volt hozzá. Hamsun igazán a természet gyermeke. Parasztfiú, fenn született a magas északon; az erdő mohája volt a bölcsője s a tenger morajlása a bölcsődala. Sokat próbált az életben. Mint kézművesinas kezdte. Az országutakat járta azokkal a norvég vándor-kereskedőkkel, akik a legszebb regéket tudják. Megszokta a nyugtalan csavargó életet. Valami egészen különös, minden nagyvárosi kultúr-máztól ment bohémság formálódott ki benne, amelyet megszeretett s igen meleg színekkel festett nem egy regényében. Elkerült Amerikába, megkóstolta a nyomorúság minden kínját és keserűségét. De soha egy pillanatra sem érzett semmi közösséget ezzel a felhőkarcolókat tornyozó kapitalizmussal, s mikor tízévi szenvedés után visszakerült, maró satírában öntötte ki minden gyűlöletét a dollár és a bussinesz klasszikus földje ellen. (*Fra Amerikas Aandsliv.*)

De mégis adott Amerika valamit a költőnek: azt a nyomorúságot, amelyből az emberi szenvedés legmeggrázóbb sikolya, az *Éhség* (*Sult*) született. Hamsun olyan brutális nyerseséggel és mégis annyi költői erővel ecseteli ebben a könyvében az éhség kínjait, a lassú lezülles, az emberi tehetetlenség gyötrelmeit, hogy a szó szoros értelmében legázolja az olvasót. Van kritikusa, aki azt mondja, hogy az emberek igazán csak a *Sult* óta tudják, mi a nyomorúság és mi a szegénység gyötrelme. Nyoma sincs különben ebben az úgyszólván első regényben az autobiográfiák kicsinyességének, a kezdő író tapogatózásainak, egyenetlenségének, ez a könyv egy kész író és kiegyensúlyozott művész alkotása, ebben benne van már az egész Hamsun minden mélységével és kemény, eredeti egyéniségével.

Egészen egyéni naturalizmusa ösztökéli Hamsunt arra is, hogy mélyebben nézzen az emberek lelkébe, oda, ahová még nem jutott le a civilizáció kiforgató munkája s ahol az öntudatig nem érő ösztönök a megmagyarázhatatlan és sokszor egészen céltalan őszindulatok saknak. Az emberi léleknek egészen új, rejtelmes arcát tárja fel így lelőttünk, titokzatos összefüggéseket érez meg a természetes, ősi meztelenségig vetköztetett lélek s a természet között. Félig gondolt vágyak, öntudatlan sejtelmek válnak valóra, félelmes és megmagyarázhatatlan, de a vérben lüktető gátlások állják útját, hogy a lélek a természet hívó szavát kövesse. Ebben a különös, félig-meddig misztikus atmoszférában élnek Hamsun szerelmi regényei: a *Misztériumok*, a *Pan* és a *Viktoria*. A *Misztériumok*ban legszeszélyesebb a költő romantikus rejtelmessége; a *Pan* a természet csodálatos szépségű himnusza, amelyet legfeljebb csak utánozni tudott Hamsun, de felülmúlni soha legköltőibb műveiben, a *Halk hírokat penget a vándor-*

ban vagy az *Őszi csillagok*ban sem. Viktoria pedig egyik legszebb, legtisztább szerelmi regénye a világirodalomnak. Hamsun ezzel a négy alkotásával igazán megérdemelte a Nobel-díjat és azt a világhírt, amely ezután osztályrészéül jutott.

Hamsun társadalmi irányregényei némi csalódást jelentenek a mi olvasóközönségiünk számára. Thomas Mann hajlandó Hamsun rovására írni ezt a csalódást. De ha igazságosan akarunk ítélni, meg kell vallanunk, hogy ránk nézve teljesen idegenek, csaknem érthetetlenek azok a viszonyok, amelyek közt Hamsun irányregényei játszódnak, és nem jelentenek semmit azok a problémák, amelyekért Hamsun sokszor késhegyig menő harcot folytat. Norvégia egészen kis ország, lakosságának legnagyobb része teljesen patriarchális viszonyok között kézimunkájából él. Természetes, hogy itt sokkal nagyobb és egészen más a demokrácia, mint Európa bármely más részében. Ezek a kis méretek, az embereknek egymáshoz való közelsége s a közelség az egyszerűbb, primitívebb élethez sokszor kicsinyes színben tünteti fel előttünk ennek a társadalomnak a problémáit. Ez az érzésünk különben Ibsen nem egy drámájánál is.

Vannak azonban Hamsunnak, akárcsak Ibsennek, nagy problémái akkor, ha szűkebb hazája szűkös korlátait szétfeszítve olyan kérdésekhez nyúl, amelyek az egész emberiség egyetemét érdeklik. Ez történik egyik leghatalmasabb alkotásában, a *Föld áldásaiban* (Markens Grøde), ez a teremtó, a kemény rögből életet fakasztó emberi munka, a zabolátlan, de termékeny erőktől duzzadó természet az áldás bőségszarujává varázsló s a természetes ösztönök szabad kielégítésében boldogságra találó emberi erő dicsérete, a természetes munkás élet himnusza, amely élet tehát a szociális visszacivilizálódás, szemben Rousseau természetromanticizmusával, az ember egyetlen igazi életcélja.

Még egyszer újra fellángol a régi Hamsun nagy harmóniákat kereső költőisége utolsó nagy regényében, a *Csavargók*ban. Ez a hetvenéves író új ígérete is lehet. Talán nem nagyszerű betetőzése egy mérészen magasba szökő költői pályának, hanem egy új ív erős, tartó pillére. Nem tudjuk, mit hoz a jövő. De a hetvenéves Hamsunban még fiatal erők duzzadnak s ez a fiatalos erő rendkívül változatos, a küzdelmes szegénység minden megpróbáltatásának gazdag kincsében dúskáló élet kiapadhatatlan tartalékából meríthet.

K. M.

IRODALOM.

P. Gulácsy Irén elbeszélései.

P. Gulácsy Irén: *Ragyogó Kovács István*. — Budapest, Singer és Wolfner kiadása.

Gulácsy Irén gyorsan emelkedett hírnévre *Fekete vőlegények* című történelmi regényével. Első munkája, a *Förgeteg*, mesében, jellemrajzban egyaránt erőltetettnek látszott, a társadalmi osztályok szembeállítására kiélezett volt, előadás és nyelv keresett. Mind e hibákat hirtelen levetkezte a *Fekete vőlegények*ben, melyben a történelmi és nyelvi tanulmány bő és alapos, a jellemzés erőteljes, a cselekvény fejlesztése folytonos, az egész kiváló tehetségre és művészi érzékre vall. Két régebbi fogyatkozása azonban megmaradt. Egyik nyelvének némi keresettsége, a magyarosság halmozása; a régi nyelv hatását is inkább népies kitételekkel pótolja. Másik gyöngéje, hogy a realizmusra való törekvése magyar alakjainak rovására üt ki. Bármily különösnek tetszik, ironiók ritkán tudják elkerülni az erotikus leírások csábításait; ebben nyilván realizmust, élethűséget, férfiaságot keresnek, s még fölösleges, betoldott részletektől sem tartózkodnak. Gulácsy Irén határozottan férfias tehetség, senki sem gondolná regényéből, ha címlap nélkül olvasná, hogy nőíró munkája van a kezében. Az erotikus vonásokat rendesen ki tudja kerülni, ha akarja; erőteljessége nem szorul ily eszközökre. Történelmi nagy regényében mégis ide sodródik. Azon jelenetet értjük, midőn Candalei Anna, Ulászló király felesége, rájön, hogy trónörökös nélkül bizonytalan a helyzete és sorsa; s midőn férjét betegen találja, éji órán a kancellár-főpapot hivatja. Báró Eötvös József szót emelt a mellett, hogy a történelmi alakok jó híre a tulajdon legszentebb neme, azt megtépázni bűn. A pletykának legkártékonyabb faja a történelmi pletyka, mely egész korokra vet árnyat s a sértett nem védekezhetik ellene. Komoly műben, melyből kiérzik a sok tanulmány, az olvasó az ily képzelt jelenetet is készpénznek veszi. Ez nagy folt a szép regényen. Később leírja a gyermek II. Lajos megkoronáztatását; a templomban már készülnek az ünnepélyre, de a gyermekkel senki sem gondol; szemetes

folyosókon ódöng magában, s az utolsó pillanatban, mikor érte jönnek, szennyes kis ingére húzzák rá a királyi díszruhát. Mi alapja van ennek, mi célja az ily képzelődésnek? Hasonlóképpen igazságtalanul szigorú vonásokkal rajzolja a nagyratörő, gőgös Zápolya-családot; a tehetségnek nyomát sem találni rajtok, mind betegek; pedig János királynak maradtak fenn politikai mondásai, tervei, melyek világos főnek mutatják; azon kor viharaiban könnyen elmerült jószándék és tehetség, s az érvényre nem jutás nem mindig az illető hibája. Az író e vonásokban nyilván a kor romlottságát akarta festeni, de túlságba ment, fájdalmassá és igazságtalanná vált, pedig regénye többi részén látni, mennyire tud épséget, erőt rajzolni, s hogy reális tud maradni akkor is, ha szeretettel nézi egy-egy alakját.

A nyelv keresettségét s a jellemzés és cselekvény túlzásait is levetkezte újabb regényében, a *Hamuesőben*, mely először rajzolta nagyszabású képből a megszállott vidékek magyarjainak szenvedéseit. E mű hazafias tett-számba megy. Erős színeket használ, mégis reális, itt is megvan az osztályok, sőt a fajok éles szembeállítás, de itt helyén való.

Ily kiváló tehetségű s ily nagy problémákhoz nyúló írónak természetesen kisebb munkái is méltán érdekelnek minden olvasót. Ezek most összegyűjtve jelentek meg. Apró rajzok ezek, pillanatsfelvételek népi alakokról, vagy rövid mozgófilmek egy-egy jelenetről. Egytől-egyig szögedei alakok; furfangos szó a nyelvükön, furfang az eszük járásában is, együgyű természetesség, mely elemi erővel uralkodik rajtok. A Tömörkény emberei ezek; s ha az emberek hasonlatosak, természetesen rajzuk is az. Tömörkény szavát hallani a tartalomjegyzékből is, mely a Kocsis Istvánról készült első nagyobb rajzsorozat után a többi kis rajzot így foglalja össze: «Más külső emberek». Tömörkényre emlékeztet a rajzok részletezése is, de az agyagból formált nehéz emberek Gulácsynál könnyebben mozognak, több bennök a változatosság, a szín. A Kovács Istvánékról szóló rajzok egész elbeszéléssé sorakoznak, s vesznek magukba valamit a töltés-építő kubikusok életéből. A többi igazán csak pillanatsfelvétel. Vén juhász, aki nem bajol idegön fajta bürgével, inkább ott hagyja a régi helyét; egy csizmavétel, a kaszát vásárló paraszt mintájára, találó vonásokkal, családi képpé kerekedve; lóvásár: öreg cseléd, aki maga is elmegy, ha a kuttyáját nem szívelik; városi szolgáló bemutatja falusi szüleinek villamoskalauz jövődöbelijét, egy szinte szónélküli délután. Egy öreg ember el akarja emészteni a kuttyáját, a vízbe veti; megtántorul, maga is beleesik, a kutya menti

ki; most már nem tudja bántani; — majd elbánik vele a cigány sintér — mondja. Minden kis rajzban van valami lélektani mozzanat, nem merőben külső arcképek.

A magyar parasztnak sokféle irodalmi arcképét láttuk már. A népszínművek nótázó s a Jókai adomázó parasztjai kivesztek, elvitte őket az idő, Baksay kenetes, komoly, mégis derűs népével együtt. Utánok Mikszáth agyafúrt fickói jöttek, azután a Bartóky együgyű, ravaszkodó, alapjában jó emberei; külön típus a Móricz Zsigmond paraszt-világa. Gulácsy népének eredeti jellege van; azt mondhatnánk: objektív rajzok, az író egyéni átszínezése nélkül. Ez érdem.

A népi nyelvet annyira kiejtés szerint követi, hogy leír ilyeneket: A ppenész... Ficfa. Ez túlság.